T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

HAKKARİ İLİNİN BEŞERİ VE EKONOMİK COĞRAFYASI

BEYDA SADIKOĞLU
2502160019

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MESUT DOĞAN

İSTANBUL-2021

ÖZ

HAKKARİ İLİNİN BEŞERİ VE EKONOMİK COĞRAFYASI

Beyda SADIKOĞLU

Çalışma sahamız olan Hakkari ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Hakkari Bölümü'nde yer alır. Hakkari ilini, doğal çevre koşullarını göz önünde bulundurarak, beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri bakımından incelediğimiz bu çalışma, esas olarak üç bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümde inceleme sahasının morfoloji, iklim, toprak, bitki örtüsü ve hidrografya gibi doğal özellikleri ele alınmıştır. Sahanın jeolojik süreçler boyunca maruz kaldığı epirojenez, orojenez ve buzullaşma olaylarının, mevcut topografik görünümü üzerindeki rolü ortaya konmuştur.

İkinci bölümde, çalışma sahasının beşeri coğrafya özellikleri kapsamında yerleşme ve nüfus coğrafyası incelenmiştir. İlin tarihsel süreç içerisindeki gelişimi, dönemlere ayrılarak işlenmiş olup, kır ve şehir yerleşmeleri, mesken ve ekonomik özellikleriyle birlikte ele alınmıştır. Nüfus coğrafyası başlığı altında ilin kır ve şehir nüfusu özellikleri ve nüfus hareketlerine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde sahanın ekonomik coğrafya özellikleri olan tarım, hayvancılık, ticaret, sanayi, ulaşım ve turizme yer verilmiştir. Bahsi geçen ekonomik sektörlerin gelişimini engelleyen veya geciktiren nedenler tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonuç ve öneriler kısmında ise, çalışma sahasında araştırma konusuyla alakalı olarak tespit edilen çeşitli sorunların giderilmesine yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hakkari, Beşeri Coğrafya, Ekonomik Coğrafya,

ABSTRACT

HUMAN AND ECONOMIC GEOGRAPHY OF HAKKARİ PROVINCE

Beyda SADIKOĞLU

Our research area, is located in the Hakkari Section of the Eastern Anatolia Region. This study, in which we examine human and economic geography features of Hakkari province taking into account natural environmental conditions, consists of four chapters.

In the first chapter of the study, natural features of the field such as morphology, climate, soil, vegetation, and hydrography are discussed. The role of epeirogenesis, orogenesis, and glaciation events that the research area exposed to during the geological processes revealed on its current topographic appearance. The elevation, altitude, roughness, and slope characteristics of the field, as well as climate, soil, hydrograph, and vegetation characteristics, are processed within the framework of cause-effect, distribution, and connection principles.

In the second chapter, settlement, and population geography characteristics are examined within the scope of human geography characteristics of the research area. The development of the province in the historical process has been discussed by dividing it into periods. Rural and urban settlements of the research area are considered together with their housing and economic characteristics. Rural and urban population characteristics of the province were examined in detail together with the population movements.

In the third chapter, within the scope of the economic geography features agriculture, given place to trade, characteristics of the industry, transportation, and tourism of the research area. The reasons that hinder or delay the development of the mentioned economic sectors, tried to identify. In the conclusion and recommendations section, suggestions were made to solve various problems identified in the area of study related to the subject of research.

Key Words: Hakkari, Human Geography, Economic Geography.

ÖNSÖZ

Türkiye gelişmekte olan bir ülke olup, bölgeler arası gelişmişlik farkı oldukça fazladır. Bu fark kimi bölgeler ve yöreler arasında adeta bir uçurama dönüşmektedir. Bölgeler arası sosyo-ekonomik dengesizlik; göç, işsizlik, çarpık kentleşme ve belirli alanlarda nüfus yığılmaları gibi çeşitli sorunlara yol açar. Bu bağlamda ülke içerisinde gelişmemiş bölgelerin tespiti ve özellikle de gelişmeyi engelleyen veya geciktiren faktörlerin analiz edilip, eldeki kaynaklardan en üst düzeyde faydalanmayı sağlayacak çözüm önerilerinin ortaya konması son derece önemlidir.

Hakkari ili uzun yıllardır "Kalkınmada Öncelikli Yöreler" arasında yer alır. Türkiye'de en geri kalmış illerin başında gelen Hakkari'nin kalkındırılmasında kullanılacak en önemli kaynaklar olan, beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerinin ve bu özelliklerinden kaynaklı sorunların tespiti, ilde uygulanacak sosyal ve ekonomik politikalara yön vermesi bakımından önem taşır. Bu öneminden dolayı çalışmamıza konu olan Hakkari ilinin beşeri ve ekonomik özellikleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. İlin beşeri ve ekonomik özelliklerine doğrudan veya dolaylı olarak etki etmesi ve sahanın coğrafi açıdan bir bütün olarak değerlendirilmesi imkânını vermesi nedeniyle, daha dar kapsamlı olmak üzere fiziki özelliklerine de yer verilmiştir.

Bölgedeki terör olayları ve ilin ülke içerisindeki konumu nedeniyle, sahayı konu alan çok az akademik çalışma yapıldığından dolayı, tezin yazım sürecinde ciddi derecede kaynak sıkıntısı yaşanmıştır. Kaynak yetersizliğinin yanı sıra, yine güvenlik sorunları nedeniyle, saha genelinde mülakat, gözlem, fotoğraf çekimi gibi faaliyetlerden oluşan saha çalışmalarının yürütülmesinde de çeşitli zorluklarla karşılaşılmıştır.

Yüksek lisans ve doktora tezlerimi kendisinin danışmanlığında hazırlama şansına nail olduğum, bu zorlu süreçler boyunca desteğini, anlayışını ve yol gösterici bilgilerini benden esirgemeyerek, yetişmemde emeği geçen çok değerli hocam sayın Prof. Dr. Mesut DOĞAN'a saygılarımla teşekkürlerimi sunuyorum.

Tezin hazırlanma sürecinde görüşlerini esirgemeyen ve yaşadığım zorluklarda daima yanımda olan değerli hocam sayın Prof. Dr. Özlem SERTKAYA DOĞAN'a teşekkür ederim.

Çalışmam boyunca destek ve görüşlerini esirgemeyen Prof. Dr. Süheyla Balcı Akova, Prof. Dr. İsmet AKOVA, Doç. Dr. Muzaffer BAKIRCI, Doç. Dr. Mehmet BAYARTAN, Doç. Dr. Selma AKAY ERTÜRK, Dr. Öğr. Üyesi Aylin YAMAN KOCADAĞLI, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KAHRAMAN, Dr. Diyar KARADEMİR ve Öğr. Gör. Fatih ADIGÜZEL'e teşekkürü bir borç bilirim.

Çukurca Kaymakamlığı'ndaki görevim esnasında beraber çalıştığım ve desteklerini benden esirgemeyen Çukurca ilçesi eski kaymakamları sayın Temel AYCA ve sayın Murat ÖZTÜRK'e; arazi çalışmam için gerekli izinleri almam konusunda yardımcı olan Şemdinli ilçesi kaymakamı sayın Yakup GÜVEN'e teşekkürü bir borç bilirim.

Kendileriyle tanıştığım günden bu yana daima yanımda olan ve beni destekleyen değerli büyüklerim tercüman Muhlis LORDOĞLU, yazar Annette HANİSCH ve fotoğrafçı eşi Ömer DOĞAN'a; arazi çalışmalarım sırasında bana eşlik eden, sahayla ilgili bilgi ve fotoğraflarını benimle paylaşan değerli büyüğüm turist rehberi Hacı TANSU ve sevgili arkadaşlarım Zübeyde ÖZCAN ve Ümit ÖZCANER'e teşekkür ederim.

Tezim için gerekli bilgi ve verileri temin etmemde bana yardımcı olan başta Hakkari Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği başkanı Muharrem Tekin olmak üzere, ildeki tüm kurum ve kuruluş çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, eğitim hayatım boyunca maddi-manevi desteklerini esirgemeyen ve karşılaştığım zorluklar karşısında bana moral ve motivasyon veren aileme teşekkür ederim.

Beyda SADIKOĞLU

İstanbul, 2021

İÇİNDEKİLER

ABSTRACT ..... **iii**
ÖNSÖZ ..... **iv**
TABLOLAR LİSESİ ..... **xi**
HARİTALAR LİSTESİ ..... **xvii**
GRAFİKLE LİSTESİ ..... **xviii**
KISALTMALAR ..... **xxiii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

HAKKARİ İLİNİN FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

1.1. Jeomorfolojik Özellikler **7**
1.2. İklim Özellikleri **15**
1.2.1. Sıcaklık Özellikleri 17
1.2.1.1. Ortalama Sıcaklıklar 18
1.2.1.2. Maksimum Sıcaklıklar 20
1.2.1.3. Minimum Sıcaklıklar 22
1.2.2. Yağış Özellikleri 26
1.2.2.1. Aylık ve Yıllık Yağış Ortalaması 27
1.2.2.2. Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı 32
1.2.2.3. Kar Yağışları 35
1.2.2.4. Dolu, Sis, Kırağı, Çiy ve Oraj Yağışları 36
1.2.3. Bulutluluk ve Nispi Nem 39
1.2.4. Basınç ve Rüzgârlar 41
1.3. Bitki Örtüsü Özellikleri **45**
1.4. Hidrografya Özellikleri **55**
1.4.1. Akarsular 56
1.4.1.1. Barajlar 64
1.4.2. Göller 67
1.5. Toprak Özellikleri **68**

İKİNCİ BÖLÜM
HAKKARİ İLİNİN BEŞERİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

2.1. YERLEŞME COĞRAFYASI 73
2.1.1. Yerleşme Tarihi 73
2.1.1.1. İslam Dönemi 75
2.1.1.2. Hakkari Beyliği Dönemi 76
2.1.1.3.1. Osmanlı-Nasturi İlişkileri 82
2.2. Yerleşme Türleri 85
2.2.1. Kır Yerleşmeleri 87
2.2.1.1. Geçici (Dönemlik) Kır Yerleşmeleri 88
2.2.1.1.1. Yayla 89
2.2.1.1.2. Mezra 91
2.2.1.2. Daimi Kır Yerleşmeleri 93
2.2.1.2.1. Köy 93
2.2.1.2.1.1. Yerleşme Dokularına Göre Köyler **100**
2.2.1.2.1.2. Ekonomik Faaliyetlerine Göre Köyler **103**
2.2.1.2.1.3. Yerleşme Adlarına Göre Köyler **108**
2.2.1.2.1.4. Nüfus Büyüklüğüne Göre Kır Yerleşmeleri **109**
2.2.1.2.1.5. Kuruluş Yerine Göre Köyler **112**
2.2.1.2.2. Kasaba Yerleşmeleri 113
2.2.1.2.2.1. Esendere **114**
2.2.1.2.2.2. Büyükçiftlik Kasabası **118**
2.2.1.2.2.3. Durankaya **122**
2.2.1.3. Kır Meskenleri 125
2.2.2. Şehir Yerleşmeleri 131
2.2.2.1. Hakkari Şehri 135
2.2.2.1.1. Mahalleler 137
2.2.2.1.2. Arazi Kullanışı ve Fonksiyon Alanları 143
2.2.2.1.2.1. Ekonomik Fonksiyonlar 146
2.2.2.1.2.1.1. Tarım Fonksiyonu 147
2.2.2.1.2.1.2. Ticaret Fonksiyonu 149
2.2.2.1.2.1.3. Sanayi Fonksiyonu 152

2.2.2.1.2.1.4. Kültürel Fonksiyonlar 153
2.2.2.1.2.1.5. Sağlık Fonksiyonu 159
2.2.2.1.2.1.6. Ulaşım Fonksiyonu 161
2.2.2.1.2.1.7. İdari Fonksiyon 165
2.2.2.1.2.1.8. Askeri Fonksiyon 166
2.2.2.1.2.3. Mesken Özellikleri 167
2.2.2.2.1. Mahalleler 176
2.2.2.2.2. Arazi Kullanımı ve Fonksiyon Alanları 182
2.2.2.2.2.1. Ekonomik Fonksiyonlar 184
2.2.2.2.2.1.1. Kültürel Fonksiyonlar 185
2.2.2.2.2.1.2. Tarım Fonksiyonu 192
2.2.2.2.2.1.3. Ticaret Fonksiyonu 195
2.2.2.2.2.1.4. Sanayi Fonksiyonu 200
2.2.2.2.2.1.5. Sağlık Fonksiyonu 203
2.2.2.2.2.1.6. Ulaşım Fonksiyonu 204
2.2.2.2.2.1.6. İdari Fonksiyon 209
2.2.2.2.2.1.7. Askeri Fonksiyon 210
2.2.2.3. Çukurca Şehri 211
2.2.2.3.1. Mahalleler 215
2.2.2.3.2. Ekonomik Fonksiyonlar 215
2.2.2.4. Şemdinli Şehri 221
2.2.2.4.1. Mahalleler 222
2.2.2.4.2. Ekonomik Fonksiyonlar 224
2.2.2.5. Derecik Şehri 234
2.2.2.5.1. Mahalleler 235
2.2.2.5.2. Ekonomik Fonksiyonlar 236
2.2. NÜFUS COĞRAFYASI 238
2.2.1. Cumhuriyet'ten Önce 239
2.2.2. 1927-2000 Yılları Arasında 241
2.2.3. 2007-2019 Yılları Arasında 244
2.2.4. Kır Nüfusu 246
2.2.5. Şehir Nüfusu 255
2.2.6. Nüfusun Dağılışı ve Yoğunlukları 259

2.2.7. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 264
2.2.7.1. Nüfusun Eğitim Hizmetleri 264
2.2.7.2. Nüfusun Sağlık Hizmetleri 272
2.2.7.3. Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Yapısı 275
2.2.7.4. Çalışan Nüfusun Ekonomik Sektörlere Göre Dağılımı 286
2.2.8. Nüfus Hareketleri 291
2.2.8.1. İç Göç 292

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAKKARİ İLİNİN EKONOMİK COĞRAFYASI

3.1. TARIM 300
3.1.1. Tarımı Etkileyen Faktörler 300
3.1.1.1. Fiziki Faktörler 300
3.1.1.2. Beşeri Faktörler 303
3.1.2. Tarla Bitkileri Üretimi 307
3.1.3. Tahıl Bitkileri Üretimi 309
3.1.3.1. Buğday 310
3.1.3.2. Arpa 314
3.1.3.3. Mısır 316
3.1.3.4. Çeltik 317
3.1.4. Yem Bitkileri Üretimi 319
3.1.4.1. Yonca 321
3.1.4.2. Korunga 323
3.1.4.3. Silaj Mısır 324
3.1.4.4. Fiğ (Yeşil Ot) 325
3.1.5. Meyve Üretimi 326
3.1.5.1. Ceviz 327
3.1.5.2. Elma 329
3.1.5.3. Üzüm 331
3.1.5.4. İncir 332
3.1.5.5. Erik 334
3.1.5.6. Nar 335

3.1.6. Sebze Üretimi 337
3.1.6.1. Domates 340
3.1.6.2. Diğer Sebzeler 341
3.2. HAYVANCILIK 344
3.2.1. Hayvancılığı Geliştirme Çalışmaları 347
3.2.1.1. Canlı Hayvan Destekleri 347
3.2.1.2. Mera Tespit Çalışmaları 348
3.2.1.3. Yem Bitkilerine Yönelik Destekler 349
3.2.2. Büyükbaş Hayvancılık 350
3.2.3. Küçükbaş Hayvancılık 353
3.2.4. Kümes Hayvancılığı 360
3.2.5. Arıcılık 362
3.2.6. Balıkçılık 366
3.3. SANAYİ ve TİCARET 368
3.4. ULAŞIM 382
3.4.1. Karayolu 384
3.4.2. Havayolu 387
3.5. TURİZM 388
3.5.1. Doğal Turistik Kaynaklar 394
3.5.2. Beşeri Turistik Kaynaklar 399
3.6. MADENCİLİK 417
SONUÇ VE ÖNERİLER 420
KAYNAKÇA 435

TABLOLAR LİSESİ

Tablo 1. 1: Aylık ve Yıllık Ortalama Sıcaklıklar ^{o}C 18
Tablo 1. 2: Hakkari Merkezde 2009-2019 Yılları Arasında Yaşanan Aylık Ortalama Sıcaklıklar (^{o}C) 20
Tablo 1. 3: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Maksimum Sıcaklıklar (^{o}C) ve Yaşandıkları Tarihler 21
Tablo 1. 4: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Minimum Sıcaklık (^{0}C) 22
Tablo 1. 6: Aylık ve Yıllık Minimum Sıcaklığın -3 °C ve Altında Olduğu Gün Sayısı Ortalaması 25
Tablo 1. 7: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Ortalama Toplam Yağış Miktarı (mm) .. 27
Tablo 1. 8: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Yağışlı Gün Sayısı Ortalaması (mm=kg÷m²) 30
Tablo 1. 9: Hakkari Merkezde 2010- 2019 Yılları Arasındaki Aylık Toplam Yağış Miktarı (mm) 31
Tablo 1. 15: Aylık ve Yıllık Bulutlu Günler Sayısı Ortalaması 40
Tablo 1. 19: Hakkari İlinde Orman Varlığının Dağılışı (%) 55
Tablo 1. 20: Hakkari İlinin Orman Varlığı (ha) 55
Tablo 1. 21: Hakkari İlindeki En Büyük Akarsuların Ortalama ve Maksimum Debileri (m^3/sn) 59
Tablo 1. 22: Hakkari İlinde Yapımı Tamamlanan Taşkın Koruma Tesisleri 60
Tablo 1. 23: Hakkari İlinde İnşa Halindeki Taşkın Koruma Tesisleri 61
Tablo 1. 24: Hakkari'de Yapılan İçme Suyu Projeleri (2017) 62
Tablo 1. 25: Hakkari ve Yakın Çevresinin Yıllık Yerüstü ve Yeraltı Su Potansiyeli (hm^3) 63
Tablo 1. 26: Hakkari İlinde Bulunan Barajlar 65
Tablo 1. 27: Hakkari Merkezde Bulunan Göller 68
Tablo 1. 28: Hakkari ve Yakın Çevresindeki İllerin Toprak Potansiyelleri ve Kullanımı (ha-2020) 69

Tablo 2. 1: Hakkari İlinin 1945 Yılında İdari Durumu 81
Tablo 2. 2 : Hakkari İlinde Yayla Durumuna Göre Köyler (1997) 90
Tablo 2. 3 : Yerleşim Yeri Birden Fazla Olan Köy Sayısı, Yerleşim Yerinin Niteliği ve Yayla Durumu (1997) 92
Tablo 2. 4 : Hakkari İlindeki Mezraların İlçelere göre Dağılımı (2019) 92
Tablo 2. 5 : Hakkari İlindeki Köylerin Nüfus Miktarları ve Bağlı Bulundukları İlçeler (2019) 93
Tablo 2. 6: Hakkari İlinde Ekonomik Faaliyet Olarak Hayvancılığın Ön Plana Çıktığı Köyler 103
Tablo 2. 7: Hakkari İlinde Ekonomik Faaliyetlerin Sınır Ticaretine Dayandığı Kırsal Yerleşmeler (2019) 104
Tablo 2. 8: Hakkari İlinde Öne Çıkan Diğer Meslek Grupları ve Çalışan Sayıları (1997) 107
Tablo 2. 9: İsmini Coğrafya Unsurlarından Alan Köyler 109
Tablo 2. 10 : Hakkari İlinde Köylerin Nüfus Büyüklüğü ve Kırsal Nüfus İçindeki Payları (1980). 110

Tablo 2. 11: Hakkari İlinde Köylerin Nüfus Büyüklüğü ve Kırsal Nüfus İçindeki Payları (2000) 110
Tablo 2. 12: Hakkari İlinde Köylerin Nüfus Büyüklüğü ve Kırsal Nüfus İçindeki Payları (2019) 111
Tablo 2. 13: Hakkari İlindeki Kasaba Yerleşmeleri (2020) 113
Tablo 2. 14: Esendere Kasabasında Hayvancılık Faaliyetleri (2020) 114
Tablo 2. 15: Esendere Kasabasına Bağlı Mahalleler (2020) 116
Tablo 2. 16: Seçilmiş Yıllarda Esendere Kasabasının Nüfus Gelişimi 118
Tablo 2. 17: Büyükçiftlik Kasabasına Bağlı Mahalleler (2020) 119
Tablo 2. 18: Büyükçiftlik Kasabasında Hayvancılık Faaliyetleri (2020) 121
Tablo 2. 19: Seçilmiş Yıllarda Büyükçiftlik Kasabasının Nüfus Gelişimi 122
Tablo 2. 20: Durankaya Kasabasına Bağlı Mahalleler (2020) 123
Tablo 2. 21 : Durankaya Kasabasında Hayvancılık Faaliyetleri (2020) 123
Tablo 2. 22: Hakkari İlinde Yapı Malzemesine Göre Kır Meskenleri (1997) 128
Tablo 2. 23: Taşıyıcı Sistemlerine Göre Kır Meskenleri 129
Tablo 2. 24: Hakkari İlinde Çatı Örtüsü Maddesine Göre Kır Meskenleri (1997) .. 130
Tablo 2. 25: Hakkari İlinde Konut Amaçlı Kat Sayısı Bakımından Kır Meskenleri (1997) 131
Tablo 2. 26: Seçilmiş Yıllara Göre Hakkari Şehri Nüfusları 139
Tablo 2. 27: Alansal Büyüklüklerine Göre Mahalleler (ha) 140
Tablo 2. 28: Hakkari Şehrinde Bulunan Sit Alanları, Tescilli Yapı ve Kültür Varlıklarının Mahallelere Göre Dağılımı (2020) 141
Tablo 2. 29: Hakkari Şehrindeki Mahallelerin Aylık Gelir Durumu (2019) 142
Tablo 2. 30: Hakkari Şehrinde Arazi Kullanım Durumu (2020) 144
Tablo 2. 31: Hakkari Şehrinde Tarımsal Arazi Kullanım Durumu (2020) 147
Tablo 2. 32: Hakkari Şehrinde Şehir İçi Hayvancılık Faaliyetlerinin Mahallere Göre Dağılımı (2020) 148
Tablo 2. 33: Hakkari Şehrinin Esnaf ve Sanatkârlar Odasına Bağlı Başlıca İşletmeler (2019) 151
Tablo 2. 34: Hakkari şehrindeki Okullar 154
Tablo 2. 35: Hakkari Halk Eğitim Merkezi Bünyesinde Eğitim Veren Kurslar ve Öğrenci Sayıları (2020) 156
Tablo 2. 36: Hakkari Şehrinin Önemli Merkezlere ve Çevre İlçelere Karayolu Uzaklığı 162
Tablo 2. 37: Hakkari Şehrinde Bulunan Konutların Yapı Özellikleri (2020) 168
Tablo 2. 38: Hakkari Şehrinde Bulunan Konutların Kat Adetleri (2020) 168
Tablo 2. 39: Hakkari Şehrinde Bulunan Konutların Yapı Kalitesi Özellikleri (2020) 169
Tablo 2. 40: Seçilmiş Yıllarda Yüksekova Şehrinin Mahalle Nüfusları 178
Tablo 2. 41: Yüksekova Şehrinde Aritmetik Nüfus Yoğunluğunun Mahallelere Göre Dağılımı (2019) 180
Tablo 2. 42: Yüksekova Şehrinde Arazi Kullanım Durumu (2020) 183
Tablo 2. 43: Yüksekova Şehrindeki Okullar 186
Tablo 2. 44: Şehirde Yaygın Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Yürütüldüğü Kurslar (2020) 188
Tablo 2. 45: Yüksekova Şehrinde Şehir İçi Hayvancılık (2020) 193

Tablo 2. 46: Yüksekova Şehrinde Esnaf ve Sanatkârlar Odası'na Kayıtlı İşletmeler (2020) 199
Tablo 2. 47: Yüksekova Şehrinin Seçilmiş İllere Km Uzaklığı (2020) 207
Tablo 2. 48: Yüksekova Şehrinin Hakkari İli İçerisindeki Merkezlere Km Uzaklığı 208
Tablo 2. 49: Seçilmiş Yıllarda Çukurca Şehrinin Mahalle Nüfusları 215
Tablo 2. 50: Çukurca Şehrinde Şehir İçi Hayvancılığın Mahallelere Göre Dağılımı (2020) 216
Tablo 2. 51: Çukurca Şehrindeki Okullar 218
Tablo 2. 52: Çukurca Şehrindeki İş Yerleri (2020) 219
Tablo 2. 53: Seçilmiş Yıllarda Şemdinli Şehrine Bağlı Mahallelerin Nüfusu 223
Tablo 2. 54: Şemdinli Şehrinde Şehir İçi Hayvancılığın Durumu (2020) 225
Tablo 2. 55: Şemdinli Şehrindeki Okullar (2020) 226
Tablo 2. 56: Şemdinli Şehrinde Bulunan İş Yerleri (2020) 232
Tablo 2. 57: Derecik Şehir Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı 236
Tablo 2. 58: Derecik Şehrinde Şehir İçi Hayvancılık Faaliyetlerinin Mahallelere Göre Dağılımı 237
Tablo 2. 59: Derecik Şehrindeki Okullar 238
Tablo 2. 60: Hakkari Sancağının Nüfusu (1899) 240
Tablo 2. 61: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Toplam Nüfus Miktarı 242
Tablo 2. 62: Seçilmiş Yıllarda Türkiye ve Hakkari İlinde Nüfus Artış Oranı (%) 243
Tablo 2. 63: Hakkari İlinde Toplam Nüfusunun İlçelere Göre Dağılımı (2007-2019) 245
Tablo 2. 64: Sayım Yıllarına Göre Hakkari İlinde Kır Nüfusu 246
Tablo 2. 65: Seçilmiş Yıllarda Kır Nüfusunun İlçelere Göre Dağılımı 247
Tablo 2. 66: Hakkari İlinin Seçilmiş Yıllarda Öne Çıkan Kırsal Yerleşmelerin Nüfusu 253
Tablo 2. 67: Sayım Yıllarına Göre Hakkari İlinde Şehir Nüfusu 255
Tablo 2. 68: Seçilmiş Yıllarda Şehir Nüfusunun İlçelere Göre Dağılımı 258
Tablo 2. 69: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinin Yüz Ölçümü ve Aritmetik Nüfus Yoğunluğu 262
Tablo 2. 70: Hakkari İlinin ve Türkiye'nin Seçilmiş Yıllara Ait Yüzölçümü (km^2), Nüfus Miktarları ve Aritmetik Nüfus Yoğunlukları (kişi/km^2). 263
Tablo 2. 71: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Nüfusun Okuryazarlık Durumu (6 Yaş Üstü) 266
Tablo 2. 72: Hakkari İlinde Okuma Yazma Bilen, Bilmeyen ve Bilinmeyen Sayısı (2013) 266
Tablo 2. 73: Hakkari İlinde Nüfusun Okuryazarlık Durumu (2019) 267
Tablo 2. 74: Hakkari İlinin Okul, Öğrenci, Öğretmen ve Derslik Sayıları (2019). 269
Tablo 2. 75: Seçilmiş Eğitim Öğretim Dönemlerinde Hakkari İlinde Önlisans ve Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları 270
Tablo 2. 76: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Yüksekokul ve Fakülte, Yüksek Lisans ve Doktora Mezunu Sayısı 270
Tablo 2. 77: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Hastane ve Muayene Durumu 272
Tablo 2. 78: Hakkari İlinde Çalışan Doktor Sayısı (1951-1962) 273
Tablo 2. 79: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlindeki Sağlık Personeli Sayısı 273
Tablo 2. 80: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinen Hastane ve Hastane Yatak Sayıları 274

Tablo 2. 81: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı .. 276
Tablo 2. 82: Hakkari İlinde Nüfusun Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Dağılımı (1980) 278
Tablo 2. 83: Hakkari İlinde Nüfusun Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Dağılımı (1990) 279
Tablo 2. 84: Hakkari İlinde Nüfusun Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Dağılımı (2007) 282
Tablo 2. 85: Hakkari İlinde Nüfusun Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Dağılımı (2019) 283
Tablo 2. 86: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde İş Gücünün Sektörel Dağılımı 286
Tablo 2. 87: Hakkari İlindeki Güvenlik Korucularının İlçelere Göre Dağılımı (2020) 289
Tablo 2. 88: Hakkari İlinde Sektörlere ve Cinsiyete Göre Çalışan Sayısı (2019) ... 290
Tablo 2. 89: Hakkari İlinde Cinsiyete Göre Kayıtlı İşsiz Sayısı (2011-2018)..... 291
Tablo 2. 90: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllar Arasında Göç Miktarı ve Hızı. 295
Tablo 2. 91: Yakalanan Düzensiz Göçmenlerin Uyruklarına Göre Dağılımı (2019) 298

Tablo 3. 1: Hakkari İlinde Bitkisel Ürün Desteklemeleri (2014)..... 304
Tablo 3. 2: Hakkari İlinde Bulunan Tarımsal Alet ve Makinelerin Sayısı (2019)... 305
Tablo 3. 3: Hakkari İlinde Tarım Alanlarının Kullanım Durumu (2016) 308
Tablo 3. 4: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Buğdayın Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton)..... 313
Tablo 3. 5: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Arpanın Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton)..... 315
Tablo 3. 6: Hakkari İlinde Mısırın Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (2019/Ton). 317
Tablo 3. 7: Çukurca İlçesinde Seçilmiş Yıllarda Çeltiğin Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton)..... 318
Tablo 3. 8: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Yetiştirilen Yem Bitkilerinin Üretim Miktarları (Ton) 320
Tablo 3. 9: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Yetiştirilen Yoncanın (Yeşil Ot) Üretim Miktarları (Ton) 322
Tablo 3. 10: Seçilmiş Yıllarda Korunganın (Yeşil Ot) Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton)..... 323
Tablo 3. 11: Seçilmiş Yıllarda Silaj Mısırın Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton). 324
Tablo 3. 12: Seçilmiş Yıllarda Fiğ (Yeşil Ot), Adi Fiğ ve Macar Fiğinin Ekiliş (Dekar) ve Üretim (Ton) Miktarları. 325
Tablo 3. 13: Seçilmiş Yıllarda Cevizin Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton). 328
Tablo 3. 14: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlindeki Elma (Golden, Starking, Amasya ve Diğer) Üretim Miktarları (Ton)..... 329
Tablo 3. 15: Seçilmiş Yıllarda Elmanın (Starking) Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları. 330

Tablo 3. 16: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlindeki Sofralık Üzüm (Çekirdekli/Çekirdeksiz) ve Kurutmalık Üzüm (Çekirdekli) Üretim Miktarları (Ton) 331
Tablo 3. 17: Seçilmiş Yıllarda Sofralık Çekirdekli Üzümün Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları.... 332
Tablo 3. 18: Seçilmiş Yıllarda Yaş İncir'in Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları..... 333
Tablo 3. 19: Seçilmiş Yıllarda Eriğin Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları. 335
Tablo 3. 20: Seçilmiş Yıllarda Narın Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları 337
Tablo 3. 21: Hakkari İlinde Sebzeciliği Geliştirme Projesi" Kapsamında Yapılan Fide Destekleri (2017)..... 338
Tablo 3. 22: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Üretilen Bazı Sebzelerin Üretim Miktarları (Ton) 339
Tablo 3. 23: Seçilmiş Yıllarda Sofralık Domates'in Ekiliş Alanı (Dekar) ve Üretim Miktarları (Ton) 341
Tablo 3. 24: Hakkari İlinde 2019 Yılında Sofralık Salatalığın Ekiliş Alanı (Dekar) ve Üretim Miktarları (Ton) 342
Tablo 3. 25: Seçilmiş Yıllarda Taze Fasulyenin Ekiliş Alanı (Dekar) ve Üretim Miktarları (Ton) 342
Tablo 3. 26: Hakkari İlinde Dolmalık Biberin Ekiliş Alanı (Dekar) ve Üretim Miktarları (Ton-2019) 343
Tablo 3. 27: Kavaklı Köyü Boşaltılmadan Önceki Hayvan Sayısı, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Miktarları 345
Tablo 3. 28: Yüksekova İlçesinde Genel Arazi Dağılımı (Dekar)..... 346
Tablo 3. 29: Hakkari İlinde Genç Çiftçi Projesi Kapsamında Yapılan Destekler (2018) 347
Tablo 3. 30: Yüksekova'ya Bağlı Köylerde Yapılan Mera Tespit Çalışmaları 348
Tablo 3. 31: Hakkari Merkeze Bağlı Köylerde Yapılan Mera Tespit Çalışmaları .. 349
Tablo 3. 32: Hakkari İlinde Yapılan Yem Bitkileri Destekleri (2018) 350
Tablo 3. 33: Hakkari İlinde Seçilen Yıllara Ait Sığır Sayısı. 351
Tablo 3. 34: Yüksekova'ya Bağlı Köylerin Sığır Sayıları (2018) 352
Tablo 3. 35: Hakkari İlinde Seçilen Yıllara Ait Katır Sayısı. 353
Tablo 3. 36: Hakkari İlinde Seçilen Yıllara Ait Koyun Sayısı. 354
Tablo 3. 37: Hakkari İlinde Seçilen Yıllara Ait Keçi Sayısı. 356
Tablo 3. 38: Yüksekova'ya Bağlı Köylerin Toplam Koyun ve Keçi Sayıları (2018) 358
Tablo 3. 39: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllara Ait Koyun, Keçi, Sığır ve Manda Sayıları (Adet)..... 359
Tablo 3. 40: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Yumurta Tavuğu Sayısı (Adet)..... 360
Tablo 3. 41: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Hindi Sayısı 361
Tablo 3. 42: Hakkari İlinde Yetiştirilen Kaz, Ördek ve Beç Tavuğu Sayısı (2019) 361
Tablo 3. 43: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Eski/Yeni Kovan Sayısı ve Bal Üretim Miktarı (Ton)..... 364
Tablo 3. 44: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Bal Üretim Miktarı (Ton) 364
Tablo 3. 45: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Eski ve Yeni Kovan Sayısı 365

Tablo 3. 46: Hakkari ilinde Bulunan Su Ürünleri Tesisleri (2014) 366
Tablo 3. 47: Hakkari İlinde Sanayi Sektöründe İstihdamın Dağılımı (2020)..... 370
Tablo 3. 48: Hakkari İlinde Sanayi İşletmelerinin Oransal Dağılımı (2018)..... 373
Tablo 3. 49: İlçe Bazında Gıda Üretim, Satış ve Tüketim İşletmeleri Sayıları (2018) 374
Tablo 3. 50: Hakkari İlindeki İşletmelerin Sektörel Dağılımı (2019)..... 376
Tablo 3. 51: Hakkari ilindeki Sektörlerin İhracattaki Payları (2019) 377
Tablo 3. 52: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Cinsiyete Göre Kayıtlı İşsiz Sayısı . 380
Tablo 3. 53: Yüksekova'da Esnafların Cinsiyete Göre Sayısı ve Oranları (%)..... 381
Tablo 3. 54: Hakkari İlinde Yol Standartlarının Yükseltilmesi Çalışmaları (2003-2019) 385
Tablo 3. 55: Yapımı Devam Eden Karayolu Çalışmaları (2019)..... 386
Tablo 3. 56: Seçilmiş Yıllarda Trafiğe Kaydı Yapılan Motorlu Kara Taşıt Sayısı (Adet) 387
Tablo 3. 57: Yüksekova Selahaddin Eyyubi Havalimanı'nda Seçilen Yıllarda Uçak Trafiği ve Yolcu Sayısı 388
Tablo 3. 58: Hakkari'nin Taşınmaz Kültür Varlığı Tablosu (1998-2019)..... 400
Tablo 3. 59: Hakkari'nin Taşınmaz Kültür Varlıklarının Durumu (1998-2019)..... 401
Tablo 3. 60: Hakkari İlinde Bulunan Madenler 418

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1. 1: Hakkari'nin Lokasyon Haritası 1
Harita 1. 2: Hakkari İlinin Jeoloji Haritası…… 12
Harita 1. 3: Hakkari İlinin Eğim Haritası 13
Harita 1. 4: Hakkari İlinin Bakı Haritası 14
Harita 1. 5: Hakkari İlinin Arazi Kullanım Haritası 54
Harita 1. 6: Hakkari İlinin Hidrografya Haritası 62
Harita 1. 7: Hakkari İlinin Toprak Haritası 70
Harita 1. 8: Hakkari İlinin Arazi Kullanım Kabiliyet Haritası 71

Harita 2. 1: Hakkari İlinin Yükselti Kademelerine Göre Yerleşme Haritası (1990) . 97
Harita 2. 2: Hakkari İlinin Yükselti Kademelerine Göre Yerleşme Haritası (2000) . 98
Harita 2. 3: Hakkari İlinin Yükselti Kademelerine Göre Yerleşme Haritası (2010) . 99
Harita 2. 4: Hakkari İlinin Yükselti Kademelerine Göre Yerleşme Haritası (2019) 100
Harita 2. 5: Hakkari Merkez Mahalle Haritası (2019) 138
Harita 2. 6: Hakkari Şehrinin Fonksiyon Haritası 145
Harita 2. 7: Yüksekova Şehrinin Mahalleleri 177
Harita 2. 8: Hakkari İlinde Kırsal Nüfusun Dağılımı (1990) 248
Harita 2. 9: Hakkari İlinde Kırsal Nüfusun Dağılımı (2000) 249
Harita 2. 10: Hakkari İlinde Kırsal Nüfusun Dağılımı (2010) 250
Harita 2. 11: Hakkari İlinde Kırsal Nüfusun Dağılımı (2019) 251

GRAFİKLE LİSTESİ

Grafik 1. 1: Aylık ve Yıllık Ortalama Sıcaklıklar (°C) 19
Grafik 1. 2: Aylık ve Yıllık Ortalama Minimum Sıcaklık (°C) 23
Grafik 1. 3: Aylık ve Yıllık Toprak Üstü Minimum Sıcaklığın -0.1 °C ve Altında Olduğu Gün Sayısı Ortalaması 24
Grafik 1. 4: Aylık ve Yıllık Minimum Sıcaklığın -3 °C ve Altında Olduğu Gün Sayısı Ortalaması 26
Grafik 1. 5: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Ortalama Toplam Yağış Miktarı (mm) . 28
Grafik 1. 6: Hakkari İlinde Mevsimlik Ortalama Yağış Miktarı (mm) 32
Grafik 1. 7: Hakkari Merkezde Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı 32
Grafik 1. 8: Yüksekova'da Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı 33
Grafik 1. 9: Şemdinli'de Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı 34
Grafik 1. 10: Durankaya'da Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı 34
Grafik 1. 11: Hakkari İlinde Aylık Ortalama Nispi Nem (%) 40
Grafik 1. 12: Hakkari Merkezde Rüzgarın Yıllık Esme Oranları ve Yönleri 44

Grafik 2. 1: Hakkari İlinde Köylerin Kuruluş Yerlerine Göre Dağılımı (1997) 112
Grafik 2. 2: Seçilmiş Yıllarda Esendere Kasabasının Nüfus Gelişimi 118
Grafik 2. 3: Seçilmiş Yıllarda Büyükçiftlik Kasabasının Nüfus Gelişimi 122
Grafik 2. 4: Seçilmiş Yıllarda Durankaya kasabasının Nüfus Gelişimi 124
Grafik 2. 5: Seçilmiş Yıllarda Hakkari Şehir Nüfusunun Gelişimi 137
Grafik 2. 6: Seçilmiş Yıllarda Yüksekova Şehrinin Nüfus Gelişimi 181
Grafik 2. 7: Seçilmiş Yıllarda Çukurca Şehir Nüfusunun Gelişimi 214
Grafik 2. 8: Seçilmiş Yıllarda Şemdinli Şehir Nüfusunun Gelişimi 228
Grafik 2. 9: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Nüfusun Dağılışı 244
Grafik 2. 10: Hakkari İlinde Kır Nüfusunun Gelişimi (2007-2019) 252
Grafik 2. 11: Sayım Yıllarına Göre Hakkari İlinde Kır ve Şehir Nüfusu 256
Grafik 2. 12: Hakkari İlinde Kır ve Şehir Nüfusunun Gelişimi (2007-2019) 257
Grafik 2. 13: 2019 Yılı Hakkari Toplam Nüfusunun İlçelere Göre Dağılımı 261
Grafik 2. 14: Hakkari ilinde Okuma Yazma Bilmeyenlerin Cinsiyete Göre Oransal Dağılımı (2013) 267
Grafik 2. 15: Hakkari İlinde Nüfusun Okuryazarlık Durumuna Göre Dağılımı (6 Yaş Üstü-2013) 268
Grafik 2. 16: Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Oransal Dağılımı (2019). 285

Grafik 3. 1: Hakkari İlinde Üretilen Başlıca Tahılların Üretim Miktarları (Ton-2019) 310
Grafik 3. 2: Hakkari İlinde Üretilen Yem Bitkilerinin Oransal Dağılışı (2019) 320
Grafik 3. 3: Hakkari İlinde Üretilen Bazı Meyvelerin Üretim Miktarları (Ton-2019) 327
Grafik 3. 4: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Narın Üretim Miktarı (Ton) 336
Grafik 3. 5: Hakkari İlinde En Çok Üretilen Sebzelerin Oransal Dağılışı (2019) ... 340
Grafik 3. 6: Yüksekova İlçesinde Arazi Kullanımının Oransal Dağılışı (%) 346
Grafik 3. 7: Hakkari İlindeki Sığır Sayılarının Oransal (%) Dağılımı (2019) 351

Grafik 3. 8: Hakkari İlinde Yetiştirilen Koyunların Oransal Dağılımı (2019) 355
Grafik 3. 9: Hakkari İlinde Yetiştirilen Keçilerin Oransal Dağılımı (2019)..... 357
Grafik 3. 10: Hakkari İli Sanayi Sektörünün Ölçek Dağılımı (2020)..... 369
Grafik 3. 11: Hakkari İlinde Sanayi İşletmelerinin Sektörel Dağılımı (İlk 10 Sektör/2020)..... 369
Grafik 3. 12: Seçilmiş Yıllarda Esendere ve Üzümlü Sınır Kapılarından Giriş Yapan Yolcu Sayısı 372
Grafik 3. 13: 2004-2020 Yılları Arasında Esendere Gümrük Kapısı'nda Gerçekleştirilen İhracat Miktarları (Dolar) 377
Grafik 3. 14: 2004-2020 Yılları Arasında Esendere Gümrük Kapısı'nda Gerçekleştirilen İthalat Miktarları (Dolar) 379
Grafik 3. 15: Hakkari İlinin Dış Ticaret Hacmi (Dolar-2010-2020)..... 380

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Foto 1. 1: Çukurca İlçesinin Kuzeybatısındaki Dağlık Kütleler 8
Foto 1. 2: Cilo Dağı, Reşko ve Diğer Zirveler 9
Foto 1. 3: Hakkari Merkezde İlkbahar Yağışlarının Neden Oluğu Dere Taşkını 29
Foto 1. 4: Ters Lale 48
Foto 1. 5: Kurutmaya Bırakılan Çeşitli Pancarlar 50
Foto 1. 6: Çığlı Köyünde Bitki Örtüsünün Dağılışı 52
Foto 1. 7: Yüksekova'da Orman Örtüsünden Yoksun Dağlık Alanlar 52
Foto 1. 8: Zap Suyu 58
Foto 1. 9: Yüksekova Esendere Deresi Taşkın Alanı 60
Foto 1. 10: Şemdinli İlçesinde Bir Balık Çiftliği 64
Foto 1. 11: Dilimli Barajı Gölü 66
Foto 1. 12 : Aslandağ Barajı Aksı 66
Foto 1. 13: Çocuktepe Barajı Sıyırma Çalışması 67

Foto 2. 1: Hakkari İlinde Bulunan Kaya Resimleri 74
Foto 2. 2: Hakkari Merkeze Bağlı Berçelan Yaylası'ndaki Kuzu Kırpma Şenliğinden Bir Görünüm. 90
Foto 2. 3: Toplu Yerleşme Örneği (Yüksekova'ya Bağlı Güldalı Köyü) 101
Foto 2. 4: Dağınık Yerleşme Örneği (Esendere Beldesi Sarıyıldız Mahallesi) 102
Foto 2. 5: Merkez Mahallesinden Bir Görünüm 115
Foto 2. 6: Sarıyıldız Mahallesinden Bir Görünüm 116
Foto 2. 7: Sağlık Ocağı (Solda), Esendere Belediyesi (Sağda) 117
Foto 2. 8: Esendere-İran Karayolu 117
Foto 2. 9: Büyükçiftlik Merkez Mahallesinden Bir Görünüm 119
Foto 2. 10: Büyükçiftlik Belediye Binası 120
Foto 2. 11: Süt İşleme Tesisi (Solda), Su Üretim Tesisi (Sağda) 121
Foto 2. 12: Büyükçiftlikte Küçük ve Büyükbaş Hayvancılık 121
Foto 2. 13: Durankaya Kasabasının Kurulduğu Dağlık Alan 123
Foto 2. 14: Esendere (Solda) ve Büyükçiftlik (Sağda) Kasabalarında Bulunan Taş Mesken Örnekleri 126
Foto 2. 15: Taş, Kerpiç, Biriket ve Saç Yapı Malzemelerinin Kullanıldığı Karma Bir Mesken 126
Foto 2. 16: Taş, Kerpiç, Ahşp ve Toprak Malzemelerinin Kullanıldığı Karma Bir Mesken 127
Foto 2. 17: Hakkari Şehir Merkezi ve Sümbül Dağı 136
Foto 2. 18: Hakkari Şehrinden Nostaljik Bir Görünüm 136
Foto 2. 19: Merzan Mahallesi 143
Foto 2. 20: Surma Hanım Parkı 146
Foto 2. 21: Hakkari Şehrinin Merkezi İş Alanı 150
Foto 2. 22: Hakkari Şehrindeki Küçük Sanayi Sitesi 152
Foto 2. 23 : Hakkari Şehrinin Güneyinde, Hakkari-Çukurca Karayolu Üzerinde Bulunan Çimento Fabrikası 153
Foto 2. 24: Gazi İlkokulu ve Gazi Ortaokulu (Sol Üstte), Sümbül Anaokulu (Sağ Üstte), Rehberlik ve Araştırma Merkezi (Altta). 157
Foto 2. 25: Hakkari Spor Tesisi 158

Foto 2. 26: Meydan Medresesi 158
Foto 2. 27: Rengi Hakkari Sanat Topluluğu 159
Foto 2. 28: Hakkari Devlet Hastanesi 160
Foto 2. 29: Hakkari Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi 160
Foto 2. 30: Hakkari Otogarı 163
Foto 2. 31 : Şehirler Arası ve İlçelere Yönelik Seferlerin Yapıldığı İstiklal Caddesi 164
Foto 2. 32: Hakkari Belediyesi 165
Foto 2. 33: Hakkari Valiliği 166
Foto 2. 34: Yenimahalle'de Çok Katlı Konutlar 167
Foto 2. 35: Dağgöl Mahallesinde Modern ve Geleneksel Yapılar 168
Foto 2. 36: Çölemerik Caddesi'nde Bitişik Nizamlı Yüksek Konutlar 170
Foto 2. 37: Yüksekova Şehrinden Genel Bir Görünüm 172
Foto 2. 38: Yüksekova Şehrinin 1950'li Yıllardaki Görünümü 172
Foto 2. 39: Esenyurt Mahallesindeki Toplu Konutlar 174
Foto 2. 40: Altyapı Çalışmalarının Devam ettiği Yüksekova Şehir Merkezi'nden (Cengiz Topel Caddesi) Bir Görünüm 175
Foto 2. 41: 2016 Çatışmaları Sonrası Esenyurt Mahallesinden Bir Görünüm 179
Foto 2. 42: 2016 Çatışmaları Sonrası Eski Kışla Mahallesinden Bir Görünüm 180
Foto 2. 43: Cengiz Topel Caddesi Üzerinde Yer Alan İş Yerleri 184
Foto 2. 44: İsmet Alkan Anadolu Lisesi 187
Foto 2. 45: Yüksekova Kayaklı Koşu Takımı 190
Foto 2. 46: Yüksekova Belediyesi Futbol Kız Takımı 190
Foto 2. 47: Dilimli Baraj Gölü ve Piknik Alanı 192
Foto 2. 48: Yüksekova-Esendere Karayolu Kenarında Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği 194
Foto 2. 49: Esendere Gümrük Kapısı 196
Foto 2. 50: Cengiz Topel Caddesi Üzerindeki Kuyumcu Dükkânları 198
Foto 2. 51: İpek Mahallesinde Yer Alan Yemek Fabrikası 201
Foto 2. 52: İpekyolu Caddesi Üzerindeki İnşaat Malzemesi Üretim Atölyeleri 202
Foto 2. 53: 1 Nolu Sağlık Ocağı (Solda), Yüksekova Devlet Hastanesi (Sağda) 203
Foto 2. 54: Şehir İçi Minibüs Durağı 206
Foto 2. 55: Selahaddin Eyyubi Havalimanı 206
Foto 2. 56: Yükselova-Hakkari-Van Karayolu (Solda), Esendere-Yüksekova Karayolu (Sağda) 208
Foto 2. 57: Çukurca Şehrinden Genel Bir Görünüm 211
Foto 2. 58: Çukurca Şehrinin Eski Görünümü 212
Foto 2. 59: Cumhuriyet Mahallesi'nde Halen Kullanılan Geleneksel Bir Konut 213
Foto 2. 60: Tarihi Çukurca Taş Evleri 213
Foto 2. 61: Çukurca Kaymakamlığı'na Bağlı Yarı Özel Kafe ve Restoran 220
Foto 2. 62: Çukurca-Hakkari Seferlerinin Düzenlendiği Yazıhane 221
Foto 2. 63: Şemdinli Şehir Merkezi 224
Foto 2. 64: Şemdinli Belediyesi 224
Foto 2. 65: Cumhuriyet İlkokulu ve Cumhuriyet Ortaokulu 227
Foto 2. 66: Şemdinli Şehir Merkezinin Kurulduğu Tepelik Alan 229
Foto 2. 67: Şemdinli Şehrinde Dikey Yapılaşmanın Fazla Olduğu Moda Mahallesi'nden Bir Görünüm 230

Foto 2. 68: Ali Fuat Güven Caddesi Üzerinde Bitişik Nizamlı Konut Yapısı 231
Foto 2. 69: Şemdinli Halk Kütüphanesi 233
Foto 2. 70: Moda Caddesi Üzerinde Yer Alan Park 233
Foto 2. 71: Derecik Şehir Merkezi'nden Genel Bir Görünüm 235
Foto 2. 72: Balkaya Mahallesi 236

Foto 3. 1: Zap Markası Ürün Ambalajları 307
Foto 3. 2: Yüksekova İlçe Merkezinde Bulunan Aspir Yağı Üretim Tesisi. 309
Foto 3. 3: Çukurca'da Bir Buğday Tarlası 311
Foto 3. 4: Çukurca'da Geleneksel Yöntemlerle Buğday Öğütme. 312
Foto 3. 5: Çukurca'da Bir Çeltik Tarlası 318
Foto 3. 6: İncir Pestili 334
Foto 3. 7: Kayaya Tırmanmış Keçiler 356
Foto 3. 8: Yüksek Dağlık Alanda Arıcılık 362
Foto 3. 9: Kara Kovan Arıcılığı 363
Foto 3. 10: Hakkari Merkezde Bir Balık Çiftliği 367
Foto 3. 11: Zap Suyu'nda Balıkçılık 367
Foto 3. 12: Çukurca İlçesinde Bulunan Üzümlü Sınır Kapısı 373
Foto 3. 13: Süt Fabrikası 375
Foto 3. 14: Hakkari-Çukurca Karayolu Şine Dağı Mevkii 383
Foto 3. 15: Hakkari-Çukurca Karayolu Üzerinde Bir Çığ Tüneli 383
Foto 3. 16: Hakkari Merkezdeki Mergabütan Kayak Merkezi 392
Foto 3. 17: Cilo Dağı 395
Foto 3. 18: Cilo Dağı'nda Bir Buzul Mağarası 396
Foto 3. 19: Zap Suyu'nda Rafting 398
Foto 3. 20: Çukurca İlçesinde Yamaç Paraşütü 399
Foto 3. 21: Konak (Koçanis) Köyü Kilisesi 402
Foto 3. 22: Mar Salita Manastırı 403
Foto 3. 23: Emir Şaban Türbesi 405
Foto 3. 24: Meydan Medresesi 406
Foto 3. 25: Kayme Sarayı 407
Foto 3. 26: Nehri Taş Köprüsü 408
Foto 3. 27: Çukurca İlçesindeki Tarihi Taş Evler 409
Foto 3. 28: Hakkari Kilimi ve Hakkari Yöresel Kadın Kıyafeti 410
Foto 3. 29: Hakkari'de Bir Düğün 411
Foto 3. 30: Kilim Dokuma Atölyesi (Çukurca Aile Destek Eğitim Merkezi) 412
Foto 3. 31: Çukurca Belat Vadisi'nde Bir Gözetleme Kulesi 413
Foto 3. 32: Tırşik Yemeği 415
Foto 3. 33: Menengiç Peyniri 416

KISALTMALAR

HGK: Harita Gene Komutanlığı

MTA: Maden Tetkik Arama

OSB: Organize Sanayi Bölgesi

OECD: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

ÇKS: Çiftçi Kayıt Sistemi

OHAL: Olağan Üstü Hal

DSİ: Devlet Su İşleri

WHO: Dünya Sağlık Örgütü

UNWTO: Dünya Turizm Örgütü

UNDP: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı

FAO: Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü

GİRİŞ

Çalışmanın Yeri ve Sınırları

Türkiye'nin Güneydoğusunda yer alan Hakkari'nin il sınırı; batıda Siirt, kuzeyde Van doğuda İran ve güneyde Irak ülkesiyle çevrilidir (Harita 1.1). Yaklaşık 7.178 km² yüz ölçümüne sahip olan il, 42°-10' ve 44°-50' doğu boylamları ile 36°-57' ve 37°-48' kuzey enlemleri arasında yer alır. Hakkari ili, sahip olduğu bu yüz ölçümü değeriyle, Türkiye'deki iller arasında 45. sırada yer alır (HGK, 2018: 6).

Harita 1. 1: Hakkari'nin Lokasyon Haritası

Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan Hakkari ilinden çeşitli kaynaklarda "dağların kenti" olarak bahsedilmesi bu özelliğinden ileri gelmektedir. Hakkari Dağları, Alp Himalaya kıvrım sisteminin ülkemizdeki devamı sayılan Torosların en yüksek bölümünü oluşturmaktadır. "Dış Doğu Toroslar, Bitlis sınırından sonra Hakkari Dağları ismini alır ve İran sınırına kadar devam eder" (MTA, 2005: 1). İl jeolojik yapısı gereği maden varlığı bakımından zengin olup; çinko, kurşun, kükürt, mermer, krom ve titanyum rezevleri bakımından önem taşır.

Hakkari şehri, Zap Suyu ve Çukurca-Van Karayolu'nun kuzeyinde 1740 rakımlı bir alanda kurulmuştur. Ülkemizde karayolu ulaşımının en gelişmemiş olduğu yerlerden biri olan Hakkari'ye ulaşım, Van ve Başkale arasındaki Kurubaş (2260 m) ve Güzeldere (2370 m) geçitleri vasıtasıyla sağlanır. Yolun geri kalanı, Zap suyu vadisi boyunca devam etmekte olup, oldukça virajlıdır.

Hakkari'nin tarihi oldukça eskiye dayanır. Bölge farklı zamanlarda, Sümer, Asur, Babil ve Med krallıklarının egemenliği altına girmiştir. "Van bölgesi 16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihlerden itibaren Hakkâri'nin de Van eyaletine bağlı bir sancak olarak Osmanlı sınırları içerisine dâhil edildiği görülmektedir" (Arvas, 2010: 17). Aynı dönemde Osmanlı-İran savaşı yaşanmaktaydı. Savaş ortamından kaynaklanan koşullar, merkeze olan uzaklık ve ildeki aşiretsel yapının yönetim üzerindeki doğrudan etkisi gibi sebeplerle, Osmanlı Devleti, topraklarına dahil ettiği Hakkari üzerinde, uzun yıllar kesin bir hakimiyet kuramamıştır.

Hakkari ili eğitim, sağlık, güvenlik, ekonomik, ulaşım, istihdam ve göç gibi birçok gösterge bakımından son sıralarda yer alan bir şehir olup, Türkiye'nin en geri kalmış yörelerinden biridir. 1984 yılı itibariyle yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle köylerin boşaltılması sonucunda, kırdan şehre yönelik gerçekleştirilen göçler, Hakkari'yle Türkiye'nin diğer gelişmiş şehirleri arasındaki gelişmişlik uçurumunu iyice derinleştirmiştir. "Gerek erişim-ulaşım olanaklarının yetersizliğinden kaynaklanan mekânsal sorunlar; gerekse tarihsel-siyasal nedenlerden kaynaklanan sosyo-ekonomik yapı, kenti ülkenin diğer alanlarından soyutlamıştır" (Yıldız ve Alaeddinoğlu, 2011: 437). Bu soyutlamadan kaynaklı ortaya çıkan kötü imajı, ilin mevcut potansiyellerinin (turizm, tarih, kültür, doğa,) verimli kullanımını da olumsuz etkilemektedir. "Bunun nedeni Hakkâri insanını, coğrafyasını, tarihini, sosyal dokusunu, aşiretlerini, kültürünü, sanatını ve mimarisini yeterince tanıyamamaktan kaynaklanmaktadır" (Alaeddinoğlu 2010: 15). İlde son yıllarda hem altyapı alanında hem de insana yatırım noktasında çeşitli ilerlemeler görülmektedir.

Hakkari ili; Hakkari Merkez, Yüksekova, Şemdinli, Derecik ve Çukurca olmak üzere toplam 5 ilçeden oluşmaktadır. Yüksekova'da Türkiye-İran sınırında yer

alan Esendere sınır kapısı, ilçenin gelişimine önemli ekonomik katkılarda bulunmaktadır. Çukurca, Şemdinli ve Derecik ilçelerinde mikro klima iklim şartlarının yaşanmasına bağlı olarak, yetiştirilen tarım ürünlerinin çeşitliliği ve verimi yüksektir.

1936 yılı itibariyle il statüsüne kavuşan il 1990 yılına kadar Hakkari merkez ilçe, Beytüşşebap, Uludere, Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca olmak üzere 6 ilçeden oluşmaktaydı. 1990 yılında Şırnak'ın il olmasıyla beraber Beytüşşebap ve Uludere'nin Şırnak'a bağlanmasıyla ilçe sayısı 4'e düşmüştür. Bu nedenle DİE verilerine göre ilin yüz ölçümü 1936-1990 yılları arasında 9.521 km^2 iken; söz konusu 2 ilçenin ayrılmasıyla beraber 7.178'e düşmüştür. Şemdinli'ye bağlı bir belde olan Derecik'in 2018 yılında ilçe statüsüne getirilmiştir. Böylece Hakkari'nin ilçe sayısı 2018 yılı itibariyle 5'e yükselmiştir.

Hakkari ilinin 2019 yılı toplam nüfusu 280.991 olup, ilde km^2'ye düşen insan sayısı 39'dur. Yine ilin 2019 yılı toplam şehir nüfusu 165.140; kır nüfusu 115.851'dir. İlde okur-yazar nüfus oranı %95, okur-yazar olmayan %4, okur-yazar olup olmadığı bilinmeyenlerin oranı da %1'dir. 2019 yılında ilde toplam 4 devlet hastanesi bulunmakta olup, toplam hastane yatak kapasitesi 393'tür.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Hakkari ili, Irak ve İran gibi önemli Orta Doğu ülkelerine komşu olmasından ileri gelen stratejik öneminin yanı sıra, fiziki ve beşeri coğrafya unsurları bakımından kendine has çeşitli özellikler barındırması nedeniyle önem taşır. Hakkari ili; yüksek dağları, yaylaları, buzul mağaraları, tekne vadileri, sirk gölleri, medreseleri, tarihi mezarlıkları, kaleleri, yöreye özgü giyim-kuşam özellikleri, sivil mimari örnekleri, Nasturilere ait kilise ve manastırları, Urartulara ait su kemeri ve yerleşme kalıntıları gibi birçok tabii ve beşeri zenginliklere sahiptir. Coğrafi konumu, topografya ve ulaşım özellikleri nedeniyle etkileşimin tarihten beri az olduğu bir bölgede yer alan Hakkari, yüzyıllardır devam eden aşiretsel yapısının da etkisiyle kültürel özelliklerini günümüze kadar muhafaza etmiştir.

Ulaşım olanaklarının gelişmediği ilde, 1984 yılı itibariyle güvenlik sorunlarının baş göstermesinin de etkisiyle, saha genelinde akademik çalışmalar yürütmek son derece güçleşmiştir. Günümüzde de sahanın önemli bir kısmı (bazı yayla, mera, mezra ve köyler) özel güvenlik bölgesi olup, buralara sivillerin girişi yasaktır. Bu nedenle Hakkari ilini konu alan akademik çalışmalar oldukça azdır.

Hakkari, eğitim ve sağlık sektörlerindeki çeşitli sorunların yanında; alt yapı, güvenlik, işsizlik ve göç gibi önemli sorunlarla adeta bütünleşmiştir. Çalışmamızın esas amacı, çalışma sahasının tarihsel süreç içerisinde beşeri ve ekonomik yapısında yaşanan değişmelerin ortaya konmasıdır. Ayrıca ilde bahsi geçen sorunların çözümü noktasında; nedenlerinin tespit edilmesi, ilin belli bir gelişme kaydetmiş ekonomik faaliyetlerinin belirlenmesi ve sahip olduğu diğer potansiyel fiziki ve beşeri dinamikleriyle beraber, ilde sürdürülebilir bir kalkınma sistematiğinin kurulması için çeşitli önerilerde bulunmak çalışmamızın amaçları arasındadır

Araştırmanın Yöntem ve Metodu

Çalışmamız kapsamında Hakkari ili, beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleriyle ele alınmıştır. Bilindiği üzere, bir bölgenin beşeri ve ekonomik özellikleri genel itibariyle fiziki coğrafya koşullarının etkisinde şekillenir. Bu bakımdan, ilin fiziki özelliklerine de değindiğimiz çalışmamızda, konular coğrafyanın neden-sonuç, dağılım ve bağlantı ilkeleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Çalışma kapsamında ilk olarak, araştırma sahasının yeri ve sınırları tespit edilmiş olup, ayrıntılı bir literatür taraması yapılmıştır. Elde edilen kaynaklar okunarak, çalışma sahası hakkında belli bir bilgi birikimi edinilmiştir. Bu aşamadan sonra 2018-2020 yılları arasında, çalışma sahasına arazi çalışmaları düzenlenerek, resmi kurumlardan çeşitli veriler toplanmış, sahanın kırsal ve şehirsel alanları gezilip görülerek, fiziki ve beşeri özellikleri gözlemlenmiştir. Saha çalışmaları kapsamında, beşeri coğrafya konularından göç, tarım, hayvancılık ve yerleşme tarihi gibi konularda ilgili kişilerle mülakatlar yapılmıştır. Çalışma sahasının genelinde yapılan arazi çalışmalarından edinilen veriler, titizlikle incelenmiş olup, konularına göre sınıflandırılmıştır.

Çalışma sahasının jeolojik özelliklerini ortaya koymak üzere MTA'dan çalışma 1/100.000 ölçekli N50, N51, N52, N53, M50, M51, M52, M53 jeoloji paftaları edinilmiştir. Bu paftalar sayısallaştırılarak, ilin jeolojik haritası oluşturulmuştur. Çalışma sahasının ayrıca topografya, hidrografya, bitki örtüsü, toprak, ulaşım ve yerleşme haritaları da oluşturulup, ilgili konuların saha içerisindeki dağılış özellikleri yorumlanmıştır.

Çalışma sahasının iklim özellikleriyle ilgili, Meteoroloji Genel Müdürlüğünden, Hakkari iline ait uzun yıllık meteoroloji bülteni edinilmiştir. Bültendeki verilerden; sahada görülen sıcaklık ve yağışlarının yıllara göre dağılışı ve yıl içinde aylara göre dağılış özellikleri ortaya konmuştur. Bunun yanında, aylık ve yıllık donlu günler sayısı, güneşli günler sayısı, kar yağışlı günler sayısı, yağmurlu günler sayısı gibi konular, tablo ve grafiklerle ele alınarak, sahanın iklimsel karakteri ortaya konmuştur. Bu çalışmaların sonunda, sahanın iklimsel özellikleri bir bütün olarak incelenmiş olup, bu özelliklerin yöredeki bitki örtüsü, ekonomik faaliyetler, mesken özellikleri ve ulaşım üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur.

Araştırma alanının, hidrografya özellikleriyle ilgili DSİ bölge müdürlüğünden ve ilgili belediyelerden, sahada bulunun ana akarsular ve bu akarsuların yan kollarıyla ilgili; debi, akış hızları, taşkın durumları ve saha içerisindeki dağılışları ilgili yazılı doküman, krokiler edinilmiştir. İlgili veriler kullanılarak, sahaya ait hidroloji haritası oluşturulmuştur.

Sahada görülen toprak çeşitleriyle ilgili veriler, il ve ilçe tarım müdürlüklerinden ve Yüksekova Ziraat Odası'ndan temin edilmiştir. Verilerin sayısallaştırılmasıyla sahanın toprak haritası oluşturulmuştur. İl genelinde farklı dağılış gösteren bu toprak gruplarının tarımsal faaliyetlere etkisi incelenmiştir.

Hakkari ilinde görülen bitki örtüsü özellikleri ve bitki türleri ilgili veriler elde edilmiş ve ilgili literatür taraması yapılmıştır. Hakkari il merkezi ve ilçelerinde, birbirinden oldukça farklı sıcaklık ve yükseklik özellikleri görüldüğünden dolayı, sahadaki bitki örtüsü varlığı da bu koşulların değişiminden etkilenerek çeşitlilik

göstermiştir. Bu bakımdan bitki örtüsü çalışılırken, sahanın iklim ve topografya koşullarının ildeki bitki kuşakları ve dağılımı üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur.

Çalışma sahasının beşeri coğrafya özelliklerinden ilk olarak yerleşme tarihi ve yerleşme özellikleri ele alındığı bölümde, farklı disiplinlerin akademik çalışmalarından yararlanılmıştır. Yer adlarının nereden geldiği ve bölgenin tarihi süreçte nasıl rol oynadığıyla ilgili tarih ve toponomi çalışmalarından faydalanılmıştır.

Çalışma alanın nüfus ve göç özellikleriyle ilgili literatür taraması ve salnamelerin yanı sıra, DİE ve TUİK gibi kurumlardan istatistik verileri de temin edilmiştir. Sahanın turizm özellikleriyle ilgili olarak da ilde öne çıkan turizm ve doğa sporları kulüpleri ve turizm rehberleriyle mülakatlar yapılmıştır.

Araştırma sahasının en önemli geçim kaynakları ve aynı zamana en önemli kalkınma dinamikleri olan tarım ve hayvancılık başlıkları titizlikle çalışılmıştır. Konuyla ilgili il ve ilçe tarım müdürlükleri, ziraat odaları, DİE ve TÜİK'ten, hayvansal ve bitkisel üretim verileri, temin edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAKKARİ İLİNİN FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

Bir sahanın beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri ile fiziki özellikleri, aralarındaki neden sonuç etkileşimi nedeniyle ayrı düşünülemez. Bu bakımdan çalışma sahasının beşeri ve ekonomik coğrafya karakterini ortaya koyarken, fiziki özelliklerine de değinme gerekliliği duyulmuştur.

Bütün coğrafi bölgelerde olduğu gibi Hakkari Bölümü'nde de fiziki coğrafya koşulları, sosyal ve ekonomik faaliyetler üzerinde etkin bir rol oynar. "İklim koşulları, toprak özellikleri, hidrografik özellikler ile doğal bitki örtüsü mekânın potansiyeli üzerinde belirleyici etkiye sahiptir" (Sönmez, 2010: 11). Bu etki kimi zaman kalkınmayı destekleyici nitelikteyken, kimi zaman da kalkınmanın önündeki bir engel olabilmektedir.

1.1. Jeomorfolojik Özellikler

Hakkari, ortalama yükseltinin en fazla olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nin Hakkari Bölümü'nde yer alır. İl, farklı yükseklikteki dağlar tarafından adeta kuşatılmış haldedir. Bu özelliğinden dolayı çeşitli kaynaklarda "Dağlar ülkesi" şeklinde anılmaktadır. Dağlık alanların çoğunlukta olmasına bağlı olarak, engebe ve eğim oranının arttığı ilde, dar ve derin vadiler öne çıkan tomografik unsurlar arasında yer alır. Hakkari ili, jeolojik ve jeomorfolojik yapı bakımından, birçok farklı etkenin (tektonizma, buzullaşma, volkanizma,) bir arada etki gösterdiği ender alanlardan biridir. Bu nedenle ilin stratigrafisi oldukça karışık özellikler göstermekte olup, ilde kısa mesafelerde dahi fiziki coğrafya unsurlarında önemli değişiklikler görülmektedir.

Hakkari ilinin morfolojisinde en belirgin etkiye sahip unsur, kıvrım dağlarıdır. Genel olarak doğu-batı yönlü bir uzanış gösteren Hakkari kıvrım dağlarına "İranidler, Toridler, Anatolidler veya Ponditler denir" (Saraçoğlu, 1989: 4). Bu dağlar silsilesi, Akdeniz Bölgesi'ndeki Torosların devamı olup, çeşitli kaynaklarda "Dış Doğu Toroslar" şeklinde anılır (Foto 1.1) .

Foto 1. 1: Çukurca İlçesinin Kuzeybatısındaki Dağlık Kütleler

Kaynak: Çukurca Kaymakamlığı

Erinç'e göre Hakkari'nin bugünkü morfolojik manzarası, Postmiosen peneplenin yükselmesi ve derin vadiler ile yarılması neticesinde meydana gelmiş ve bu yükselmenin tetikleyicisi de Muş-Van Gölü havzalarının güneyinden geçen bir fay veya faylar sistemi olmuştur (Erinç, 1953: 49). Sahanın, 4. Jeolojik zamanda orojenik hareketlere maruz kalması sonucu yükselmiştir. Bu yükselmeyle beraber kırılma, kıvrılma, dar ve derin boğazların oluşumu meydana gelmiştir (Altınlı, 1966, s.39). Yükselmeyle beraber, bölgede yer alan eski düzlüklerin ortadan kalkması, burada dağlık manzaranın hakim olmasına yol açmıştır. Yine yükselmeyle beraber flüvyal süreçler başa dönerek aşındırma faaliyetleri devreye girmiş; akarsu, rüzgar ve buzul aşındırması topografyayı şekillendirmeye başlamıştır. Buna karşılık, Şemdinli'nin güneyi ve Derecik'te geçirimli kalkerlerin çoğunlukta olmasına bağlı olarak suların yer altına sızması daha kolaydır. Ayrıca bahsi geçen ilçelerde kalkerli yapının yanında, akarsu ağının aşındırma gücünün daha zayıf olması, peneplen

kalıntılarının çok fazla aşındırılamadan günümüze kadar korunmasına imkân sağlamıştır.

Foto 1. 2: Cilo Dağı, Reşko ve Diğer Zirveler

Kaynak: Hacı Tansu

Dördüncü jeolojik devir olan Kuvaterner'de, iklim salınımları sonucu düşük sıcaklık koşullarının hakim olduğu buzul devirleri yaşanmıştır. Atalay'a göre, bu dönemde Doğu Anadolu'da 3000-3200 m'den yüksek kesimler buzullarla kaplanmıştır (Atalay, 2004: 68). Buzullaşma yüksek enlemlerde daha şiddetli görülmesine karşılık bunu "alçak enlemlerde, enlem etkisi sınırlandırmış; buzullaşma nemli-yüksek sahalarda sirk, vadi ve takke buzulu olarak kendini göstermiştir" (Baran, 2018: III). Türkiye'nin en büyük buzullarının yer aldığı Hakkari il genelinde yaklaşık 20 buzul bulunur. Bu buzullar farklı yüksekliklerde dağılış gösterir: "Reşko 3350-3500 m, Suppa Durek 3100-3500 m, 2600-3050 m arasında da küçüklü büyüklü buzulların yer aldığı görülmektedir" (İzbırak, 1951: 21) (Foto 1.2). Bölge'de görülen buzullardan, dar vadi diplerinde kalanlar daha kalındır. Bulundukları yerde, güneşi dik açılarla alamayıp genellikle gölgede kalmalarından

dolayı kalınlıkları nispeten daha fazladır. “Bu buzulların oluştukları devirde, daimi kar sınırı bugünküne nazaran 700 metre aşağıdan geçiyor ve bu sırada buzul dilleri yer yer 2000 metreye kadar sarkıyordu”(Erinç, 1953: 50-52). Kar şeklindeki yağışların sıkça görüldüğü ve karın yerde kalma süresinin uzun olduğu soğuk iklim bölgelerinde, “Sıcaklığın arttığı veya yağmur şeklindeki yağışların yağdığı devrelerde kısmen eriyen karların tekrar donmasıyla, üst üste yığılan kar kristalleri, kendi ağırlıklarının altında sıkışarak şekillerini kaybederler ve ortalama 1 mm. çapında buz kristallerine dönüşürler” (Hoşgören, 2013: 21). Bu donma-sıkışma döngüsüne bağlı olarak buzul kütleleri oldukça sert bir yapı kazanır.

Atalay, buzulların eriyerek hareket etmesiyle sirkler, sirklerden çıkan buzulların akarsu vadileri boyunca ilerlemesi sonucunda da tekne vadilerin oluştuğunu ifade eder (Atalay, 2004: 68). Buzulların erimesiyle harekete geçen ağır kütle, topografyayı aşındırmak suretiyle şekillendirir. Buzul dönem, “Cilo ve Sat dağları üzerinde, uzunlukları 10 km’yi geçen muazzam tekne vadiler, sürekli moren sedleri, cilalı ve çizikli hörgüçkayalar, sirkler ve sirk gölleri gibi derin izler bırakmıştır” (Erinç, 1953: 50-52). Dolayısıyla Hakkari ilinin topografyasının şekillenmesinde buzulların önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

Şaroğlu ve Yılmaz’a göre, Doğu Anadolu Bölgesi’nin jeolojik gelişimi, Orta Miyosen’de başlayan neotektonik rejimin etkisi altında gelişmiştir. “Sıkışma tektonik rejimi ile karakterize olan Doğu Anadolu'da, neotektonik dönem boyunca kıvrımlar, bindirmeler, doğrultu atımlı faylar ve açılma çatlakları gelişmiştir” (Şaroğlu ve Yılmaz, 1986: 73). Hakkari, tektonik bakımdan, kuzeybatı yönlü kıvrımların, kuzeydoğu yönlü kıvrımlara geçtiği, bir yön değiştirme sahasına tekabül eder (Arınç, 2011: 19). Art arda görülen kıvrılma, yükselme ve çökme hareketleri esnasında, “zaten sertleşmiş, elastikiyetini kaybetmiş daha eski kütleler, kıvrılamayarak kırılmış, geniş ölçüde yükselme ve alçalmalara sebebiyet vermiştir” (Saraçoğlu, 1989: 5). Sahada jeolojik devirler boyunca yaşanan orojenez ve epirojenez olayları, burada fay kırıklarının görülmesinde etkili olmuştur. Çalışma sahasında görülen bu fay hatlarıyla bağlantılı olarak, sıcak su kaynaklarının meydana geldiği, yapılan arazi çalışmalarında görülmüştür. “Hakkari kütlesinin yapısını, kuzeyde ve merkezde

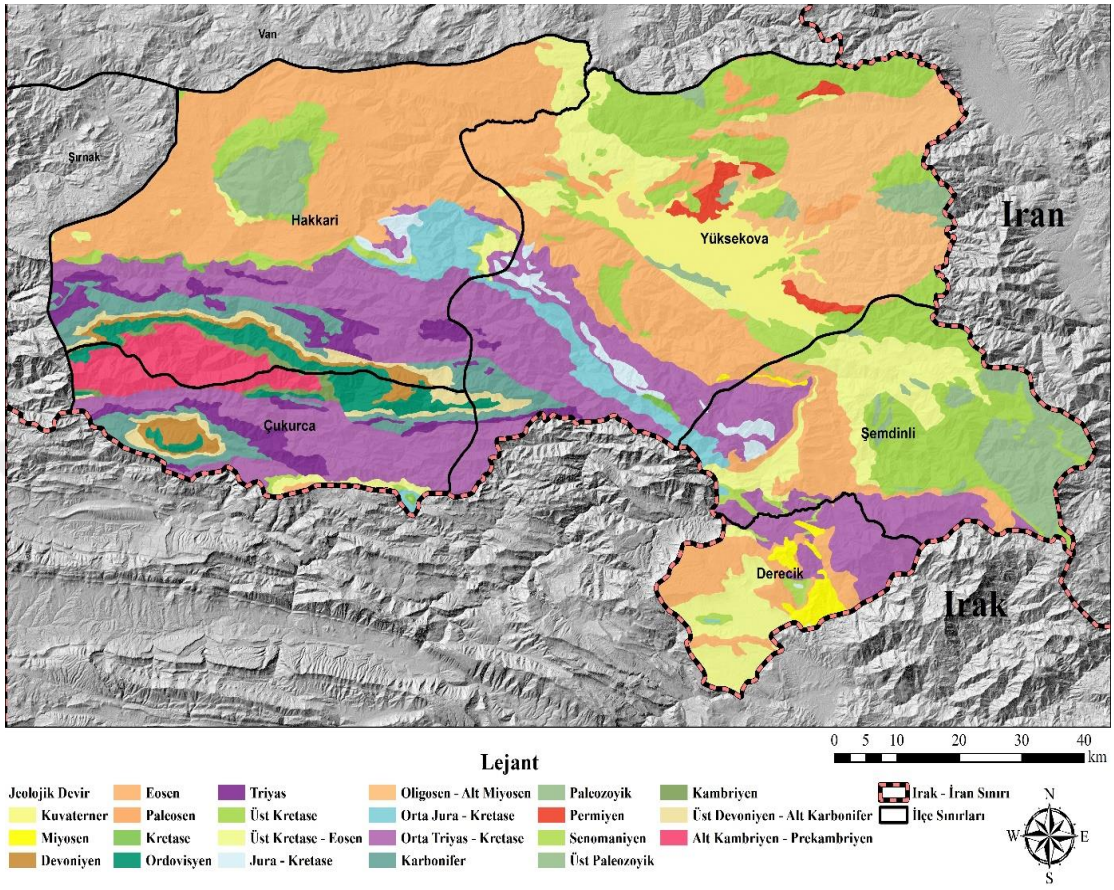
paleozoik döneme ait şistlerden oluşturmakta olup, Hakkari kompleksi Üst Kretase-Paleosen'e aittir" (Alaeddinoğlu, 2010: 21). Ülkemiz genç oluşumlu topraklara sahip olup, paleozoik yaşlı kütlelere çok az rastlanmaktadır.

Çalışma sahasında, yüksekliği 3.000 m üzerinde olan yaklaşık 32 dağ bulunur. Bu dağlardan 14'ü il merkezinde, 9'u Yüksekova'da, 6'sı Şemdinli ve Derecikte, 3'ü de Çukurca'da yer alır (Hakkari Valiliği, 1974: 26). Bu dağların hepsinin Kuaterner döneminde buzullarla kaplandığı tahmin edilmektedir. "Tekne vadiler ve moren depolarının varlığı da Türkiye'de Kuaterner dönemi buzullaşmasına işaret etmektedir" (Çiner, 2003: 66). Çalışma alanında bulanan 21 vadi buzulu yine bu döneme aittir. Cilo Dağı'nda bulunan buzulların kalınlığı birçok yerde "10-15 metre, bazı bölümlerinde ise 40-50 metre olan açık mavi renkli som buzullardan meydana gelmiştir" (İzbırak, 1951: 111). Ancak günümüzde, giderek değişen iklim koşulları nedeniyle bu değerlerin düştüğü tahmin edilmektedir.

Çalışma alanının farklı yerlerinde "traverten, kumtaşı, radyolorit, kireçtaşı, metalav, gabro, sipilit, serpantin, peridotit ve mermer" gibi kayaçlar görülür (Alaeddinoğlu, 2010: 20). Arazide görülen peridotit-sepantin, gabro gibi taşlar, genellikle yeşil renkli olup, Toros dağlarının temelinde ve Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünde bulunur (Atalay, 2004: 5). Çalışma alanında görülen traverten ve travertenimsi kireçtaşlarına daha çok Zap Suyu boyunca rastlanır.

Çalışma alanının güneyinde Hakkari ile Şemdinli arasındaki bölgede eski bir kütle derine doğru dalarken, Tersiyer-Mezozoik oluşumlu daha genç tabakaların yüzeye çıktığı görülür (Erinç, 1951: 48). Bu sahanın güney kısımlarına doğru gidildikçe, daha sade bir tektonizmayla karşılaşılır.

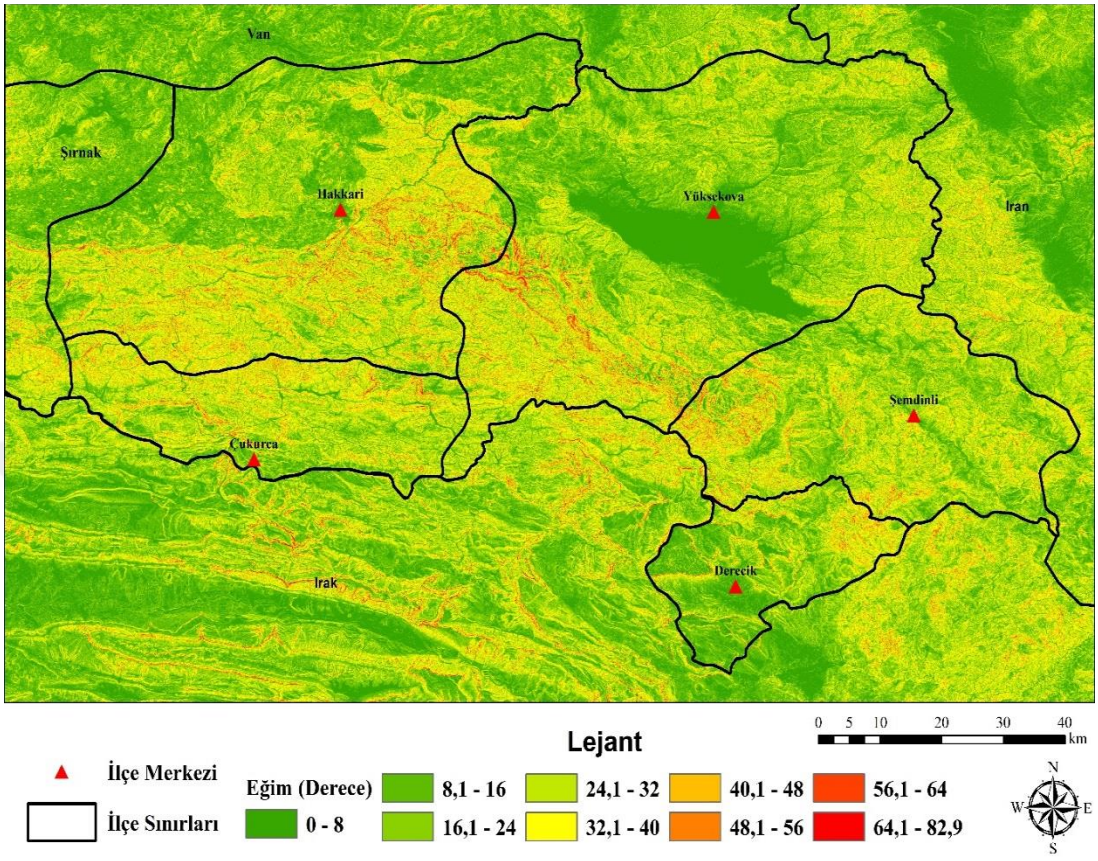
Harita 1. 2: Hakkari İlinin Jeoloji Haritası

Sahanın güney kısmı çoğunlukla Orta- Trias Kretase, kuzeyi ve orta kesimi, Eosen, Oligosen- Alt Miyosen'e ait arazilerdir (Harita 1.2). Genç oluşumlu bir saha olan ilde, küçük kümeler halinde 1. Jeolojik zamana ait araziler görülür. İl toprakları 18.04.1996 tarih ve 96/8109 sayılı Türkiye Deprem Bölgeleri Haritasına göre 1. Derece Deprem Bölgesinde yer alır.

Kuaterner alüvyonlarının geniş yer kapladığı Yüksekova toprakları, tarım açısından verimlidir. Hakkari'nin sosyal ve ekonomik kalkınması için bu tarım alanlarından en üst düzeyde faydalanılması gerekmektedir. Sulak alanlarda yer alan sazlık ve bataklık alanlar, yaban hayatı ve çeşitliliği bakımından öne çıkar. Bu bakımdan Yüksekova'da bulanan Nehil Sazlığı önemli bir yere sahiptir.

Harita 1. 3: Hakkari İlinin Eğim Haritası

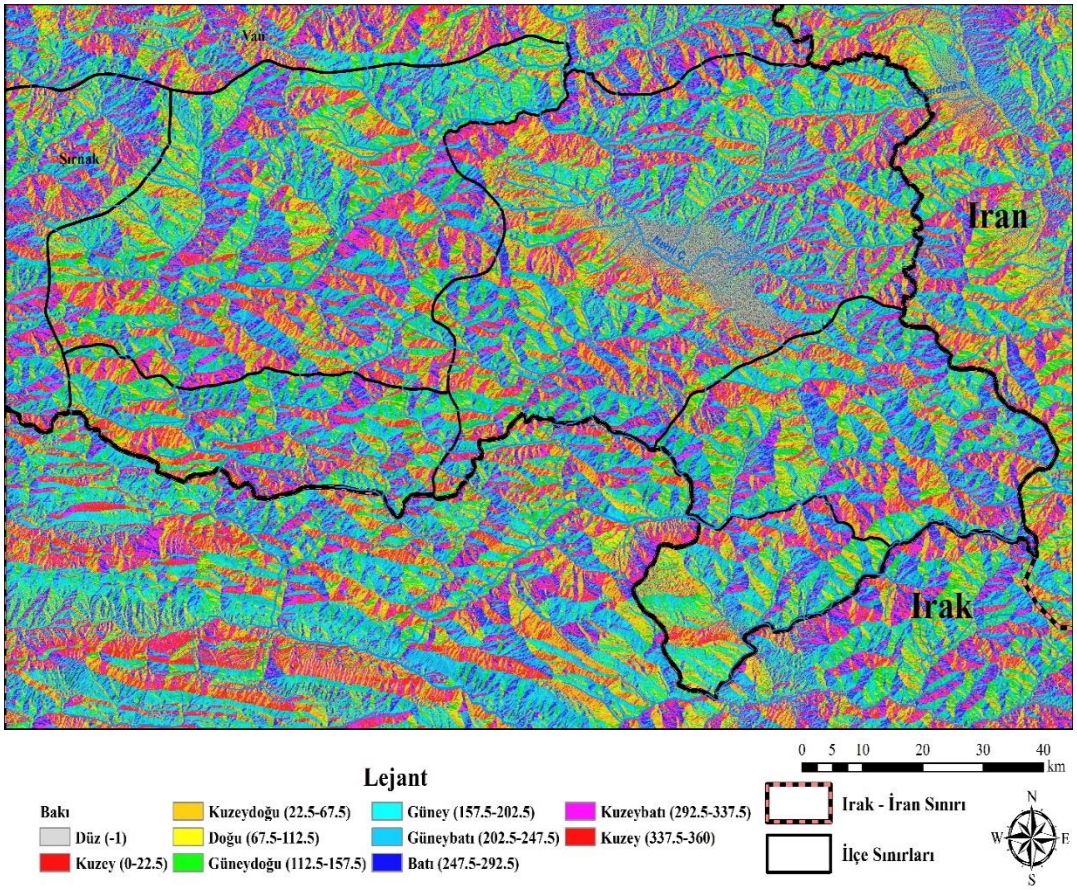

Çalışma sahasında eğimin en düşük olduğu kısım 0-8 derece ile Yüksekova'nın Nehil Sazlığı'dır. Genel olarak bakıldığında; eğim değerleri, Yüksekova ve Derecik'te sahanın en düşük oranlarını gösterir (Harita 1.3). Çalışma sahasının kuzey kesiminde, yükselti ve eğim koşulları daha fazla olmasına bağlı olarak, dağ yamaçlarında birikinti yelpazeleri ve kayşat konilerine sıkça rastlanır. Mineral madde bakımından zengin olan bu taşınmış toprakların üstünde, gür bir bitki örtüsünün geliştiği gözlenmiştir. Ayrıca köy sınırları içerisinde kalan ve ince unsurdan meydana gelmiş birikinti yelpazeleri üzerinde sebze ve meyve üretimi yapılmaktadır.

Bakı yönü, güneş gören ve güneşlenme süresinin daha uzun olduğu yöndür. Genel bir kaide olarak bakı yönü Kuzey Yarım Kürede güney, Güney Yarım Kürede kuzeydir (Harita 1.4). Tarım, yerleşme ve çeşitli altyapı hizmetleri gibi faaliyetler bakı yönü dikkate alınarak gerçekleştirilir. Sıcaklık isteği daha fazla olan tarımsal bitkiler bakı yönüne ekilir. Bakı yönünde sıcaklık koşullarının daha iyi olmasına

bağlı olarak burada doğal bitki örtüsü de daha gürdür. Yerleşme yerleri ve meskenler de soğuk ve ılıman iklimlerde bakı yönünde kurulurken, sıcak iklimlerde ise dulda yönünde kurulur. Benzer şekilde kayak pistlerinin daha uzun süre kullanılabilmesi için karın daha çok yerde kalış süresinin daha uzun olduğu dulda yamaçlar tercih edilir.

Harita 1. 4: Hakkari İlinin Bakı Haritası

Çalışma sahamızda da yerleşme ve tarımsal faaliyetler, bakı yönünde yoğunlaşır. Yerleşmelerin bakı yönünde olması, meskenlerin daha kolay ısıtılmasına olanak sunarak, enerji kaynaklarının daha az tüketilmesini sağlar. Çalışma sahasında bakı yönünde bulunan yaylalarda, bitki örtüsü daha gür olduğu için, buralar hayvancılık faaliyetleri için daha çok tercih edilir.

1.2. İklim Özellikleri

Bir bölgede etkili olan hava durumunun uzun yıllık ortalaması olan iklim, "hava olaylarının genel ortalama karakterini oluşturur" (Erol, 2008: 3). İklim, insan hayatını her yönüyle etkileyen en önemli bir fiziki unsurdur. İnsanın yayış tarzı ve ekonomik faaliyetleri, büyük ölçüde iklimin etkisinde gerçekleşmektedir.

İklim, "tarımsal verim ve üretim değerlerini belirleyen önemli bir etkendir" (Doğan, 2017: 40). Aynı zamanda iklim, insanların yeryüzüne dağılışlarını ve yerleşim yerlerini belirlemede rol oynar. Tarih boyunca büyük uygarlıklar tarım faaliyetlerinin verimli bir şekilde yapılabildiği iklim özelliklerine sahip bölgelerde kurulmuşlardır. "Nitekim ilk yerleşme alanlarından olan Dicle ve Fırat Nehirleri'nin havzaları, Anadolu, Nil Nehri Havzası, Ganj-İndus Nehirleri, Gökırmak ve Sarıırmak gibi alanlarda yerleşmelerin kurulmuş olması tesadüfi değildir. Uygun iklim koşulları, su kaynaklarının varlığı, tarımsal faaliyetler ve güvenlik gibi faktörler yönünden elverişli olan bu sahalarda büyük uygarlıklar ortaya çıkmıştır" (Karademir, 2019: 7). Günümüzde de dünya nüfusunun önemli bir kısmı, daha uygun iklimsel koşullara sahip olan Subtropik ve Orta Kuşak'ta yer alır.

Türkiye coğrafi konumu gereği yıl içerisinde faklı özellikteki hava kütlelerinden etkilenir. Bilindiği üzere, "Türkiye kış mevsiminde Batı Rüzgarları kuşağında oluşan Planeter Polar Cephe'nin ve bu cephe boyunca doğan gezici siklon-antisiklon gruplarının etkisinde kalır. Kış mevsiminde batıdan gelen yüksek hava akımlarına bağlı olarak Planeter Polar Cephe üzerinde oluşan gezici orta enlem siklonları, Doğu Anadolu Bölgesi'ne sokulmakta ve genellikle bulutlu, kapalı, nemli, yağışlı ve kararsız hava koşullarına neden olmaktadır" (Kaya, 2008: 19). Aynı zamanda Doğu Anadolu Bölgesi, kış mevsimi boyunca Balkanlar ve Sibirya kökenli hava akımlarının etkisi altında kalır. Bu hava akımları, bölgenin genel iklim özelliklerinin oluşmasında rol oynar.

"Ülkemiz, yaz mevsiminde tropikal hava kütlelerinin kontrolünde kalmakta olup, bu devrede hava karakterleri daha çok subtropikal yüksek basınç alanı etkisindedir. Azor yüksek basınç alanından Basra alçak basınç alanına doğru devamlı

olan hava hareketi, kuru ve sıcak özelliklere sahiptir. Dolayısıyla kıyı dağları hariç, yağış bırakmazlar" (Erinç, 1971: 296-297). Bu da ülkemizde yaz aylarında, buharlaşma oranının artmasına ve genel olarak yazların sıcak ve kurak geçmesine yol açar.

"Türkiye, Orta Kuşak Ilıman İklim Kuşağı'nda yer alsa da, iklimi etkileyen birçok topografik koşul, kara-deniz dağılışı, önemli hava kütlelerinin etkisi nedeniyle iklim yönünden çeşitlilik göstermektedir. Ülkemizin kıyı kesimlerinde denizlerin etkisi görülürken, iç kesimlere doğru gidildikçe iklim şartları değişmektedir" (Güngördü, 2010: 33). Denizlerin ılımanlaştırıcı etkisinden uzak ve yüksek bir topografyaya sahip olan çalışma sahamızda, genel itibariyle düşük sıcaklıklar görülür.

Hakkari iline ait iklim elemanları incelendiğinde, coğrafi konumu gereği, yerel ölçekteki küçük değişiklikler dışında, genel olarak Doğu Anadolu'nun tipik karasal iklim koşullarına sahip olduğu görülmektedir. Yükseklik ve denize uzaklık gibi nedenler, ilde karasallık şiddetinin artmasına yol açmaktadır. Çalışma sahamızda "yükseklik; yıllık sıcaklığın düşmesine, dağların geniş alan kaplaması; kısa mesafelerde yerel iklim değişikliklerine, denizden uzaklık ise; kışların sert geçmesine ve sıcaklık farklarının artmasına neden olur" (Kaya, 2008: 20). Aynı zamanda ilde değişiklik gösteren topografya, bakı ve enlem koşulları, iklim üzerinde etkili olmaktadır. Bu durum çalışma alanında, kısa mesafelerde iklim, bitki örtüsü ve tarımsal çeşitlilik bakımından önemli farklılıklara yol açar. İlin güneyi, kuzeyi ve kuzeydoğusuna göre daha sıcak ve daha nemlidir. Çalışma sahamızın kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde sert karasal iklim özellikleri yaşanırken, güney ve güneydoğu kesimlerine doğru gidildikçe sıcaklık değerlerinin arttığı görülür. İlin Şemdinli, Derecik ve Çukurca ilçelerinde yaşanan iklim, yukarıda sözü edilen Akdeniz ikliminin dağ tipi özelliklerine sahiptir.

Hakkari ili, "Basra alçak basınç merkezi ile Sibirya yüksek basınç merkezinin karşılaşma alanındadır" (Kaya, 2007: 7). Kış aylarında Sibirya kökenli soğuk hava kütlesi, yaz aylarında ise, güneyden gelen sıcak hava kütlesinin etkisi altında kalmaktadır. Sibirya'dan gelen bu "kontinental kutbi hava kütlesi soğuk, ağır ve kuru

karakterlidir" (Alaeddinoğlu, 2010: 40). Bölgede daha uzun süre etkili olan Sibirya yüksek basınçlı hava kütlesinden dolayı sahada, kışlar uzun ve sert geçmektedir. Buna karşılık yaz devresi kısadır.

Hakkari ilinde; Hakkari merkez ilçe, Yüksekova, Şemdinli ilçeleriyle Durankaya beldesi'nde olmak üzere toplam 4 meteoroloji istasyonu bulunur. Merkez ilçe olan Hakkari şehri ve Yüksekova ilçesindeki istasyonlar 1965 yılında kurulmuş olup, uzun yıllara ait iklim verileri kayıtlara geçirilmiştir. Buna karşılık Şemdinli istasyonu 2014, Durankaya istasyonu 2016 yılında kurulmuştur. Başka bir ifadeyle, bu çalışmada kullandığımız verilerin rasat yılları şu şekildedir: Hakkari ve Yüksekova 55 yıl, Şemdinli 5 yıllık, Durankaya ise 3 yıllık rasatları ifade etmektedir. Ancak bu istasyonlar Hakkari ilinde hüküm süren iklimin özelliklerini bütünüyle ortaya koymakta oldukça yetersiz kalmaktadır. İlin güneyinde kalan Derecik ve güneybatısında kalan Çukurca ilçelerinde meteoroloji istasyonu bulunmamaktadır. Dolayısıyla ilin iklimsel özelliklerini daha detaylı öğrenilebilmesi için, Derecik ve Çukurca ilçelerinden de meteorolojik kayıtların alınması gerekmektedir.

1.2.1. Sıcaklık Özellikleri

Kültür bitkilerinin büyüyüp çoğalması için ihtiyaç duydukları sıcaklık ihtiyaçları ekvatordan kutuplara doğru değişim göstermektedir. Ekvatoral iklim kuşağında yaklaşık 10 ºC olan optimum sıcaklık isteği kutup bölgelerinde 0 °C'ye kadar düşer. Ülkemizin bulunduğu ılıman kuşakta bitki tohumlarının olgunlaşabilmeleri için sıcaklığın en az 5 ºC olması gerekmektedir. Bu bakımdan sahada görülen sıcaklık koşulları, yetiştirilebilecek tarım bitkilerini belirleyen en önemli etmendir.

Tarımın temel ekonomik faaliyetlerden biri olduğu Hakkari'de sıcaklık; tarım ürünlerinin çiçek açma ve meyve oluşum aşamalarında önemli bir rol oynar. Tarımsal üretim için önemli bir diğer unsur olan toprağın ısınması ve bitki yetişmesi için optimum ısı koşullarına ulaşması, iklimin etkisinde gelişir. Çalışma sahasında sıcaklık değerlerinin tarımsal faaliyetler açısından elverişli olduğu Şemdinli, Çukurca ve Derecik'te, birçok üründen (yonca, susam vb.) yılda iki kez ürün

alınabilmektedir. Çöküntü alanlarından oluşan bu nemli bölgeler hakim iklime ters düşen özellikler sergilemektedir. Diğer ilçelerden farklı olarak Derecik'te sıcaklık koşullarının nispeten yüksek olmasında enlem etkisi de rol oynamıştır. Bu iklimsel farklılık, sahada tarımsal ürün yelpazesinin genişlemesini sağlayarak, bu alanlarda çeltik, susam, nar, incir, Trabzon hurması gibi sıcak ve nemli iklimlere özgü ürünler yetişmektedir.

1.2.1.1. Ortalama Sıcaklıklar

Çalışma sahasında yıllık ortalama sıcaklık değeri Şemdinli'de (12,1°C) en yüksek iken, Yüksekova (6,8 °C) en düşüktür. Bu değer Hakkari merkezde 10,2 °C, Durankaya beldesinde ise 11,2 °C'dir (Tablo 1.1).

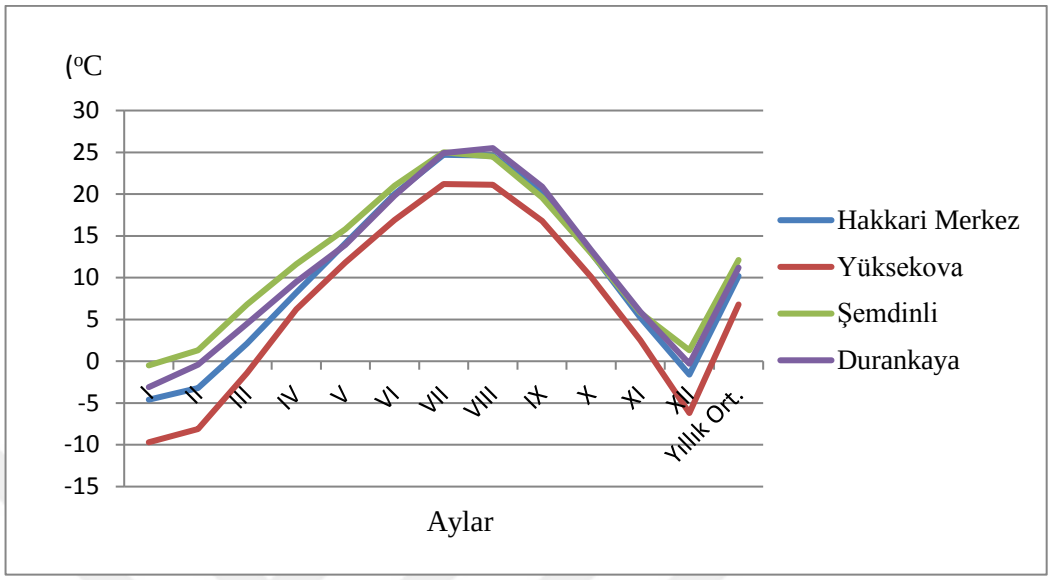
Tablo 1. 1: Aylık ve Yıllık Ortalama Sıcaklıklar ºC

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	-4,6	-3,2	2,1	8,2	14,1	20	24,7	24,6	20,2	13	5,2	-1,6	10,2
Yüksekova	-9,7	-8,1	-1,4	6,2	11,8	16,9	21,2	21,1	16,8	10,1	2,5	-6,2	6,8
Şemdinli	-0,5	1,3	6,8	11,6	15,8	21	25	24,5	19,6	12,9	5,8	1,3	12,1
Durankaya	-3,1	-0,4	4,5	9,5	13,9	19,8	24,9	25,5	20,9	13,3	5,9	-0,3	11,2

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Sahada ocak ve şubat aylarında yaşanan sıcaklık değerlerinin birbirine çok yakın olduğunu görmekteyiz. En yüksek sıcakların görüldüğü ay Hakkari merkez, Yüksekova ve Şemdinli'de temmuz iken, Durankaya'da 25,5 ºC değeriyle ağustos ayıdır. Sıcaklığın en çok ekim-kasım ayları arasında düştüğü görülmektedir. Sıcaklıklar bütün istasyonlarda kasım ayında yaklaşık 7 ºC düşmüştür.

Grafik 1. 1: Aylık ve Yıllık Ortalama Sıcaklıklar (ºC)

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Grafik 1.1'de görüldüğü üzere; bütün istasyonlarda en düşük sıcaklıklar ocak ayında görülmektedir. Ocak ayı en düşük sıcaklık ortalaması Yüksekova'da (-9,7 ºC), en yüksek ortalaması Şemdinli'de (-0,5 ºC) görülmüştür. "Termik şartlara göre aylık sıcaklığın 0 ºC'den düşük olduğu devre soğuk, 0-10 ºC arasında olduğu devre serin, 10-20 ºC olduğu devre ılık ve 20 ºC'den fazla olduğu devre sıcak olarak kabul edilir" (Göney, 1975: 77). Çalışma sahasında soğuk devrenin en uzun sürdüğü merkez olan Yüksekova'da aralık-mart ayları arasındaki 4 aylık dönem boyunca sıcaklık değerleri sıfırın altındadır. Şemdinli şubat ayında sıcaklığın sıfırın (0) altına düşmediği tek merkez olup, ilkbahar aylarında da en yüksek sıcaklıkların görüldüğü istasyondur. Bitkilerin yetişme devresi olan ilkbahar aylarında görülen bu yüksek sıcaklar, yörede vejetasyon devresinin daha erken başlamasına yol açmaktadır.

Çalışma alanında, sıcaklığın aylara göre dağılışında farklılıklar gözlenmektedir. Yüksek sıcaklıkların genel olarak haziran, temmuz ve ağustos aylarında yaşandığı görülür. Buna karşılık düşük sıcaklıklar kasım-mart ayları arasında yaşanmaktadır. Bu bağlamda çalışma sahasında kış koşullarının yaklaşık olarak 5 ay sürdüğünü söylenebilir.

Tablo 1. 2: Hakkari Merkezde 2009-2019 Yılları Arasında Yaşanan Aylık Ortalama Sıcaklıklar (ºC)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2009	-6,8	-1,2	0,8	6,2	13	16,9	22,1	22,4	17,8	14,6	6,1	2,1
2010	1.3	1.8	6.7	9.7	14.5	21.8	26.3	25.5	22.8	14.6	9.1	2.0
2011	-2.9	-2.3	2.6	8.1	14.1	20.9	25.3	25.0	20.2	11.8	1.1	-0.6
2012	-2.8	-3.6	-0.1	11.1	16.1	21.5	24.7	25.9	21.0	13.7	7.6	-0.7
2013	-4.4	-1.0	3.8	10.1	14.0	20.6	25.3	25.1	20.1	12.6	8.0	-4.3
2014	-2.3	-1.8	6.1	11.1	15.9	21.1	25.8	26.5	20.9	11.3	4.4	1.5
2015	-2.4	1.2	4.7	9.7	15.8	21.7	26.6	26.0	21.7	13.9	6.3	-2.8
2016	-4.5	1.1	5.0	10.9	15.3	19.8	25.1	26.5	20.2	14.3	6.3	-3.9
2017	-5.3	-4.3	3.7	9.5	15.4	21.6	26.3	26.9	23.1	13.5	6.4	2.6
2018	-0.2	2.6	8.7	11.1	14.2	21.2	26.8	26.0	22.2	14.0	6.4	0.1
2019	-4.3	-2.2	1.6	6.3	16.2	23.2	25.2	26.3	21.2	15.1	6.9	5.2

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Tablo 1.2 incelendiğinde, sıcaklığın sıfırın altına inmediği tek yılın 2010 olduğu görülmektedir. Ocak ayı ortalama sıcaklığın en düşük olduğu yıllar; 2009 (-6, 8 ºC), 2017 (-5,3 ºC) ve 2016 (-4,5 ºC)'dır. Genel itibariyle sıcaklık değerlerinin en düşük ortalamalarda yaşandığı yıl 2009'dur. İki ay arası en yüksek sıcaklık artışı 2019 yılında yaşanmış olup nisanda 6,3 ºC olan sıcaklık, mayısta yaklaşık 10 ºC artarak 16,2 ºC ye ulaşmıştır. Temmuz ayı en yüksek sıcaklık ortalaması 2018 (26,8 ºC)'de görülmüştür.

1.2.1.2. Maksimum Sıcaklıklar

Çalışma sahasında görülen maksimum sıcaklıklar tablosu incelendiğinde; Şemdinli ve Durankaya'da en yüksek sıcaklıkların çoğunlukla 2018 yılında yaşandığını görülmektedir (Tablo 1.3). Ancak bu iki merkezden alınan meteorolojik verilerin rasat yılı Şemdinli'de 5, Durankaya'da ise 3 yıldır. Dolayısıyla her iki merkeze ait veriler uzun yıllık ortalamaların sonucu olmayıp, son birkaç yılı ifade etmektedir.

Tablo 1. 3: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Maksimum Sıcaklıklar (°C) ve Yaşandıkları Tarihler

Meteoroloji İstasyonu	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	11,8	12,9	19,7	25	28,7	34,4	38,8	38	37,1	29,3	20,8	17,5	38,8
	1/1/2000	5/2/2018	28/3/2001	21/4/1994	26/5/2007	27/6/2017	27/7/1966	11/8/2006	3/9/2010	1/10/1999	3/11/1990	3/12/2010	27/7/1966
Yüksekova	14,1	16	18,4	28	27,1	33,1	38,5	42,8	39,2	29,8	20,6	18,2	42,8
	21/1/1978	7/2/1978	23/3/2018	16/4/1978	26/5/1978	27/6/1977	31/7/1978	13/8/1978	3/9/1978	2/10/1977	4/11/1976	14/12/1977	13/8/1978
Şemdinli	11,6	17,2	21,8	25,8	31	37,7	40,2	39,6	38,4	30,1	21,4	16,1	40,2
	9/1/2018	25/2/2014	23/3/2018	30/4/2015	28/5/2018	27/6/2017	11/7/2018	7/8/2017	1/9/2017	1/10/2018	13/11/2016	3/12/2017	11/7/2018
Durankkaya	6,6	10,9	17,4	20,6	24,1	31,7	35,4	34,3	31,1	25,7	17,5	11,6	35,4
	13/1/2018	5/2/2018	23/3/2018	26/4/2016	28/5/2018	29/6/2018	28/7/2018	9/8/2017	1/9/2017	1/1072018	14/11/2016	4/12/2017	28/07/2018

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Tablo 1.3'e göre 1978 ve 1977 yıllarında Yüksekova'da ekstrem sıcaklıkların yaşandığı görülür. Genel olarak her mevsimde sahanın en düşük sıcaklıklarının görüldüğü Yüksekova'da, 13.08.1978 tarihinde 42,8 °C ile sahada görülen en yüksek yıllık sıcaklık değeri kaydedilmiştir. Aynı şekilde Yüksekova'da aralıkta 18,2 °C, ocakta 14,1 °C olarak kaydedilen sıcaklık değerleri, inceleme alanında görülen en

yüksek aralık ve ocak ayı ortalamalarıdır. Sahada görülen en yüksek yıllık sıcaklık değerleri; Hakkari merkezde (38,8 ºC) 27.07.1966, Şemdinli'de (40,2 ºC), 11.07.2018 ve Durankaya'da (35,4 ºC) ise 28.07.2018 tarihlerinde yaşanmıştır.

1.2.1.3. Minimum Sıcaklıklar

Çalışma sahasında aylık minimum sıcaklıklar, mevsimlere göre paralel olarak dağılmıştır. Aylık minimum sıcaklıklar aralık, ocak ve şubatta en düşük değerlere inerken, haziran, temmuz ve ağustos aylarında sıcaklıkların yükseldiği görülmektedir.

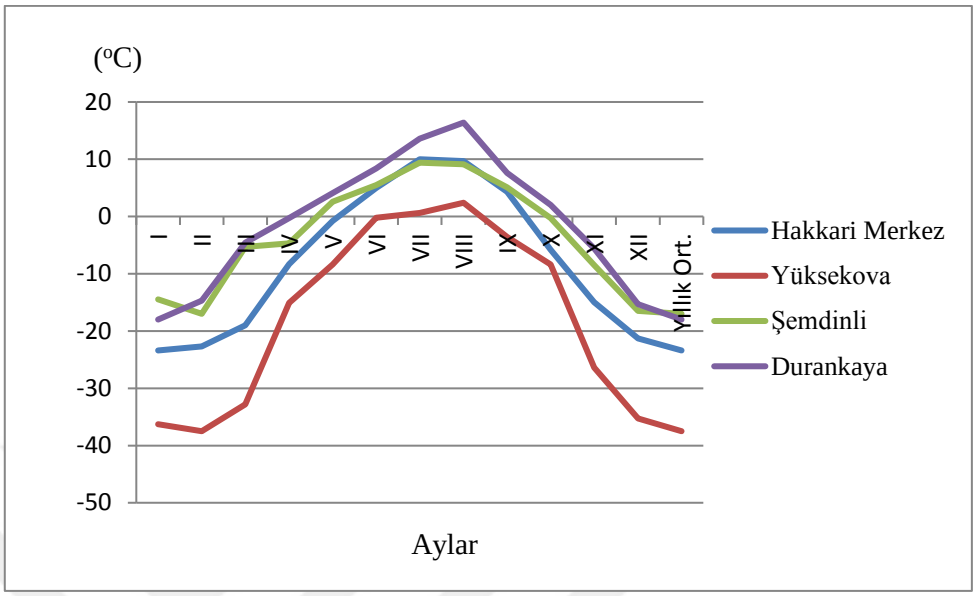
Tablo 1. 4: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Minimum Sıcaklık (^{0}C)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	-23,4	-22,7	-19	-8,3	-0,8	5	10	9,7	4,3	-5,8	-15	-21,3	-23,4
Yüksekova	-36,3	-37,5	-32,8	-15,1	-8,4	-0,2	0,6	2,4	-3,6	-8,4	-26,4	-35,3	-37,5
Şemdinli	-14,5	-17	-5,3	-4,7	2,6	5,5	9,4	9,1	5,1	-0,3	-8,5	-16,5	-17
Durankaya	-18	-14,7	-4,6	-0,3	4,1	8,4	13,6	16,4	7,6	2	-5,6	-15,3	-18

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çevresine göre nispeten daha yüksek sıcaklık değerlerine sahip Şemdinli'de yıllık minimum sıcaklık ortalaması -17 ºC'dir (Tablo 1.4). Yıllık minimum sıcaklıkların en çok yaşandığı merkez Yüksekova'dır. Yıllık minimum sıcaklık ortalaması -37,5 ºC olan Yüksekova, "yüksek dağlarla çevrili olduğundan ova yüzeyinde yoğun atmosfer hareketleri görülmez. Ağır soğuk hava, ova yüzeyine çöker" (Alaeddinoğlu, 2010: 31). Bu durum kış aylarında havanın yoğun sisli olmasına yol açarak, ilçedeki kara ve hava yolu ulaşımını olumsuz etkiler. Karasallık koşullarının arttığı ilçede yıllık sıcaklık farkı 30 ºC civarındadır. "Doğu Anadolu Bölgesi'nde karın yerde 6-7 ay kaldığı ve donlu gün sayısının fazla olduğu yerlerden biri Yüksekova ilçesidir" (Gökburun, 2014: 103). Aynı zamanda Yüksekova, çalışma sahasında vejetasyon devresinin en kısa olduğu merkezdir.

Grafik 1. 2: Aylık ve Yıllık Ortalama Minimum Sıcaklık (ºC)

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Grafik 1.2'de görüldüğü gibi Durankaya ve Yüksekova'da Ağustos-Ekim ayları arasında sıcaklık hızlı bir düşüşe geçmiştir. Sıcaklık Durankaya'da 8,8 ºC'e, Yüksekova'da 6 ºC'ye düşmüştür. Yüksekova'da, yaz aylarından haziran ve temmuzda dahi sıcaklığın 0 ºC olduğu dikkat çekicidir.

Tablo 1. 5: Aylık ve Yıllık Toprak Üstü Minimum Sıcaklığın -0.1 °C ve Altında Olduğu Gün Sayısı Ortalaması

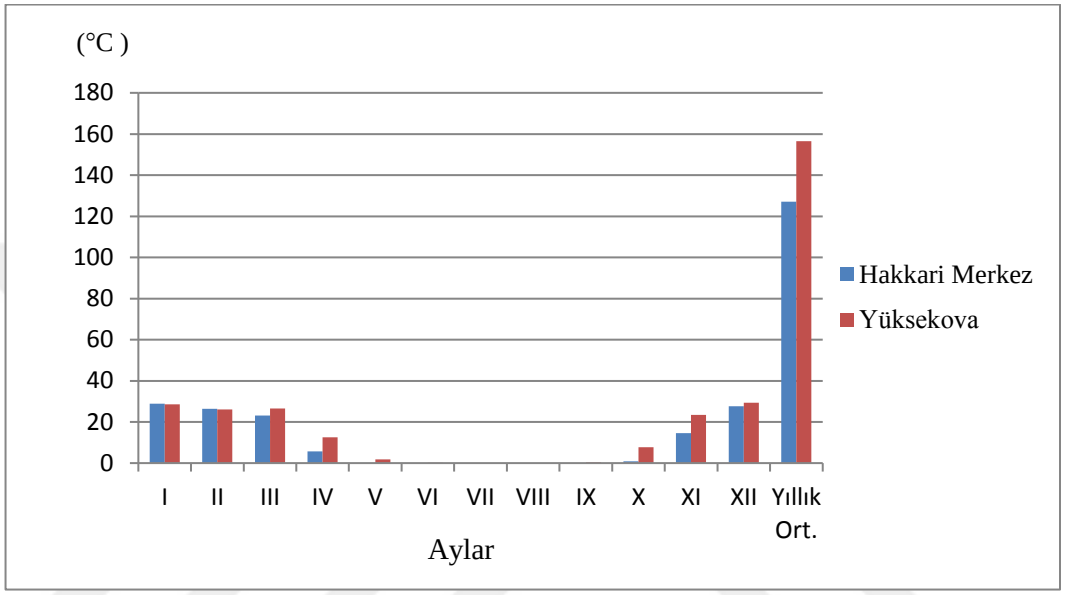
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	28,81	26,33	23,11	5,66	0,16					0,88	14,5	27,69	127,14
Yüksekova	28,62	26,15	26,47	12,58	1,8	0,09			0,35	7,72	23,41	29,31	156,5

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

"Toprak sıcaklığı, bir tohumun çimlenmesinden, fidenin büyüyüp gelişmesine kadar olan çeşitli aşamalarda ve uzun zaman süresinde bitki yaşamını etkisi altında bulunduran, çok önemli bir ekolojik faktördür" (Doğan, 2017: 40). Çalışma sahamızın Yüksekova ilçesi, toprak sıcaklığının en düşük ortalamasına sahiptir. Tablo 1.5'e göre toprak üstü minimum sıcaklığın -0.1 °C ve altında olduğu gün sayısı ortalaması Yüksekova'da 156,5 gündür. İlçede temmuz ve ağustos ayları hariç,

geriye kalan tüm aylarda toprak üstü minimum sıcaklığın -0,1 °C ve altına indiği görülmektedir. İlçede toprak sıcaklığının eksi (-) değerlere sahip olduğu devrenin uzun olması, yapılan tarımsal faaliyetlerde verimi olumsuz etkilemektedir.

Grafik 1. 3: Aylık ve Yıllık Toprak Üstü Minimum Sıcaklığın -0.1 °C ve Altında Olduğu Gün Sayısı Ortalaması

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Hakkari merkezde haziran, temmuz, ağustos ve eylül aylarında toprak üstü minimum sıcaklığın -0,1 °C ve altına inmediği görülür (Grafik 1.3). Toprak üstü minimum sıcaklığın -0.1 °C ve altında olduğu gün sayısı ortalaması, Yüksekova'da 29,31 gün ile en çok aralıkta görülürken; Hakkari merkezde 28,81 gün ortalaması ile ocak, toprak üstü minimum sıcaklığının en düşük olduğu aydır.

Aylık ve yıllık minimum sıcaklığın -3 ve altında olduğu günler sayısı yıllık ortalaması, Yüksekova'da 111,47, Hakkari merkezde 80,31, Durankaya'da 52,98 ve Şemdinli'de 50 gündür (Tablo 1.6). Sahada birbirine en yakın sıcaklık değerlerine sahip merkezler Şemdinli ve Durankaya'dır. Bütün merkezlerde aylık minimum sıcaklığın -3 °C ve altında olduğu gün sayısı ortalamasının en yüksek olduğu ay ocaktır.

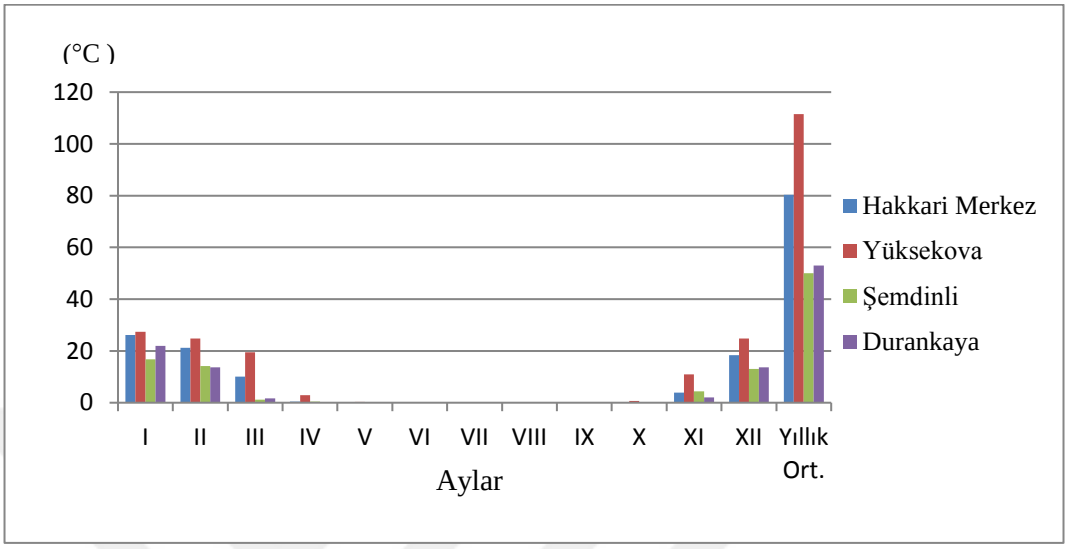
Tablo 1. 5: Aylık ve Yıllık Minimum Sıcaklığın -3 °C ve Altında Olduğu Gün Sayısı Ortalaması

Meteoroloji İstasyonu	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	26,17	21,22	10,13	0,48	-	-	-	-	-	0,08	3,86	18,37	80,31
Yüksekova	27,39	24,8	19,5	2,92	0,33	-	-	-	0,01	0,7	10,96	24,86	111,47
Şemdinli	16,8	14,2	1,2	0,4	-	-	-	-	-	-	4,4	13	50
Durankaya	22	13,66	1,66	-	-	-	-	-	-	-	2	13,66	52,98

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

İnceleme sahasında en düşük sıcaklıkların görüldüğü Yüksekova'da haziran, temmuz ve ağustos ayları hariç, her ayda minimum sıcaklığın -3 °C ve altına indiği görülmektedir. Yılın 9 ayında donun görüldüğü ilçede, özellikle bitkilerin yetişme devresi olan ilkbaharda yaşanan don olayı, bitki hayatı için çok olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. "Zemin içi donlarında donan suyun hacimce genişlemesi, bitkilerin kök sistemini keser ya da dondurur. Beklenmedik şiddetli donlar, yeni ekilmiş olan bitki, tohum ve yumrularının canlılık özelliğinin kaybolmasına yol açabilir" (Doğanay, 2007: 40). Seracılık yapılan yerlerde böyle ani sıcaklık düşmeleri karşısında, bitkilerin zarar görmesini engellemek için seralar çeşitli yöntemlerle ısıtılır. Ancak Yüksekova'da hüküm süren sıcaklık koşullarının uygun olmamasına bağlı olarak burada seracılık gelişmemiştir. Dolayısıyla tarım bitkilerinin, bu gibi beklenmedik donlar karşısında zarar görmeleri kaçınılmazdır.

Grafik 1. 4: Aylık ve Yıllık Minimum Sıcaklığın -3 °C ve Altında Olduğu Gün Sayısı Ortalaması

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Aylık minimum sıcaklığın -3 °C ve altına inmediği dönemler; Hakkari merkezde Mayıs-Eylül arası 5 ay, Şemdinli'de mayıs-ekim arası 6 ay ve Durankaya'da ise nisan-ekim arası 7 aydır. Durankaya'da ilkbahar ve sonbahar aylarında diğer merkezlere göre daha yüksek sıcaklıklar yaşanmaktadır (Grafik 1.4).

1.2.2. Yağış Özellikleri

Yağışların türü, yoğunluğu ve yıl içerisindeki dağılışı beşeri faaliyetlerden tarım, hayvancılık, yerleşme ve konut tipi tercihi üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. "Sis ve bulutları oluşturan, 0,001 ila 0,040 mm çaplı çok küçük su tanecikleri birleşerek veya üstlerine ilave olan yeni yoğunlaşmalarla irileşerek, 0,5 mm.'den daha büyük olup ağırlaşınca, bulutlarda mevcut dikey hava hareketlerine üstün gelebildikleri için yere doğru düşmeye başlarlar. İşte atmosfer içinde kısa veya uzun bir yol izleyerek yere düşen bu tanelere yağış denir" (Erol, 2008: 231). Yağışı meydana getiren bu tanecikler sıvı ya da katı olur.

Beşeri ve ekonomik faaliyetler üzerinde etkili olan yağış, tarımsal ürün deseni ve verimi üzerinde belirleyicidir. Üretimin ilk devresinde toprağa atılan tohumların

gelişmesi için suya ihtiyacı vardır. Yağmur şeklindeki yağışların bu devreye denk gelmesi bitki hayatı için olumludur. Ancak bu hassas dönemde don olayının, kar veya şiddetli dolu gibi yağışların görülmesi bitki hayatı için çok riskli sonuçlar doğurabilmektedir. Benzer şekilde hasat dönemine yakın görülen yağışların tarımsal üretime bir etkisi olmadığı gibi, ürünlere zarar verebilmektedir.

1.2.2.1. Aylık ve Yıllık Yağış Ortalaması

Sahada, aylık yağış miktarının en az olduğu ay Hakkari merkez, Yüksekova ve Durankaya'da Ağustos iken, Şemdinli'de temmuzdur. Çalışma sahasında aylık yağış miktarının en fazla görüldüğü aylar, bütün merkezlerde aynı değildir. Aylık yağış miktarının en fazla olduğu ay Hakkari merkez ve Yüksekova'da nisan iken, Şemdinli'de mart, Durankaya'da ise aralıktır.

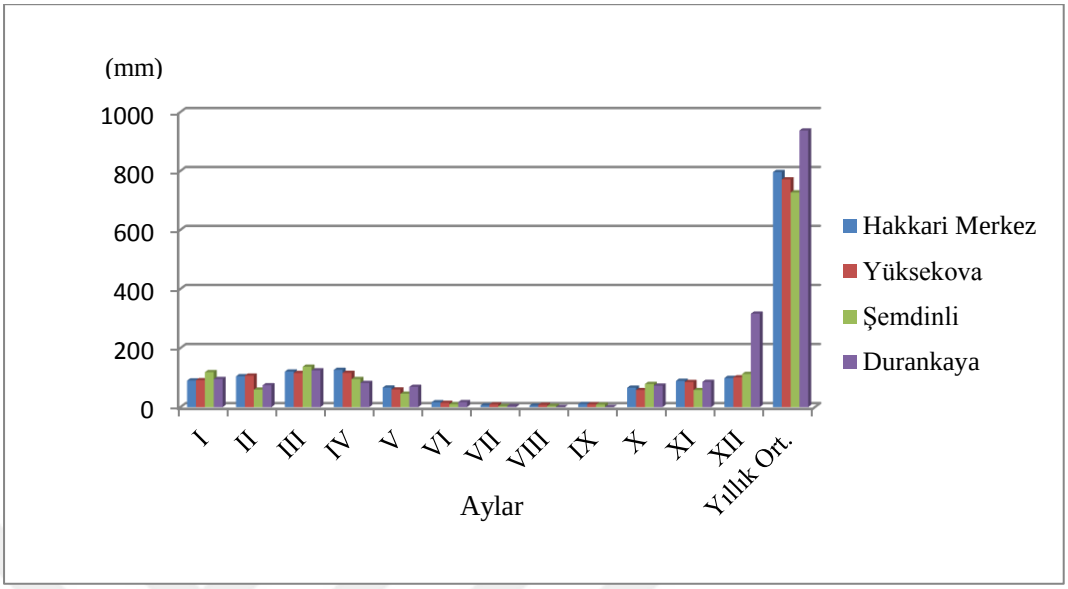
Tablo 1. 6: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Ortalama Toplam Yağış Miktarı (mm)

Meteoroloji İstasyonu	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	89,9	104,2	120,2	125,9	65,9	16,3	5,8	4,7	10,1	65,7	88,8	98,4	795,9
Yüksekova	90,8	106,5	115,4	115,7	59,5	14,2	8,9	7,5	9,4	57,5	84,9	100,8	771,1
Şemdinli	118,06	58,92	136,52	94,78	45,3	9,68	3,3	3,98	8,48	78,34	57,44	112,08	726,88
Durankaya	94,87	73,67	124,2	81,6	68,27	16,67	3,3	0,2	0,33	72,43	85,3	316,23	937,07

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Sahada yıllık ortalama yağış miktarının en fazla olduğu merkezler sırasıyla; Durankaya (937,07 mm), Hakkari merkez (795,9 mm), Yüksekova (771,1 mm) ve Şemdinli (726,88 mm)'dir (Tablo 1.7). Sahada en yüksek ve en düşük yıllık yağış ortalamalarının arasındaki fark 210,19 mm'dir.

Grafik 1. 5: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Ortalama Toplam Yağış Miktarı (mm)

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında yağışlar, aylara dengeli olarak dağılmamıştır. Grafik 1.5'te görüldüğü üzere, Durankaya'ya aralık ayında düşen yağış miktarı mart, nisan, mayıs ve haziranda düşen yağışların toplamından (290,74 mm) daha fazladır. Saha genelinde ekim ayında başlayan yağlar, kış mevsimi boyunca devam eder. Yağışların en çok görüldüğü aylar mart ve nisandır. İlkbahar aylarında hem yağmur şeklindeki yağışların artması hem de karların erimeye başlamasıyla sahada bulunun derelerin debisi yükselir. Zap Suyu Vadisi boyunca dere taşkınları, heyelan ve toprak kaymaları yaşanır (Foto 1.3).

Foto 1. 3: Hakkari Merkezde İlkbahar Yağışlarının Neden Oluğu Dere Taşkını

Saha genelinde temmuz ve ağustos aylarında bariz bir kuraklık yaşanır. Kuraklığın en şiddetli yaşandığı Durankaya'da aylık toplam yağış miktarı, temmuzda 3,3 mm, ağustosta 0,2 mm'dir. Saha genelinde temmuz ve ağustos aylarının toplam yağış miktarı 5,8 mm ile 0,2 mm arasında değişmektedir. Yağışın mevsimler arasında bu şekilde dengesiz dağılması, tarımsal faaliyetleri olumsuz etkilemektedir. "Yağışların yıllık miktarı, aslında tarım hayatı için çoğunca yeterlidir. Buna karşın, toplam yağış miktarının düşük bir oranının, tarımsal etkinliğin canlı olduğu döneme rastlaması, su yetersizliğinin temel nedenidir" (Doğanay, 2007: 43). Tarımsal bitkilerin meyve olgunlaştırma dönemi olan yaz aylarında ihtiyaç duydukları su miktarını, sahada görülen mevsimlik kuraklıktan dolayı yağışlardan elde edilememektedir. Bu durumda tarımsal faaliyetlerin devamı ve verimi için sahada göletler, su kanalları ve barajlar gibi yapay sulama sistemlerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Tablo 1. 7: Hakkari İlinde Aylık ve Yıllık Yağışlı Gün Sayısı Ortalaması (mm=kg÷m²)

Meteoroloji İstasyonu	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	12,6	12,6	13,2	10,1	14,1	4,6	1,9	3,5	3,3	10,8	9,4	14,4	110,5
Yüksekova	12	10,2	12,1	11,7	11,3	4,6	2	2,9	2,5	9,6	8,4	10,5	97,8
Şemdinli	13,4	12,4	13,2	14,4	11,6	5,2	0,8	1	1,6	9,2	11,8	13,4	108
Durankaya	14,67	10	13,67	9	9,33	4,33	1	1	0,67	6,67	9,33	16,33	96

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında yıllık yağışlı gün sayısı ortalamasının en yüksek olduğu yerleşim birimi 110,5 gün ile Hakkari merkezdir. Yıllık yağışlı gün sayısı ortalaması Şemdinli'de 108, Yüksekova'da 97,8 ve Durankaya'da 96'dır (Tablo 1.8). Saha genelinde yağışlar, Ekim ayında başlayıp Haziran'a kadar devam eder. Aylık yağışlı gün sayısı ortalaması, Hakkari merkez ve Durankaya'da aralıkta en yüksek değerde görülmektedir. Buna karşılık, Yüksekova'da mart, Şemdinli'de ise nisan ayında yağışlı gün sayısı en yüksektir. Aylık yağışlı gün sayısı ortalamasının en düşük olduğu ay, Durankaya haricindeki merkezler için temmuzdur. Temmuz ayında Hakkari merkez 1,9, Yüksekova 2, Şemdinli 0,8 yağışlı gün sayısı ortalamasına sahiptir. Durankaya 'da ise Temmuz ve Ağustos aylarında görülen yağışlı gün sayısı ortalaması eşit olup, her iki ayda 1 gün yağış görülmektedir.

Tablo 1. 8: Hakkari Merkezde 2010- 2019 Yılları Arasındaki Aylık Toplam Yağış Miktarı (mm)

Yıl	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Toplam
2010	89.2	79.2	89.4	79.2	82.6	3.4	0.0	11.0	1.2	32.8	0.0	27.0	495
2011	30.4	67.4	88.4	313.0	54.2	11.6	19.2	4.8	18.4	40.4	54.8	23.0	725,6
2012	20.8	22.8	12.8	0.0	4.6	24.2	7.6	1.2	8.0	103.2	137.4	183.6	550,4
2013	226.8	57.6	136.0	69.4	112.4	5.8	0.0	1.4	1.2	3.2	37.2	60.8	711,8
2014	85.4	20.8	149.4	59.6	48.2	21.8	3.2	0.4	19.0	170.2	133.4	41.8	753,2
2015	34.2	59.6	92.2	0.6	788.8	130.4	0.0	13.7	20.7	111.4	44.8	97.3	1.693,7
2016	133.2	172.9	253.3	134.7	81.6	88.7	8.6	18.1	1.0	54.6	44.6	77.8	1.069,1
2017	21.0	27.2	121.8	167.0	101.0	0.4	6.8	1.2	1.2	24.6	111.2	42.4	625,8
2018	57.8	94.2	83.4	77.4	119.4	12.8	0.0	0.8	0.0	161.8	49.6	279.6	936,8
2019	116.4	76.2	283.4	211.2	73.0	0.0	0.0	2.6	0.0	26.2	18.8	6.6	814,4

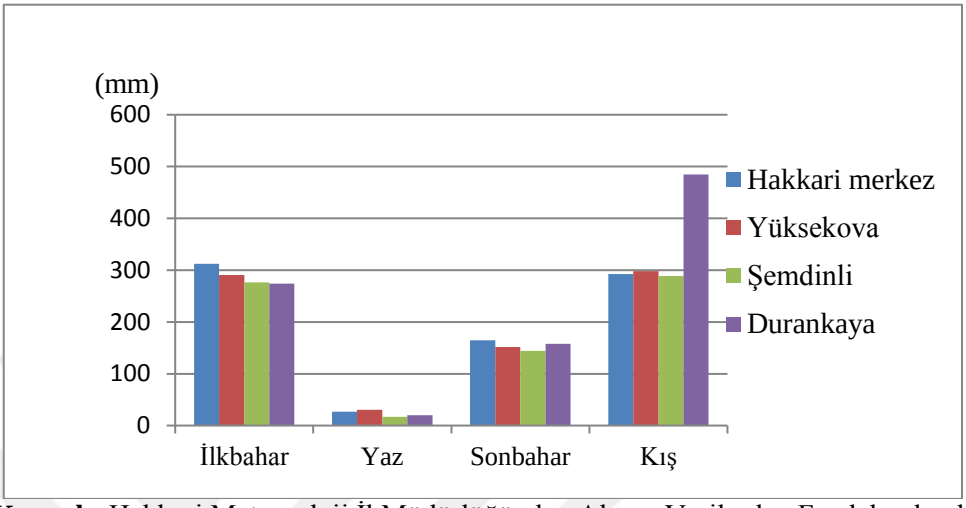
Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Hakkari merkezin son 9 yılın yıllık toplam yağış miktarına bakıldığında, en düşük yağış miktarının 495 mm ile 2010 yılında düştüğü görülmektedir. 2012 yılında toplam yağış miktarı 550,4 mm olup, sahada görülen en düşük ikinci toplam yağış miktarıdır (Tablo 1.9). En yüksek toplam yağış miktarları ise sırasıyla 2015'te görülen 1.693.7 mm ve 2016'da görülen 1.069,1 mm'dir. 2019 yılında ise 814,4 mm yağış görülmüştür.

Sahada son 9 yılın en yüksek aylık yağış miktarı 2011 yılında, 313 mm ile nisan ayında yaşanmıştır. Nitekim 2011 yılında, sahanın en büyük akarsuları olan Zap Suyu (830 m^3/sn) ve Büyük Çay (15.200 m^3/sn)'ın debileri maksimum değerlere ulaşmıştır.

1.2.2.2. Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı

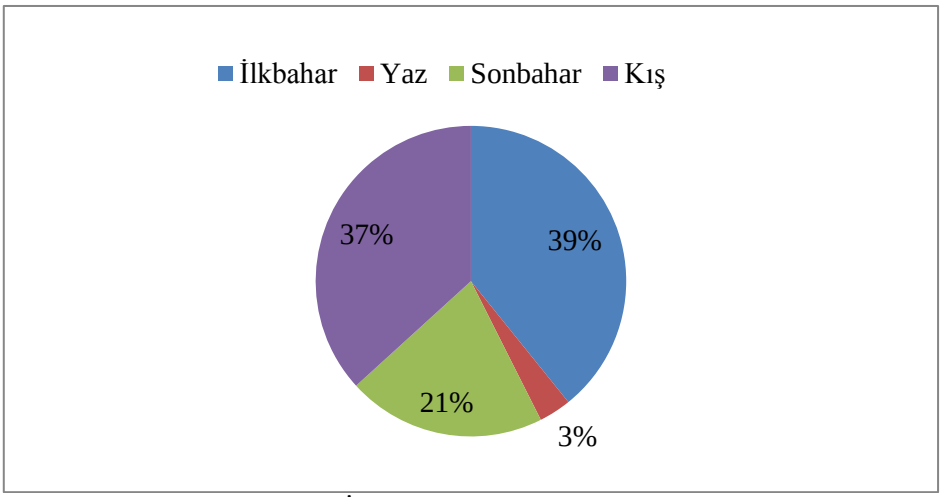
Grafik 1. 6: Hakkari İlinde Mevsimlik Ortalama Yağış Miktarı (mm)

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasının mevsimlik ortalama yağış miktarı grafiğine göre; yağışlar sahada en çok kış mevsiminde görülür (Grafik 1.6). Kış mevsiminde en çok yağış alan merkez Durankaya'dır. Çalışma sahasına sonbaharda düşen toplam yağış yaklaşık olarak ilkbaharda düşen toplam yağış miktarının yarısı kadardır. Hakkari merkez, ilkbaharda en çok yağış görülen merkezdir.

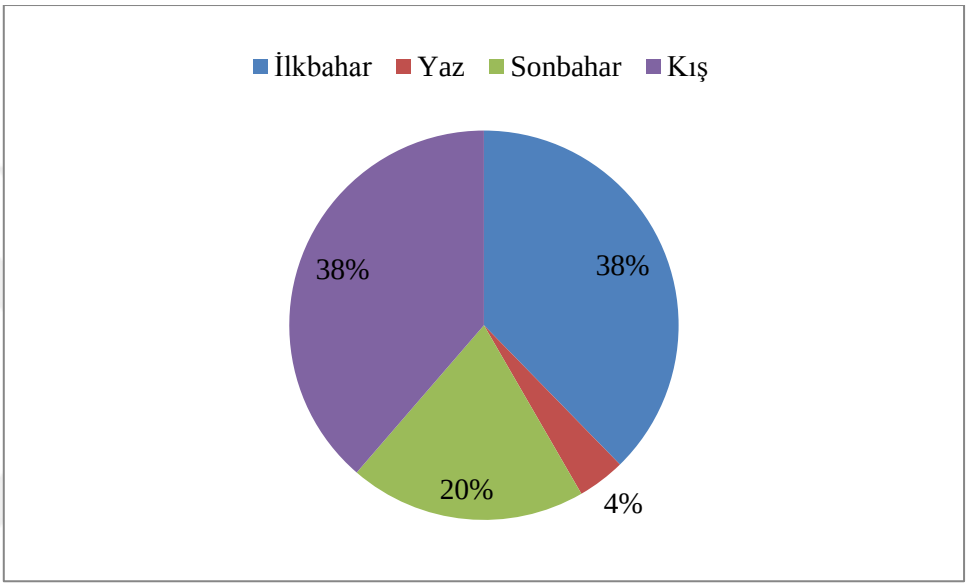
Grafik 1. 7: Hakkari Merkezde Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Grafik 1.7'ye göre Hakkari merkezde yağışlar en çok ilkbahar (%39) ve kış mevsiminde (%37) görülmektedir. Kış ve ilkbahar mevsimlerinde görülen yağış miktarları birbirine oldukça yakındır. Sonbaharda görülen yağış miktarı %21, yaz mevsiminde ise %3'tür.

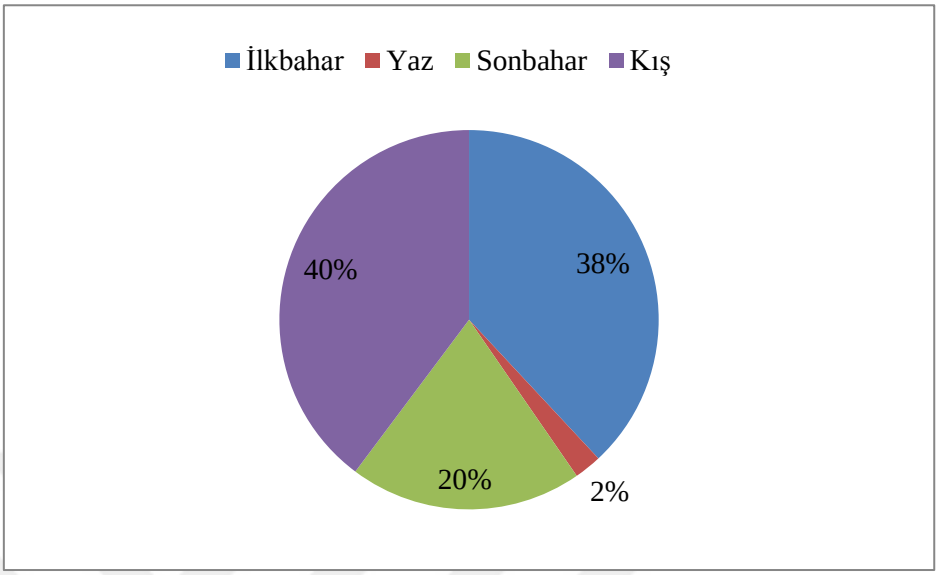
Grafik 1. 8: Yüksekova'da Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Yüksekova'da kış ve ilkbahar mevsimleri, en yüksek yağış miktarının görüldüğü mevsimlerdir. Her iki mevsimde %38 oranında yağış görülür. Sonbaharda %20 oranında yağış görülürken, yaz mevsiminde de %4 oranında yağış görülmektedir (Grafik 1.8). Çalışma sahasında yaz mevsiminde en çok yağış görülen merkez Yüksekova'dır.

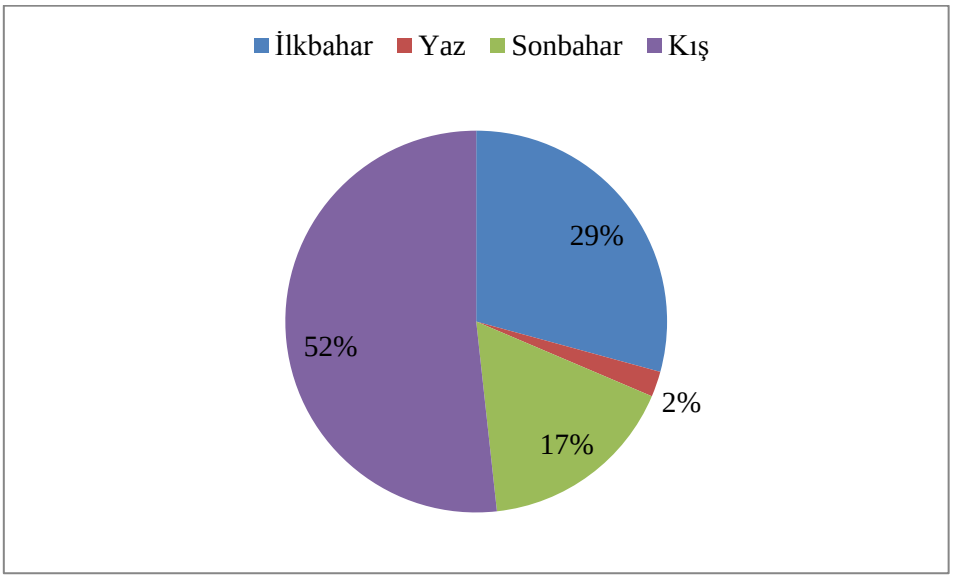
Grafik 1. 9: Şemdinli'de Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Şemdinli'de yağışlar en çok %40 oranla kış mevsiminde görülmektedir. Yağış oranı ilkbaharda %38, sonbaharda %20 ve yaz mevsiminde %2'dir. Burada yaz mevsimi oldukça kurak geçmektedir (Grafik 1.9).

Grafik 1. 10: Durankaya'da Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Grafik 10'a göre Durankaya'da en yüksek yağış oranı kış mevsiminde görülür. Kış mevsiminde %52 olan yağış oranı; ilkbaharda %29, sonbaharda % 17'dir. İl genelinde sonbahar yağış oranın en düşük olduğu merkez Durankaya'dır.

1.2.2.3. Kar Yağışları

Yıllık kar yağışlı günler ortalaması Hakkari merkez ve Yüksekova'da birbirine çok yakındır. Yüksekova'da 41,68 iken Hakkari merkezde 41,54'tür (Tablo 1.10). Kar yağışı her iki merkezde de ekimde başlayıp mayısa kadar devam etmektedir. Yaklaşık 8 ay gibi uzun bir süreye yayılan kar yağışları günlük hayatı olumsuz etkilemektedir. Bu süreçte Hakkari-Van Karayolu'nun belirli yerlerine sık sık çığ düşmesi kimi zaman can ve mal kayıplarına yol açmaktadır.

Tablo 1.10: Hakkari Merkez ve Yüksekova İlçesi'nin Aylık ve Yıllık Kar Yağışlı Günler Sayısı Ortalaması

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	10,31	9,43	8,45	2,14	0,09					0,12	2,64	8,36	41,54
Yüksekova	9,98	9,48	7,69	2,15	0,13					0,13	3,02	9,10	41,68

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Kar şeklindeki yağışlar, tarım topraklarının ihtiyaç duydukları su miktarını karşılayabilmeleri açısından çok önemlidir. Karların erimesiyle tarım toprağı önemli ölçüde su kazancı sağlar. Ancak çalışma sahasında eğimin fazla olmasına bağlı olarak, ilkbahar aylarında karın erimesi toprak kaymalarını tetiklemektedir.

Tablo 1.11: Hakkari Merkez ve Yüksekova İlçesi'nin Aylık ve Yıllık Karla Örtülü Gün Sayısı Ortalaması

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	28,70	26,73	19,34	5,44	1,00					1,00	5,56	21,16	108,93
Yüksekova	30,54	28,04	27,04	9,56	1,00					2,33	8,38	24,30	131,19

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Bir önceki tabloda (Tablo 1.10) Hakkari merkez ve Yüksekova'da yıllık kar yağışlı gün sayısı ortalaması birbirine çok yakın olup, aradaki fark yalnızca 0,14'lük bir değerdir. Ancak her iki merkezin yıllık karla örtülü gün sayısı ortalamasına bakıldığında, Yüksekova'nın 131,19, Hakkari merkezin ise 108,93 gün karla örtülü olduğu görülmektedir (Tablo 1.11). Başka bir ifadeyle Yüksekova, Hakkari merkezden 22,26 gün daha fazla karla kaplı kalmaktadır. Yüksekova'da sıcaklık ortalamasının Hakkari merkeze göre daha düşük olmasından dolayı karın yerde kalma süresi de daha uzundur.

1.2.2.4. Dolu, Sis, Kırağı, Çiy ve Oraj Yağışları

Bilindiği gibi yağış biçimleri; katı halinde (kar, dolu), sıvı halinde (yağmur) veya yerde yoğunlaşma (çiy, kırağı, vb.) biçiminde görülür. Farklı koşullar altında meydana gelen bu yağış biçimleri beşeri ve ekonomik faaliyetleri doğrudan etkilerler. "Nemli ve kararsız hava kütlelerinde, ılık mevsimde alttan ısınma veya başka bir nedenle oluşan kümülonimbüs bulutları çok yüksektir ve alt bölümleri su, üst bölümleri buz tanelerinden meydana gelir. Dikey hava hareketlerinin de çok güçlü olduğu bu bulutlarda, hızla yükselen aşırı soğumuş su taneleri, yükseklerde birden donarak saydam buz haline" (Erol, 2008: 250-251) geçmeleri suretiyle dolu yağışı meydana gelir. Dolu yağışlarının beşeri ve ekonomik hayat üzerinde birçok olumsuz etkileri bulunmasına karşın bilinen olumlu bir etkisi yoktur. Dolu yağışları çoğu zaman ağaç ve fidelerin dallarını kırar ve tarım bitkilerinin çiçek ve meyvelerine zarar verir. Çalışma sahasında yetişen çeltik ve susam dolu yağışlarına karşı en hassas ürünlerdir. Daha iri taneli dolu yağışları ev ve arabaların camlarını kırarak ekonomik zarara yol açar. Aynı şekilde dolu yağışına denk gelen uçaklarda da hasar oluşabilmektedir.

Tablo 1.12: Hakkari Merkez'de Aylık Dolulu, Sisli, Kırağılı, Çiğli ve Orajlı Günler Sayısı Ortalaması

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Aylık Dolulu Günler Sayısı Ortalaması	0,09	0,12	0,4	1,21	2,07	1,05	0,33	0,17	0,41	0,91	0,24	0,07	7,07
Aylık Sisli Günler Sayısı Ortalaması	2,14	2,17	2,33	1,86	1,07	0,16	0,03	-	0,14	1,26	1,41	1,74	14,31
Aylık Kırağılı Günler Sayısı Ortalaması	0,45	0,22	0,24	0,1	-	-	-	-	-	0,14	1,59	1,1	3,84
Aylık Çiğli Günler Sayısı Ortalaması	-	-	-	0,07	0,03	0,02	-	-	-	0,05	0,02	0,02	0,21
Aylık Orajlı Günler Sayısı Ortalaması	0,1	0,1	0,47	1,4	2,29	1,24	0,36	0,21	0,52	1,05	0,21	0,07	8,02

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Hakkari merkezde yıllık dolulu gün sayısı ortalaması 7,07 gündür. Dolunun en çok görüldüğü mayıs ayının ortalaması 2,07, en az görüldüğü mart ayının ortalaması ise 0,4'tür. Hakkari merkezde yıllık ortalama 14,31 gün sisli geçmekte olup, sisin en çok görüldüğü aylar ocak, şubat ve marttır (Tablo 1.12). Sis, görüş mesafesini kısaltmak suretiyle ulaşım faaliyetleri üzerinde olumsuz etkide bulunur. Çalışma sahasında karayollarının dar ve çok keskin virajlı olması sisin ulaşım üzerindeki olumsuz etkisini arttırmaktadır. Bu sebeple sisten kaynaklı trafik kazalarının can ve mal kayıplarına yol açtığı görülmüştür.

Hakkari merkezde yıllık kırağılı günler sayısı ortalaması 3,84, çiğli günler sayısı da 0,21'dir. Gece ve gündüz arasında sıcaklık farkının nispeten fazla olduğu, buna karşılık gündüz sıcaklık oranının yüksek olduğu ılıman iklimlerde gece gökyüzünün bulutsuz olduğu günlerde özgül ısısı düşük cisimler üzerinde oluşan su damlacıklarına çiğ denir. Çiğin beşeri veya ekonomik önemli bir etkisi yoktur. Kırağı ise oluşum bakımından çiğe oldukça benzer. Aralarındaki fark ise; çiğin, yeryüzünde ve cisimler üzerinde su tanesi şeklinde yoğunlaşmasına karşılık, kırağının buz kristalleri şeklinde yoğunlaşmasıdır. Tarım bitkilerinin çiçek, yaprak, meyve ve dalları üzerinde oluşan kırağı bitkinin bu bölümlerine veya bütününe zarar verebilir. Sıcaklıkların yükseldiği mayıs-eylül ayları arasında kırağının oluşmadığı görülmektedir.

Çalışma sahasında yıllık orajlı günler sayısı ortalaması 8,02'dir. Orajlı günler sayısı ortalamasının en yüksek olduğu ay 2,29 ile mayıs iken en düşük olduğu ay 0,07 ile aralıktır. "Orajlar çoklukla, alttan ısınan nemli-kararsız hava kütlelerinde görülür. Özellikle karalarda öğleden sonraları yerin fazla ısınması sonucu böyle yükselim yağışları görülür" (Erol, 2008: 236). Çalışma sahasının nispeten daha nemli olan Şemdinli, Derecik ve Çukurca ilçelerinde bu yükselim yağışlarına mayıs ve haziran aylarında sıkça rastlanılır.

Tablo 1.13 incelendiğinde; Yüksekova'da görülen yıllık sisli gün sayısının 39,68 olduğu görülür. Sisli günler ortalamasının fazla olması hem karayolu hem de havayolu ulaşımını olumsuz etkilemektedir. Sisli günler sayısı ortalamasının en fazla olduğu kış aylarında, Yüksekova'da bulunan Selahaddin Eyyubi Havalimanı'ndaki uçak seferleri sıkça iptal edilmektedir. Sisin daha az etkili olduğu ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde ise uçak seferleri çoğu zaman rötarlı olarak gerçekleştirilir. Bu sebepten dolayı, bölge halkı özellikle kış mevsiminde daha uzak olmasına rağmen Van'daki Ferit Melen Havalimanı'nı tercih etmektedir.

Tablo 1.13: Yüksekova İlçesi'nde Aylık Dolulu, Sisli, Kırağılı, Çiğli ve Orajlı Günler Sayısı Ortalaması

	I	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**	**VII**	**VIII**	**IX**	**X**	**XI**	**XII**	**Yıllık Ort.**
Aylık Dolulu Günler Sayısı Ortalaması	0,13	0,15	0,35	1,31	2,02	1	0,5	0,46	0,46	1	0,27	0,06	7,71
Aylık Sisli Günler Sayısı Ortalaması	12,54	9,75	4,81	0,58	0,04	-	-	-	0,04	0,48	2,25	9,19	39,68
Aylık Kırağılı Günler Sayısı Ortalaması	0,17	0,15	0,19	0,17	-	-	-	-	-	1,02	3,1	1,94	6,74
Aylık Çiğli Günler Sayısı Ortalaması	-	-	-	0,23	0,63	0,21	0,04	-	0,17	0,5	0,13	-	1,91
Aylık Orajlı Günler Sayısı Ortalaması	0,13	0,15	0,29	1,17	2,31	1,27	0,67	0,63	0,54	1,23	0,38	0,12	8,89

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Yüksekova'da görülen yıllık dolulu günler sayısı ortalaması 7,71'dir. Yıllık kırağılı günler sayısı ortalaması ise 6, 74'tür. Hakkari merkezde 3,84 olan kırağılı

günler ortalamasının Yüksekova'da daha çok görülmesi, ilçede daha düşük sıcaklık koşullarının hüküm sürmesinden kaynaklanır.

1.2.3. Bulutluluk ve Nispi Nem

"Nispi nem, havanın belli bir sıcaklıkta sahip olduğu nem miktarının yine aynı sıcaklıkta alabileceği nem miktarına oranıdır" (Sertkaya Doğan, 2005: 44). Sıcaklık ve nispi nem birbirine ters orantılıdır. Bu sebeple nispi nem, yıl içerisinde dengeli dağılmamış; sıcaklık değerlerinin azaldığı kış aylarında en yüksek oranlarda görülürken, sıcaklıkların arttığı yaz mevsiminde ise en düşük değerler gösterir. Nispi nemin en yüksek olduğu merkez Durankaya olup, aralıkta %84,6, ocakta ise %81,2'dir. Hakkari merkez ve Yüksekova'da, nispi nem oranı aralık, ocak ve şubat aylarında yüksek iken; Şemdinli ve Durankaya'da kasım-mart arasındaki 5 aylık dönem boyunca yüksektir.

Nemin bitki hayatında önemli bir rolü vardır. "Bitkilerin transpirasyonla kaybettikleri su miktarı ile topraktan aldıkları su miktarı arasında bir dengenin olabilmesi için, havadaki nispi nem oranının %60'ın altına düşmemesi gerekir. Buharlaşma ile kaybolan su, yer altı suyu veya sulama yoluyla sağlanmazsa bitkiler kurur" (Balcı Akova, 2019: 204). Dolayısıyla nem dengesi, bitki hayatının devamlılığı açısında son derece önemlidir.

Tablo 1.14: Hakkari İlinde Aylık Ortalama Nispi Nem (%)

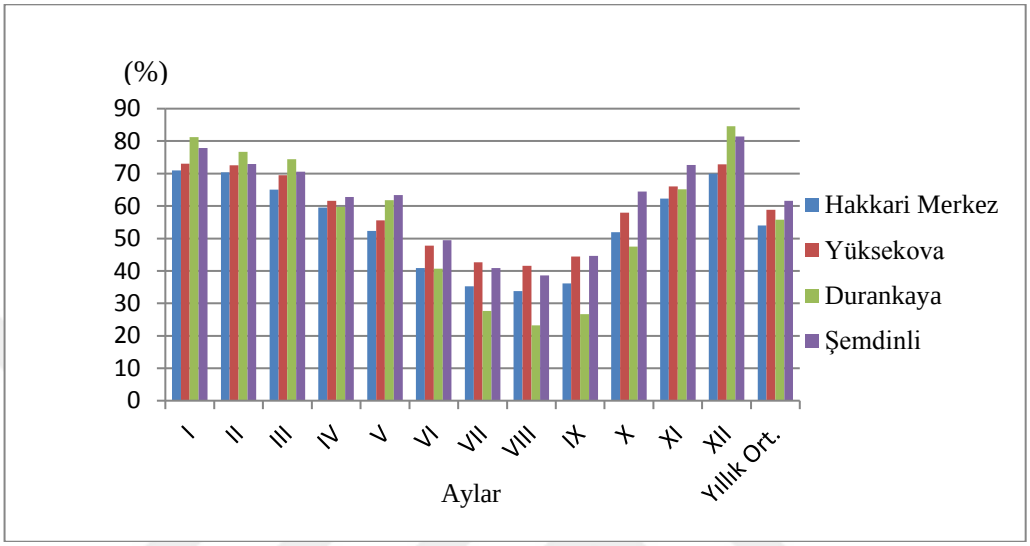
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	71	70,4	65	59,5	52,3	40,9	35,3	33,8	36,1	51,9	62,3	70	54
Yüksekova	73	72,5	69,5	61,6	55,6	47,8	42,7	41,6	44,4	57,9	66	72,8	58,8
Şemdinli	77,9	72,9	70,6	62,8	63,4	49,5	40,9	38,6	44,6	64,5	72,6	81,4	61,6
Durankaya	81.2	76.7	74.4	59.7	61.8	40.7	27.7	23.2	26.7	47.5	65.1	84.6	55.8

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında yıllık nispi nemin en az olduğu alan %54 oranla Hakkari merkezdir. Nispi nemin en yüksek olduğu merkez ise yıllık %61,6 oranla

Şemdinli'dir (Tablo 1.14). Hakkari merkez ve Durankaya'da görülen yıllık nispi nem oranları birbirine yakın değerler gösterir.

Grafik 1. 11: Hakkari İlinde Aylık Ortalama Nispi Nem (%)

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Grafik 1.11'e göre; haziran, temmuz, ağustos ve eylül aylarında en düşük nispi nem ortalamalarının yaşandığı merkez Durankaya'dır. Bu dönem boyunca nispi nem ortalaması %40,7 ile %23,2 arasında değişmektedir. Buna karşılık temmuz ve ağustos aylarında en yüksek nispi nem oranları Yüksekova'da görülmektedir. Temmuz'da %42,7 olan nispi nem oranı ağustosta daha yüksek olup %41,6'dır.

Tablo 1. 9: Aylık ve Yıllık Bulutlu Günler Sayısı Ortalaması

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	17	16	19,6	20,7	20,2	9,6	5,5	5,6	6,2	15,4	16,3	17,4	169,5
Yüksekova	19,4	18,4	21,2	21,5	20,2	9	7,7	6,7	7,5	16,5	16,6	19,7	184,4

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Hakkari merkezde bulutlu günler sayısı ortalamasının mart, nisan ve mayıs aylarında en yüksek değerlere ulaştığı görülür. Martta ortalama 19,6, nisanda 20,7 ve mayısta 20,2 gün bulutlu geçmektedir. Hakkari merkezde yıllık ortalama bulutlu gün sayısı 169,5 gündür. Yurt genelinde olduğu gibi, çalışma sahasında da bulutluluk

oranının en az yaşandığı mevsim yazdır. Sahada yaz mevsiminde görülen bulutlu günler sayısı ortalaması 9,6 ile 5,5 arasında değişiklik göstermektedir (Tablo 1.15).

Yüksekova'da bulutlu gün sayısı ortalaması Hakkari merkezden daha fazladır. Ekim ayında 16,5 olan ortalama bulutlu gün sayısı, mayısa kadar artarak devam etmektedir. Aylık bulutlu günler sayısı ortalaması 21,5 ile nisan ayında en yüksek değere ulaşır. Yüksekova'da yıllık ortalama bulutlu gün sayısı 184,4'tür.

Bulutluluk, yağış, sıcaklık ve tarımsal faaliyetler birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır. Bulutlu günlerde yağış ihtimali yüksek olur. Dolayısıyla güneşlenme süresi az olduğu için bitki hayatı için yeterli sıcaklık koşulları gelişmez. "Sıcaklığın arttığı mevsimde buutluluğun azalması, güneş ışınlarının atmosferde refleksiyonunu ve obsorbsiyonunu hafifleterek güneş ısısının çok daha büyük bir kısmının bölgeye ulaşmasını sağlar. Bu hal yaz mahsullerinin gelişmesini kolaylaştırdığı gibi, yetişme devrelerini de kısaltabilir" (Sertkaya Doğan, 2015: 41).

1.2.4. Basınç ve Rüzgârlar

"Yükseltiye, sıcaklığa ve coğrafî enleme bağlı olarak değişen basınç, başta rüzgârlar olmak üzere sıcaklık ve yağış gibi iklim elemanlarını da etkilemektedir" (Kaya, 2008: 25). Bilindiği gibi, rüzgârlar basınç farkından dolayı oluşur. Bu bakımdan basınç, rüzgârların yönünü tayin eden önemli bir etmendir. Çalışma sahasının yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde kış ayları boyunca soğuk hava kütleleri etkili olmaktadır. Dolayısıyla sahada bu aylar boyunca çoğunlukla yüksek basınç şartları etkili olmaktadır. Saha genelinde yaz mevsiminde sıcaklıkların artmasına bağlı olarak, basınç değerleri nispeten düşmektedir.

Tablo 1.16: Hakkari Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Aylık ve Yıllık Ortalama Hava Basıncı (mb)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	827,8	826,7	826,2	826,5	826,7	825	823,6	824,8	827,9	830,6	830,5	829,4	827,1
Yüksekova	813,6	812,6	811,8	812,3	813	811,7	810,6	811,9	814,2	816,6	816,1	815,3	813,3
Şemdinli	870,1	869,8	867,5	867,7	866,7	864,5	862,6	864,3	867	870,5	871,7	872,2	867,9

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında aylık ve yıllık ortalama hava basıncının en yüksek olduğu merkez Şemdinli'dir. Şemdinli'de yıllık ortalama hava basıncı 867,9 mb'dir. Şemdinli'de hava basıncının aylık dağılımı birbirine yakın değerler gösterir. Basıncın en az olduğu temmuz ayında 862,6 mb iken, en yüksek olduğu aralık ayında 872,2 mb'dir (Tablo 1.16)

Hakkari merkezde 827,1 mb olan yıllık ortalama hava basıncı, Yüksekova'da 813,3 mb.'dir. Hakkari merkezde ve Yüksekova'da basıncın yıl boyunca görülen değerleri arasında çok az fark görülür. Basıncın en yüksek ve en düşük olduğu aylar arasındaki basınç farkı Şemdinli'de 9,6 mb, Hakkari merkezde 7 mb ve Yüksekova'da 6 mb'dir.

Tablo 1.17: Hakkari Merkez, Yüksekova ve Şemdinli İlçelerinde Aylık Ortalama Rüzgar Hızı (m/sn)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
Hakkari Merkez	1,3	1,4	1,9	2,3	2,2	2,2	2,3	2,2	2,1	1,8	1,5	1,3	1,9
Yüksekova	1	1,1	1,3	1,8	2	1,9	1,9	1,8	1,9	1,6	1,3	0,9	1,5
Şemdinli	0,9	1	1,6	1,7	1,6	1,7	1,6	1,5	1,5	1,4	1,2	1	1,4

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Sahada rüzgâr hızının ve etkinliğinin en fazla olduğu merkez Hakkari, en az olan da Şemdinli'dir (Tablo 1.17). Etrafı yüksek dağlarla kuşatılmış ve çevresine göre alçakta yer alan Şemdinli, güçlü rüzgârların etkisine karşı korunaklıdır. Hakkari

merkezde rüzgar hızı 1,3 ile 2,3 m/sn arasında değişmektedir. Burada rüzgârın en etkili olduğu dönem nisan-eylül ayları arasıdır.

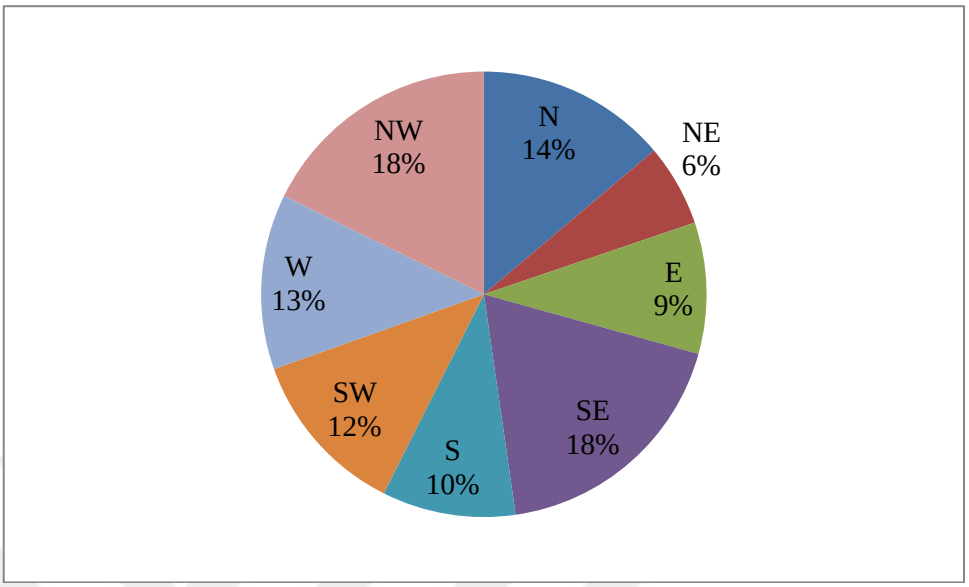
Tablo 1.18: Hakkari Merkezde Aylık ve Yıllık Ortalama Rüzgâr Esme Sayısı ve Yönü (m/hız)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yıllık Ort.
N	1640	1262	2004	1848	1899	2181	2673	2454	2470	2630	2609	1628	25298
NE	1195	1096	1104	789	659	635	931	676	859	748	1013	1161	10866
E	2624	2264	1826	1340	1062	970	906	895	753	941	1732	2109	17422
SE	4128	3882	2612	2452	2425	2323	2325	2271	2296	2538	2710	3688	33650
S	2008	1795	1486	1236	1325	1385	1437	1336	1198	1270	1403	1846	17725
SW	1931	1686	2566	2376	2220	1702	1669	1627	1581	1566	1614	1656	22194
W	2181	2016	2388	2050	1841	1755	1814	1605	1730	1846	1989	2045	23260
NW	1454	1188	2463	2541	2803	3184	3535	3499	3877	3383	2687	1785	32399

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Tablo 1.18'de yer alan 57 yıllık rasat verilerine göre Hakkari merkezde, yıllık esme sayısının en çok olduğu yönler sırasıyla SE (güneydoğu) ve NW (kuzeybatı)'dir. Yıllık SE (güneydoğu) yönünde esme sayısı 33650 iken, NW (kuzeybatı) yönünde ise 32399'dur. Hakkari merkezde genel hakim rüzgar yönü SE'dir. Hakim rüzgar yönünün SE (güneydoğu) olmasında genel atmosfer koşulları ve yörenin topografik özellikleri belirleyici olmuştur. Hakkari merkezin güneydoğusunda yer alan derin Zap Suyu vadisi, rüzgarların kanalize olduğu bir koridor durumundadır.

Grafik 1. 12: Hakkari Merkezde Rüzgarın Yıllık Esme Oranları ve Yönleri

Kaynak: Hakkari Meteoroloji İl Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Hakkari merkezde rüzgarın yıllık esme oranları ve yönlerinin verildiği Grafik 1.12'ye göre, NW (kuzeybatı) ve SE (güneydoğu)'da esme oranları eşit olup, her iki merkezde de %18'dir. N (kuzey) yönünde esme oranı 14, W (batı) yönünde esme oranı ise %13'tür. Esme oranının en düşük olduğu yön %6 ile NE (kuzeydoğu)'dir.

Araştırma alanında etkili olan iklim özellikleri çoğu zaman ulaşımı olumsuz etkilemektedir. Yüksek dağlarla çevrili çalışma sahasında ulaşım, Zap Vadisi boyunca oldukça virajlı yollarla yapılır. Burada kış ayları boyunca yükseklik, eğim ve yerçekiminin etkisiyle çığ düşme olaylarına sıkça rastlanmaktadır. Ancak son yıllarda Hakkari-Van yolu üzerinde yapılan çığ tünelleri yolların trafiğe kapanmasını önlemektedir. İklim, ulaşım faaliyetleri üzerinde don, sis ve yağmur şeklinde de etki etmektedir. Don olayları zemini kayganlaştırarak hâlihazırda çok virajlı olan Hakkari ilinin karayolu ulaşımını daha da zorlaştırır. Yağmur, hem zemini kayganlaştırır hem de karayolu boyunca yüksek ve eğimli yamaçlardan molozların kaymasına yol açar.

1.3. Bitki Örtüsü Özellikleri

Bitki örtüsü (vejetasyon), "bir yerdeki, bitkilerin orman, çalı ve ot gibi topluluklar halinde sınıflandırılmasını ve bunların yetişme koşulları ile dağılışlarını kapsar" (Atalay, 2004: 140). Bitki hayatının en önemli unsurları sıcaklık ve yağış istekleridir. Dolayısıyla "doğal bitki örtüsünün tür, miktar ve biçim yönünden dağılışı doğrudan doğruya iklimin kontrolü altındadır" (Erol, 2008: 2). Bunun yanında, bitki hayatının devamlılığı, toprak ve relief gibi doğal faktörlerin de uygun koşullar sunmasına bağlıdır. Bu koşullar optimum (en uygun) değerlerden uzaklaştıkça bitki örtüsünün gelişmesi zor ve normale göre daha cılız olur.

Hakkari'nin kuzey yarımkürede, orta enlemlerde yer alması, engebeli ve dağlık bir topografyaya sahip olması gibi matematik ve özel konumu, bitki örüsünün genel özellikleri ve dağılımı üzerinde önemli bir rol oynar. Hakkari ilinin bitki örtüsü, genel itibariyle bozkır özelliklerini göstermektedir. Ancak Dönmez ve Aydınözü', araştırma alanındaki mevcut step görünümün, esasında doğal bitki örtüsü olmadığını ve sahada uzun yıllar süren insan kaynaklı sistematik bir tahribatın sonucunda ortaya çıkan, antropojen bozkırlar olduğunu ifade etmektedir (Dönmez ve Aydınözü, 2012: 11). "Seyrek olarak vadi boylarında ve özellikle dağların kuzey yamaçlarında başta meşe toplulukları olmak üzere ardıç, huş, kavak, söğüt, dışbudak ve bazı yabanıl ağaçları hariç tutarsak, hakim formasyon antropojen steptir. Otsu bitkilerden oluşan bu formasyon içinde en sık rastlanan türler geven, yavşan otu, keçi kulağı çoban yastığı, deve dikeni, kuzu dili, yabani yonca ve yabani korunga'dır" (Alaeddinoğlu, 2010: 45). Temmuz ve ağustos aylarında yaşanan yüksek sıcaklık ve kuraklık koşulları altında sararan bu otsu bitki örtüsü, sahada sarı bir görünüme yol açar. İlde "doğal orman sınırı 1800-2000 metreye kadar olup, 2000-3000 metreler arası zengin çayırlık alanlardır. 3000 metreden sonra ise doğal bitki örtüsü ortadan kalkar" (Kaya, 2007: 8). Dağların bu yüksek kesimlerinin bitki örtüsünden yoksun olmasının başlıca nedenlerinden biri, burada yüksekliğin artması ve sıcaklıkların düşmesine bağlı olarak bitki yaşamı için yeterli sıcaklık koşullarının olmamasıdır. Bunun yanında, eğim değerlerinin oldukça yüksek olduğu bu alanlarda toprak örtüsü tutunamaz. Rüzgar süpürmesi (deflasyon) ve yer çekiminin etkisiyle yamaçlardan

aşağı doğru taşınır. Böylece dağlar, bitki örtüsünden yoksun ve çorak bir görünüm alır. Hakkari merkez ve Çukurca yöresinde, dağların belli bir yükseklikten sonra genel görünüşü bu şekilde çıplak ve sarptır. Hakkari il merkezinin doğusunda yer alan ve şehre hakim bir konumda bulunan Sümbül Dağı'nda bu çıplaklık dikkat çekicidir.

Sahada yüksekliğin kısa mesafelerde değişmesine bağlı olarak farklı sıcaklık değerlerinin hüküm sürdüğü ortamlar görülür. Bu değişkenlik, mikro klima şartları üzerinde farklılığa sebebiyet vererek bitki çeşitliliğinde ve dağılımında rol oynar. Bu nedenle, biyo-çeşitlilikte önemli yeri olan endemik türlerin büyük çoğunluğu dağlık alanlar üzerinde yayılış gösterir (Kamacı, 2015: 85). Bu alanlar aynı zamanda Hakkari ilinin en düşük yükselti koşullarına sahiptir. Bitki örtüsü çeşitliliği kabaca yükselti kademelerine ve bakı durumuna göre değişiklik göstermektedir. Erinç'e göre bir sahada nemlilik derecesinin eşit olması koşuluyla, güneye bakan yamaçlarda sıcaklık isteği daha fazla olan ve daha az kserofil olan türler görülür (Erinç, 1967: 70). Bakı yönündeki yamaçlarda daha gür bir bitki örtüsü görülmesi genel bir kaidedir.

İnsanlar yüzyıllar boyunca yakacak temini, tarım, hayvancılık, yerleşme, sanayileşme gibi nedenlerle doğal bitki örtüsüne geri dönülmez zararlar vermişlerdir. Buna ek olarak ormanların kaçak olarak kesilmesi de bitki örtüsüne zarar veren insan kaynaklı faaliyetler arasındadır (Doğan, 2017: 85). Çalışma sahasında görülen bir diğer orman tahribi, güvenlik nedeniyle ormanların yakılması suretiyle meydana gelmektedir. Özellikle karakol, tabur gibi askeriyeye ait yerlerin yakın çevresinde, ormanlar ya büsbütün yakılmış ya da belirli noktalarda seyreltilmiştir. Sözü edilen alanlarda ormanların yakılması yerine ağaçların tek tek kesilmesi, bölgenin ekolojik dengesine daha az zarar verecektir. Bu suretle, kesilen ağaçlar marangozluk alanında veya yakacak olarak değerlendirilebilir. Hakkari'de, özellikle Kırıkdağ mevkiinde bölgeye özgü çok çeşitli böcek türleri bulunur. Ormanların yakılarak ortadan kaldırılması bu böcek türleri ve genel olarak da bölgenin flora ve faunasına ciddi zararlar vermektedir.

Çalışma sahasında orman tahripleri en çok yerleşme yerlerinin çevresinde, meşe yapraklarının hayvan yemi olarak toplanması, hayvan otlatma ve yakacak ihtiyacı suretiyle yapılmaktadır. Ayrıca yükselti ve eğimin azami düzeyde olduğu yerlerde, meşelerin tahrip edilmesi, toprağın gevşek kalmasına ve erozyon riskinin artmasına yol açar. "Ormanın yukarı sınırı, orman tahribi yüzünden önceleri daha yüksekte iken (yaklaşık 2400 m) bugün bu değer daha aşağıya inmiş olup, eski orman yerlerinde üremiş olması lazım gelen gevenlerle (astragalus) yine dikenli bitkilerden olan Acantholimonlar, yükseklere çıkıldıkça artar" (İzbırak, 1951: 43-44). Çalışma sahasında yaşanan bu tahriplerden dolayı orman örtüsü ancak belirli alanlarda tutunabilmiştir. "İlin güneyinde yer alan ve oldukça geniş bir alan kaplayan Toroslar'ın belirli bölgelerinde dağlar arasına sıkışmış dar şeritler halinde meşe ağacı orman kalıntılarına rastlamak mümkündür" (Kaya, 2007: 8). Sahada mevsimsel olarak hüküm süren kuraklık ve düşük sıcaklık koşullarına uyum sağlamış olan meşeler, bölgede en çok bulunan ağaç türüdür. "Hakkari çevrelerinde yayılış gösteren başlıca meşe türleri Quercus branti (İran palamut meşesi) ve Q. libani (Lübnan meşesi) dir" (Dönmez ve Aydınözü, 2012: 11). Çalışma sahasında, dikkat çeken bir diğer bitki türü, daha çok çayırlık alanlarında görülen geven (astragalus)'dir. Geven, yarı kurak bölge bitkisi olup, topraktaki suya erişmek amacıyla köklerini birkaç metre derine indirebilmektedir. Böylece toprağa sıkı tutunur ve erozyon riskini azaltır.

Çalışma sahası içinde yükseltinin en yüksek değere (1950 m) ulaştığı Yüksekova'da, buna bağlı olarak sıcaklık ortalamasının de düşük olduğu görülür. Orman örtüsünün gelişmesi ve kendini yenileyebilmesi için elverişsiz yükseklik ve sıcaklık koşulları dolayısıyla ormanlar geri dönülmez derecede zarar görmüştür. Bilindiği gibi orman tahribinin etkileri, her coğrafi bölgede aynı sonucu doğurmamaktadır. Nitekim, nemli bölgelerde tahrip edilen ormanlar, kendini yenileyebilirken, kurak ve yarı kurak bölgelerde ise bu pek kolay olmamaktadır. Bu bakımdan **"**İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da tahrip edilen ormanlar kendini yenileyememiş ve ancak tahripten kurtulan yerlerdeki plato ve tepelik alanlarda tutunabilmiştir" (Dönmez ve Aydınözü, 2012: 12). Hakkari'de görülen meşe ormanları da bu tahribattan arta kalmış olan orman parçalarıdır.

Foto 1. 4: Ters Lale

Hakkari Bölümü, botanik açıdan yeterince ele alınmamıştır. “Doğal bitki örtüsü her geçen gün çeşitli şekillerde tahrip olan ülkemiz için bu konunun dikkat çekmemesi, en azından yeterli düzeyde literatürde yer bulamaması çok temel bir konunun göz ardı edilmesi anlamını taşımaktadır” (Karabulut, 2006: 30). Hakkari gibi birçok endemik bitkinin bulunduğu bir sahanın bitki örtüsü çalışmalarında önemli bir yer alması gerekmektedir. İlde, “Crocus Hakkâriensis (Hakkâri Çiğdemi), Campanula Hakkârica (Hakkâri Çançiçeği) gibi yöreye ait endemik bitkilerle birlikte Hakkâri florasında yaklaşık 30 farklı türün varlığı da bilinmektedir” (Kamacı, 2015: 86). Bu endemik türlerin özellikleri, yetişme koşulları ve ildeki yayılış alanlarını gösteren yazılı ve görsel çalışmalar hazırlanması sahayı botanik turizmi açısından daha çekici kılacaktır.

Çalışma sahasında en çok bilinen ve endemik olduğu düşünülen bitkilerin başında ters lale gelmektedir (Foto 1.4). Ancak Şırnak, Muş ve Tunceli gibi illerimizde de tamamen aynı özelliklere sahip ters laleler yetiştiğinden dolayı, bu

çiçeğin Hakkari'nin endemik bir bitkisi olduğu söylenemez. Yine de bölgede akla gelen en önemli bitki türlerinden biri olması itibariyle önem taşır.

"Boyu 75 santimetreyi bulan, her dalında 6 lalenin ters büyüdüğü doğa harikası çiçek, Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'nca koruma altına alınmıştır" (Kamacı, 2015: 85). Bölgede yaşayan Nasturiler bu çiçeğin kutsal olduğuna inanmışlardır. "Her sabah göbeğinde su yaydığı için "ağlayan lale" adı verilen, ayrıca Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği zaman Meryem ananın gözyaşlarından yere akan damlalarla yetiştiğine inanılan Ters Lale (Fritillaria Crassifolia) Hıristiyan âleminin kutsal çiçeği olarak kabul ediliyor" (Kaya, 2008: 38). Ters Lale hem inanç hem de botanik turizmi açısından önemli bir potansiyeldir. Hakkında söylenen bu dini hikâyeler, bölgeyi turistik açıdan tanıtan dergi ve broşürlerde reklam unsuru olarak kullanılabilir. Böylece hem botanik hem de inanç turizmi açısından önemi ön plana çıkarılmış olacaktır.

Çalışma sahasında, doğal bitki örtüsünün korunup geliştiği yerlerden biri de köy mezarlıklarıdır. "İslam dini, mezarlara saygıyı emreder ve mezarlıkta bulunan tek bir otun dahi koparılmamasını, mezarların tahrip edilmemesini ister" (Alp, 2016: 120). Dini bir kural gereği olarak korunmuş bu alanlar, bitki türleri bakımından zengindir. Meşe türlerinin yanında, çiçek ve otsu bitkiler yaygın olarak görülür. Özellikle bir nevi hüznü ve gamı temsil eden Ters Lale, bölge halkı tarafından mezarlıklara dikilmektedir.

Hakkari merkeze bağlı Geçitli köyünde yapılan bir araştırmaya göre, köyde pancar olarak tüketilen 84 farklı taksona ait bitki türü, tespit edilmiştir (Kaval, 2015: 185). Hakkari'nin mutfak kültüründe önemli bir yeri olan bu yabani bitkiler, bölge halkı tarafından nisan-mayıs aylarında dağlardan toplanıp, kurutulur (Foto 1.5). Bu bitkiler, yöreye özgü çorbalarda ve peynir yapımında kullanılır. Bölgenin gastronomi turizmi bakımından önemli bir değeri olan bu yabani bitkilerin, koruma- kullanma ilkesiyle tüketimi, bu türlerin gelecek nesillere aktarılmasını sağlayacaktır. Ayrıca bölgede ekonomik gelir kaynağı olarak bu bitki türleri, kontrollü bir şekilde toplanıp, komşu illere ve Irak, İran gibi ülkelere ihraç edilebilir. Özellikle Irak'ta bu pancarlara yoğun ilgi vardır. Sınır ticaretiyle uğraşan kesim, topladıkları bu pancarı

oldukça iyi fiyatlara satabilmektedirler. Özellikle dağ köylerinde yaşayan halk için bu önemli bir imkândır. "Bilimdeki gelişmelere rağmen, 'doğala dönüş romantizmi' düşüncesi ile bitkisel ürünlerin 'ilaç' gibi kullanılması çok sayıda kişiyi koruyucu ya da tedavi edici amaçlarla çeşitli bitki ve bitkisel ürünleri ticari olarak kullanmaya teşvik etmektedir" (Alp, 2016, s.119). Bu teşvikler sonucu şifa kaynağı olarak görülen bitkiler üzerindeki ticari baskının artması beklenmektedir.

Foto 1. 5: Kurutmaya Bırakılan Çeşitli Pancarlar

Hakkari ilinde genel itibariyle düşük sıcaklık koşullarının hüküm sürmesine bağlı olarak, ilde vejetasyon devresi geç başlayıp, erken bitmektedir. Dolayısıyla ilde yaygın olarak görülen bitki ve ağaç türleri, soğuğa dayanıklı türlerdendir. Çalışma alanında bulunan bu zengin bitki topluluklarının yanında, ili kuşatan dağ kuşağı boyunca pek çok çeşit hayvan türüne rastlamak mümkündür. "İlde en çok rastlanan hayvanlar; dağ keçisi, dağ koyunu, ayı, kurt, vaşak, porsuk, sansar, tilki, tavşan, keklik, turaç, toy, angut, turna ve bıldırcındır" (Hakkari.gov.tr). Sahada bulunan bu hayvan türleri, avcılık faaliyeti açısından önemli bir çekicilik arz eder. Karadağ yöresinde çoğunlukla dağ koyunu bulunurken, Çukurca'da, dağ keçisi ve domuzlar, Şemdinli'de de ayılar daha yoğun olarak bulunmaktadırlar. Şemdinli ve Çukurca'da

sıcaklık değerlerinin nispeten daha elverişli olmasından dolayı orman örtüsü, daha gürdür. Ayıların ve domuzların bu bölgede yayılış göstermesi, burada, hem avcılardan saklanma hem de yiyecek bulma imkânlarının gelişmiş olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Sahadaki kuş türlerinin çoğu, Yüksekova'nın Nehil Sazlığı'nda bulunur. Bu kuş türleri, alternatif turizm faaliyetlerinden biri olan kuş gözlemciliği açısından önem taşır.

Çalışma sahasında, bitki örtüsünün dağılışı ile yer şekilleri arasında doğrudan bir ilişki vardır. "Ağaçlıklar derin vadilerden dağların yüksek yamaçlarına doğru sokulurken, dik yamaçlarda türlü sebeplerle seyrelmiş bulunan ormanlar, buralardaki şiddetli su süpürmesi (denüdasyon) tesiriyle hızla gerilemiştir" (İzbırak, 1951, s.43). Dağlık alanlardaki meşeler, güneşe karşı ve az eğimli yerlerde daha gür iken, kuzey yamaçlarda güneş ışınlarından yeterince faydalanamadıkları için seyrek ve kısa boylu olurlar.

İnceleme alanında bitki örtüsü, kısa mesafelerde değişiklik gösteren yükselti ve iklim koşullarına bağlı olarak farklı özellikler göstermektedir. Sahanın en yüksek yerleşim birimlerinden biri olan Çukurca'ya bağlı Çığlı köyünde (2050 m), bitki örtüsünün yükselti basamaklarına göre dağılışı dikkat çekicidir. Foto 1.6'da de görüldüğü gibi eğim, toprak ve sıcaklık koşullarının daha iyi olduğu vadi tabanında gür bir bitki örtüsü görülürken, dağların yüksek kesimlerinde orman örtüsü gelişmemektedir. Bitki örtüsünün sözü edilen dağılış özelliklerine Yüksekova ilçesinde de rastlanılır (Foto 1.7).

Foto 1. 6: Çığlı Köyünde Bitki Örtüsünün Dağılışı

Dağlarda meşe, alıç gibi türler yer alırken, yerleşim sahasında ceviz, elma, erik, şeftali, incir, nar gibi meyve ağaçları ve akarsu kenarlarında kavaklara sıklıkla rastlanılır.

Foto 1. 7: Yüksekova'da Orman Örtüsünden Yoksun Dağlık Alanlar

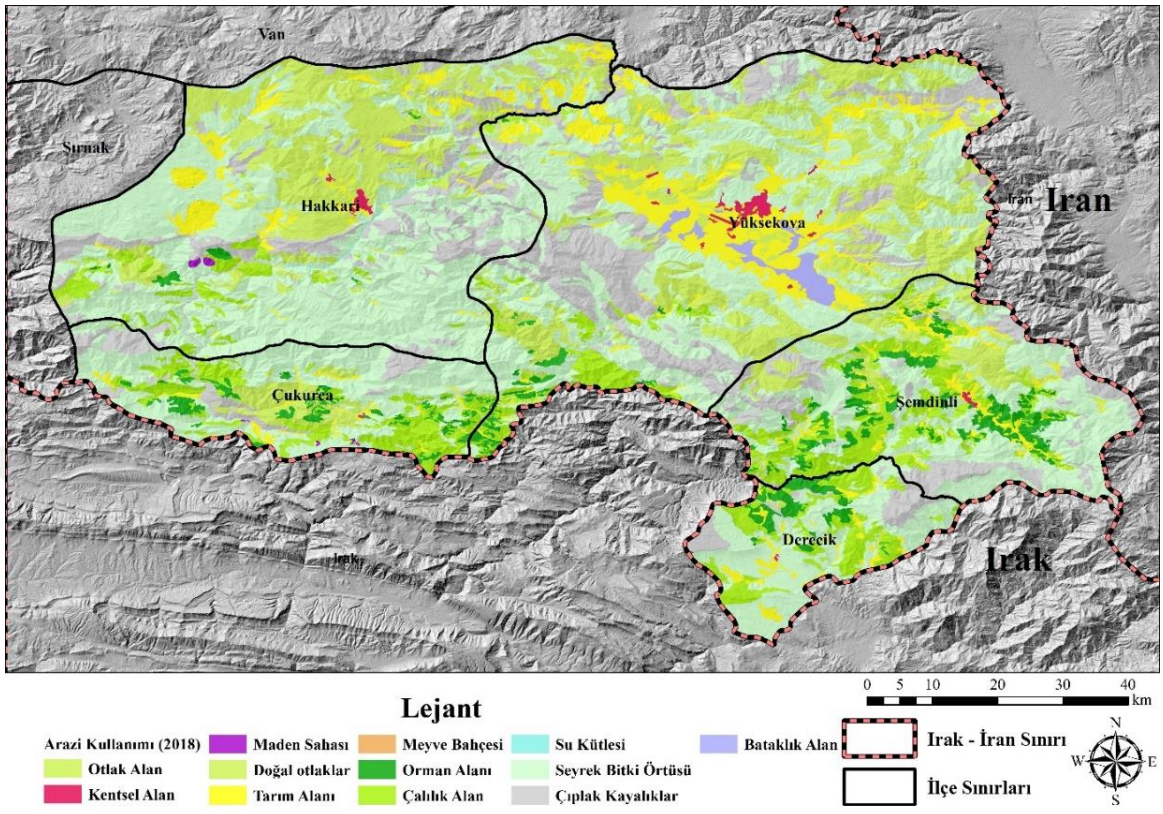
Kaynak: Ümit Özcaner

Yüksekova ilçesinde karların eridiği ve havaların ısındığı devrede gür çayırlar yeşerir. İzbırak, bu gür çayırları şu şekilde ifade etmiştir: "Cilo Dağının güney yamacında öyle gür otluklar gördük ki, katırın üstünde giderken, biraz eğilmek suretiyle çiçek toplamak mümkündü" (İzbırak, 1951, s.44). Çalışma sahasında, yerleşim yerine yakın otluklar, biçilerek hayvan yemi olarak kullanılır. Ancak Cilo Dağı'nın uzak ve güvenlik açısından riskli olması nedeniyle buradaki çayırlıklardan faydalanılamamaktadır.

Sahanın kuzeyi ve güneyi arasında önemli bir yükselti farkı vardır. Hakkari merkez 1720 m, Yüksekova 1950 m. iken güneyde kalan Şemdinli 1450 m, Derecik 600 m, güneybatıda kalan Çukurca 1285 m yüksekliğe sahiptir (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2014: 50). Çalışma sahasında yükseklik ve eğimin en çok arttığı yerlerden biri olan Hakkari'ye bağlı Olgunlar köyü, dik bir duvar gibi yükselen sivri kayalıklar ve yamaçlardan aşağı kayan köşeli, parlak çakıl yığınları, dağlardaki genel görünümü teşkil eder. Burada bitki örtüsü, eğimin elverişli ve toprak örtüsünün de bitki hayatına imkân verecek kalınlıkta olduğu yerlerde küçük kümeler halinde görünür.

Çalışma sahasının Zap Vadisi'nde görülen bitki örtüsü, dağ yamaçlarına göre daha çeşitli ve gürdür. Burada suyu seven ağaç türleri yoğunlukta olup, en çok görülen ağaç türlerinden biri olan kavaklar, yöre halkı tarafında inşa edilen geleneksel toprak damlı evlerin tavanlarında yapı malzemesi olarak kullanılır.

Harita 1. 5: Hakkari İlinin Arazi Kullanım Haritası

Harita 1.5'e göre; Çukurca ve daha da güneye sokulan Şemdinli ve Derecik ilçelerinde, hem yükseltinin azalması hem de enlem etkisinden dolayı sıcaklık değerlerinin yükselmesi sebebiyle, bu sahada orman alanları daha geniş yer kaplar. Sahada çıplak kayalık alanları ile seyrek bitki örtüsü alanları birbirine paralel bir dağılış gösterir. Başka bir ifadeyle, çıplak kayalıklar aynı zamanda bitki örtüsünden yoksun alanlardır. Tarım alanları yoğunlukla Yüksekova ilçesinde bulunmakla beraber, Hakkari merkezin kuzeybatısında da dağınık kümeler halinde görülür. Hakkari-Çukurca Karayolu üzerinde 2 çinko-kurşun maden işletmesi, ilde bulunan maden sahasını oluşturur. Bataklık alanları en çok Yüksekova'daki Nehil Sazlığı çevresinde görülmektedir.

Tablo 1. 10: Hakkari İlinde Orman Varlığının Dağılışı (%)

İl	Verimli Orman	Bozuk Orman	Toplam Ormanlık Alanın İl Genel Alanına Oranı
Hakkari	12	88	24

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Tablo 1.19'da görüldüğü üzere, ildeki ormanlık alanlar, il genel alanını %24'üne tekabül eder. Sahada verimli orman oranı %12 iken bozuk orman oranın %88 olması, ildeki orman tahribatının boyutunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Tablo 1. 11: Hakkari İlinin Orman Varlığı (ha)

İl	Verimli Orman	Bozuk Orman	Toplam Ormanlık Alan	Ormansız Alan	Genel Alan
Hakkari	21,788	158,059	179,847	573,815	753,662

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

İnceleme alanında toplam 753,662 ha olan il genel alanında toplam ormanlık alan 179,847 hektar iken, ormansız alan 573,815 hektardır. Sahada ormansız alan, toplam ormanlık alanının 3 katından da fazladır (Tablo 1.20). Ormansız alanların bu kadar fazla olmasında, sahanın dağlık yapısı etkili olmuştur. Sahada geniş alan kaplayan dağlarda, sıcaklık ve eğim koşullarının elverişsiz olmasından dolayı genel itibariyle orman örtüsü gelişmemiştir.

1.4. Hidrografya Özellikleri

Günümüzde küresel ısınmaya bağlı olarak kuraklık tehlikesi artmış ve dünya genelinde birçok su kaynağının yok olmasına sebep olmuştur. Su kaynaklarının, yakın gelecekte ülkelerin en önemli stratejik kaynakları olarak değerlendirilmesi muhtemeldir. Bu bakımdan tatlı su kaynaklarının önemi her geçen gün artmaktadır. Dünya genelinde artan çevre kirliliği sorunu, en çok içme sularını tehdit etmekte ve sağlıklı koşullara sahip su kayaklarının önemini arttırmaktadır.

Sular karalarda okyanus, deniz, göl ve akarsu olarak bulunurken yer altında da, bulunur. Yeraltı suları ya kaynaklar halinde kendiliğinden yüzeye çıkar ya da kuyular açılmak suretiyle çıkarılır (İzbırak, 1971: 5). Çalışma sahamız olan Hakkari ilinde, yer altı suları en çok vadi (yamaç) kaynakları şeklinde yüzeye çıkmaktadır. İldeki içme ve kullanma suyunun %44'ü kaynaklardan, %56'sı da kuyulardan temin edilmektedir (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2018: 18).

"Su, toprak ve havayla birlikte dünyaya canlılık katarak insanoğlunun yaşam kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi ve insanoğluna sunulması yolunda öne çıkan su, hem doğaya hem de beşeri hayata canlılık katmaktadır" (Doğan, 2011: 60). Çalışma sahamızın en önemli su varlığı olan Zap Suyu'ndan tarımsal ve hayvansal sulama, balıkçılık ve su sporları gibi birçok alanda faydalanılmaktadır.

Çalışma sahasının Yüksekova ilçesinde bulunan "24.900 ha'lık alana sahip Nehil sazlığı, Ulusal Sulak Alan Komisyonunun 2008 yılı II. Olağan Toplantısında Onaylanmış ve koruma altına alınmıştır. Alanda yapılan kuş gözlemlerinde çok sayıda kuşa rastlanmıştır. Bu sazlık su kuşları temelinde uluslararası öneme sahip sulak alan olarak değerlendirilmektedir" (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2018: 46). Ancak 1990'lı yıllarda tarım ve yerleşme alanı açmak amacıyla yapılan kurutma çalışmalarıyla önemli ölçüde zarar görmüştür. Bu tahripler sebebiyle hem alanı daralmış hem de sazlığa gelen kuş türlerinde azalma olmuştur. Bunun üzerine son yıllarda koruma altına alınmıştır.

1.4.1. Akarsular

Ardos, Türkiye'de Kuvaterner'e has bir akarsu şebekesinin gelişmiş olduğunu ve gelişmeye devam ettiğini ifade eder (Ardos, 2012: 6). Nitekim Hakkari ili de büyük oranda Tersiyer ve Kuvaterner devirlerinde bugünkü görünümüne kavuştuğundan dolayı, genç oluşumlu bir alandır. Buna bağlı olarak, burada yer alan akarsular genel itibariyle gelişiminin başında olup, aşındırma faaliyetlerinde bulunur. Zira bölgedeki akarsuların özellikle ilkbahar mevsiminde, güçlü bir debiye sahip olsalar dahi, geniş tabanlı vadiler oluşturamamaları bu şekilde açıklanabilir. Çalışma

sahasında "arazinin dik ve eğim derecesinin yüksek olması başta vadi tabanlarının dar, kırıklı ve kısa mesafede kesintilere uğramasına neden olmuş ve bu durum da ilde büyük akarsuların oluşmasını engellediği gibi boylarının da kısa olmasına neden olmuştur" (Alaeddinoğlu, 2010; 36). Sahanın en uzun akarsuyu 400 km uzunluğundaki Zap Suyu'dur (Foto 1).

Bilindiği üzere akarsu rejimi; akarsuyun beslenme şekli, akım özellikleri ve seviye değişimlerini temel alan bir akarsu sınıflandırma biçimidir. Her akarsuyun kendine has bir rejimi vardır. Akarsuyun yıl içinde çekildiği, kabardığı, taştığı veya tamamen kuruduğu devreler belli ise, rejimi düzenlidir. Bu devreler, yıl içerinde kesin olmayan rastgele zamanlarda meydana geliyorsa da akarsu düzensiz bir rejime sahiptir. Bu bağlamda çalışma sahasında görülen akarsuların düzenli bir rejime sahip olduğunu söyleyebiliriz. Sahada bulunan akarsular nisan, mayıs ve haziran aylarında, hem yağmur suları hem de eriyen kar sularıyla beslenerek, en yüksek debiye ulaşırlar. Dağlardaki kar sularıyla beslenen bu akarsular "Karlı Dağ Tipi" akarsularına örnektir. Bu tipteki akarsuların çoğunda "Kasımdan Nisana kadar hatta yüksek dağlardaki akarsularında daha uzun bir süre çekilme olur" (İzbırak, 1971;59-60). Temmuz ve ağustos aylarında ise, sıcaklık ve buharlaşma etkisiyle birçok yan kolu kuruyan akarsuların debileri yılın en düşük seviyesindedir.

"Küçük akarsulara dere, biraz daha büyüğüne çay, derelerin ve çayların birleşmesinden ırmaklar doğar. Irmakların büyüğüne nehir denir. Bunlardan başka dilimizde akarsular için su kelimesi de kullanılır. Su kimi yerde dereyi veya çayı karşıladığı halde, kimi yerde de ırmağı karşılar şekilde kullanılır" (İzbırak, 1971:8). Çalışma sahasında da "su" kelimesi, sahanın en büyük akarsuyu olan Zap için "ırmak" anlamında kullanılmaktadır.

Foto 1. 8: Zap Suyu

Zap Suyu, kaynağını Van'ın Başkale ilçesinden alır (Foto 1.8). Hakkari-Van Karayolu boyunca derin bir yatak içerisinde akan Zap Suyu'nun, Yeniköprü-Kırıkdağ mevkiinde yatak eğimi azalır. Yatak eğimi azalan Zap Suyu'nun aşındırma gücü zayıflar ve yaklaşık 30 km boyunca yatağını alüvyal malzemelerle doldurur. Akış hızı azalan Zap'ın sözü edilen güzergâhta menderesler çizerek aktığı ve yer yer kum adaları (ırmak adaları) oluşturduğu gözlenmiştir. Üzerinde gür bir bitki örtüsü gelişen bu kum adaları halk tarafından genellikle tarımsal amaçla kullanılmakta olup, nadiren de olsa üzerinde konutların yapıldığı gözlenmiştir.

Zap Suyu, Çukurca'ya bağlı Gündeş köyünü geçtikten sonra geniş bir yay çizerek güneye doğru akar. Zap Suyu'nun ülke sınırları içerisinde aktığı son yer Çukurca'ya bağlı Narlı köyüdür. Narlı'dan sonra Irak topraklarına girer. Irak'a ulaştıktan sonra burada Dicle Irmağı'yla birleşir. Zap Suyu'nu besleyen kollar arasında, "Şemdinli ve Dağlıca yörelerinin sularını topayan Avaboraşin, Hacıbey Deresi ve Şemdinli Suyu" (Kaya, 2007: 3) yer alır.

Tablo 1. 12: Hakkari İlindeki En Büyük Akarsuların Ortalama ve Maksimum Debileri (m^3/sn)

	Oralama Debisi (m^3/sn)	**Maksimum Debisi (m^3/sn)**	**Maksimum Debinin Görüldüğü Yıl**
Şemdinli Çayı	8.600	23.600	2007
Büyük Çay (Dilimli Mevkii)	1.400	15.200	2011
Zap Suyu (Depin Köprüsü-Hakkari)	36.000	457.000	1994
Zap Suyu (Narlı Çukurca)	100.4	830	2011

Kaynak: DSİ, 17. Bölge Müdürlüğü, 2019.

Tablo 1.21'de yer alan Şemdinli Çayı, Büyük Çay ve Zap Suyu çalışma sahasının en büyük akarsularıdır. Ortalama debi Şemdinli Çayı'nda 8.600 m^3/sn, Büyük Çay'da 1.400 m^3/sn ve Zap Suyu'nda ise 100.4 m^3/sn ile 36.000 m^3/sn arasında değişmektedir. Akarsuların maksimum debilerine bakıldığı zaman; Zap Suyu'nda en yüksek debinin 457.000 m^3/sn 1994 yılında Şemdinli Çayı'nda 23.600 m^3/sn ile 2007'de ve Büyük Çay'da ise 15.200 m^3/sn ile 2011 yılında yaşandığını görmekteyiz.

2011 yılında hem Büyük Çay hem de Zap Suyu'nda (Narlı-Çukurca) en yüksek debi görülmüştür. Bilindiği gibi debiyi etkileyen en önemli etken yağış miktarıdır. Bu bakımdan 2011 yılının yağış miktarları dikkat çekicidir. Hakkari ilinde son 9 yılın en yüksek aylık yağış miktarı 2011 yılında 313 mm ile nisan ayında yaşanmıştır. Bu değer aynı yıl ocak, şubat, mart ve mayıs aylarında görülen toplam yağıştan (240,4 mm)'den fazladır. Nisan ayında bu kadar fazla yağış görülmesiyle sahadaki iki büyük akarsu da en yüksek debi değerlerine ulaşmıştır. En yüksek debilerine ulaşan akarsularda ve bazı yan kollarında bu dönemde taşkınlar görülmüştür.

Foto 1. 9: Yüksekova Esendere Deresi Taşkın Alanı

Tablo 1. 13: Hakkari İlinde Yapımı Tamamlanan Taşkın Koruma Tesisleri

Sıra No	Yer	Akarsu	İnşaata Başlandığı Yıl
1	Hakkari Merkez	Nahçivan Deresi	2012
2	Hakkari Merkez	Serink Deresi	2013
3	Hakkari Merkeze Bağlı Taşbaşı Köyü	Zap Suyu	2014
4	Yüksekova	Esendere Deresi	2015
5	Hakkari Merkez	Sulu Deresi	2015
6	Hakkari Merkez	Babişk Deresi	2017

Kaynak: DSİ, 17. Bölge Müdürlüğü, 2019.

Saha genelinde, yerleşmeler akarsu kenarlarında kurulmuştur. Bu durum yöre halkının taşkınlardan daha çok etkilenmesine yol açmaktadır (Foto 1.9). Tablo 1.22'de görüldüğü gibi son yıllarda özellikle Hakkari merkezde yapılan dere ıslah çalışmaları sayesinde, ildeki taşkın sorunu önemli ölçüde giderilmiştir. Yapımı tamamlanan taşkın koruma tesisleriyle beraber Nahçivan, Serink, Sulu ve Babişk vb. derelerde taşkın sonrası yaşanan çevre sorunlarının ve ekonomik zararın önüne geçilmiştir.

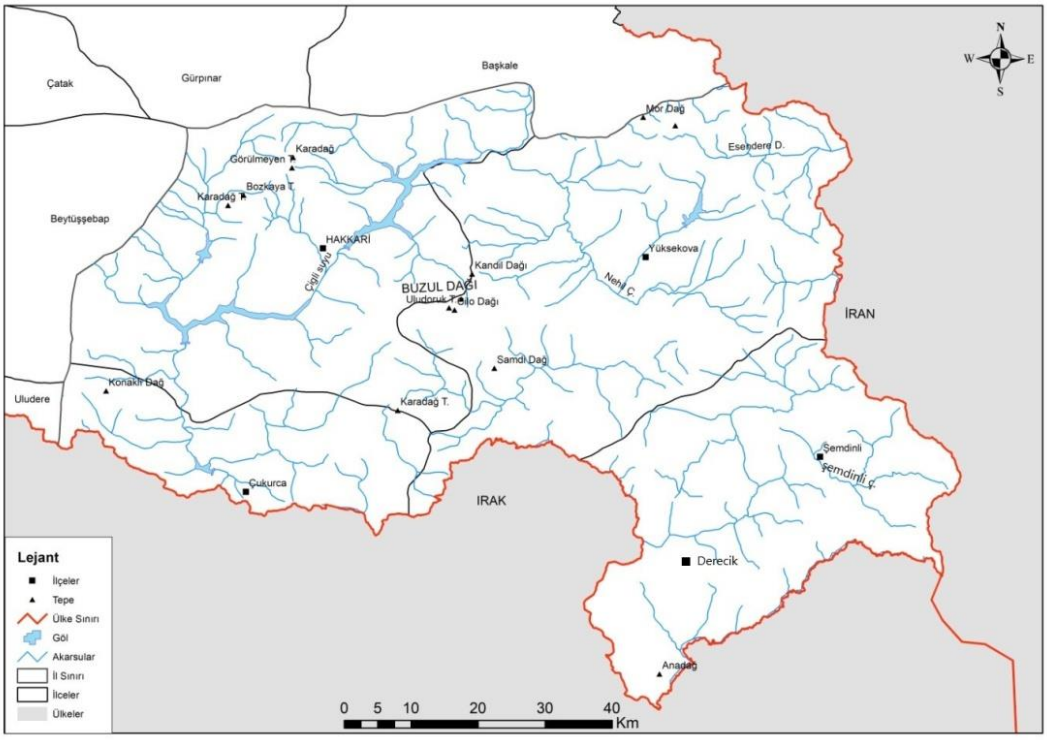
Tablo 1. 14: Hakkari İlinde İnşa Halindeki Taşkın Koruma Tesisleri

Sıra No	Yer	Islah Çalışması Yapılan Dere	İnşaata Başlandığı Yıl
1	Çukurca	Beytunk	2014
2	Hakkari Merkeze Bağlı Çanaklı Köyü	Köyiçi	2016
3	Hakkari Merkez İlçesi	Keklikpınar	2016
4	Çukurca	Cevizli	2016
5	Hakkari Merkez	Büyük Babişk	2017
6	Hakkari Merkez	Züryan Gölü	2017
7	Hakkari Merkez	Katramas	2017
8	Hakkari Merkeze Bağlı Çanaklı Köyü	Berçaper	2017
9	Çukurca'ya Bağlı Çığlı Köyü	Bindul ve Hatıba Dereleri	2017

Kaynak: DSİ, 17. Bölge Müdürlüğü, 2019.

Çalışma sahasının il merkezi ve Çukurca ilçesinde toplam 10 dere üzerinde koruma tesisleri yapılmaktadır (Tablo 1.23). Taşkın olayının en çok ilkbahar aylarında görüldüğü çalışma sahasında, taşan derelerin kimi yerlerde yetişme döneminin başında olan ekili-dikili tarım alanlarına zarar verdiği görülmüştür.

Harita 1. 6: Hakkari İlinin Hidrografya Haritası

Çalışma sahasının yüzey şekillerinden kaynaklı olarak akarsu boylarının oldukça kısa olduğu görülmektedir (Harita 1.6). Derin vadiler boyunca akış gösteren bölge akarsuları rafting ve kano sporları bakımından önem taşır. Ancak bu akarsulardan tarımsal ve hayvansal sulamada vadi özelliklerinden dolayı yeterince yararlanılamamaktadır.

Tablo 1. 15: Hakkari'de Yapılan İçme Suyu Projeleri (2017)

İlçe	Proje Sayısı
Hakkari Merkez	6
Çukurca	1
Şemdinli	7
Yüksekova	14
Toplam	28

Kaynak: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü

Hakkari ili, tatlı su kaynaklara bakımından zengindir. Ancak bu kaynakların daha etkili kullanılabilmesi için sulara rahat erişim sağlanmasıyla mümkündür. Bu bağlamda Tablo 1.24'te görüldüğü üzere, yerleşim yerlerine içme suyu sağlamak

amacıyla Yüksekova'da 14, Hakkari merkezde 6, Şemdinli'de 7 ve Çukurca'da 1 proje yapılmıştır.

Hakkari merkezde, içme suyu yaklaşık 35 km mesafede bulunan Golan ve Berçelan yaylalarında bulunan kaynaklardan temin edilir. Şehir merkezinde bulunan 5 ana depoya aktarılan su, burada düzenli olarak temizleme ve klorlama işlemlerine tabi tutulur. Bu su depolarının kapasitesi toplam 3.350 m^3'tür. Şehrin mevcut şebeke uzunluğu ise yaklaşık 98 km'dir (Hakkari Belediyesi, 2016:1)**.**

Tablo 1. 16: Hakkari ve Yakın Çevresinin Yıllık Yerüstü ve Yeraltı Su Potansiyeli (hm^3)

İl	Yerüstü	Yeraltı	Toplam
Van	2.922	379,48	3.301,48
Muş	4.506	68	4.574
Bitlis	2.507	90,28	2.597,28
Hakkari	2.461	100,32	2. 561,32
Toplam	12.400	638,08	13. 038,08

Kaynak: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü

Hakkari'nin yıllık yerüstü su potansiyeli 2.461 hm^3, yeraltı su potansiyeli 100.32 hm^3 olup toplam su potansiyeli 2561.32 $hm^{3'}$ tür. Hakkari ili, bölgede yeraltı suyu potansiyeli bakımından 2. sırada yer alır (Tablo 1.25).

Sanayi ve trafik gibi çevre kirliliği faktörlerine uzak ve temiz bir doğaya sahip araştırma sahası, yüksek dağlarından akan su kaynakları bakımından zengindir. Buna rağmen sahada yalnızca bir su üretim tesisi bulunur. Bahsi geçen su üretim tesisi Yüksekova'ya bağlı Büyükçiftlik beldesinde bulunur. Sahadaki akarsular alabalık bakımından da zengindir. Hakkari merkezde 2, Şemdinli ilçesinde 1 olmak üzere ilde toplam 3 alabalık çiftliği bulunur (Foto 1.10). Bölgede bunun gibi balık üretim ve su işleme tesislerinin arttırılmasıyla hem ilin su potansiyeli değerlendirilmiş hem de bölge için istihdam olanakları yaratılmış olacaktır.

Foto 1. 10: Şemdinli İlçesinde Bir Balık Çiftliği

1.4.1.1. Barajlar

Hakkari ilinde bulunan akarsuların jeolojik, topografik ve hidrolojik şartları hidroelektrik santrali ve baraj yapımına uygundur. İlin hidroelektrik potansiyelinden faydalanmak üzere Hakkari merkeze bağlı Bağışlı ve Kırıkdağ köylerinde 1'er hidroelektrik santrali kurulmuştur. Sözü edilen akarsu özellikleri baraj yapımında ne tür malzeme kullanılacağını ve barajın hangi boyutlarda inşa edileceğini belirlemesi bakımından önem taşır. Bilindiği gibi barajlardan, hem enerji üretiminde hem de içme ve kullanma suyu temini noktasında yararlanılır. Barajlar, taşkın olayının önüne geçerek bölgedeki su potansiyelinin ihtiyaç duyulan alanlarda kullanılmasını sağlar. Turizm açısından da çekici bir unsur olan barajlar, kuruldukları bölgede nemlilik oranını arttırarak yeni flora ve faunaların oluşmasına imkân sağlar. Buna karşılık barajlar, inşa edildikleri bölgelerde çeşitli zararlara yol açabilmektedirler. Bölgedeki tarihi eserler ve floralar baraj gölü altında kalmak suretiyle kaybolurlar. Aynı

zamanda kimi yerlerde yerleşme sahasında inşa edilen barajlardan dolayı bölge halkı başka yerlere taşınmak durumunda kalır.

Tablo 1. 17: Hakkari İlinde Bulunan Barajlar

Sıra No	Baraj Adı	İnşaatın Başlama ve Bitiş Yılları
1	Dilimli	1995-2019
2	Beyyurdu	2008-2018
3	Aslandağ	2008-2018
4	Çocuktepe Barajı	2010-
5	Gölgeli Yamaç Barajı	2010-

Kaynak: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü

Çalışma sahasında bulunan toplam 5 barajdan yalnızca Dilimli Barajı içme suyu ve sulama amacıyla yapılmıştır (Tablo 1.26). Geriye kalan 4 baraj ise enerji üretmek amacıyla yapılmıştır. Sahasının yüksek ve eğimli yapısından dolayı buradaki akarsuların hidroelektrik potansiyelleri yüksektir. Bu sebepten dolayı ildeki barajlardan istenilen verim elde edilebilmektedir. "Yüksekova Esendere Karayolu'nun 10. km'sinde Dilimli Barajı (Foto 1.11), Büyükçay Nehri üzerine kurulmuştur. İçme suyu ve sulama amaçlı bir baraj olup,7.505 ha arazinin sulanması hedeflenmektedir" (T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, 2015: 47-48). 2019 yılı itibariyle Dilimli Barajı'nın yapımı tamamlanmıştır. Dilimli barajıyla beraber, sulama olanaklarının geliştiği ilçede tarımsal üretimin ve verimin artması beklenmektedir.

Foto 1. 11: Dilimli Barajı Gölü

Yüksekova ve Şemdinli ilçeleri sınırları arasındaki Bembo Çayı üzerinde inşa edilen Beyyurdu ve Aslandağ barajları enerji üretme amacıyla kurulmuştur (Foto 1.11). Her iki baraj 2018 yılının sonbaharında kullanıma açılmıştır.

Foto 1. 12 : Aslandağ Barajı Aksı

Foto 1. 13: Çocuktepe Barajı Sıyırma Çalışması

Çocuktepe ve Gölgeliyamaç barajları Çukurca ilçesinin 4-5 km kuzeyindeki Zap Suyu'nun kolu olan Güzeldere Çayı üzerinde inşa edilmiştir (Foto 1.12 ve 1.13). Ancak barajların bulunduğu alanın güvenlik bakımından riskli olması nedeniyle çalışmalar bazı dönemlerde sekteye uğramaktadır.

1.4.2. Göller

Çalışma sahasındaki göllerin oluşumunda buzullaşma ve volkanizma etkili olmuştur. Hakkari il merkezindeki Karadağ, Yüksekova'daki Cilo ve Sat Dağları üzerinde buzul gölleri ve krater gölleri bulunur. "Bu dağların 2.600 m'den yüksek yerlerinde ve kuzey yamaçlarında bulunan büyüklü küçüklü buzul gölcüklerinden bazıları kapalı çanak biçimindedir" (Kaya, 2007: 5). Göller, ilin doğa turizmi bakımından çok önemli çekici unsurlardır.

Tablo 1. 18: Hakkari Merkezde Bulunan Göller

Sıra No	Gölün Adı	Gölün Alanı (m^2)
1	Yeşil	850
2	Otlak	823
3	Seyithan	414
4	Lise	373
5	Ayran	300
6	Akmusluk	240
7	Karadağ	120

Kaynak: (Baran, 2018, s. 44)

Çoğunlukla il merkezindeki Karadağ eteklerinde (Kaya, 2007: 5) dağılış gösteren bu göller, "kuzeyden güneye doğru sırasıyla; Otlak, Akmusluk, Karadağ, Seyithan, Lise, Ayran ve Yeşil" (Baran, 2018: 44) gölleridir. Ancak güvenlik açısından riskli bölgelerde bulunan bu göllerden yeterince faydalanılamamaktadır. Yüz ölçümü en büyük olan göl 850 m^2 olan Yeşil Göl'dür (Tablo 1.27). Çalışma sahasında ayrıca "Gelyaşin, Sat, Reşko, Seyyid Han, Supadurak, Bay ve Golan gölleri bulunur" (Hakkari Belediyesi, 2015: 10).

1.5. Toprak Özellikleri

Toprak, karada yaşayan bitki ve çeşitli hayvan gruplarının yaşadığı doğal ortamdır. Tüm canlı hayatı için gerekli besinlerin yetiştirilmesinin temel kaynağı olması açısından çok önemlidir. Toprak oluşumu ve toprak tipleri, bulundukları sahada etkili olan fiziki coğrafya unsurlarından bire bir etkilenerek yağış, sıcaklık, eğim, bakı gibi süreçlerin denetiminde gelişir. Toprak horizonlu veya horizonsuz olabileceği gibi farklı kalınlıkta da olabilir.

Erinç'e göre toprak kalınlığı hem pedojenez süresine, hem de aşınma ve birikme olaylarının şiddetine bağlıdır (Erinç, 1967: 50). Çalışma sahasında en çok yayılış gösteren topraklar zonal (yerli) topraklardır. Bilindiği gibi zonal topraklar, ana kayanın bulunduğu yerde fiziksel ve kimyasal ayrışmasıyla oluşur. Bu zonal topraklar, olgun topraklardan olan kestane rengi toprakları, kireçsiz kahverengi topraklar, gri kahverengi podzolik topraklar ile yarı olgun kahverengi orman

topraklarıdır. “Kireçsiz kahverengi topraklar, Hakkari’de 400-750 mm arasında yağış alan yerlerde, yaklaşık 266.000 hektar alanı örtmekte olup bu toprakların doğal bitki örtüsü ot ve ot- çalı karışımı bitkilerden oluşmaktadır” (Alaeddinoğlu, 2010: 48). Bu topraklar saha içerisinde il merkezinin doğusu, Çukurca’nın kuzeydoğusu, Yüksekova’nın doğusu ve batısında, Şemdinli ve Derecik’in doğusunda görülür. **“**Kahverengi orman toprakları, ilde yıllık yağışın 627-870 mm olduğu kesimlerde yaklaşık 230.000 ha alan örter.

Saha içerisinde Şemdinli ile Derecik arasında verev bir hat boyunca yayılış gösteren gri kahverengi podzolik topraklar “İlde yıllık yağışın 500-1.200 mm olduğu alanlar üzerinde oluşan podzolik topraklar, yaklaşık 72.000 hektar alan örter ve doğal bitki örtüsü, kışın yaprağını döken orman ağaçları ile iğne yapraklı ağaçlardır” (Top, 2010: 49). Bu toprak tiplerinin yanında Yüksekova ilçesinde azonal (taşınmış) topraklardan alüvyal ve kolüvyal topraklar; intrazonal topraklardan hidromorfik topraklar, ova içerisinde birbirine geçişli halde bulunur. Alüvyonlar, Yüksekova şehrinin bulunduğu geniş ovada, akarsular tarafından taşınmış genç oluşumlu topraklardır. İl genelinde “9.000 hektar alanı kaplayan” (Hakkari Valiliği, 2010: 49-50) ve Organik madde bakımından zengin olan alüvyonlar, tarımsal verimi yüksek topraklardır. Zap Suyu ve kollarının yataklarında alüvyon miktarının az olmasının nedeni vadilerinin dar, derin olması ve biriktirmeden ziyade aşındırma faaliyeti göstermelerinden kaynaklanır.

Tablo 1. 19: Hakkari ve Yakın Çevresindeki İllerin Toprak Potansiyelleri ve Kullanımı (ha-2020)

	Toplam	**Hakkari**	**Van**	**Bitlis**	**Muş**
Tarıma Elverişli Arazi	803.604	32.603	403.212	115.754	252.035
Sulanabilir Arazi	278.901	22.334	100.869	27.992	127.706
DSİ Tarafından Etüt Edilen Arazi	313.091	23.973	117.650	29.442	142.026
DSİ Etütlerine Göre Ekonmik Olarak Sulanabilir Arazi	227.141	8.268	112.912	12.255	93.706
Proje Aşamasındaki Saha	26.940	7.505	19.110	325	Yok
Etüt Aşamasında Saha	81.896	763	9.947	3.889	68.060
Etüt Edilecek Saha	490.513	8.630	285.562	86.312	110. 009

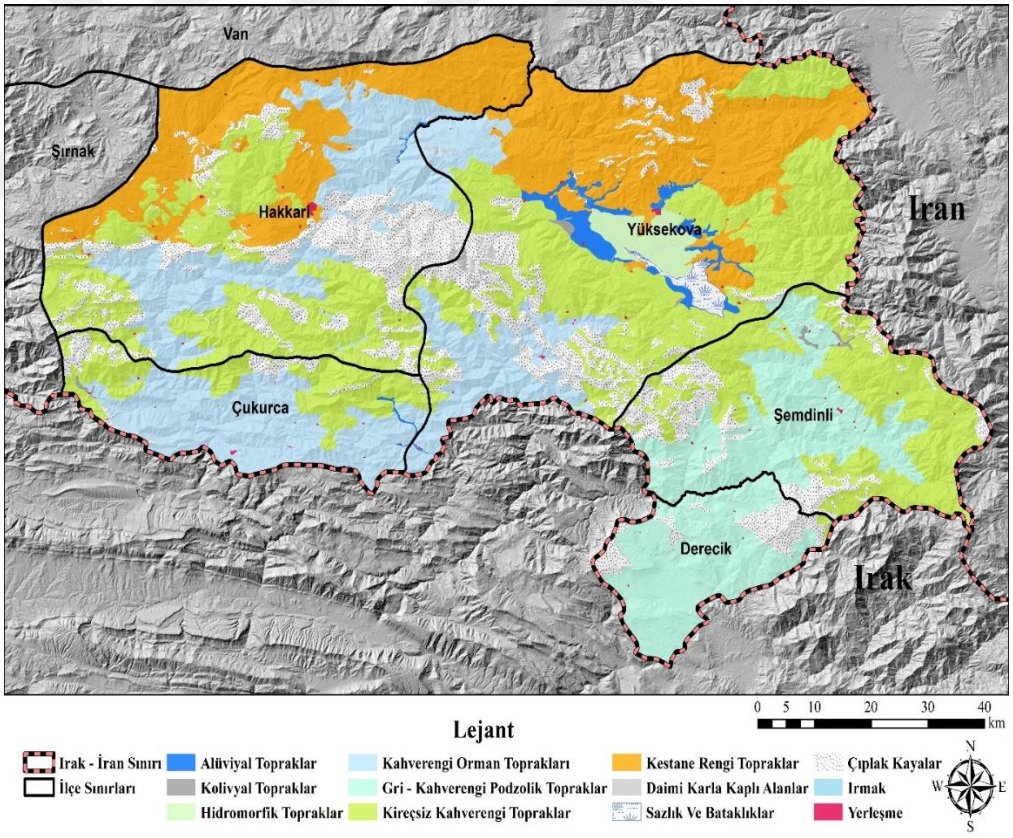
Kaynak: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü

Tablo 1.28 incelendiğinde, çevre illere kıyasla tarıma uygun arazisi en az olan il Hakkari olduğu görülür. Toplam tarıma uygun arazi 32.603 ha’dır. Tarıma uygun

arazilerin büyük çoğunluğu Yüksekova ilçesinde bulunur. Ancak ilçede görülen düşük sıcaklıklardan dolayı, tarımsal üretimin verimi düşüktür.

Çalışma sahasının toprak haritasına bakıldığında, alüvyal toprakların ve hidromorfik toprakların en çok Yüksekova'nın Nehil Vadisi'nde bulunduğu görülür (Harita 1.7). Kahverengi orman topraklarına Hakkari il merkezinin kuzeydoğusu, güneybatısı, Çukurca merkezinin geneli ve Yüksekova'nın güneybatısında rastlanmaktadır. Sahada çıplak kayaların dağılışı ile ilin en yüksek dağlık alanlarının dağılışı arasında paralellik vardır. Nitekim çıplak kayalar en çok kuzeyde Hakkari Dağları, Karadağ, Orta kesimde Cilo ve Sat Dağları, güneyde ise İki Yaka Dağları'nın bulunduğu alanlara denk gelmektedir.

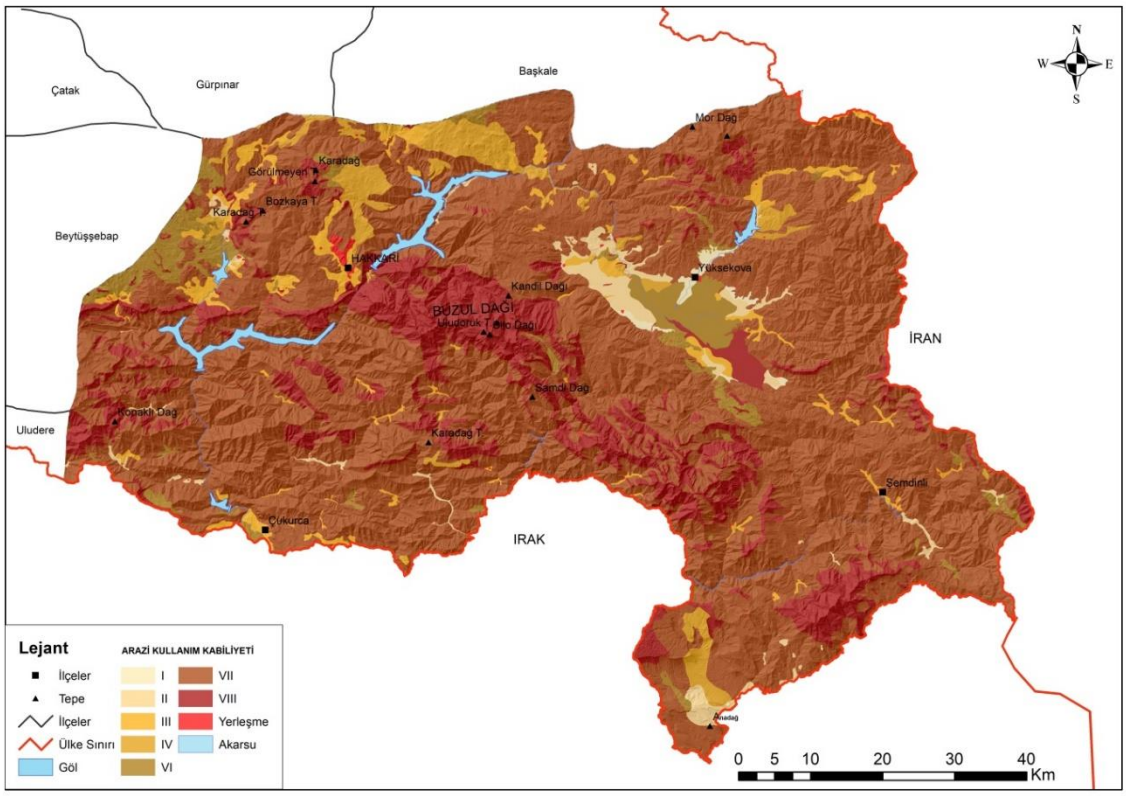
Harita 1. 7: Hakkari İlinin Toprak Haritası

İlde kestane renkli topraklar Hakkari il merkezinin kuzeyi ve Yüksekova'nın kuzeyi ve kuzeydoğusu boyunca görülür. Sahada gri-kahverengi podzolik topraklar da Derecik ve Şemdinli'nin genelinde yayılış gösterir. Bu ilçelerde, sıcaklık koşulları

nispeten daha iyi olsa da podzolik toprakların fazla yıkanmış olmasından dolayı tarımsal verimleri düşüktür. Kireçsiz kahverengi topraklar, sahanın en yüksek dağ kümelerinin yakın çevresinde bulunur

Harita 1. 8: Hakkari İlinin Arazi Kullanım Kabiliyet Haritası

Arazi kullanım kabiliyet sınıflarına baktığımızda, organik madde bakımından zengin I. sınıf arazilerin en çok Yüksekova şehrinin kurulduğu alanda ve şehrin güneyi ile güneydoğusunda yer alır (Harita 1.8). Bunun dışında Derecik'in Anadağ köyü civarı ve il merkezinin batısında Karadağ'ın bulunduğu mevkide görülür. Arazi kabiliyet sınıflarından en önemlisi I. sınıf arazilerdir. Ancak bu arazilerin tarımsal amaçla kullanılması gerekirken, Yüksekova'da çoğunlukla yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. "Arazinin amaç dışı kullanımı, hastalıklara, küresel iklim değişimlerine, toprak su ve havanın kirlenmesine ve biyolojik çeşitliliğin azalmasına sebep olur" (Doğan, 2017: 64). Çalışma sahasında 2007 yılında 246.469 olan tplam nüfus miktarı, 2019'a gelindiğinde 34.522 artışla, 280.991'e yükselmiştir. Sahada artan nüfusa karşılık, oldukça sınırlı olan tarım arazilerinin yanlış kullanımı, yakın

gelecekte artan nüfusu besleyecek miktarda üretim yapılmasını güç kılacaktır. Bu nedenle tarımsal arazilerin amaca uygun kullanılması son derece mühimdir.

Hakkari'nin dağlık yapısı göz önünde bulundurulduğunda, tarıma uygun arazilerinin oldukça sınırlı olduğu görülür. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın yaptığı toprak profili analizine göre; ildeki tarım arazisi %10,4 kum, %76 balçık ve %13,6 sürülme balçıktan oluşur ve organik içerik açısından toprak zayıftır (Çevre ve şehircilik bakanlığı, 2014, s.53). II. sınıf arazi kullanım kabiliyet sınıfına ait araziler I. sınıf arazilerin yakın çevresinde bulunur. Bu sınıf arazilere çalışma sahası içerisinde en yoğun olarak, Yüksekova'nın Nehil Sazlığı'nın bulunduğu alanda rastlanılır. "İlde çayır, mera ve orman kullanımı altında bulunması gereken 6 ve 7. sınıf topraklar, yaklaşık 764.000 hektar alan kaplamakta ve il alanının %80'ini oluşturmaktadır. Bu oran, %60 olan Türkiye ortalamasının çok üzerindedir" (Hakkari Valiliği, 2010: 50). Bu geniş çayır ve mera alanları ilin hayvancılık faaliyetleri için çok önemli bir potansiyeldir.

İKİNCİ BÖLÜM

HAKKARİ İLİNİN BEŞERİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

2.1. YERLEŞME COĞRAFYASI

Önceleri avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan insanlar, av güzergâhları boyunca diğer hayvanlar gibi doğanın kendilerine sunduğu hazır ortamlar olan mağara ve ağaç kovuklarında barınmaktaydılar. Sulamalı tarım yapmayı öğrenen insanların Neolitik dönemle beraber, tarımsal üretimin devamlılığı için belli bir alana yerleşmeye başlamasıyla, mağara ve ağaç kovukları gibi doğal ortamlarda barınmayı bırakıp, kendi meskenlerini inşa etmeye başlamışlardır. Böylece tarihteki ilk yerleşmeler olan küçük köyler ortaya çıkmıştır. Köylerin nüfus ve ekonomik fonksiyonlar bakımından büyüyüp gelişmesi sonucunda da şehir yerleşmeleri ortaya çıkmıştır.

İnsanoğlunun başka insan grupları, hayvanlar ve iklimsel olaylardan, korunmak amacıyla bulundukları fiziki ortamın sunduğu yapı malzemesi imkânları doğrultusunda; ahşap, taş veya kerpiç kullanarak kendi ilkel barınaklarını kurmasıyla da mesken çeşitleri ortaya çıkmıştır. "Mesken ve mesken topluluklarının meydana getirdiği köy, kasaba ve şehirler bir memleket medeniyetinin olduğu kadar, aynı zamanda o memlekette hâkim olan hayat tarzı yahut ekonomik şeklinin de merkezleridir ve bu itibarla en mükemmel coğrafi vakıalardır" (Tanoğlu, 1966: 200).

2.1.1. Yerleşme Tarihi

Arap kaynaklarına göre Hakkari, adını bu bölgede yaşamış "Hakkar" isimli bir boydan almıştır. Buna kaynaklık eden eserlerden, X. Yüzyıl Arap tarihçi İbni Havsal, Hakkari'nin (Herkariyan) "güçlü savaşçı" anlamına geldiğini ifade etmektedir. 639 yılında bölgeye gelen Arap akınları burayı Hakkari'ye olarak adlandırırken, Türkler ise Hakkari adını vermiştir (Alikılıç, 2010: 57; Özkan, 2018: 382; Tuncel, 1997: 205-206). Hakkari, kimi eski kaynaklarda Çölemerik ismiyle anılmaktadır. Ancak Çölemerik ismi, yalnızca ilin merkez ilçesini ifade etmekte olup, il geneli kapsayacak anlamda kullanılması yanlıştır.

Hakkari, 19.yy'da bölgede misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak üzere gelen Batılı araştırmacıların kaynaklarında Culamerg ve Julamerk olarak geçer, çeşitli Süryani kaynaklarında ise "Gûlârmak veya Gulmar" şeklinde anılır (Tuncel, 1997: 205). Bölgeye ait yazılı kaynakların büyük çoğunluğu 1830 yılı ve sonrasında bölgeye gelen misyonerler tarafından yazılmıştır. Yine bu dönemde misyonerler tarafıdan ilk kez Cilo Dağı'nın ve yakın çevresinin haritası çizilmiştir.

Yüksekova ilçesinin Gevaruk Vadisi, Reşko Dağı, Oramar köyü, Sat Gölü çevresi, Hakkari merkeze bağlı Taşbaşı köyü ve Çukurca ilçe sınırları içerisinde yer alan Han Vadisi'nde bulunun kaya resimlerinden yola çıkılarak ilde yerleşmelerin Orta Paleolitik'te başladığı düşünülmektedir (Foto 2.1). "Gevaruk kaya resimleri, 1956 yılında bir grup dağcı tarafından tespit edilmiştir, 1968 yılında bölgeye giden İngiliz dağcılar Gevaruk Vadisi'nde 600 kaya resmi bulunmaktadır. Aynı yıl Alman dağcılar tarafından, Sat Gölü Varfele Zomasın'da 25 kaya resmi tespit edilmiştir" (Tümer, 2017: 122). Oramar ve Reşko Dağı kaya resimleri ise 2013 yılında Reşko Dağı'na tırmanış yapan Türk dağcılar tarafından bulunmuştur (https://www.internethaber.com, 2013)

Foto 2. 1: Hakkari İlinde Bulunan Kaya Resimleri

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Adıyaman ve Yıldırım'a göre, Hakkari'nin bilinen en eski sakinleri MÖ. 3000 yılında burada yaşayan Hurri kökenli halktır. Asurlar Hurri ülkesine Nairi (nehirler ülkesi) ve Uruatri (dağlar ülkesi) isimlerini vermiş olup, bu iki ülke arasında uzun yıllar süren çarpışmalar yaşanmıştır. Bu mücadeleler Asur yazıtlarında şu şekilde geçmektedir: Uriadri ülkesi ayaklandı, ordularımı harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım (Adıyaman ve Yıldırım, 2015: 10). Hakkari, bölgede güçlü olan ve birbirine hakimiyet sağlamaya çalışan, Urartu ve Asur devletleri arasında, her iki devlet açısından stratejik bir konumda yer almıştır. Birbirine üstünlük kurmaya çalışan bu iki ülke arasında önemli bir konumda olması, sık sık saldırılara maruz kalmasına yol açmıştır. Bu nedenle Hakkari bölgesinde yaşayan halk, kuzeyde yer alan Urartularla bir siyasi ittifak kurarak kendilerini savaşçı Asurlara karşı korumaya çalışmışlardır.

"Asur kaynaklarında Hubişkia ülkesi olarak geçen Hakkari'ye sırasıyla Sümerler, Asurlular, Babilliler, Medler hâkim olmuştur. Hakkari yöresi, Persler ve Romalılardan sonra Sasanîler, onlardan sonra Araplar ve Türklerin egemenliği altında bulunmuştur" (Alikılıç, 2010: 57).

2.1.1.1. İslam Dönemi

İslamiyet'in Arap yarımadasında ortaya çıkmasından sonra, İslam devletleri fetih politikası gereği geniş bir alana yayılmış, birçok devlet toprağını ele geçirmişlerdir. "Hakkari Bölgesi, Hazreti Ömer zamanında, İslâm orduları tarafından 640 senesinde fethedildi" (Alikılıç, 2010: 62). Ancak Arap yöneticiler, zorlu coğrafyası ve ikliminden dolayı Hakkari'yi birebir yönetmek yerine, bölge üzerindeki hâkimiyetlerini yerel yöneticiler tarafından sağlamışlardır.

Emeviler (681-750) ve Abbasiler (9750-1258) döneminde Hakkari, Musul'a bağlıyıdı ve Musul'u da Emevi ve Abbasi valiler yönetmekteydi (Kaplan, 2010: 12). Daha sonraki yıllarda Musul ve Hakkari bölgeleri, sırasıyla Hamdaniler ve Büveyhiler tarafından ele geçirilmiştir. "Abbasi hanedanına bağlı bir başka kol olan İrisan Beyliği, önce Kerkük daha sonra Hakkari merkez olmak üzere bağımsız bir beylik olarak tarih sahnesine çıkmıştır" (Özgen, 2016: 16). İrisan Beyliği'nin sınırları

oldukça geniş olup, günümüzde İran sınırlarında dâhilîde olan Salmas, Urmiye ve Hoy ve Irak'a bağlı Zaho, İmadiye ve Revandiz de beyliğe bağlıydı. İrisan Beyliği merkezi yönetimi Hakkari merkezde bulunurdu.

Tuncel, Hakkari yöresine 1040 yılında gelen Oğuzların, yöre halkıyla savaşıp obalarını ve mallarını ele geçirdiğini ancak bölgenin iç kısımlarında cereyan eden ikinci savaşta yenilerek bölgeden uzaklaştıklarını ifade eder (Tuncel, 1997: 205). Oğuzların bölgenin iç tarafına çekilerek yenilmesinde, buradaki topoğrafyanın sağladığı avantajlardan faydalanıldığını göstermektedir. Bölgeye Oğuzlardan kısa bir süre sonra gelen Büyük Selçukluların, 1056 da Musul'u alması üzerine, Hakkari'nin de önceden dâhil olduğu Cezire bölgesi, Selçuklu valilerin yönetimine geçmiştir.

Ortaçağ tarihinin en önemli olaylarından biri, Hıristiyan ve İslam âlemini karşı karşıya getiren Haçlı Seferleri'dir. 11. yüz yılda Avrupalılar Kudüs'ü kurtarmak bahanesiyle, Anadolu başta olmak üzere Orta Doğu'nun önemli bölgelerini ele geçirmek amacıyla askeri hareketlar düzenlemişlerdir. Haçlı Seferleri'nin en yoğun olduğu dönemde, Hakkari'de kurulan tekke ve zaviyede ilim ve kültür alanında iyi eğitim görmüş birçok önemli şahsiyet yetişmiştir. Bu mekteplerde yetişen Selahaddin Eyyubi, tarih sahnesinde çok önemli bir rol üstlenmiştir. Mısır'daki Eyyübiler Devleti'nin kurucusu Selahaddin Eyyubi, üç büyük dinin (İslamiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik) ortaya çıkışında ve yayılmasında önemli bir yere sahip kutsal Kudüs şehrini, Haçlılardan geri almıştır.

2.1.1.2. Hakkari Beyliği Dönemi

Hakkari Beyliği, 1258-1336 yılları arasında bölgede egemenlik kuran İlhanlılar döneminde kurulmuştur. Hirori'ye göre, Hakkari beyliğini kuranlar, Amediye (İmadiye) bölgesinden gelen Kürt kökenli aşiret yöneticileridir (Hirori, 2014: 94). Hakkari Beyliğiyle ilgili bilinen tek kaynak Halepli tarihçi İbn-i Şeddat tarafından 1260 yılında yazılmıştır. Bu kaynakta Hakkari Miri'nin Mısır'da Moğollara karşı kurulan cepheye katıldığı anlatılır: "o (Hakkari emiri), Sultan Baybars'a geldi, Culemerg yakınındaki kaleleler ve çevresinin sahibi ki Konıs

Kalesini (Koçanıs-Konak köyü) de yönetimi altında tutan Mir Seyfeddin Mengelan[1] geldi" (Hirori, 2014: 95).

Hakkari Beyliği'nin en parlak dönemi İzzeddin Şer Hakkari zamanında (1376-1419) yaşanmıştır. İzeddin Şer Hakkari döneminde, birçok devleti yakıp yıkan Moğol ordusuyla savaşılmış ve bu savaşta galip gelinmiştir. Tawfiq, Hakkari Beyliği "Moğol orduları ile yüz yüze kalmasına rağmen, Moğolların işgal etmek isteyip işgal edemediği Mısır ve Afrika dışındaki tek İslam bölgesi olmuştur" (Tawfiq, 2014: 113) diyerek Hakkari Miri'nin kazandığı zaferin önemine vurgu yapmıştır. Bu zafer sayesinde beyliğin bölgedeki etkinliği artmıştır. Mir İzeddin Şer Hakkari döneminde cereyan eden önemli olaylardan biri de, Timurleng'in (1369-1404) yılları arasında Hakkari Beyliği topraklarını içine alan Van ve Diyarbakır bölgelerine saldırılar düzenlemesi olmuştur. Bunun üzerine Hakkari Miri, "Van Kalesi'nin şimdiye kadar kimse tarafından alınmadığına güvenerek kaleye sığınmış, ancak iki günlük savunma sonunda kaleyi Timur'a teslim ederek ona bağlılıklarını bildirmişlerdir" (Tawfiq, 2014: 117-118). Bu olaylar sırasında Van Kalesi'nde ciddi bir tahribat yaşanmıştır.

2.1.1.3. Osmanlılar Dönemi

Hakkar ili 16. yüz yılda Osmanlı topraklarıa katılmıştır. Osmanlılardan önce Hakkari bölgesi, Safeviler'in (İranlılar) hakimiyetinde olup, Hakkari beyleri bölgeyi Safeviler adına yönetmekteydi. "Osmanlılar Safevilere üstünlük sağladıktan sonra kendilerine savaşlarda yardımcı olan yerel beyler ile anlaşıp, onları da Osmanlı idari sistemi içerisine dâhil etmişlerdi. Böylece bölgedeki Kürt beyleri de Osmanlı yönetiminin birer sancak beyi haline gelmişlerdi" (Gencer, 2015: 410). Osmanlıların bölgeyi alması üzerine Hakkari, aynı aileden gelen 7 bey tarafından 127 yıl kadar idare edildiği bilinmektedir (Özgen, 2016: 18). Osmanlı Dönemi'nde sancak konumunda olan Hakkari'ye çeşitli imtiyazlar tanınmıştır. Klasik Osmanlı sancaklarında, "sancakbeyi doğrudan merkez tarafından tayin edilmekte ve gerek görüldüğünde de görevinden alınabilmekteydi" (Özgen, 2016: 67). Hiçbir imtiyaza sahip olmayan bu sancaklar, daha çok merkeze yakın ve şehirleşmiş bölgelerde

[1] Seyfeddin Mengelan, Ali Hakkari'nin oğlu olup, Hakkari Beyliğinin ilk emiridir.

bulunurdu. Buna karşılık Osmanlı Devleti merkezden uzak, aşiretsel yönetim tarzının hüküm sürdüğü veya belli bir ailenin, yönetimi eskiden beri ellerinde tuttukları taşra bölgelerinde farklı bir yönetim tarzı olan "ekrad sistemi"'ni uygulardı. Nitekim Hakkari, Kars, Diyarbakır gibi merkezlerde bu sistem uygulanmıştır. "Ekrad sancakları; en genel ifadeyle, devlete ait olan idari veya mali bir birimin, tasarruf hakkının belli bir aileye veya resmi bir zümreye, bir hizmet mükellefiyeti karşılığında terk edilmesidir" (Kılıç, 2002: 703). Sancak beyinin ölmesi veya isyana kalkışması gibi durumlarda, aynı aileden başka bir kişi sancağın başına getirilirdi. Ekrad sancaklarında sancak beyi, hakimi olduğu bölgenin vergilerini toplama hakkına da sahipti. "Erzurum Valisi Halil Kâmili Paşa Hakkâri'den bahsederken bölgenin yurtluk-ocaklık statüsünde bulunması nedeniyle devlete hizmet etmeleri beklenen Hakkâri beylerinden vergi talep edilmediğini ifade etmişti. Dolayısıyla Hakkari'ye bağlı olan bölgelerde yaşayan Müslümanlar ve Nasturiler, cizye ve diğer vergilerini devlete değil, Hakkari beylerine ödemekteydiler" (Gencer, 2015: 413). Hakkari sancağına bu imtiyazları tanınmasında iki temel neden vardı. "Birincisi yüzyıllarla ifade edilebilecek bir zaman boyunca bölgede, aşiret kuvvetlerine ne sahip, yarı göçebe Kürt beyliklerini hakimiyet altına almak güçtü ve zaman gerektirmekteydi. İkincisi Osmanlı'nın İran'la yaptığı savaşlarda bu beyliklerin tutumu önemliydi" (Arvas, 2015: 19). Böylece Hakkari beyleri Osmanlılar döneminde de özerkliklerini korumuştur.

"Osmanlı Devleti idari görevlileri İran sınırında bulunan Hakkâri'nin önemini anlatırken, burasının Van Kalesi'nin kilidi konumunda olduğunu dile getirmişlerdi. Yani Hakkâri İranlıların Anadolu'ya sarkmasını engelleyen doğal bir kale gibiydi. İran için ise bu yöre konumu itibariyle Anadolu'ya açılan kapılardan biri olduğu için stratejik açıdan son derece önemliydi" (Özkan, 2018: 383). Osmanlı Deveti'nin 19. yüz yılın başından itibaren eski gücünü kaybetmesi nedeniyle, özellikle merkezden uzak bölgelerde ciddi bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Bu otorite boşluğundan faydalanan Hakkari beyleri, bağlı bulundukları Van vilayetine karşı sorumluluklarını yerine getirmemeye başlamışlardır. Hatta Şemdinli'nin Osmanlı-İran sınırında yer alan bazı bölgeleri, "1822-1823 yıllarında" (Gencer, 2015: 414) Safevi Devleti'ne bağlanmışlardır. Ancak Hakkari'de merkezden atanmış yönetici veya memur

bulunmadığından ve sancağın Van vilayetiyle olan yönetimsel ilişkisinin kopluğu nedeniyle, Osmanlı Devleti bu toprak kaybından oldukça geç haberdar olmuştur.

Bölgedeki en güçlü devletler olan Osmanlı ve İran (Safevi) arasında yer alan Hakkari'de, yönetimi elinde tutan aile bireyleri arasında siyasi görüş farklılakları mevcuttu. Hakkari Mir'i Zeynel Bey Osmanlı'lara bağlı iken, kardeşi Bayendir Bey Safevi Devleti'nde Şahı'ın yönetiminde önemli bir göreve sahipti. Bölgede tesadüfen karşılaşan iki kardeş arasında bir çatışma yaşanmıştır. Yaşanan çatışmada "Bayendir Bey öldü, yanındakilerden birkaçı da esir olarak İskender Paşa'ya getirildi" (Bruinessen, 2018: 225).

Hakkari sancağı, Osmanlı-İran (Safevi) savaşlarında tampon bölge görevi görmekteydi. Bu stratejik bölgedeki güçlü yerel yöneticiler ve silahlı aşiret güçleri, Osmanlı'nın doğu sınırını Safevi tehlikesine karşı koruyacak güce sahiplerdi. Nitekim, Hakkari Beyleri, Safevilere karşı canlarını ortaya koyarak Osmanlı Devleti'ni temsilen mücadele etmişlerdir. "Tebriz'in fethi (1585) sırasında, Safevi güçleriyle yapılan çatışmalarda, Hakkari Beyi Zeynel Bey'in şehit olması" (Kılıç, 2002: 718), bu imtiyazlı sancakların Osmanlı'ya olan bağlılığını göstermekte olup, Osmanlı'nın Doğu sınırında uyguladığı politikanın başarılı olduğunu göstermektedir.

II. Abdülhamid, "1891 yılında imparatorluğun Doğu eyaletlerini denetlemek üzere aşiret reislerinin yönetiminde bir tür jandarma kuvveti (Hamidiye alayları) oluşturuldu. Hamidiye alaylarının sayısı 1892 yılında 40 iken; 1893'te 56'ya ve 1899'da 63'e çıkmıştır" (Bruinessen, 2018: 285-286). Bu alaylar, bölgede yaşanan Ermeni ve Nasturi isyanlarının bastırılmasında etkili bir rol oynamışlardır. Günümüzde "geçici köy koruculuğu" sisteminde olduğu gibi, silahlahlı Hamidiye alayları da zaman zaman kendi çıkarları doğrultusunda bölgede şiddet olaylarına karışmışlardır.

Hakkari'nin idari yapısında, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ildeki çeşitli sosyal ve ekonomik yetersizliklerden dolayı sık sık değişiklikler yapılmıştır. Hakkari 1855-1865 yılları arasında Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancaktır. Bu tarihten sonra vilayet statüsüne getirilen Van'a

sancak olarak bağlanmıştır. 1876-1888 döneminde vilayet yapılan Hakkari, daha sonra tekrar Van'a bağlı bir sancak haline getirilmiştir.

Hakkari, Cumhuriyet ilanından sonra (1924) çıkarılan 977 Sayılı Teşkilatı Mülkiye Kanunu ile ikinci defa vilayet olmuştur. Ancak 1933 yılında Hakkari'nin il statüsü iptal edilmiştir. Buna gerekçe olarak "illerden bir bölümünün genel ve yerel gelirleri kendi ihtiyaçlarını karşılamadığı, bir bölümünün ise coğrafi, iktisadi durumu veya nüfusu itibariyle il olarak kalmasının imkânsız olduğu gerekçesiyle kaldırılmasına karar verildiği belirtilmiştir" (Kaya, 2015: 88). İl konumu iptal edilen Hakkari, "Yüksekova ilçesi ile birlikte Van iline, Beytüşşebap ilçesi ise Siirt'e bağlanmıştır " (Kaya, 2015: 88). Köy statüsünde olan Şemdinan (Şemdinli), ise nahiye yapılmıştır.

1935 yılında çıkarılan başka bir kanun gereği olarak, Beytüşşebap, Şemdinli, Yüksekova ilçeleri Hakkari'ye bağlanmıştır. Nihayet 1936 yılında "Hakkâri, arazinin genişliği, Irak ve İran gibi iki devlet arasında bulunması ve halk arasına hükümet teşkilatının daha iyi girebilmesi nedeniyle" (Kaya, 2015: 89) üçüncü ve son defa il yapılmıştır.

1945 yılında Hakkari ili; Merkez ilçe, Beytüşşebap, Şemdinli ve Yüksekova olmak üzere 4 ilçe, 11 bucak ve 109 köyden meydana gelmekteydi (Tablo 2.1). Beytüşşebap ilçesi, bağlı bulunan bucak ve köy sayısı bakımında dikkat çekmektedir. İlçe 4 bucak ve 39 köyden müteşekkildir. Köy sayılarına göre diğer ilçeler; Hakkari merkez (29), Yüksekova (20) ve Şemdinli (21) şeklinde sıralanır.

Tablo 2. 1: Hakkari İlinin 1945 Yılında İdari Durumu

İlçe Adı	Bağlı Bulunan Bucak	Bağlı Bulunan Köy Sayısı
Merkez İlçe	Merkez Bucağı	9
	Çukurca Bucağı	11
	Livin Bucağı	9
Beytüşşebap	Merkez Bucağı	21
	Gerur Bucağı	3
	Kılıban Bucağı	11
	Zap Bucağı	4
Yüksekova	Merkez Bucağı	9
	Bajirge Bucağı	2
	Oramar Bucağı	9
Şemdinli	Merkez Bucağı	21

Kaynak: (Hakkari Valiliği, 1974: 77) Kaynağından Sadeleştirilmiştir.

Hakkari ilinin idari yapısında 1953 ve 1957 yıllarında önemli değişiklikler yapılmıştır. 1953 yılında Hakkari merkeze bağlı Çukurca ve Beytüşşebap ilçesine bağlı Zap bucakları ve bunlara bağlı köylerden Çukurca ilçesi teşkil ettirilmiştir. "1953 yılında 6068 sayılı kanunla Hakkâri'nin Çukurca (Çal) nahiyesi köyleriyle birlikte bağlı olduğu Hakkâri ili içerisinde ilçe statüsüne" (Kaya, 2015: 89) alınırken; 1957 yılında yürürlüğe giren başka bir kanunla ise "Beytüşşebap ilçesinin Kılıban ve Gerur bucakları ile bunlara bağlı köylerden Uludere İlçesi teşekkül ettirilmiştir" (Hakkari Valiliği, 1974: 78). Dolayısıyla 1957 yılında Hakkari'ye bağlı ilçe sayısı Uludere ve Çukurca'yla beraber 6'ya ulaşmıştır.

1990 yılına Hakkari'ye bağlı Beytüşşebap ve Uludere ilçeleri Şırnak'a bağlanmıştır. Böylece Hakkari'ye bağlı ilçe sayısı 4'e inmiştir. Hakkari İlinde 2015 yılında "1 il merkezi, 3 ilçe merkezi, 4'ü de belde olmak üzere toplam 8 kentsel idari alan bulunmaktadır. İlde bulunan kentsel idari alanların (belediye örgütlü yerleşmeleri) belediye sınırları dikkate alındığında toplamda 21.11 km² olduğu görülür. Bu alan il yüzölçümünün %0,29'u kadardır" (Kaya, 2015: 91). 2018 yılının Ekim ayında Şemdinli'ye bağlı bir belde olan Derecik ilçe yapılmıştır. 2019 yılı itibariyle Merkez İlçe, Yüksekova, Şemdinli, Çukurca ve Derecik olmak üzere 5 ilçeden meydana gelen ilde, toplam 124 köy bulunur. Ayrıca ilde, Hakkari merkeze Bağlı Durankaya, Yüksekova'ya bağlı Esendere ve Büyükçiftlik olmak üzere 3 belde idari alanı bulunmaktadır.

2.1.1.3.1. Osmanlı-Nasturi İlişkileri

Nasturiler tarih boyunca milli kökenlerinden ziyade, dini inanışlarıyla gündeme gelmişlerdir. Nasturilik Hıristiyanlığa bağlı bir mezheptir. Bu mezhep ismini kurucusu Nasturyos'tan alır. Nasturyos İsa'nın tanrı olduğu konusunda kiliseyle ters düşerek, İsa'nın insan ve kul olduğunu ifade etmiş ve bu konuda eseler yazmıştır. "İstanbul'daki Bizans Kilisesi'de patrik olduğu sırada bu görüşleri ortaya koyması, Batı Kilisesi'ni tedgin etmiş ve nihayet 431 yılında Efes'te toplanan Konsil, Nasturyos'u sapkın ilan ederek aforoz etmiştir" (Arvas, 2015: 13). Dolayısıyla Nasturyos'un görüşlerini benimseyen Nasturilik mezhebi de Hıristiyan âlemince sapkın olarak değerlendirilir. Hatta bu sapkın topluluğu gerçek Hıristiyanlar gibi yetiştirmek için Hakkari bölgesine birçok misyoner gönderilmiştir. Nasturilerin dini lideri Mar Şemun, Konak (Koçanis) köyünde oturmaktaydı.

Dini görüşleri nedeniyle, hem Hıristiyan hem de Müslümanlar tarafından şiddet ve baskı gören Nasturiler, tarihleri boyunca birçok kez katliamlara maruz kalmışlardır. Bu nedenle kendilerini daha iyi savunabildikleri ve ulaşılması daha zor olan dağlık alanlara yerleşmişlerdir. Dolayısıyla il içersinde şehir merkezlerinden ziyade, köylerde yaşarlardı. Nasturiler Türkiye'deki diğer Hıristiyan gruplarından farklı olarak, ticaret veya zannatle uğraşmamışlardır. Aynı bölge halkı gibi, ekonomik faaliyet olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Aşiretler halinde yaşayan Nasturiler, dini farklılık haricinde giyim, kuşam, gelenek ve görenekler bakımından da bölge halkıyla oldukça benzer sosyal ve kültürel özelliklere sahiplerdi.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yürürlüğe giren Tanzimat ve Islahat Fermanları, azınlıklara ve ülkeye gelen misyonerlere çeşitli haklar tanıyarak daha rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Hakkari bölgesi özellikle 1830'lardan 1. Dünya Savaşı'na kadar adeta misyoner akımına uğramıştır. "Hakkari Nasturileri arasında faaliyet gösteren tanınmış İngiliz ve Amerikalı misyonerler Dr. Asahel Grant, G.B. Badger, W. H. Brown ve W.A. Wigram olup, W. H. Brown 1.600 kelimelik İngilizce- Kürtçe sözlük yazmıştır" (Arvas, 2015: 47). Bölgede uzun yıllar kalan Brown'un mezarı Yüksekova'nın Konak (Koçanıs) köyünde bulunmaktadır.

Dalyan'a göre Misyonerlerin Osmanlı topraklarında bu kadar rahat çalışmalarını ve kabul görmelerini sağlayan faktörlerden biri de bölgede, XIX. yüzyıl boyunca bölgede sıtma, kolera vb. salgın hastalıkların görülmesidir. Bu nedenle Protestanlar, XIX. yüzyılda buraya gönderecekleri misyonerleri seçerken ilk başta herkesin kabul edeceği, Hıristiyan ve Müslümanların tepkisini çekmeyecek olan doktorlara öncelik vermişlerdir (Dalyan, 2012: 9). Bölgeye yüklü miktarda ilaçla gelen misyonerler halk arasında sayılmış ve sevilmişlerdir. Dönemin Hakkari emirini (Nurullah Beyi) de tedavi ederek, ildeki etkinliklerini arttırmışlardır.

Bölgeye gelen misyonerler arasında arkeolog ve öğretmen olanlar da vardır. "Hakkari'de 11 misyon merkezi ve 30'un üzerinde misyon okulu kurmuşlardır. Misyon merkezlerinin 2'si Tiyari'de, 1'i Tuhuba'da, 2'si Baz'da, 2'si Cilo'da, 3'ü Gewer'de, 1'i de Merbişo'da inşa edilmiştir. Misyon okulları Tiyari'de 5, Tuhuba'da 5, Baz'da 5, Cilo'da 7, Gewer'de 7, Merbişo'da 1, Tal'da 2 olmak üzere 30'un üzerinde okul kurulmuştur. Bu okullardaki öğretmenlerin çoğunluğu Nasturi idi" (Arvas, 2015: 51). 1843'e gelindiğinde Nasturi aşiretleri artık Kürt yönetici Nurullah Bey'e vergi vermemeye ve emirlerine itaat etmemeye başlaması üzerine Nurullah Bey, Bedirhan Bey[2]'den yardım ister. Bedirhan Bey Nasturilere karşı; ilki 1843'te, ikincisi 1846'da olmak üzere 2 saldırıda bulunmuştur. Bu saldırılarda binlerce Nasturi öldürülmüş, Nasturilere ait yerleşmeler yakılıp yıkılmıştır (Bruinessen, 2018: 277; Arvas, 2015: 63-64;). Bu saldırıların İngiltere ve Amerika'da gazetelerde yayınlanması üzerine Hıristiyan alemi, Osmanlılar üzerinde ciddi bir baskı kurmuş ve sorumluların yargılanmasını istemişlerdir. Baskıların giderek artması nedeniyle, katliamları gerçekleştiren Bedirhan Bey tutuklanarak Girit Adası'na sürülmüştür.

Nasturiler ve Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sürecinde Doğu'da hızla ilerleyen Ruslarla işbirliği yaparak Osmanlı'ya karşı savaşa girdiler (Alikılıç, 2010: 75). Ruslar Van, Başkale ve Yüksekova'yı işgal etmişlerdi. Nasturilerin Hakkari'deki gücü tükeniyordu ve bir an önce Rusların gelmesini istiyorlardı. Bu nedenle yaklaşık 25 bin kişilik bir grup, dağ yolundan kaçarak İran'daki Rus ordusuna sığınmışlardır. Nasturiler sığındıkları İran'da Rus ordusuna dâhil olarak, Kürt ve Türk bölgelerinde

[2] Merkezi Cizre olan Botan Bölgesi'nin beyidir.

şiddet olaylarının artmasında rol oynamışlardır. Ruslar, Nasturiler ve Ermeniler'den oluşan bir orduyla "Şemdinli'yi alarak burada yaklaşık 5.000 kişiyi katletti" (Arvas, 2015: 103). Yüksekova'nın Oramar köyüne ulaşan Nasturiler, burada katliamlara devam ettiler. Son olarak Çukurca'ya gelen Nasturiler, burayı da yakıp yıkmıştır. "Hakkari'yi üç yıl kadar işgal altında tutan Ruslar, 1917 Bolşevik İhtilal'i ardından yapılan Erzincan ve Bret-Litvols anlaşmaları uyarınca işgal ettikleri yöreleri boşaltmaya başladılar ancak bu kez de Rus birliklerinin yerini silahlı Nasturi çeteleri almaya başladı" (Alikılıç, 2010: 75). Ruslar bölgeden ayrılırken Nasturiler'e önemli ölçüde silah desteğinde bulunmuşlardır. Bu silah desteği sayesinde bir müddet daha İran'da savaşmış ve Türk ordusunu yer yer mağlup etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'nda yenik düşmesi üzerine toprakları itilaf devletleri tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. Türk toprağı Musul'da İngilizler tarafından işgal edilen yerler arasındaydı. "Lozan Konferansı'nda çözülemeyen ana konulardan biri olan Musul sorunu diğer bir deyişle Irak Sınırı meselesi, Hakkâri'yi de uzun bir süre Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi gündeminde tutmuştur" (Ertuş, 2020: VI.). İngilizler Hakkari'deki nüfuslarına dayanarak, ilin Nasturi toprağı olduğunu ve Nasturilere verilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. "19 Mayıs 1924'te İstanbul'da başlayan Haliç Konferansı'nda İngiltere, Musul'a ek olarak Nasturi nüfus yoğunluğundan dolayı Hakkâri'yi de istemiştir. Bu talep üzerine görüşmeler son bulmuş ve Türkiye sorunu Milletler Cemiyeti'ne taşımıştır" (Ertuş, 2020: 14). İngilizlerin bu talepleri Ankara Antlaşması'na kadar sürmüştür. "1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasındaki Ankara Antlaşmasıyla Hakkari'ye bağlı olan Zaho ve İmadiye ilçeleri Irak tarafına bırakılıp, Hakkari'nin ilçesi konumundaki Başkale ise Van vilayetine bağlandı. Çölemerik ise, 1924'te kurulan Hakkari Vilâyeti'nin merkez ilçesi durumuna getirildi" (Alikılıç, 2010: 75-76). Ankara Antlaşmasıyla çizilen yeni Türkiye-Irak sınırı, yakın akrabalık ilişkilerinin yaşandığı bir bölgenin ortasından geçmekteydi. Bu bakımdan yeni Türkiye-Irak sınırı, Hakkari ilinde birtakım sosyal ve ekonomik etkilere yol açmıştır. "Birçok göçer aşiretin yazın bulunduğu otlaklar sınırın bir tarafında, kışlık otlakları da öbür tarafta kalmıştı. Yine sınırların çizilmesiyle birlikte yeni bir meslek doğdu: kaçakçılık" (Bruinessen, 2018: 293). Otlak sorunu yaşayan göçebe aşiretlerin bir kısmı yerleşik düzene geçerken, bir

kısmı da bölgedeki başka otlaklara yönelmiştir. Şırnak'ın Beyttüşşebap ilçesinde bulunan Feraşin Yaylası otlak arayışı içerisindeki göçerlerin en çok tercih ettiği yaylaların başında gelmektedir. Sınırların çizilmesiyle beraber sınır kaçakçılığı artmış olup, son yıllara kadar ilin önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmişti. Daha önce de değinildiği gibi, sınırın her iki tarafında mevcut olan akrabalık bağlarının sağladığı güven nedeniyle, sınır kaçakçılığı uzun yıllar gelişme imkânı bulmuştur.

2.2. Yerleşme Türleri

Herhangi bir bölgede yerleşmelerin ortaya çıkması, coğrafi özelliklere bağlı olarak gerçekleşir. Bu bakımdan yerleşme, coğrafyanın önemli araştırma konuları arasında yer alır. "Nüfusun ve onun mekânsal ilişkileri sonucu ortaya çıkan yerleşme, ortaya çıkış nedenleri, gelişim süreçleri, dağılış düzenleri, fonksiyonel özellikleri, planları, görünümleri, çevreyle ilişkileri ve potansiyelleri beşeri coğrafya kapsamında sıkça araştırma konusu olmaktadır" (Bakırcı, 2019: 55). İnsanlık tarihinde ilk yerleşmeler, yaklaşık 12 bin yıl önce (Neolitik dönemde) sulamalı tarıma geçişle beraber köylerin inşa edilmesi ve insanların yerleşik hayata geçmesiyle ortaya çıkmıştır. "Yerleşik (sedanter) hayata geçen insanoğlu ekonomik faaliyetlerin çok farklı kollarını da zaman içinde etkin hale getirmiştir" (Doğan, 2019: 193). Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan Neolitik yerleşmelerinin zaman içersisinde büyüyüp gelişerek şehir merkezlerine dönüşmesi, beraberinde ekonomik farklılaşmayı da getirmiştir. Böylece şehirleşmeyle beraber birincil (primer) ekonomik faaliyetler (tarım ve hayvancılık) geri planda kalırken; sanayi, ticaret, hizmet ve bilgi işlem gibi faklı ekonomik sektörler öncelik kazanmıştır. "Çok uzun bir süre küçük ölçekte yapılan sanayi faaliyetleri meydana gelen ekonomik, sosyal, kültürel ve düşünsel nedenlerle büyük değişim ve gelişimlere neden olmuştur" (Doğan, 2019: 263). Giderek kır ve şehir bölgelerinde öne çıkan ekonomik faaliyetler daha belirgin bir şekilde ayrılmış ve bu da her iki bölgenin giderek daha keskin çizgilerde farklılaşmasına zemin hazırlamıştır. "Yerleşme bütünlüğünün birbirini tamamlayan iki temel parçasını oluşturmakla birlikte, kırsal ve şehirsel yerleşmeler nitelikleri itibariyle oldukça farklı özellikler göstermekte, bu durum onların ayrı ayrı incelenmeleri zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır" (Bakırcı, 2019:

55). Bir yerleşmenin köy veya şehir olmasını belirleyen koşullar çok çeşitli olup, üzerinde mutabık olunan ve uluslararası alanda kabul görmüş bir tanım veya kıstas bulunmamaktadır.

Darkot'a göre; "köy ve şehir yerleşmeleri arasında net bir ayrıcı sınır çizilemez. Bununla beraber, bir yerleşme noktasında nüfus arttıkça, orada tarımdan daha başka işlerle uğraşanlar çoğalır, geçim kaynakları çeşitlenir ve böylelikle köyden kasabaya ve nihayet gerçek manada şehre geçilir" (Darkot, 1968: 59). Darkot, kır ve şehir ayırımında kesin bir ölçüt olarak kullanmamakla birlikte, şehirsel alanların karakteristik özelliklerini "nüfus artışı ve ekonomik faaliyetlerin çeşitliği" ile kazandığını vurgulamıştır.

Göney'e göre; "şehirler ve şehir kavramları bölgelere göre çok değişmektedir. Bu demektir ki coğrafyacılar şehirler için umumi sayılabilecek, bütün dünyayı, hatta bir kıtayı temsil edebilecek hiçbir geçerli kantitatif kriter ortaya koymamaları icap etmektedir " (Göney, 2017: 5). Dolayısıyla Göney, küresel ölçüde geçerli olabilecek bir kır-kent ayırımının mümkün olmadığını ifade etmektedir.

Akova'ya göre; "Yerleşmenin nüfusuna, merkezilik durumuna, kendine özgü hayat tarzına, mesken yoğunluğuna göre yerleşmelerin şehir veya köy olduğuna karar verilmelidir" (Akova, 2019: 104).

Bakırcı'ya göre, "kırsal yerleşmelerin ayırımında başta nüfus özellikleri olmak üzere, idari fonksiyon ve iktisadi fonksiyonları" kullanılmaktadır (Bakırcı, 2007: 8). Akova ve Bakırcı'nın kır ve şehir ayırımında belirleyici olduğunu ifade ettikleri etkenlerden biri olan nüfus özellikleri; nüfus miktarı, nüfus yoğunluğu, nüfusun işgücü ve sosyal yapısıdır. Bununla beraber, yürütülen ekonomik faaliyet türünün, yerleşmelerin kır veya şehir olduğunu belirlemede kullanılan kıstaslardan biri olduğu vurgulanmıştır.

2.2.1. Kır Yerleşmeleri

İnsanlık tarihinde yerleşme olgusu, tarıma bağlı olarak belirli bir alana bağlanma ve bu alanda barınakların kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. "Yerleşme terimi iskân kelimesinin günümüzdeki karşılığıdır" (Üçışık Erbilen, 2019: 53-54). Kimi yerleşmeler zamanla ortadan kalkarken, kimileri de önemini her dönem korur. Tarih boyunca önemli bir yerleşme olma özelliğini koruyan illere İstanbul örnek verilebilir. İstanbul'da fiziki ve beşeri coğrafya koşullarının elverişli olması ve Asya ile Avrupa kıtaları arasında köprü konumunda olması, ilin günümüze kadar önemini korumasında etkili olmuştur. Yerleşme olgusu, tarih öncesi dönemde daha basit ve ilkel özelliklere sahipken, sanayileşmeyle beraber ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi, şehirlerin büyümesi ve şehirleşmenin ivme kazanması, yerleşmelerin kır ve şehir olmak üzere iki ayrı kutupta gelişmesine yol açmıştır. "Kırsal yerleşme coğrafyası, geleneksel olarak kültürel coğrafi görünümün üç ayrı özelliği üzerinde odaklanmıştır: 1. Yerleşme kalıbı; çiftlik, köy, köy-altı ve başka yerleşme birimlerinin dağılışı; 2. Tarlaların kalıbı; üretim amaçlı olarak arazinin insan tarafından bölünmesiyle ortaya çıkan şekiller ve kullanışları; 3. Ev/konut ve çiftlik tipleri; mimari tarzları ve inşaat malzemesi de dâhil olarak çeşitli yerel özellikleri" (Tümertekin ve Özgüç, 2009: 364). Kırsal yerleşmeler aynı zamanda; topografya özellikleri ve suların dağılışı gibi fiziki coğrafya faktörlerinin etkisiyle toplu, dağınık veya yarı dağınık gibi doku özelliklerine göre de sınıflandırılır. Kırsal bölgelerde ekonominin çoğunlukla geleneksel yöntemlerle yapılan tarıma dayanması, fiziki faktörlere (yer şekilleri, iklim, hidrografya, toprak, bitki örtüsü) olan bağımlılığı arttırmaktadır. Dolayısıyla kırsal yerleşmeler üzerinde daha çok fiziki coğrafya unsurları etkili olurken; şehirlerde gelişmiş tarım dışı ekonomik faaliyetlere (hizmet, sanayi, ticaret, turizm vb.) bağlı olarak, beşeri ve ekonomik coğrafya unsurları yerleşmeler üzerinde daha fazla etkili olmaktadır (Sertkaya Doğan, 2019: 1).

Bakırcı, kırsal yerleşmeleri "küçük nüfuslu, ekonomik faaliyetler ağırlıklı olarak tarımsal uğraşlardan oluştuğu, mekanik iş bölümünün yaygın olduğu, dayanışma konusunda cemaat ruhunun hakim olduğu ve gelenekçi bir yaşam ve dünya görüşünün baskın karakterde olduğu yerler" (Bakırcı, 2007: 22-23) olarak

tanımlamaktadır. Kır yerleşmeleri, yerleşme süresine göre kalıcı veya geçici olabilirler. “Kavram olarak daimilik ve geçicilik nüfus ve mesken özelliklerine göre değişmektedir” (Yılmaz, 2019: 529). Çalışma sahasının daimi yerleşmelerinde meskenler taş, briket veya kerpiç gibi dayanıklı malzemelerden meydana gelirken, geçici yerleşmelerdeki meskenler çadırlarla karakterize olmaktadır. Bu yerleşmelerde büyük bir çoğunlukla çadırların kullanılması aynı zamanda “geçiciliğin” bir göstergesidir.

Çalışma sahamızdaki kırsal yerleşmelerle ilgili olarak, günümüze kadar yapılmış en kapsamlı araştırma, 1997 yılında yapılmış olan Köy Envanteri etütleridir. Aradan geçen uzun yıllar boyunca ilin bütün kırsal yerleşmelerini kapsayacak bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünde çoğunlukla 1997 Köy Envanteri verilerinden yararlanmış olup, sahaya yapılan arazi çalışmaları sırasında yapılan gözlem ve edinilen bilgiler ışığında, kır yerleşmelerinin günümüzdeki özellikleri hakkında bilgiler aktarılmıştır.

2.2.1.1. Geçici (Dönemlik) Kır Yerleşmeleri

Geçici (dönemlik) kır yerleşmeleri yıllın belli dönemlerinde kullanılan ve yaşanılan yerleşmeleri ifade eder. Büyük bir çoğunlukla hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak gelişen bu geçici kır yerleşmeleri, nadiren de olsa tarımsal üretim amacıyla da kullanılmaktadır. “Hayvanlarını uzun süren kış mevsiminde kapalı tuttukları yerlerden bir an önce çıkarma isteğinde olan halk, kar örtüsünün erimesini takip ederek, dikey yönde her bir kademede farklı yerleşim üniteleri teşekkül ettirmiştir” (Bakırcı, 2019: 74). Çalışma sahasında ortalama yükseltinin fazla olmasının yanı sıra, kar yağışları ve karın yerde kalış süresinin uzun olmasına bağlı olarak, alçak alanlardan dağların zirvelerine doğru karın farklı zamanlarda eridiği görülmektedir. Dağların yüksek kesimlerinde karların erimesiyle ortaya çıkan Alpin çayırların hayvan otlatmada kullanılmak istenmesine bağlı olarak geçici kır yerleşmeleri ortaya çıkmıştır.

2.2.1.1.1. Yayla

Çalışma sahasında en çok görülen geçici (dönemlik) kır yerleşmesi yayladır. Hakkari Tarım ve Orman İl Müdürlüğü'nün 2019 yılı verilerine göre ilde toplam 252 yayla bulunmaktadır. Ancak bu yaylaların 90'nı güvenlik tedbirleri kapsamında yasaklanmıştır. Yayla yasakları belli dönemlerde esnetilmekle beraber, sahada güvenlik konusunda yaşanan belirsizlikten dolayı, genel olarak bölge halkı tarafından kullanılamamaktadırlar. İldeki yaylalarda çoğunlukla keçi kılından dokunan kara çadır kullanılır. Bununla birlikte yaylalarda normal çadırlara ve nadiren de olsa taş evlere rastlamak mümkündür.

Yurdumuzda şehirsel nüfusun giderek artması ve şehirlerin hızlı ve stresli yaşam kalıbının sakin ve dinlendirici doğal alanlara olan talebi arttırması, yaylalardan faydalanma biçiminde değişiklere sebep olmuştur. Önceleri yukarıda değinildiği gibi hayvancılık faaliyetlerine yönelik kullanılan yaylalar, günümüzde özellikle yaz aylarında turizm amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Benzer şekilde çalışma sahasında da yaylalar, hem hayvancılık hem de kuzu kırpma şenlikleri gibi turistik etkinliklerin yapıldığı geçici kırsal yerleşmelerdir. Sahada 2011 yılına kadar özellikle Berçelan Yaylası'nda bahar aylarında yapılan kuzu kırpma şenliği, çevre illerden de yoğun ilgi görmekteydi (Foto 2.2). Ancak son yıllarda yaylalara çıkış yasaklarının artmasıyla birlikte söz konusu şenlikler de düzenlenmemektedir.

Foto 2. 2: Hakkari Merkeze Bağlı Berçelan Yaylası'ndaki Kuzu Kırpma Şenliğinden Bir Görünüm.

Kaynak: Hacı Tansu

Tablo 2. 2 : Hakkari İlinde Yayla Durumuna Göre Köyler (1997)

İlçe	Köy Sayısı	Yaylası Olan Köy Sayısı	Yaylaya Çıkan Köy Sayısı
Hakkari Merkez	23	19	-
Çukurca	3	1	-
Şemdinli	21	20	-
Yüksekova	47	32	3
TOPLAM	**94**	**72**	**3**

Kaynak: 1997 Köy Envanteri,

Tablo 2.2'ye göre çalışma alanında yayla sayısına göre ilçeler; Yüksekova (32), Şemdinli (20), Hakkari merkez (19) ve Çukurca (1) şeklinde sıralanır. Saha genelinde 72 köyde yayla bulunmakla birlikte, yalnızca Yüksekova'ya bağlı 3 köyün yaylaya çıkabilmesi dikkat çekmektedir. Çalışma sahasında 1990'ların ortasından itibaren boşaltılan köy sayısının artmasına bağlı olarak, yasakların kapsamı genişlemiştir. Bu durum daha fazla mezra ve yaylanın yasak kapsamına alınmasına

yol açmıştır. Ancak günümüzde bu yasaklar önemli ölçüde azaltılmış olup, ilde 2019 yılı itibariyle 162 yayla kullanıma açıktır.

2.2.1.1.2. Mezra

Mezralar Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde ve çalışma sahasında en fazla görülen köy altı yerleşim birimleridir. Tanoğlu'na göre mezra; münferid yerleşme ile köy arasında bir ara tip yerleşme olup; ziraat yapılan, ekilip dikilen yer anlamına gelir (Tanoğlu, 1966: 253-254). Çalışma sahasındaki mezralarda, tarımsal üretimin yanında, hayvancılık faaliyetleri de yürütülmektedir. Çukurca, Şemdinli ve Derecik ilçelerindeki mezralarda tarımsal faaliyetler; Yüksekova ve Hakkari merkezdeki mezralarda da hayvancılık faaliyetleri öne çıkmaktadır.

Zamanla farklı işlevler kazanan mezralar, değişik nedenlerden dolayı daimi yerleşim yerlerine dönüşebilirler. Bu nedenle mezralar, 2 kategoriye ayrılır: "dönemlik yerleşilen mezralar" ve "sürekli yerleşmeler oluşturmuş olanlar" (Hayır Kanat, 2016: 258; Doğanay ve Coşkun, 2013: 3). Çalışma sahasındaki mezraların büyük bir çoğunluğu geçici (dönemlik) yerleşme şeklindedir. Ancak sahanın dağlık kesimlerinde (Hakkari merkez, Çukurca ve Şemdinli) halihazırda sınırlı olan tarım alanlarında yerleşmelerin giderek daha çok yer kaplaması sonucu, köylere yakın bazı mezralarda tarımsal faaliyetler artmıştır. Bu nedenle bu mezralar zamanla daimi yerleşmelere dönüşmüşlerdir. Bundan dolayı Çukurca ilçesine bağlı Gündeş köyünün Çimenli ve Akkaya köyünün Sarıyer mezraları sürekli yerleşim alanlarına dönüşmüşlerdir.

Tablo 2. 3 : Yerleşim Yeri Birden Fazla Olan Köy Sayısı, Yerleşim Yerinin Niteliği ve Yayla Durumu (1997)

İlçe	Köy Sayısı	Yerleşim Yeri birden Fazla Olan Köy Sayısı	Mahalle	Mezra	Oba	Kom	Diğer
Hakkari Merkez	23	14	54	5	-	-	-
Çukurca	3	-	-	-	-	-	-
Şemdinli	21	18	10	60	-	-	-
Yüksekova	47	28	1	99	-	-	-
TOPLAM	**94**	**60**	**65**	**164**	**-**	**-**	**-**

Kaynak: 1997 Köy Envanteri, s.5.

1997 Köy Envanteri'ne göre çalışma sahasında oba, kom ve diğer köy altı yerleşmeleri bulunmamaktadır (Tablo 2.3). Sahada yerleşim yeri birden fazla olan köy sayısı toplam 60'tır. Yerleşim yeri birden fazla olan köy sayısının dağılımına göre ilçeler; Yüksekova (28), Şemdinli (18) ve Hakkari merkez (14) şeklinde sıralanır. Saha genelinde 65 kırsal mahalle ve 164 mezra bulunur. İlde günümüzde de yayla ve mezra dışındaki köy altı yerleşmeler bulunmamaktadır.

Tablo 2. 4 : Hakkari İlindeki Mezraların İlçelere göre Dağılımı (2019)

İlçe	Yerleşime Açık Mezra Sayısı	Yerleşime Kapalı Mezra Sayısı	Toplam
Hakkari Merkez	130	51	181
Çukurca	38	24	62
Şemdinli	84	15	99
Yüksekova	118	40	158
Derecik	23	8	31
Toplam	**393**	**138**	**531**

Kaynak: Hakkari İl Özel İdaresi

Tablo 2.4'e göre çalışma sahasında toplam mezra sayısı, yerleşime açık 393 ve yerleşime kapalı 138 olmak üzere 531'dir. Sahada mezra sayısı bakımından Hakkari merkez (181), Yüksekova (158) ve Şemdinli (99) öne çıkmaktadır. Yerleşime kapalı mezralar çoğunlukla özel güvenlik bölgelerinde yer almalarından

dolayı yasaklanmışlardır. Ancak bu yasaklı mezralardan, köylere yakın olanlarında, güvenlik güçlerinin bilgisi ve izni dâhilinde tarımsal üretim yapılabilmektedir. Bu uygulamayla, mezralardaki güvenlik risklerine rağmen tarım alanlarının atıl kalmasının önüne geçilmiş ve tarımsal üretimin devamlılığını sağlanmıştır.

2.2.1.2. Daimi Kır Yerleşmeleri

Daimi kırsal yerleşmeleri, belli bir nüfusa sahip olup, yıl boyunca ikamet edilen yerleşmeler olarak tanımlanabilir. Daimi kırsal yerleşmelerin en önemlisi köylerdir. İdari anlamda köy, herhangi bir coğrafi mekânda yer alan ve sınırları belli bir yönetim alanıdır (Özçağlar, 2005: 6). Çalışma sahasında köy ve köy altı yerleşme sayısı, il genelinde yaşanan güvenlik sorunlarının seyrine göre, belli dönemlerde risk teşkil eden bölgelerde yasakların uygulanması nedeniyle, yıllara göre değişiklik göstermektedir. Nitekim Çukurca ilçesinde 1980 yılında 18 olan köy sayısı, 2000'de Gündeş, Çığlı ve Akkaya köyleri olmak üzere 3'e düşmüş, 2010'da 6'ya ve 2019'da da 8'e yükselmiştir.

2.2.1.2.1. Köy

Çalışma sahasında 1997 yılında köy sayısı 94 iken, 2019 itibariyle 124 olmuştur. "Bir köyün arazisi, tarım, otlak (çayır-mera), orman, kayalık, göl ve bataklık alanları, akarsu yatakları, sahillerdeki kumsallar ve yerleşim alanlarından oluşabilmektedir" (Özçağlar, 2005: 6). Köylerde arazi kullanımı büyük ölçüde tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle bağlantılıdır. Köyler "ekonomik fonksiyonları genellikle tarım ve hayvancılığa dayalı, az nüfuslu, geleneksel bir yaşam tarzı olan, birçok yönden bulundukları bölgenin etkisini yansıtan özelliklere sahip yerleşmelerdir" (Üçışık Erbilen, 2019: 63). Köyler aynı zamanda geleneksel mesken tiplerinin çoğunlukta olması itibariyle sivil mimari açısından önem taşıyan yerleşmelerdir. "1924 yılında kabul edilen ve Cumhuriyet döneminin kırsal alana yönelik ilk ve en önemli yasal düzenlemesi olan Köy Kanunu, nüfusu 2.000'den aşağı yerleşmeleri köy olarak kabul etmektedir" (Bakırcı, 2007: 9). Ancak çalışma sahasında nüfus miktarı 2.000'den yüksek 12 köy bulunur (Tablo 2.5).

Tablo 2. 5 : Hakkari İlindeki Köylerin Nüfus Miktarları ve Bağlı Bulundukları İlçeler (2019)

Sıra No	Köy Adı	Nüfusu	Bağlı Bulunduğu İlçe
1	Akkaya	855	Çukurca
2	Cevizli	38	Çukurca
3	Çığlı	2.437	Çukurca
4	Gündeş	2.339	Çukurca
5	Kayalık	92	Çukurca
6	Kazan	17	Çukurca
7	Narlı	278	Çukurca
8	Üzümlü	1.567	Çukurca
9	Anadağ	4.285	Derecik
10	Gelişen	4.944	Derecik
11	Ortaklar	1.781	Derecik
12	Usluköy	2.158	Derecik
13	Ağaçdibi	530	Hakkari Merkez
14	Akbulut	332	Hakkari Merkez
15	Akçalı	813	Hakkari Merkez
16	Akkuş	89	Hakkari Merkez
17	Aksu	16	Hakkari Merkez
18	Aşağı Derecik	735	Hakkari Merkez
19	Bağışlı	1.249	Hakkari Merkez
20	Bayköy	638	Hakkari Merkez
21	Boybeyi	281	Hakkari Merkez
22	Çaltıkoru	43	Hakkari Merkez
23	Çanaklı	649	Hakkari Merkez
24	Cevizdibi	122	Hakkari Merkez
25	Ceylanlı	225	Hakkari Merkez
26	Çimenli	319	Hakkari Merkez
27	Demirtaş	650	Hakkari Merkez
28	Doğanyurt	415	Hakkari Merkez
29	Elmacık	145	Hakkari Merkez
30	Geçimli	576	Hakkari Merkez
31	Geçitli	1.648	Hakkari Merkez
32	Işık	466	Hakkari Merkez
33	Işıklar	333	Hakkari Merkez
34	Kamışlı	79	Hakkari Merkez
35	Kavaklı	90	Hakkari Merkez
36	Kavalköy	149	Hakkari Merkez
37	Kaymaklı	171	Hakkari Merkez
38	Kırıkdağ	1.292	Hakkari Merkez
39	Konak	18	Hakkari Merkez

40	Oğul	158	Hakkari Merkez
41	Olgunlar	282	Hakkari Merkez
42	Ördekli	110	Hakkari Merkez
43	Otluca	1.296	Hakkari Merkez
44	Pınarca	169	Hakkari Merkez
45	Sarıtaş	264	Hakkari Merkez
46	Taşbaşı	979	Hakkari Merkez
47	Üzümcü	575	Hakkari Merkez
48	Yoncalı	11	Hakkari Merkez
49	Adaklı	1.192	Yüksekova
50	Akalın	1.295	Yüksekova
51	Akçalı	499	Yüksekova
52	Akocak	689	Yüksekova
53	Akpınar	1.305	Yüksekova
54	Aksu	625	Yüksekova
55	Altınoluk	724	Yüksekova
56	Armutdüzü	475	Yüksekova
57	Aşağıuluyol	853	Yüksekova
58	Bağdaş	1.180	Yüksekova
59	Bataklık	554	Yüksekova
60	Beşatlı	845	Yüksekova
61	Beşbulak	570	Yüksekova
62	Bölük	858	Yüksekova
63	Bostancık	115	Yüksekova
64	Bulaklı	276	Yüksekova
65	Çatma	363	Yüksekova
66	Çukurca	600	Yüksekova
67	Dağlıca	413	Yüksekova
68	Dedeler	924	Yüksekova
69	Değerli	1.105	Yüksekova
70	Demirkonak	466	Yüksekova
71	Dibekli	399	Yüksekova
72	Dilektaşı	804	Yüksekova
73	Doğanlı	1.125	Yüksekova
74	Gökyurt	617	Yüksekova
75	Güçlü	825	Yüksekova
76	Güldalı	423	Yüksekova
77	Güllüce	1.015	Yüksekova
78	Gürdere	449	Yüksekova
79	Gürkavak	334	Yüksekova

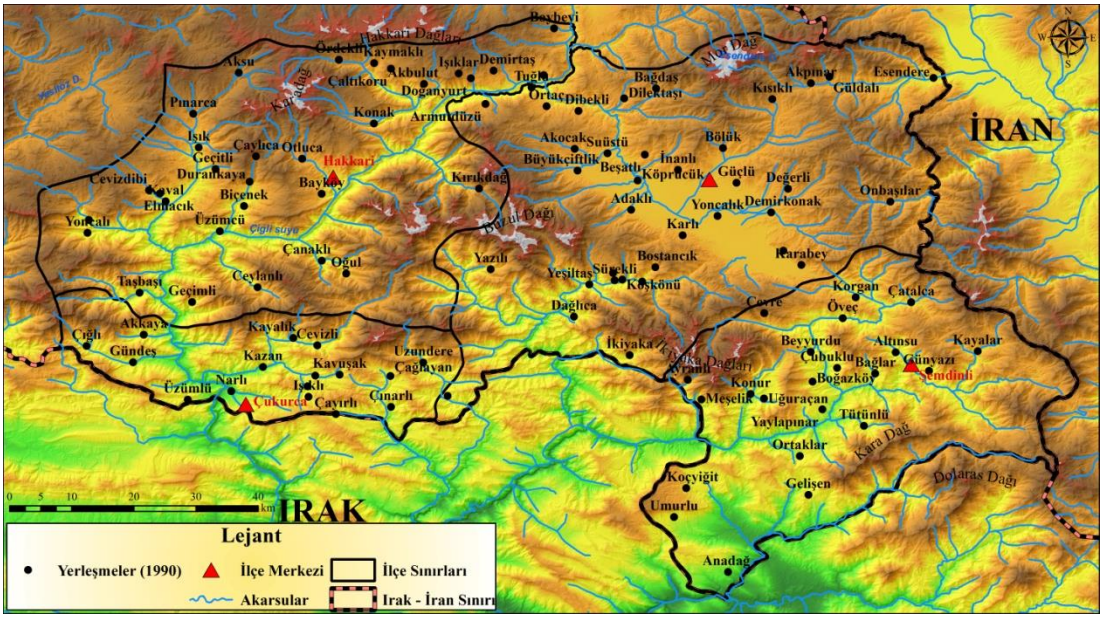
80	İnanlı	2.217	Yüksekova
81	Kadıköy	1.212	Yüksekova
82	Kamışlı	1.260	Yüksekova
83	Karabey	601	Yüksekova
84	Karlı	1.148	Yüksekova
85	Kazan	521	Yüksekova
86	Keçili	427	Yüksekova
87	Kısıklı	1.396	Yüksekova
88	Kolbaşı	273	Yüksekova
89	Köprücek	639	Yüksekova
90	Köşkönü	355	Yüksekova
91	Onbaşılar	1.363	Yüksekova
92	Örnekköy	434	Yüksekova
93	Ortaç	998	Yüksekova
94	Pınargözü	446	Yüksekova
95	Salkımlı	538	Yüksekova
96	Sarıtaş	594	Yüksekova
97	Serindere	375	Yüksekova
98	Sürekli	169	Yüksekova
99	Suüstü	698	Yüksekova
100	Tatlı	31	Yüksekova
101	Tuğlu	205	Yüksekova
102	Vezirli	1.288	Yüksekova
103	Yeniışık	400	Yüksekova
104	Yeşiltaş	993	Yüksekova
105	Yoncalık	461	Yüksekova
106	Yürekli	331	Yüksekova
107	Alan	514	Şemdinli
108	Altınsu	4.738	Şemdinli
109	Bağlar	851	Şemdinli
110	Beyyurdu	443	Şemdinli
111	Boğazköy	1.149	Şemdinli
112	Bozyamaç	295	Şemdinli
113	Çatalca	1.008	Şemdinli
114	Çubuklu	282	Şemdinli
115	Günyazı	2.754	Şemdinli
116	Kayalar	2.100	Şemdinli
117	Konur	1.666	Şemdinli
118	Korgan	4.542	Şemdinli
119	Öveç	522	Şemdinli

120	Tekeli	2.514	Şemdinli
121	Tütünlü	2.106	Şemdinli
122	Uğuraçan	820	Şemdinli
123	Yaylapınar	929	Şemdinli
124	Yufkalı	697	Şemdinli

Kaynak: TÜİK

İlçeler köy sayısına göre Yüksekova (36), Hakkari merkez (31), Şemdinli (22), Çukurca (17) ve Derecik (4) şeklinde sıralanır. Şemdinli'de köy nüfuslarının yüksek olması dikkat çekmektedir. Şemdinli'nin Irak ve İran'a sınır komşusu olmasına bağlı olarak ilçede sınır kaçakçığının alternatif bir ekonomik faaliyet olarak öne çıkması, kırsal nüfus miktarının artmasında etkili olmuştur. Şemdinliye bağlı bir belde olan Derecik'in 2018 yılında ilçe olmasıyla beraber, Şemdinli'nin Irak'a sınırı kalmamıştır. Ayrıca Şemdinli'de iklim ve topografya özelliklerinin, Merkez ilçeden daha elverişli olmasının bir sonucu olarak tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden alınan verim de daha yüksektir. Belirtilen bu nedenlere bağlı olarak, Şemdinli'deki kırsal yerleşmeler diğer ilçelere göre çok daha yüksek bir nüfusa sahiptirler.

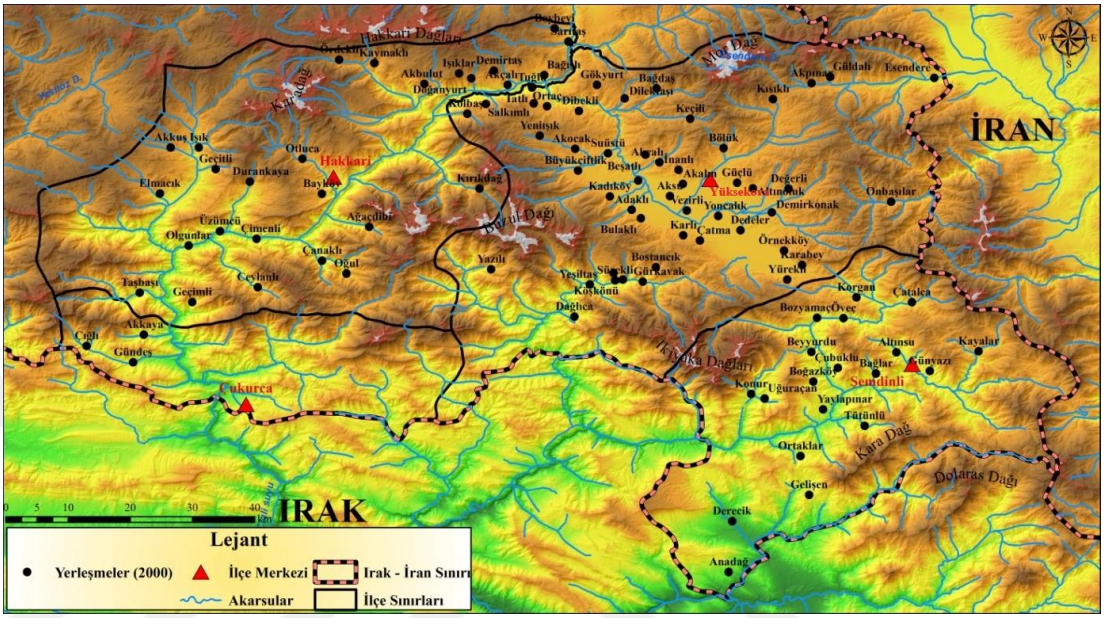
Harita 2. 1: Hakkari İlinin Yükselti Kademelerine Göre Yerleşme Haritası (1990)

1990 yılında çalışma sahasında toplam 106 köyün yanı sıra; Hakkari merkez, Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca olmak üzere 4 şehir merkezi bulunur (Harita 2.1).

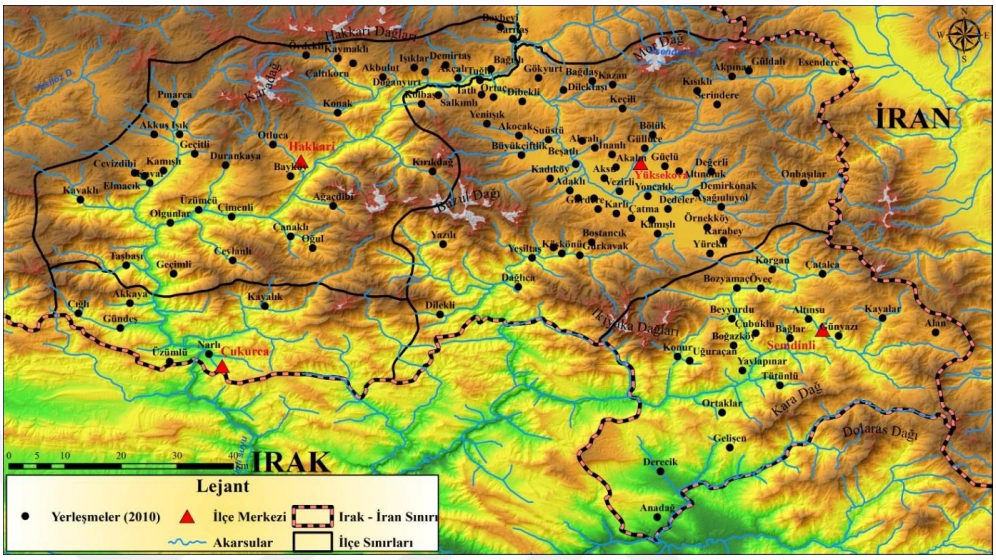
Aynı yıl kır nüfusunun büyüklüğü bakımından Yüksekova (40.517), şehir nüfusu bakımından da Hakkari merkez (30.407) öne çıkar.

Harita 2. 2: Hakkari İlinin Yükselti Kademelerine Göre Yerleşme Haritası (2000)

2000 yılında çalışma sahasında 113 köy yerleşmesi bulunur. Köylerin ilçelere göre dağılımları incelendiğinde, 1990 yılına kıyasla köy sayısının en çok Çukurca ilçesinde azaldığı görülmektedir. İlçede yalnızca Çığlı, Akkaya ve Gündeş köyleri yerleşime açıktır. Hakkari merkez de toplam 35 köyden 8'i (Çaltıkoru, Konak, Aksu, Cevizdibi, Kavaklı, Kavalköy, Yoncalı, Pınarca), Şemdinli'de 22 köyden 3'ü (Ayranlı, Çevre ve Meşelik) ve Yüksekova'da da 53 köyden 3'ü (Dilekli, İkiyaka, Pirinçeken) boşaltılmıştır (Harita 2.2).

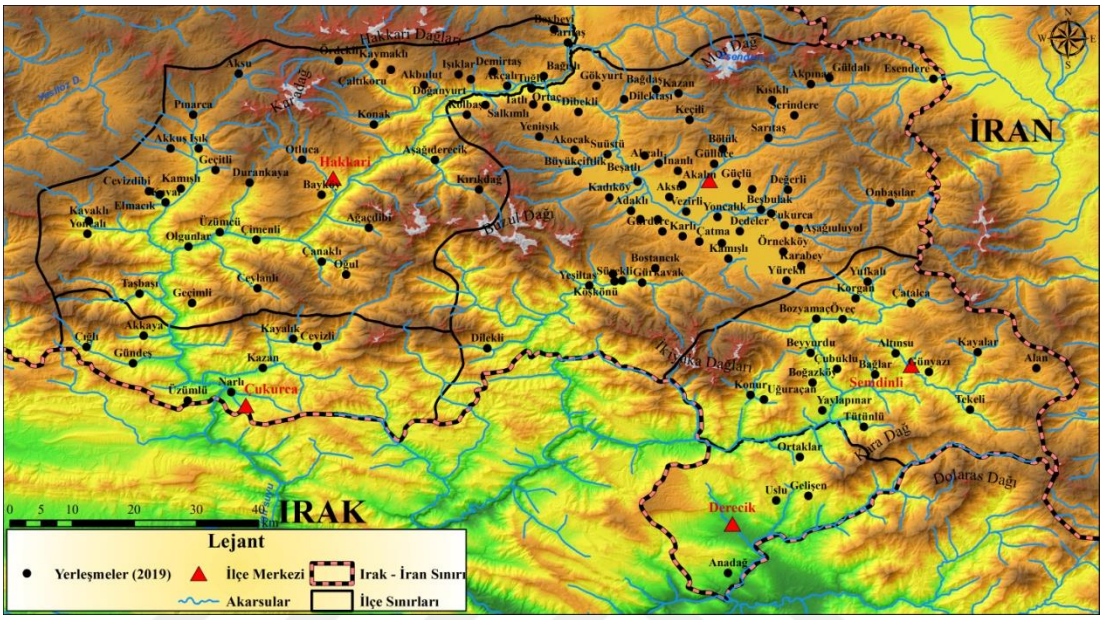
Harita 2. 3: Hakkari İlinin Yükselti Kademelerine Göre Yerleşme Haritası (2010)

Çalışma sahasındaki toplam köy sayısı 2010 yılında 115'e yükselmiştir. Çukurca ilçesinde Narlı, Çığlı, Akkaya, Gündeş, Kayalık ve Üzümlü olmak üzere toplam 6 köy yerleşime açıktır. Aynı yıl köy sayısı Şemdinli'de 19, Yüksekova'da 56 ve Hakkari merkezde 34'tür (Harita 2.3).

Hakkari ilinin 2019 yılına ait yerleşme haritasında, Türkiye-Irak sınırı boyunca yerleşmelerin çok seyreldiği görülmektedir (Harita 2.4). Söz konusu güzergâhta yer alan birçok kırsal yerleşmenin güvenlik sakıncaları nedeniyle 1990 yılında boşaltılmasının bir sonucu olarak, özellikle Çukurca ilçesinde sınır bölgesinde kuzeye doğru geniş bir alan yerleşime kapatılmıştır. Yine aynı yıl Türkiye-Irak sınırında yer alan Yüksekova ilçesine bağlı İkiyaka, Ayranlı ve Meşelik Şemdinli'ye bağlı Koçyiğit ve Umurlu köyleri de boşaltılmıştır. 2019 yılında çalışma sahasında toplam 124 köy ve 5 şehir yerleşmesi bulunmaktadır

Harita 2. 4: Hakkari İlinin Yükselti Kademelerine Göre Yerleşme Haritası (2019)

2.2.1.2.1.1. Yerleşme Dokularına Göre Köyler

Doğu Anadolu Bölgesi genelinde olduğu gibi, çalışma sahasında da kırsal yerleşmeler daha çok dağınık özellikler göstermektedir. İlin oldukça dağlık, eğimli ve engebeli topografya yapısı, yerleşme dokusunun dağınık olmasında rol oynamıştır. Sahada tarım arazilerinin oldukça sınırlı ve parçalı olması yerleşmelerin dağınık olmasında etkili olan bir diğer nedendir. "Ancak önemle belirtilmesi gereken bir nokta, yer şekilleri bakımından parçalanmış bölgelerde yerleşmenin kesin şekilde dağınık olması gerekmediğidir. Tersine buralarda, birden fazla ailenin geçimini sağlayacak miktardan daha geniş alanların bulunduğu yerlerde konutlarda bir toplanma, bir kümelenme gözlenir"(Tümertekin ve Özgüç, 2009: 366). Zira Hakkari merkezin oldukça dağlık bir alanda yer almasına rağmen; Olgunlar, Demirtaş, Çanaklı, Çimenli, Geçimli, Doğanyurt vb. köyleri toplu bir dokuya sahiptir. Yine su kaynaklarının dağılışı ve arazinin mülkiyet durumlarına bağlı olarak, yerleşme dokusunun kimi yerlerde dağınık veya yarı dağınık olduğu görülmektedir.

"Nüfusu az ve aynı zamanda dağınık olan yerleşmeler Türkiye'de kırlara hizmet götürmenin maliyetini artırdığı gibi, birlikte iş yapma imkânlarını da ortadan

kaldırarak kırsal kalkınma çabalarını sekteye uğratan ve kırdan kente göçü besleyen en önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır" (Yılmaz, 2019: 525). Çalışma sahasının kırsal yerleşmelerinde sözü edilen sorunların yanında özellikle köy-altı yerleşmelerde yoğunlaşan güvenlik sorunu, bu alanların kalkındırılmasına yönelik çeşitli yatırım ve teşviklerin (özellikle tarım, küçükbaş hayvancılık ve arıcılık ilgili teşvikler) de amacına ulaşmasını engellemektedir.

Foto 2. 3: Toplu Yerleşme Örneği (Yüksekova'ya Bağlı Güldalı Köyü)

Foto 2. 4: Dağınık Yerleşme Örneği (Esendere Beldesi Sarıyıldız Mahallesi)

İldeki toplu kır yerleşmeleri düz ve düze yakın arazi yapısına bağlı olarak daha çok Yüksekova'da görülmektedir (Foto 2.3). Ancak arazi yapısının düz olduğu bazı yerlerde de, arazinin mülkiyet durumu nedeniyle yerleşme dokusu dağınık bir özellik kazanmıştır (Foto 2.4). Çalışma sahasının dağlık bölgelerindeki kır yerleşmelerinin, toplu bir doku kazanmaları su kaynaklarının dağılışı ve topografya koşullarına bağlıdır. Sahadaki kır yerleşmelerinin, dar vadilerde ve çoğunlukla Zap Suyu veya yan kollarının kenarında kurulmaları sonucu toplu bir özellik kazanmışlardır.

Çalışma sahasında dokularına göre köylerin başlıcaları incelendiğinde; Kayalık, Tütünlü, Günyazı, Kazan, Narlı, Ortaklar, Akbulut, Aksu, Cevizdibi, Ceylanlı, Kamışlı, Geçitli, Karlı, Köpücek, Örnekköy, Vezirli, İnanlı, Gürkavak, Yeniışık ve Gökyurt köylerinin dağınık dokulu olduğu görülür. Demirkonak, Doğanlı, Üzümlü, Usluköy, Geçimli, Kırıkdağ, Aşağıuluyol, Beşatlı, Tatlı, Tuğlu, Ortaç, Pınargözü, Yeşiltaş, Köşkönü, Onbaşılar, Sarıtaş, Taşbaşı, Boğazköy, Bozyamaç, Bağlar, Beyyurdu ve Anadağ köyleri toplu; Akçalı, Çaltıkoru, Işıklar, Kaymaklı, Dilektaşı, Kadıköy, Karabey, Serindere, Salkımlı, Gündeş, Alan, Altınsu,

Çatalca, Korgan, Konur ve Uğuraçan köyleri de yarı dağınık özellikler göstermektedir.

2.2.1.2.1.2. Ekonomik Faaliyetlerine Göre Köyler

Daha önce değinildiği gibi kırsal yerleşmelerde yürütülen ekonomik faaliyetler, fiziki coğrafya koşullarına (topografya, İklim, toprak, hidrografya vb.) ve bulundukları konuma göre şekillenmektedir. Yüksekova'da iklim, Hakkari merkezde iklim, toprak ve eğim koşullarının elverişsiz olması nedeniyle buralarda tarımdan ziyade hayvancılık faaliyetleri ön plana çıkmıştır. Bununla beraber Yüksekova'nın bazı köylerinde hayvancılığa bağlı olarak yem bitkisi üretiminin de geliştiği görülür. Çukurca'da iklim, Derecik ve Şemdinli'de hem iklim hem de eğim özelliklerinin tarıma daha elverişli olması, ekonomik faaliyet olarak tarımın öne çıkmasını sağlamıştır. Şemdinli ve Derecik'e bağlı kırsal yerleşmelerin neredeyse hepsinde arıcılık önemli geçim kaynaklarından biridir.

Tablo 2. 6: Hakkari İlinde Ekonomik Faaliyet Olarak Hayvancılığın Ön Plana Çıktığı Köyler

	Büyükbaş Hayvancılık		**Küçükbaş Hayvancılık**	
Sıra No	Köy Adı	Bağlı Bulunduğu İlçe	Köy Adı	Bağlı Bulunduğu İlçe
1	Örnekköy	Yüksekova	Akçalı	Yüksekova
2	Karlı	Yüksekova	Yoncalık	Yüksekova
3	Kamışlı	Yüksekova	Adaklı	Yüksekova
4	Demirkonak	Yüksekova	Beşbulak	Yüksekova
5	Dedeler	Yüksekova	Kısıklı	Yüksekova
6	Beşatlı	Yüksekova	Değerli	Yüksekova
7	Altınoluk	Yüksekova	Kadıköy	Yüksekova
8	Adaklı	Yüksekova	Suüstü	Yüksekova
9	Kadıköy	Yüksekova	Akpınar	Yüksekova
10	Çatma	Yüksekova	Armutdüzü	Yüksekova
11	Bataklık	Yüksekova	Beşatlı	Yüksekova
12	Aksu	Yüksekova	Akalın	Yüksekova
13	Akocak	Yüksekova	İnanlı	Yüksekova
14	Bataklık	Yüksekova	Onbaşılar	Yüksekova
15	Bağdaş	Yüksekova	Geçitli	Hakkari Merkez
16	Aşağıuluyol	Yüksekova	Güldalı	Yüksekova
17	Gürdere	Yüksekova	Vezirli	Yüksekova
18	Geçimli	Hakkari Merkez	Yufkalı	Şemdinli

Kaynak: Hakkari Tarım ve Orman Müdürlüğü

Çalışma sahasında temel ekonomik faaliyetin hayvancılığa dayandığı köylerin büyük bir çoğunluğu Yüksekova ilçesinde yer alır. Çalışma sahasında büyükbaş hayvancılık sığır yetiştiriciliğiyle karakterize olmaktadır. Sahada Karlı (1.182), Kamışlı (1.303), Demirkonak (1.288), Dedeler (1.119), Adaklı (985) ve Beşatlı (997) köyleri sığır sayıları bakımından önem taşır. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde koyun ve keçinin öne çıktığı köyler Onbaşılar (13.394), Değerli (13.108) ve Kısıklı (11.511)'dır (Tablo 2.6).

Sahada ekonomik faaliyet olarak tarımın birinci sırada olduğu kırsal yerleşmeler arasında Çukurca ilçesinin Narlı, Akkaya, Kayalık, Şemdinli'nin; Bozyamaç, Öveç, Korgan, Altınsu, Günyazı, Beyyurdu, Kayalar, Hakkari merkezin; Geçimli, Elmacık, Bağışlı ve Tuğlu köyleri ve Durankaya beldesi, Yüksekova'nın; Kadıköy, Karlı, İnanlı, Yoncalık, Dedeler ve Gürdere köyleri ve Büyükçiftlik beldesi sayılabilir. Yüksekova'daki tarımsal üretimin büyük bir çoğunluğunu düşük sıcaklık koşullarına karşı dirençli olan yem bitkileri üretimi oluşturmaktadır.

Ülkemizin İran'la 454 km, Irak'la 331 km uzunluklarındaki sınırlara sahip olması (Bakırcı, 2013: 380) ve söz konusu iki ülkeye olan sınırımızın önemli bir kısmının çalışma sahasında yer alması, sahada ekonomik faaliyet olarak sınır ticareti ve yasal olmasa da sınır kaçakçılığının gelişmesinde rol oynamıştır. Yüksekova, Şemdinli, Derecik ve Çukurca'nın sınır köylerinde birkaç yıl öncesine kadar en önemli ekonomik faaliyet sınır kaçakçılığıydı. Kaçakçılık, Irak ve İran'dan çok düşük maliyetlerle alınan akaryakıt, çay, şeker, sigara ve alkol vb. ürünlerin katırlar vasıtasıyla sınırdan geçirilmesi ve ülkemizde çok daha yüksek fiyatlara satılarak kazanç elde etmesi sistemine dayanmaktaydı. "Sınırın dağlık ve sarp bir araziden geçmesi nedeniyle sınır kontrolünün yeterince sağlanamaması, yöre insanının bu durumun farkında olması ve araziyi iyi tanıması" (Deniz ve Doğu, 2008: 64) ve sınırların her iki tarafında akrabalık ilişkilerinin olması kaçakçılığın alternatif bir sektör olarak gelişmesinde etkili olmuştur.

Tablo 2. 7: Hakkari İlinde Ekonomik Faaliyetlerin Sınır Ticaretine Dayandığı Kırsal Yerleşmeler (2019)

Sıra No	Yerleşmenin Adı	Bağlı Bulunduğu İlçe
1	Esendere	Yüksekova
2	Güldalı	
3	Akpınar	
4	Üzümlü	Çukurca
5	Çığlı	
6	Gündeş	
7	Anadağ	Derecik
8	Usluköy	
9	Gelişen	
10	Alan	Şemdinli
11	Kayalık	
12	Çatalca	
13	Tütünlü	

Kaynak: Hakkari Ticaret ve Sanayi Odası Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

Tablo 2.7'ye göre çalışma sahasında, 1 belde ve 12 köyün temel ekonomik faaliyeti sınır ticareti ve sınır kaçakçılığına dayalı bir gelişim göstermiştir. Söz konusu yerleşmeler tarım ve hayvancılık faaliyetleri açısından elverişli koşullar taşımasına karşın, sınır ticaretinden daha çok kazanç elde edilmesi bu faaliyetlerin gelişmesini olumsuz etkilemiştir.

Bölge halkının sınır kaçakçılığına yönelmesinde sahanın fiziki ve beşeri coğrafya özellikleri etkili olmuştur. Bölgede iklim ve topografya koşullarının tarımsal faaliyetleri sınırlandırması, güvenlik gerekçesiyle bazı köylerin boşaltılmasından dolayı yaşanan tarımsal alan kaybı ve uygulanan yayla yasaklarının mera hayvancılığına büyük bir darbe vurması; öte yandan besi hayvancılığında maliyetlerin yüksek olması, gibi nedenler kırsal kesimlerde hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesini engellemektedir. Bunun yanı sıra, sahada tarım dışı ekonomik faaliyetlerinin gelişmemiş olması, gelir düzeyinin son derece düşük ve istihdam olanaklarının çok sınırlı olması, bölge halkının kaçakçılığa yönelmesinde etkili olan nedenler arasında sayılabilir. "Sınırın büyük bir kısmında illegal olarak yapılan bu olay, yöre insanı tarafında artık normal bir ticaret olarak algılanmaya başlanmıştır. Her yıl onlarca insanın mayın patlaması veya güvenlik güçlerinin açtığı ateş sonucu hayatlarını sınırlarda kaybetmesine rağmen, bu faaliyet yıl boyunca

aralıksız devam etmektedir" (Deniz ve Doğu, 2008: 63-63). Kaçakçılık faaliyetlerine bağlı olarak kısa yoldan para kazanmaya alışan insanların artık normal işlerde çalışamaz olmaları, giderek tarımsal üretimden uzaklaşmaları ve dolayısıyla tarım alanlarının boş kalması, ilde kaçakçılığın neden olduğu sorunların başında gelmektedir. Yine bölge halkının illegal sektörlere yönelmesi, kişilerin devlete olan bağlılığını zayıflatmaktadır. Bu durum yalnızca çalışma sahası için geçerli olmaktan öte, nerede yürütüldüğünde bağımsız olarak kaçakçılık faaliyetlerinin karateristik özelliklerinden kaynaklanır.

Son yıllarda güvenlik alanında yaşanan teknolojik gelişmelere (insansız hava araçlarının yaygın kullanımı, kalekolların yapılması ve kaçakçılığın geçiş güzergâhlarına foto kapanların yerleştirilmesi vb.) bağlı olarak sınırlardaki denetimler sıkılaştırılmıştır. Dolayısıyla sahada kaçakçılık son yıllarda neredeyse hiç yapılamadığı için, geçimini bu sektörden sağlayan kesim, hayvancılık ve arıcılık faaliyetlerine yönelmiştir. Başka bir ifadeyle önceleri sınır kakçılığına bağlı olarak gelişen sınır köylerinde, son 3-4 yılda hayvancılık ve arıcılık faaliyetleri ön plana çıkmıştır.

Çalışma sahasında, Geçici Köy Koruculuğu şehir merkezlerinde de yapılmakla birlikte özellikle kırsal alanlarda yaygın olan ekonomik sektörlerden biridir. Dolayısıyla kırsal alanlarda; tarım ve hayvancılık, sınır ticareti ve koruculuk olmak üzere 4 ekonomik sektörden söz etmek mümkündür. Çalışma sahasında genel itibariyle yükseklik, eğim ve iklim koşullarının elverişsiz olmasına bağlı olarak orman varlığının oldukça az olduğu görülür. Mevcut ormanlar da hayvan otlatma, yakacak ve güvenlik hassasiyetleri nedeniyle yakılmak suretiyle tahrip edilmektedir. Bu yüzden sahada ormancılık faaliyetleri gelişmemiştir. Hakkari merkez ve Şemdinli'de balık çiftlikleri bulunmakla birlikte, balıkçılık bir ekonomik faaliyet olarak gelişmemiştir.

Tablo 2. 8: Hakkari İlinde Öne Çıkan Diğer Meslek Grupları ve Çalışan Sayıları (1997)

Köy Sayısı ve Meslek Gruplar	Hakkari Merkez	Çukurca	Şemdinli	Yüksekova	**TOPLAM**
Köy Sayısı	23	3	21	47	**94**
Demirci	3	-	3	11	**17**
Nalbant	1	-	-	-	**1**
Marangoz	2	-	2	10	**14**
Taş Ustası	64	-	60	82	**206**
Duvarcı	71	-	55	124	**250**
Sıvacı	37	-	40	53	**130**
Betoncu	25	-	1	25	**51**
Halı Kilim Dokumacılığı	210	-	-	42	**252**
Berber	2		3	10	**15**
Terzi	3	-	-	2	**5**
Değirmenci	2	-	1	19	**22**
Şoför	201	2	39	289	**531**
Diğer	3	-	-	18	**21**

Kaynak: 1997 Köy Envanteri.

Çalışma sahasında toplam çalışan sayısı bakımından meslekler ele alındığında şoförlük (531), halı ve kilim dokumacılığı (252), duvarcılık (250) ve taş ustacılığının (206) öne çıktığı görülür. Sahada geleneksel meskenlerde taş en önemli yapı malzemesi olduğundan dolayı, taş ustacılığının geliştiği görülür (Tablo 2.8). Ancak günümüzde büyük bir çoğunlukla betonarme yapıların tercih edilmesi nedeniyle taş ustacılığı eski önemini yitirmiştir.

Sahada kilim ve halı dokumacılığının gelişmiş olmasında, 1984 yılında İl Özel İdare Müdürlüğü tarafından, kaybolmaya yüz tutmuş Hakkari kilimciliğini yaşatmak ve işsiz kadınlara istihdam alanı yaratmak amacıyla Hakkari İplik Sanayi Anonim Şirketi'nin (HİSAŞ) kurulmuş olması etkili olmuştur (Güldür ve Şentürk, 2015: 115).üSahada hem el sanatlarının geliştirilmesi hem de kadın istihdamı bakımından son derece önemli bir girişim olan HİSAŞ, birkaç yıl çalıştıktan sonra çeşitli ekonomik sorunlardan dolayı kapanmıştır.

Şoför sayısının fazla olduğu Hakkari merkez ve Yüksekova ilçelerinin, aynı zamanda motorlu araç sayısının da fazla olduğu yerler olması dikkat çekicidir. Nitekim, 1997 yılı Köy Envanteri rakamlarına göre Hakkari merkezde 44 minibüs,

42 otomobil, 18 kamyon, 64 kamyonet, 33 traktör ve 1 jip olmak üzere 202; Yüksekova'da da 16 minibüs, 250 otomobil, 8 kamyon, 50 kamyonet, 232 traktör ve 5 jip olmak üzere 561 motorlu araç bulunur. Aynı verilere göre Çukurca'da kamyon ve jip bulunmamakta olup;18 minibüs, 3 kamyonet ve 3 traktör olmak üzere toplam motorlu taşıt sayısı 24'tür. Şemdinli'de ise 8 minibüs, 82 otomobil, 12 kamyon, 53 kamyonet, 35 traktör ve 38 jip olmak üzere toplam 228 motorlu araç bulunmaktadır (Köy Envanteri, 1997: 28).

2018 yılında ilçe statüsü kazanan Derecik, Köy Envanteri'nin hazırlandığı 1997 yılında, Şemdinli ilçesine bağlı bir beldeydi. Bu nedenle günümüzde Derecik'e bağlı köylere ait bilgiler Şemdinli ilçesi dâhilinde verilmiştir.

2.2.1.2.1.3. Yerleşme Adlarına Göre Köyler

Yer adlarının anlamını, kökenini ve sınıflandırılmasını konu alan bilim dalına toponomi denir. "Yerleşme adları, insan ile mekânın birbiriyle etkileşimi sonucu ortaya çıkar. İnsanlar, mekânlara isimler verirken kimi zaman mekânın fiziki özelliklerinden, kimi zaman da beşeri ve ekonomik özelliklerden etkilenmişlerdir" (Karademir, 2019: 30). Çalışma sahasındaki köyler yerleşme adlarına göre incelendiğinde, adlandırmada çoğunlukla fiziki coğrafya elemanlarından etkilenildiği görülmektedir.

Çalışma sahasındaki kırsal yerleşmelerin 32'si fiziki, 22'si de beşeri coğrafya elemanlarından esinlenerek adlandırılmıştır. Sahadaki yerleşim yerlerinden 11'i tarımsal ürünlerde, 9'u bitki örtüsü ve 8'i hidrografya özelliklerinden ismini almaktadır (Tablo 2.9). Sahada 2'şer yerleşim yeri ismini iklim ve inançla ilgili özelliklerden almaktadır.

Tablo 2. 9: İsmini Coğrafya Unsurlarından Alan Köyler

Fiziki Coğrafya Elemanları	**Köyler**
Bitki Örtüsüyle İlgili Olanlar	Çimenli, Güldalı, Güllüce, Gürkavak, Kamışlı, Ağaçdibi, Akçalı, Kavaklı, Otluca
Topoğrafik elemanlarla İlgili Olanlar	Bataklık, Çukurca, Dağlıca, Kırıkdağ, Bozyamaç, Anadağ
Kayaçlarla İlgili Olanlar	Sarıtaş, Yeşiltaş, Taşbaşı, Kayalar, Kayalık, Akkaya
Hidrografik Elemanlarla İlgili Olanlar	Gürdere, Akpınar, Serindere, Suüstü, Aksu, Pınarca, Yaylapınar, Altınsu
İklimle İlgili Olanlar	Karlı, Çığlı
Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Elemanları	**Köyler**
İnançla İlgili Olanlar	Adaklı, Dilektaşı
Zoolojik Elemanlarla İlgili Olanlar	Doğanlı, Doğanyurt, Beşatlı, Akkuş, Ceylanlı, Ördekli, Keçili, Tekeli,
Ulaşımla İlgili Olanlar	Geçitli
Tarım Ürünleriyle İlgili olanlar	Yoncalık, Armutdüzü, Salkımlı, Cevizdibi, Elmacık, Üzümcü, Üzümlü, Narlı, Tütünlü, Bağlar, Bostancık

Kaynak: Yerleşme İsimlerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

2.2.1.2.1.4. Nüfus Büyüklüğüne Göre Kır Yerleşmeleri

Çalışma sahasında, yerleşmelerin nüfus büyüklükleri, çoğunlukla yerleşmenin ekonomik sektörlerine ve fiziki coğrafya koşullarına bağlı olarak değişmektedir. "Değişen yaşam koşulları, ihtiyaç ve talepler, kırsal alanlar ile şehirsel merkezler arasında bir nüfus hareketliliğinin yaşanmasını beraberinde getirmektedir" (Bakırcı, 2019: 74). Çalışma sahasında kırsal alanların güvenlik gerekçesiyle 1980'li yıların ortasından başlayıp, 1990-2000 yılları arasında yoğunluk kazanan kırsal alanların zorunlu olarak boşaltılma süreçleri, sahada kır nüfusunun ve kırsal yerleşmelerin doğal gelişim sürecini olumsuz etkilemiştir.

Çalışma sahasında nüfus büyüklüğüne göre köyler ele alınırken, zorunlu köy boşaltmalarının henüz yaşanmadığı 1980 yılı, köy boşaltmaların büyük ölçüde tamamlandığı 2000 ve köylerin güncel durumlarını ortaya koymak amacıyla da 2019 verilerinden faydalanılmıştır.

Tablo 2. 10 : Hakkari İlinde Köylerin Nüfus Büyüklüğü ve Kırsal Nüfus İçindeki Payları (1980).

Nüfus Büyüklüğü	Köy Sayısı	Oran (%)	Toplam Nüfus	Oran (%)
1-250	9	6	1.898	1
251-500	44	31	16.689	15
501-1000	54	38	37.803	34
1001-1500	24	17	28.749	26
1501-2000	7	5	11.944	11
2001-3000	4	3	9.849	9
3001-4000	0	0	0	0
4001-5000	1	0	4.413	4
5000+	0	0	0	0
TOPLAM	**143**	**100**	**111.345**	**100**

Kaynak: DİE, 1980

Hakkari ilinde 1980 yılında kır nüfusu 111.345 olup, toplam köy sayısı 143'tür (Tablo 2.10). 1980 yılında İlde, köylerin büyük bir bölümü (54), 501-1000 nüfus büyüklüğü aralığındadır. Toplam köy sayısının %38'i ve kır nüfusunun %34'ü, 501-1000 nüfus aralığındaki köylerde toplanmıştır. Sahadaki köylerin %6'sının nüfus büyüklüğü 1-250 arasında olup, toplam kır nüfusunun %1'ini barındırmaktadırlar. 4001-5000 nüfus büyüklüğüne sahip köy sayısı 1 olmasına rağmen, toplam kır nüfusunun %4'ünü barındırması dikkat çekicidir.

Tablo 2. 11: Hakkari İlinde Köylerin Nüfus Büyüklüğü ve Kırsal Nüfus İçindeki Payları (2000)

Nüfus Büyüklüğü	Köy Sayısı	Oran (%)	Toplam Nüfus	Oran (%)
1-250	40	32	1.885	2
251-500	23	18	8.783	9
501-1000	37	29	26.314	27
1001-1500	10	8	12.426	13
1501-2000	7	5	12.298	13
2001-3000	2	2	5.819	6
3001-4000	5	4	17.265	18
4001-5000	1	1	4.034	4
5000+	1	1	8.302	8
TOPLAM	**126**	**100**	**97.126**	**100**

Kaynak: DİE, 2000

Çalışma sahasının 2000 yılına ait köylerin nüfus büyüklüğüne göre dağılışının verildiği Tablo 2.11 incelendiğinde; 1-250 nüfus büyüklüğüne sahip köy sayısındaki ciddi artış dikkat çekmektedir. Söz konusu nüfus büyüklüğüne sahip köy sayısı 1980 yılında 9 iken; 2000'de 40'a yükselerek toplam köy sayısının %32'sine karşılık geldiği halde toplam kır nüfusunun %2'sini barındırmaktadır. Bu duruma 1990-2000 yılları arasında uygulanan köy boşaltmaları yol açmıştır.

Sahada %27 oranıyla en fazla nüfus barındıran köylerin sayısı 37'dir. Kır nüfusunun %26'sı 1001-1500 ve 1501-2000 nüfus büyüklüğüne sahip köylerde toplanmıştır. 5000 ve üzeri nüfus büyüklüğüne sahip köy sayısı 1 olmasına karşılık toplam nüfusun %8'ini barındırmaktadır.

Tablo 2. 12: Hakkari İlinde Köylerin Nüfus Büyüklüğü ve Kırsal Nüfus İçindeki Payları (2019)

Nüfus Büyüklüğü	Köy Sayısı	Oran (%)	Toplam Nüfus	Oran (%)
1-250	25	20	3.262	3
251-500	32	26	12.589	11
501-1000	28	23	22.258	19
1001-1500	20	16	22.878	20
1501-2000	5	4	8.879	8
2001-3000	10	8	27.331	23
3001-4000	-	-	-	-
4001-5000	4	3	18.654	16
5000+	0	0	0	0
TOPLAM	**124**	**100**	**115.851**	**100**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Tablo 2.12'ye göre sahada 2019 yılında 1980 ve 2000'den farklı olarak toplam nüfusun büyük bir bölümü (%23) 2001-3000 arasındaki nüfus miktarına sahip köylerde toplanmıştır. Nüfus büyüklüğü 500'ün altında olan köyler, toplam köy sayısının %46'sını oluşturmaktadır. Ancak nüfusun yalnızca %13'ü 500 ve altında nüfus büyüklüğüne sahip köylerde oturmaktadır.

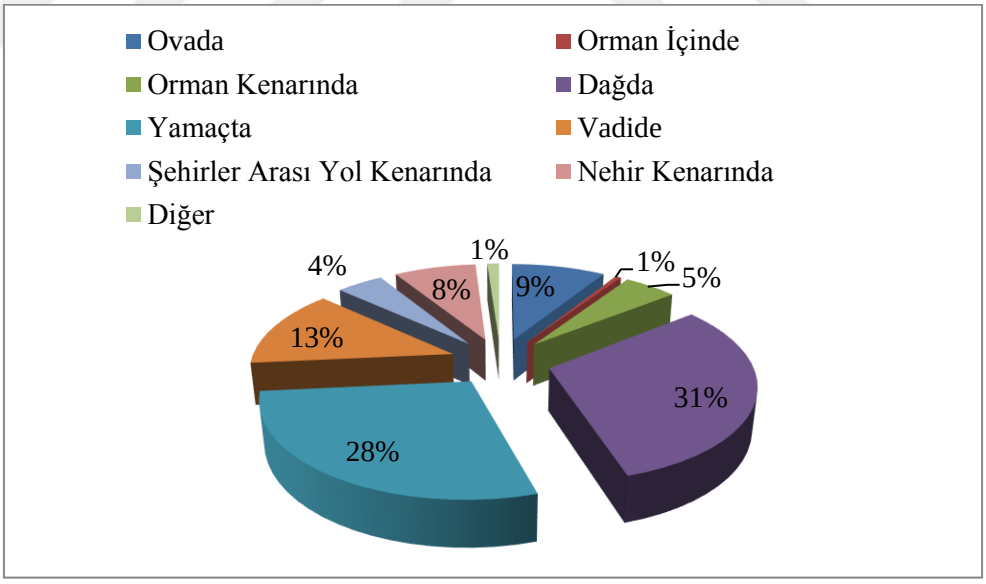
1-250 arasında bir nüfus büyüklüğüne sahip köy sayısı 2000 yılında 40 iken; 2019'da 25'e indiği halde, barındırdığı nüfus miktarı %3'e yükselmiştir. Sahada

3001-4000 arasında ve 5000 ve üzerinde bir nüfusa sahip köy yerleşmeleri bulunmamaktadır.

2.2.1.2.1.5. Kuruluş Yerine Göre Köyler

Çalışma sahasındaki köyler kuruluş yerlerine göre incelendiğinde, ovadaki köylerin büyük bir çoğunluğunun Yüksekova ilçesinde bulunduğu görülür. Ovadaki köy sayısı Yüksekova'da 13, Şemdinli'de 2 ve Hakkari merkezde 1'dir. Çukurca ilçesinde ovada yer alan köy bulunmamaktadır. "Ovalık alanlarda daha çok küme veya yığın köyler oluşurken dağlık kesimlerde daha ziyade dağınık formda olmak üzere tepe köy, taraça köy ve sırt köyler şeklinde yerleşmeler ortaya çıkmaktadır" (Bakırcı, 2019: 78). Dolayısıyla sahada ova köylerinin en çok bulunduğu Yüksekova aynı zamanda toplu yerleşmelerin en çok görüldüğü ilçedir. Yüksekova'da 24, Şemdinli'de 17, Hakkari merkezde 13 ve Çukurca'da 2 köy dağda kurulmuştur.

Grafik 2. 1: Hakkari İlinde Köylerin Kuruluş Yerlerine Göre Dağılımı (1997)

Kaynak: 1997 Köy Envanteri Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasının topografya özelliklerinin etkisiyle yerleşmelerin yarısından fazlası dağ (%31) ve yamaçta (%28) kurulmuştur. Yerleşmelerin %13'ü vadide, %9'u ovada, %8'i nehir kenarında, %5'i orman kenarında, %4'ü şehirlerarası yol kenarında ve %1'i diğer ve %1'i orman içinde kurulmuştur (Grafik 2.1).

2.2.1.2.2. Kasaba Yerleşmeleri

Kasabalar, köy ve şehir arasında geçiş özelliği gösteren yerleşmeler olup, hakim ekonomik fonksiyonlara göre kırsal veya şehirsel özellikler kazanmaktadırlar. Kasabalar hakkında farklı tanımlamalar bulunur. 1924 yılı Köy Kanunu'na göre nüfusu 2.000 ile 20.000 arasında olan yerleşmeler kasaba olarak tanımlanırken, Darkot; bir yerleşmenin kasaba olabilmesi için nüfusunun 3.000 ile 10.000 arasında olmasının yanı sıra, az çok şehir karakterini kazanmış olması gerektiğini belirtmiştir (Darkot, 1968: 59). Çalışma sahasında Hakkari merkeze bağlı Durankaya, Yüksekova'ya bağlı Esendere ve Büyükçiftlik olmak üzere 3 kasaba bulunmaktadır (Tablo 2.13). Sahadaki kasabalarda kırsal yaşam tarzının ağır basması ve şehirsel fonksiyonların gelişmemiş olmasından dolayı, bu yerleşmeleri kırsal yerleşmeler kapsamında değerlendirilmiştir.

Tablo 2. 13: Hakkari İlindeki Kasaba Yerleşmeleri (2020**)**

Sıra No	Kasaba Adı	Bağlı Bulunduğu İlçe
1	Esendere	Yüksekova
2	Büyükçiftlik	Yüksekova
3	Durankaya	Hakkari Merkez

Kaynak: TÜİK, Hakkari Belediyesi.

Çalışma sahasında tarım topraklarının topografya özelliklerinden dolayı oldukça sınırlı olmasının yanında, ailelerin kalabalık olması ve sıkı akrabalık ilişkilerinden kaynaklı olarak mevcut tarım alanlarının oldukça parçalı olması da tarımsal faaliyetlerin geçim tipi şeklinde gelişmesine yol açmıştır. Sahada istihdam olanaklarının son derece sınırlı olması, özellikle kırsal alanlarda nüfus kaybına yol açmaktadır. Sözü edilen bu nedenlerden dolayı, çalışma sahasındaki kasabalar, köylerden neredeyse farksızdır.

Kasabalar 2019 yılı nüfus miktarlarına göre Büyükçiftlik (3.481), Esendere (3.443) ve Durankaya (2.999) şeklinde sıralanmaktadır. Şemdinli ilçesine bağlı Altınsu (4.738), Korgan (4.542) ve Derecik'e bağlı Anadağ (4.285) ve Gelişen (4.944) gibi köyler nüfus büyüklükleri bakımından ildeki kasabaları geride

bırakmıştır. Bu durum kasabaların nüfus çekebilecek sosyal ve ekonomik açıdan gelişmediğini göstermektedir.

2.2.1.2.2.1. Esendere

Esendere, Yüksekova'ya bağlı bir köy iken, 1995 yılında belde statüsüne getirilmiştir. Esendere'nin doğusu, güneyi ve kuzeyinde İran, güneybatısında Yüksekova şehri, kuzeybatısında da Van ili yer alır. Kasabada ülkemizin en önemli sınır kapılarından biri olan ve 1964 yılında açılan Esendere gümrük kapısı yer alır. Esendere kasabasında, çalışma sahasındaki diğer kasabalardan farklı olarak ekonomik fonksiyon ticarettir. Sınır ticaretinin temel geçim kaynağı olduğu yerleşme aynı zamanda çalışma sahasının en gelişmiş kasabasıdır.

Esendere, geçmiş yıllarda sınır kaçakçılığının da yoğun olarak yapıldığı yerleşmelerin başında gelmekteydi. Son yıllarda denetimlerin arttırılmasıyla, kaçakçılığın eski önemini kaybetmesi ve 2020 Mart ayından itibaren Covid-19 pandemisine karşı alınan önlemler kapsamında sınır kapılarının ticari faaliyetlere kapatılması ve yolcu geçişlerinin de yalnızca çifte vatandaşlığı olanları kapsaması nedeniyle, kasabada ciddi bir ekonomik durgunluk söz konusu olmuştur. Bu durum kasaba halkının hayvancılığa yönelmesine yol açmıştır.

Tablo 2. 14: Esendere Kasabasında Hayvancılık Faaliyetleri (2020)

Mahalle Adı	Büyükbaş Hayvancılık	Küçükbaş Hayvancılık
Merkez	58	122
Yılmaz	18	3.437
Güvenli	195	4.682
Sarıyıldız	39	2.637
Toplam	**310**	**10.878**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Esendere'de 310 büyükbaş ve 10.878 küçükbaş olmak üzere toplam 11.118 hayvan bulunur. Kasabada hayvancılık faaliyetleri küçükbaş hayvancılıkla karakterize olmaktadır. Toplam hayvan sayısı bakımından Güvenli mahallesi öne çıkarken, Merkez mahallesinin son sırada geldiği görülmektedir (Tablo 2.14).

Kasabada iklim koşullarının elverişsiz olması nedeniyle bitkisel üretim gelişmemiş olup, yapılan üretim ailelerin kendi ihtiyaçlarına yöneliktir.

Foto 2. 5: Merkez Mahallesinden Bir Görünüm

Yüksekova ilçesinin diğer kısımlarına göre Esendere biraz daha engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Yükseklik ve düşük sıcaklık koşullarına bağlı olarak kasabada, doğal bitki örtüsü oldukça zayıftır. Kasabanın etrafındaki tepelerde yalnızca otsu bitkiler ve soğuğa dayanıklı dikenli gevenlere rastlanılır.

Foto 2. 6: Sarıyıldız Mahallesinden Bir Görünüm

Kasabada yerleşmeler dağınık ve yarı dağınık özellikler göstermektedir. Merkez mahallesi yarı dağınık özellikte iken Sarıyıldız mahallesinde dağınık bir yerleşeme yapısı görülür (Foto 2.6). Yerleşmede mesken yapısı olarak çok katlı betonarme yapılar öne çıkmaktadır. Çatı örtüsü malzemesi olarak büyük bir çoğunlukla saç kullanılmaktadır. Bu bakımdan konutlar geleneksel özelliklerden ziyade, modern bir görünüme sahiptirler.

Tablo 2. 15: Esendere Kasabasına Bağlı Mahalleler (2020)

Sıra No	Mahalle Adı	Kasaba Adı	Bağlı Bulunduğu İlçe
1	Merkez	Esendere	Yüksekova
2	Güvenli		
3	Sarıyıldız		
4	Yılmaz		

Kaynak: TÜİK

Esendere kasabası; Merkez, Güvenli, Sarıyıldız ve Yılmaz olmak üzere toplam 4 mahalleden oluşur (Tablo 2.15). Kasabanın en merkezi mahallesi idari, eğitim, sağlık ve ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı Merkez mahallesidir (Foto 2.5). Merkez mahallesinde Esendere Belediyesi, Esendere Çok Programlı Lisesi, Merkez Cami ve sağlık ocağı yer almaktadır (Foto 2.7).

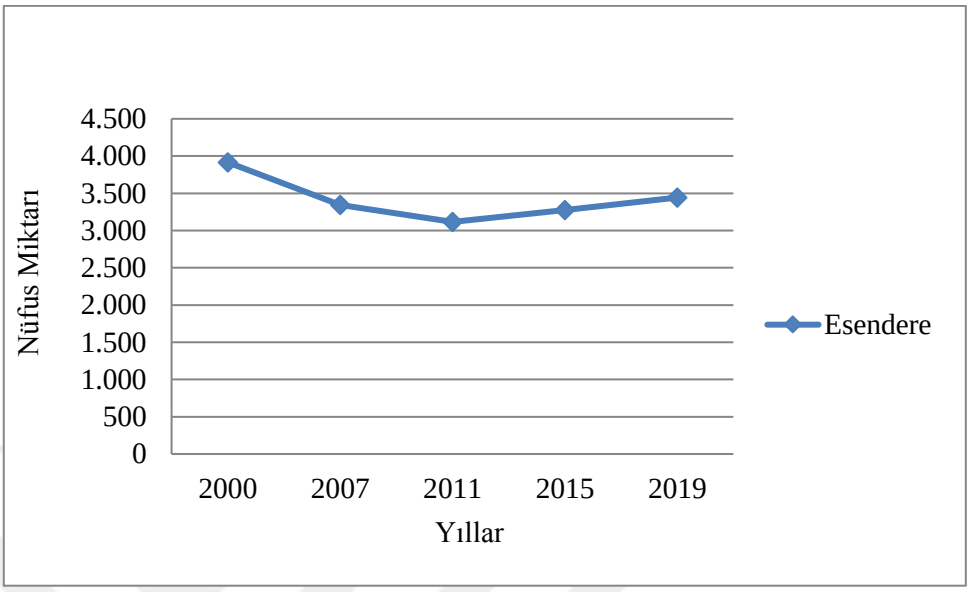
Foto 2. 7: Sağlık Ocağı (Solda), Esendere Belediyesi (Sağda)

Foto 2. 8: Esendere-İran Karayolu

Esendere kasabası, Yüksekova şehrinin 41 km kuzeydoğusunda yer alır. Sınır kapısının Covid-19 nedeniyle kapatılması, Esendere-Yüksekova arasındaki ulaşım faaliyetlerini son derece olumsuz etkilemiştir. Önce yıllarda iki yerleşme arasında yoğun olan sefer sayısı, 2020 Mart ayı itibariyle, günde 1-2 sefere kadar düşmüştür. Esendere-İran Karayolu, çalışma sahasının en bakımlı karayoludur (Foto 2.8).

Grafik 2. 2: Seçilmiş Yıllarda Esendere Kasabasının Nüfus Gelişimi

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

Tablo 2. 16: Seçilmiş Yıllarda Esendere Kasabasının Nüfus Gelişimi

Yerleşme Adı	2000	2007	2011	2015	2019
Esendere	3.916	3.343	3.116	3.277	3.443

Kaynak: TÜİK

Kasabanın, güvenlik sorunlarının oldukça fazla yaşandığı sınır bölgesinde yer alması ve son yıllarda kasaba halkı arasında yaşanan kan davası olaylarına bağlı olarak, nüfusta dalgalanmalar yaşanmıştır. Yine sınır kaçakçılığının önüne geçilmesi üzerine, geçimini buna bağlı olarak sağlayan bir kesimin yakın şehirlere taşınması da nüfusun yıllara göre değişiklik göstermesinde etkili olmuştur. 2000 yılında 3.916 olan nüfus miktarı, 2011'de 3.116'ya kadar düşmüştür (Tablo 2.16). 2019 yılında nüfus miktarı artışa geçerek 3.443'e ulaşmıştır (Grafik 2.2).

2.2.1.2.2.2. Büyükçiftlik Kasabası

Yüksekova'ya bağlı bir köy olan Büyükçiftlik 1994 yılında, aynı ilçeye belde olarak bağlanmıştır. Büyükçiftlik'in doğusunda Yüksekova şehri, batısında Kırıkdağ köyü, kuzeybatısında Suüstü köyü ve güneyinde Cilo Dağı yer alır.

Tablo 2. 17: Büyükçiftlik Kasabasına Bağlı Mahalleler (2020)

Sıra No	Mahalle Adı	Kasaba Adı	Bağlı Bulunduğu İlçe
1	Merkez	Büyükçiflik	Yüksekova
2	Kerem Zeydan		
3	Yeşilova		

Kaynak: TÜİK

Büyükçiftlik kasabası Merkez, Kerem Zeydan ve Yeşilova mahallerinden oluşmaktadır (Tablo 2.17). Kasabanın öne çıkan kurumları Merkez mahallesinde toplamıştır (Foto 2.9). Merkez mahallesinde Belediye binası (Foto 2.10), Ulu Cami, Ahmet Zeydan Cami, Büyükçiftlik Çok Programlı Anadolu Meslek Lisesi, 1 sağlık ocağı ve 1 kargo firması bulunmaktadır. Kasabada evler genellikle 1-2 katlı botonarme yapılardan oluşur. Bununla beraber kerpiç ve taş evlere de rastlanılır.

Foto 2. 9: Büyükçiftlik Merkez Mahallesinden Bir Görünüm

Foto 2. 10: Büyükçiftlik Belediye Binası

Büyükçiftlik-Yüksekova Karayolu üzerinde yer alan Kerem Zeydan mahallesinde, çalışma sahasının ilk OSB'sinin (Organize Sanayi Bölgesi) kurulma çalışmalarına başlanmıştır. Kasabada 1 su üretim tesisi, 1 süt işleme tesisi ve 1 un değirmeni bulunur (Foto 2.11). Kasabadaki su tesisinde üretilen sular, iç piyasanın yanı sıra, Irak ve İran'a da ihraç edilmektedir.

Foto 2. 11: Süt İşleme Tesisi (Solda), Su Üretim Tesisi (Sağda)

Foto 2. 12: Büyükçiftlikte Küçük ve Büyükbaş Hayvancılık

Büyükçiftlik kasabasında ekonomik yapı bütünüyle tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayanır. Kasabanın girişinde ve mahalleleri arasıda, saman ve meşe yaprağı yığınlarına sıklıkla rastlanılır. Büyükçiftlik'te, diğer kasabalar göre büyükbaş hayvancılık daha çok gelişmiştir. Kasabanın düz ve geniş bir ovada kurulmuş olması, büyükbaş hayvancılığın gelişmesindeki en önemli etkendir (Foto 2.12). Kasabada hayvancılık faaliyetlerine kıyasla daha geri planda olmak üzere, arıcılık ve tahıl üretimi de yapılmaktadır.

Tablo 2. 18: Büyükçiftlik Kasabasında Hayvancılık Faaliyetleri (2020)

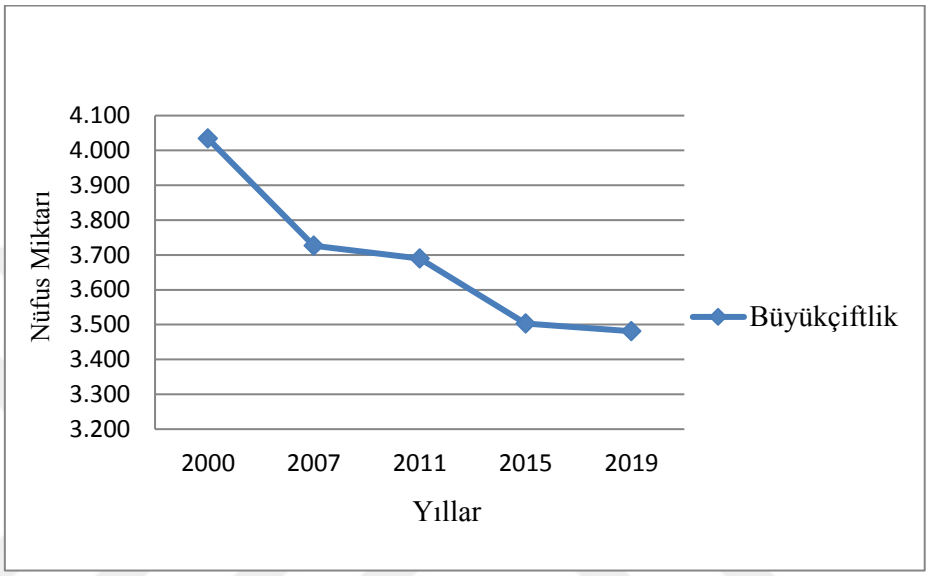
Mahalle Adı	Büyükbaş Hayvancılık	Küçükbaş Hayvancılık
Merkez	3.911	7.859
Kerem Zeydan	886	1.290
Yeşilova	1.326	5.301
Toplam	**6.123**	**14.450**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Büyükçiftlik'te 6.123 büyükbaş ve 14.450 küçükbaş olmak üzere toplam 20.573 hayvan bulunur. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde Yeşilova (1.326),

küçükbaş yetiştiriciliğinde de Merkez mahallesi (7.859) öne çıkmaktadır. Mahalleler toplam hayvan sayısına göre Merkez (11.770), Yeşilova (6.627) ve Kerem Zeydan (2.176) şeklinde sıralanmaktadır (Tablo 2.18).

Grafik 2. 3: Seçilmiş Yıllarda Büyükçiftlik Kasabasının Nüfus Gelişimi

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

Tablo 2. 19: Seçilmiş Yıllarda Büyükçiftlik Kasabasının Nüfus Gelişimi

Yerleşme Adı	2000	2007	2011	2015	2019
Büyükçiftlik	4.034	3.726	3.690	3.503	3.481

Kaynak: TÜİK

Büyükçiftlik kasabasının nüfus gelişiminin verildiği Grafik 2.3 ve Tablo 2.19 incelendiğinde; nüfusun azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. 2000 yılında 4.034 olan kasaba nüfusu, 2019'da 3.481'e gerilemiştir.

2.2.1.2.2.3. Durankaya

Durankaya Hakkari merkeze bağlı bir köy iken, 1995 yılında yakın çevresinde yer alan Çaylıca ve Biçenek köyleriyle birleştirilerek beldeye dönüştürülmüştür. Hakkari şehrinin batısında yer alan kasabanın doğusunda Bayköy, batısında Cevizdibi, güneyinde Üzümcü ve kuzeyinde Geçitli köyleri yer alır. Çalışma sahasının en gelişmemiş kasabası, konum ve yüzey şekillerine bağlı olarak

Durankaya'dır. Durankaya, Hakkari-Çukurca Karayolu'nun kuzeyinde, oldukça dağlık ve yüksek bir bölgede kurulmuştur (Foto 2.13). Bu durum bir yandan ulaşım olanaklarının gelişimini olumsuz etkilerken bir yandan da tarıma uygun arazilerin az olmasına yol açmıştır.

Foto 2. 13: Durankaya Kasabasının Kurulduğu Dağlık Alan

Tablo 2. 20: Durankaya Kasabasına Bağlı Mahalleler (2020)

Sıra No	Mahalle Adı	Kasaba Adı	Bağlı Bulunduğu İlçe
1	Bağlarbaşı	Durankaya	Hakkari Merkez
2	Biçenek		
3	Cumhuriyet		
4	Çaylıca		
5	Köyiçi		
6	Pınarbaşı		
7	Yenimahalle		

Kaynak: TÜİK

Durankaya Bağlarbaşı, Biçenek, Cumhuriyet, Çaylıca, Köyiçi, Yenimahalle ve Pınarbaşı olmak üzere 7 mahalleden oluşur (Tablo 2.20). Mahalleler dağınık bir yerleşim düzenine sahiptir. Kasabanın en merkezi mahallesi Yenimahalle'dir. Belediye, sağlık ocağı ve eğitim kurumları Yenimahalle'de yer alır.

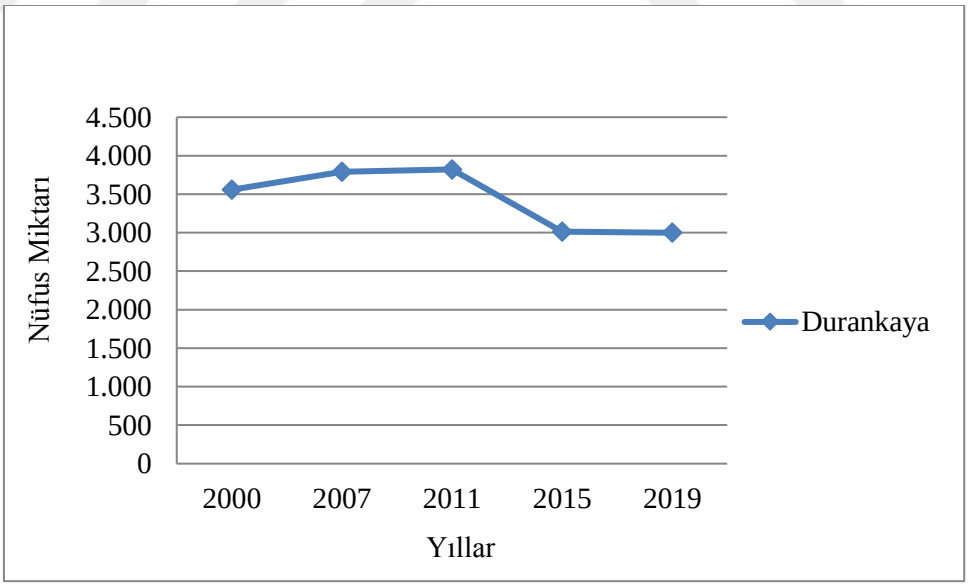
Tablo 2. 21 : Durankaya Kasabasında Hayvancılık Faaliyetleri (2020)

Mahalle Adı	Büyükbaş Hayvancılık	Küçükbaş Hayvancılık
Bağlarbaşı	165	1.557
Biçenek	59	108
Cumhuriyet	98	563
Çaylıca	91	1.011
Köyiçi	50	1.499
Pınarbaşı	325	9.428
Yeni Mah	273	8.489
Toplam	**1.061**	**22.655**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Durankaya hayvancılık faaliyetin en fazla yapıldığı kasabadır. Kasabada büyükbaş hayvan olarak büyük bir çoğunlukla sığır beslenmektedir. 1.061 büyükbaş ve 22.655 küçükbaş olmak üzere, kasabada toplam 23.716 hayvan bulunur (Tablo 2.21). Hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvan sayısı bakımından Pınarbaşı (9.753) ilk sırada yer alır.

Grafik 2. 4: Seçilmiş Yıllarda Durankaya kasabasının Nüfus Gelişimi

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

Durankaya kasabasının nüfus gelişimini gösteren Grafik 2.4 incelendiğinde; nüfusun 2000-2011 arasında artma; 2011-2015 arasında azalma eğilimi gösterdiği görülür. 2015-2019 yılları arasında da durağan bir gelişme göstermektedir. 2000 yılında 3.557 olan nüfus miktarı, 2011'de 3.822'e yükselmiştir.

2.2.1.3. Kır Meskenleri

Kırsal meskenler, konut amaçlı meskenler ve ev eklentileri olmak üzere ikiye ayrılır. "Meskenler, sadece içinde yer aldıkları doğal çevre şartlarıyla değil, kendini meydana getiren insanların faaliyetlerine, kültürüne, sosyo-ekonomik şartlarına bağlı olarak da çeşitli şekil ve özellikler de kazanmaktadırlar" (Hayli, 2001: 25-26). Ev eklentileri, yerleşmede yürütülen ekonomik faaliyetin türüne göre değişiklik göstermektedir. Hayvancılık faaliyetinin ön planda olduğu yerleşmelerde ev eklentileri; hayvan barınağı, kümes ve hayvan yemlerinin konulduğu ambar veya samanlıklar şeklindedir. Buna karşılık tarımsal üretimin öncelikli ekonomik faaliyet olduğu yerleşmelerde de tarım ürünlerinin saklandığı depolar en önemli ev eklentisini teşkil eder. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden bağımsız olarak, kömürlük-odunluk, tandır kulübeleri ve kiler de en çok karşılaşılan ev eklentileridir.

Ülkemizde bölgeler arasında farklı iklim ve yükseklik koşullarının yaşanmasına bağlı olarak, kır meskenlerinde kullanılan yapı malzemeleri çeşitlidir. Bunun bir sonucu olarak Karadeniz'de ahşap, Doğu Anadolu'da taş ve İç Anadolu'da kerpiç meskenlerin öne çıktığı görülür. Ancak ülke genelinde olduğu gibi, çalışma sahasında da kırlar "bir yandan hızla boşalarak en önemli potansiyelleri olan insan kaynaklarını kaybetmekte, diğer yandan ise, özellikle sosyo-ekonomik şartların etkisi altında gerçekleşen değişim süreci sonunda, yerleşme ve meskenler hızla birbirine benzeyerek binlerce yılın birikimi olan kültürel zenginliğimiz yozlaşma ve 'aynılaşma' tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır" (Yılmaz, 2019: 536-537). Çalışma sahasında yapılan arazi çalışmaları esnasında, ekonomik gelir düzeyinin nispeten yüksek olduğu köylerde (Çığlı, Gündeş, Kırıkdağ vb.) meskenlerin modern bir görünüm kazandığı, geleneksel meskenlerin ise ya bütünüyle ortadan kalktığı ya da ahır veya odunluk gibi amaçlarla kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Foto 2. 14: Esendere (Solda) ve Büyükçiftlik (Sağda) Kasabalarında Bulunan Taş Mesken Örnekleri

Foto 2. 15: Taş, Kerpiç, Biriket ve Saç Yapı Malzemelerinin Kullanıldığı Karma Bir Mesken

Foto 2. 16: Taş, Kerpiç, Ahşp ve Toprak Malzemelerinin Kullanıldığı Karma Bir Mesken

Bilindiği gibi mesken özellikleri üzerinde fiziki coğrafya özellikleri (yağış, bitki örtüsü vb.) etkili olmaktadır. "Yarı kurak iklim şartlarının geniş sahalarda yaşandığı ülkemizde evlerin çatı şekilleri, kapı ve pencere boyutları, pencere sayısı gibi yapı biçimleri sıcaklık durumu ve yağış çeşidine göre şekillenmiştir" (Karademir, 2020: 225). Düşük sıcaklıkların hüküm sürdüğü bölgelerde ısı kaybının önüne geçmek amacıyla pencereler daha küçük olur. Bunun yanında söz konusu bölgelerde yaz devresinin daha kısa yaşanmasına bağlı olarak balkonların da daha az tercih edildiği ve diğer bölgelere göre daha küçük boyutlarda yapıldığı görülür. "Coğrafyayı ilgilendiren evler yapı malzemesi, şekli ve muhtelif kısımlarının tertip tarzı ile içinde bulunduğu coğrafi şartların etkisini taşıyan ve bu etkiyi aksettiren evlerdir. Bir ev çevre şartlarını aksettirdiği nispette coğrafi bir anlam ve önem taşır" (Tanoğlu, 1966: 202). Bu bakımdan yapı malzemesi ve çevre koşulları etkileşiminin daha güçlü olduğu kırsal meskenler, yerleşme konusunun önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Çalışma sahasının dağlık bir topografyaya sahip olmasının bir sonucu olarak, kırsal meskenlerde yaygın olarak görülen yapı malzemesi taştır (Foto 2.14). Yüksekova hariç saha genelinde, günümüze kadar gelen geleneksel meskenlerin

çoğunu taş meskenler oluşturmaktadır. Ovada yer alan Yüksekova'da taşların daha az bulunması nedeniyle ilçede taş yapılara çok az rastlanılır. Sahada taş kadar yaygın olmamakla birlikte, kerpiç de en fazla kullanılan yapı malzemesidir. "Toprağın samanla karıştırılarak, kalıplara dökülmesi ve kurutulması ile elde edilen kerpiçlerin üst üste yığılmasıyla elde edilen ve çatısının duvarlar üzerine uzatılan kalas ve dalların üzerine toprak sıvanması ile oluşturulurlar" (Hayır Kanat, 2016: 262). Çalışma sahasında kırsal meskenlerin önemli bir çoğunluğu, farklı yapı malzemelerinin bir arada kullanıldığı karma meskenlerden oluşur. Foto 2.15'te görüldüğü gibi taştan yapılmış temelin üzerinde, duvarlar ve sıva kerpiç, tavan ahşap, damın toprak olduğu; Foto 2.16'da taş, kerpiç, biriket ve çatı örtüsü malzemesi olarak saçın kullanıldığı karma meskenler dikkat çekmektedir.

Kerpiç meskenler, Çukurca ilçesi haricinde saha genelinde görülmektedir. Çukurca çok dağlık bir alanda kurulmuş olduğundan dolayı, ilçede çok sayıda ve farklı yapısal özelliklere sahip taşlar bulunur. Bu nedenle yapı malzemesi olarak büyük bir çoğunlukla taşlar kullanılmıştır. Buna karşılık geniş bir ovada kurulmuş olan Yüksekova'da kerpiç evler daha yaygındır. "Her ne kadar topraktan yana zengin bölgelerde kerpiç evler, ormanlık bölgelerde ahşap evler, dağlık yörelerde taş evlerde bir çoğunluk hali mevcutsa da, bu hâkimiyet hiç bir zaman rakipsiz derecede kuvvetli değildir " (Tunçdilek, 1967: 43). Nitekim söz konusu yapı malzemelerinin birlikte kullanıldığı karma meskenlerin çoğunlukla kerpiç ve ahşap evlerden daha dayanıklı olması bu rekabeti arttırmaktadır. Bunun yanı sıra, "günümüzde değişen ekonomik şartlar, ulaşım sistemleri ve teknik imkânlar sonucunda meskenlerde kullanılan yapı malzemesi üzerinde coğrafi çevrenin etkisi giderek azalmaktadır" (Üçışık Erbilen, 2019: 70). Dolayısıyla kırsal meskenlerde briket, tuğla, saç eternit, demir ve betonun kullanımı artmış olup; taş, kerpiç ve ahşap gibi doğal çevreden temin edilen yapı malzemelerinin kullanımını belli bir ölçüde azalmıştır. 1997 Köy Envanteri rakamlarına göre Çalışma sahasının genelinde kır meskenlerinde yapı malzemesi olarak %55'i taş, %32 kerpiç, %11 briket ve %2 tuğla kullanılmıştır. Taş maskenler sağlamlık ve ısı yalıtımı bakımından diğer meskenlerden üstündür.

Tablo 2. 22: Hakkari İlinde Yapı Malzemesine Göre Kır Meskenleri (1997)

İlçeler	Kerpiç	Tuğla	Taş	Briket	Diğer
Hakkari Merkez	736	107	1.863	312	-
Çukurca	-	-	206	30	-
Şemdinli	68	0	2.863	429	-
Yüksekova	3.197	202	2.003	575	55
Toplam	**4.001**	**309**	**6.935**	**1.346**	**55**

Kaynak: 1997 Köy Envanteri

1997 yılı rakamlarına göre, çalışma sahasında 6.935 taş, 4.001 kerpiç, 1.346 briket, 309 tuğla ve 55 diğer (ahşap, karma vb.) mesken bulunur (Tablo 2.22). Daha önce de değinildiği gibi, meskenlerin yapımında kullanılan yapı malzemesi ve fiziki coğrafya koşulları arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Bu bağlamda, dağlık yapının en fazla görüldüğü Hakkari merkez (%62), Çukurca (%87) ve Şemdinli'de (%85) taş meskenlerin oranı oldukça yüksek iken; ovada yer alan Yüksekova'da meskenlerin yarısından fazlası (%53) kerpiçtir. Ancak günümüzde ilçede geleneksel kerpiç meskenler önemli ölçüde azalmış olup, Esentepe mahallesi, Büyükçiftlik beldesi ve Suüstü köyleri haricinde çok az rastlanılır.

Tablo 2. 23: Taşıyıcı Sistemlerine Göre Kır Meskenleri

İlçe	Köy Sayısı	Yığma	Ahşap Kagir	Betonarme	Diğer
Hakkari Merkez	23	2.983	-	35	-
Çukurca	3	226	-	10	-
Şemdinli	21	3.328	-	32	-
Yüksekova	47	5.181	153	427	271
Toplam	**94**	**11.718**	**153**	**504**	**271**

Kaynak: 1997 Köy Envanteri

Sahada meskenlerin yapımında kullanılan taşıyıcı sistem %93 oranında yığma, %4 betonarme, %2 diğer ve %1 ahşap kagirden meydana gelmektedir. Sahada 11.718 yığma, 504 betonarme, 271 diğer ve 153 ahşap kagir olmak üzere toplam 12.646 mesken bulunmaktadır (Tablo 2.23). 1997 yılı verilerine göre çalışma

sahasında taşıyıcı sistemin yığma ile karakterize olduğunu söylemek mümkündür. "Yığma taşıyıcı sistemde herhangi bir iskelet sistemi genellikle yoktur. Tuğla, taş, kerpiç vb. elemanların üst üste konulması ve harçla bağlanmasıyla oluşturulan yapı sistemidir" (Karademir, 2020: 228). Günümüzde ülke genelinde olduğu gibi, Hakkari ilinde de büyük bir çoğunlukla betonarme taşıyıcı sistem tercih edilmektedir.

Tablo 2. 24: Hakkari İlinde Çatı Örtüsü Maddesine Göre Kır Meskenleri (1997)

İlçe	**Kiremit**	**Teras**	**Tahta**	**Saç Eternit**	**Toprak**	**Diğer**
Hakkari Merkez	552	12	0	81	2.313	60
Çukurca	0	0	0	15	221	0
Şemdinli	0	0	0	339	3.021	0
Yüksekova	284	29	96	432	5.186	5
Toplam	**836**	**41**	**96**	**867**	**10.741**	**65**

Kaynak: 1997 Köy Envanteri.

Hakkari ilinde 1997 yılında en çok kullanılan çatı örtüsü malzemesi toprak (%85), saç eternit (%7), kiremit (%7) ve tahta (%1) şeklinde sıralanır. Toprak çatılı konut sayısı Yüksekova ilçesinde 5.186, Şemdinli'de 3.021, Çukurca'da 221 ve Hakkari merkezde 2.313'tür (Tablo 2.24). Çukurca ve Şemdinli ilçelerinde çatı örtü maddesi olarak kiremit, teras ve tahta kullanılmaması dikkat çekmektedir. Günümüzde ise sahada çatı örtüsü malzemesi olarak en çok saç kullanılır. Toprak damlı evler, kırsal yerleşmelerde dahi oldukça az görülür. Mevcut toprak damlı yapılar daha çok ahır, tandır evi, samanlık, odunluk gibi yapıların inşasında kullanılmaktadır. Kiremit ise, daha çok şehir merkezlerindeki resmi kurumların binalarında kullanılır. Çatı örtüsü toprak olan kırsal meskenlerde, yağışlarla beraber çatıların su akıtmasını önlemek amacıyla, toprak örtünün üstüne kalın çadırlar serilmektedir.

Tablo 2. 25: Hakkari İlinde Konut Amaçlı Kat Sayısı Bakımından Kır Meskenleri (1997)

İlçe	Konut Amaçlı Kat Sayısı			
	1	**2**	**3**	**4+**
Yüksekova	3.592	127	2	-
Hakkari Merkez	1.681	79	-	-
Çukurca	141	95	-	-
Şemdinli	1.772	75	1	-
Toplam	**7.186**	**376**	**3**	**0**

Kaynak: 1997 Köy Envanteri.

1997 yılı Köy Envanteri etütlerine göre çalışma sahasındaki köy konutlarının toplam 7.186'sı tek, 376'sı 2 ve 3'ü de 3 katlıdır (Tablo 2.25). Sahadaki tek katlı meskenler %95, 2 katlılar da %5 oranına sahiptir. Çalışma sahasının köylerinde, 2 katlı mesken sayısı Çukurca'da en fazla iken, Yüksekova'da en azdır. Çukurca'da tek katlı konutlar %60, 2 katlı olanlar %40; Yüksekova'da ise, tek katlılar %97, 2 katlılar %3 oranında dağılış göstermektedir. 2 katlı konutların Çukurca'da daha yaygın olması kullanılan yapı malzemesiyle yakından ilgilidir. Daha önce değinildiği gibi Çukurca'da taş meskenler çoğunluktayken, Yüksekova'da kerpiç evler daha yaygındır. Taş yapıların daha sağlam olması nedeniyle, kolaylıkla 2 katlı olarak inşa edilebilirken; taşa göre dayanıklılığı daha az olan kerpiçten çoğunlukla tek katlı evler yapılmaktadır.

2.2.2. Şehir Yerleşmeleri

Şehir yerleşmeleri tanımlanırken, çoğunlukla karşıt özelliklere sahip kır yerleşmeleriyle kıyaslama yoluna gidilir. Şehirler genel hatlarıyla, nüfus miktarı ve yoğunluğunun fazla olduğu, tarım dışı ekonomik faaliyetlerin (sanayi, ticaret, hizmet, turizm, enerji, eğitim, sağlık, finans) temel geçim kaynağı olduğu yerleşmelerdir. Göney, şehrin sosyal özelliklerini ve yaşam tarzını şu şekilde açıklar: "iskân manzarasında büyük ölçüde beşer müdahalesinin mevcut olduğu, sakinlerinin hayat tarzının daha değişik bulunduğu, şehrin muhtelif kısımları ve çeşitli halk grupları arasında bariz ve karşılıklı ilişkilerin mevcut olduğu ve nihayet başka bölgeler ve diğer şehir ve köylerden gelen halkın birbirine fazlaca karıştığı yerleşmelerdir" (Göney, 2017a: 6). Farklı sosyo-ekonomik özelliklere sahip bölgelerden gelen

insanların inançlarını ve yaşam tarzlarını sürdürdükleri, etki alanı geniş ve yoğun nüfuslu şehirler, aynı zamanda "özgürlük" mekânları olarak algılanan ve bu yönüyle de ciddi bir çekicilik yaratan alanlardır. "Şehirler büyüyüp geliştikçe bölgesinde yaşayanların farklı istekleri ve taleplerini karşılayabilecek şekilde dönüşüme uğrayabilecek özelliklere de sahiptir" (Akova, 2019: 88). Şehirlerin ekonomik ve sosyal yönlerden etkilediği alanın büyüklüğüyle şehrin önemi arasında sıkı bir ilişki bulunur. "Belli bir alanda büyüme başlarsa çevresinden kaynak ve iş gücü yatırımlarını kendine çeker. Sermaye bu yolla bölgeye girerken iş fırsatları ve farklı ücretlerle işçileri de kendine çeker" (Doğan, 2019: 174). Şehrin etkisinde gelişen alan büyüdükçe önemi de artmaktadır.

Farklı inanç ve kültürlerin bir arada yaşandığı heterojen alanlar olan şehir yerleşmeleri, aynı zamanda kendine has bir yaşam tarzıyla birlikte, hareketliliğin de fazla olduğu mekânlardır. Şehirlerde toplanan eğitim, sağlık, kültür, sosyal hizmetler ve ekonomik sektörler, buraları çekici kılan ve dolayısıyla nüfuslanmalarına neden olan başlıca unsurlardır. Kırsal alanlardaki nüfus kaybına karşılık şehir nüfusunun giderek artması, "bir ülkede gelirin artışına yardım ederken, sınırlar ve bölgeler arasındaki gelir dağılımını olumsuz yönde etkileyebilmektedir" (Keleş, 1978: 8). Bunun yanında şehirlerde hızlı nüfus artışı, kırsal alanlarda ise nüfus kayıplarına bağlı olarak çeşitli sorunların ortaya çıktığı bilinmektedir.

"Tarih boyunca yerleşme bakımından elverişli sahalar aynı zamanda hızla nüfuslanmış alanlar olarak karşımıza çıkmışlardır" (Sertkaya Doğan, 2015: 175). Genel olarak coğrafi koşulların tarımsal üretim bakımından elverişli olduğu ülkemizde, "ilk kent yerleşmeleri Neolitik olarak tarihlenmiştir" (Tuncel, 1980: 123). Neolitik yerleşmeleri Dicle ve Fırat nehirleri havzaları boyunca yoğunlaşmıştır. Ülkemizde "tarihi dönemler boyunca önemli şehirler kurulmuş bir kısmı günümüzde varlığını devam ettirirken bir kısmı da zamanla ortadan kaybolmuştur" (Karademir, 2019: 434). Ülkemizin, Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü durumunda olması, İpek Yolu ve Baharat Yolu gibi dönemin en işlek ticaret yollarının güzergâhında bulunması şehirlerin gelişimini olumlu etkilemiştir.

Bir yerleşmenin "şehir" olarak nitelendirilebilmesi için gerekli en önemli kıstaslardan birisi de şehirsel fonksiyonlara sahip olmasıdır. Şehirler, daha çok birincil (primer) faaliyetlerin (bitkisel üretim, hayvancılık, ormancılık vb.) dışında kalan ekonomik sektörlerin geliştiği ve temel geçim kaynağını oluşturduğu yerleşmeler olarak kırsal alanlardan farklılaşır. Bu bakımdan şehirlerin sahip olduğu sanayi, ticaret, turizm, hizmet, eğitim, sağlık, finans gibi çeşitli fonksiyonlar, çekiciliğini ve etkilediği alanın genişliğini belirleyen en temel göstergelerdir. Ancak, çalışma sahasında olduğu gibi gelişmemiş veya az gelişmiş şehirlerde de tarımsal faaliyetler yürütülmektedir. Güvenlik sorunları nedeniyle sıklıkla kapatılan sınır kapılarının, 2020 Mart ayından günümüze kadar Covid-19 pandemisi nedeniyle ticari faaliyetlere kapalı olması ve son yıllarda şehirde kaçakçılığın eski önemini yitirmesi gibi nedenlerle, şehir nüfusu (belediye sınırları içerisindeki mahalleler) da tarıma yönelmiştir. Bu durum şehrin anatomisinde ciddi bir tezatlığa yol açmaktadır. Çünkü şehir merkezleri, geleneksel yaşam tarzından ziyade modern bir anlayışın öne çıktığı, değişimin-dönüşümün hızlı olduğu, farklılıkların ve yeniliklerin kolayca kabul gördüğü merkezlerdir. Dolayısıyla çalışma sahasında olduğu gibi ekonomik hayatın neredeyse bütünüyle tarım ve hayvancılığa dayandığı yerleşmelerde, toplumun bahsi geçen şehirsel özellikleri kazanması beklenemez. Ekonomik faaliyet türü, haneye yalnızca maddi bir gelir sağlayan bir sistemden ziyade, toplumların aynı zamanda sosyal ve kültürel yapılarını etkileyen bir "gelişmişlik düzeyi" göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışma sahasının en önemli şehir yerleşmeleri Hakkari ve Yüksekova'dır. Şemdinli, Çukurca ve Derecik şehirleri, şehirsel nüfus ve fonksiyonlarının daha az bir gelişme gösterdiği yerleşmelerdir. Yerleşmelerin şehir kategorisine girebilmesi için gerekli 10.000 nüfus kıstasına, Hakkari merkez ilk kez 1975 yılında, Yüksekova ise 1980'de ulaşmıştır. Bahsi geçen yerleşmelerin şehirsel özelliklerinin yeni yeni belirginleştiği bu dönemden birkaç yıl sonra (1984) bölgede ilk kez terörizm de baş göstermeye başlamıştır. Bu nedenle ülkemizin birçok Doğu ve Güneydoğu ilinde olduğu gibi, çalışma sahasında da kırsal alanlar güvenlik gerekçesiyle zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Bu sürecin kendisi ve sonrasında ortaya çıkan sosyal ve ekonomik olaylar aynı zamanda, çalışma sahasındaki şehir yerleşmelerinin gelişmesini

engelleyen esas nedenlerdir. Can güvenliğinin olmadığı bir bölgede şehirlerin ekonomik fonksiyonlarının gelişmesi ve cazibe merkezi haline gelmeleri son derece zordur.

Kırsal yerleşmelerin zorunlu olarak boşaltıldığı yıllarda (1987-2000), çalışma sahasının bütün şehirlerinde altyapı, eğitim, sağlık ve istihdam imkânları son derece gelişmemişti. Kırsal alanda tarımla uğraşan binlerce insanın zorunlu göçlerle geldiği şehirlerde, istihdam olabilecekleri tarım dışı faaliyetlerden söz etmek pek mümkün değildi. Dolayısıyla Hakkari merkez ve Yüksekova'da başta olmak üzere, çalışma sahasının bütün şehirlerinde çeşitli altyapı sorunlarının yanı sıra, işsizlik ve işsizlikle bağlantılı birçok sorun yaşanmaya başlamıştır. Gelişiminin başındaki bu şehir yerleşmelerinde, göçle gelen halkın kırsal yaşam tarzını devam ettirmesi ve alternatif ekonomik sektörlerin geliştirilememesi, tarım ve hayvancılığın günümüzde de temel geçim kaynağı olarak kalmasına neden olmuştur.

Köy boşaltma sürecinin yerel yönetimler tarafından iyi planlanamaması, çalışma sahasında da şehirsel gelişimi sekteye uğratan en önemli nedenlerden biri olmuştur. Kırsaldan göç ettirilen halkın daha az mağdur olması, ildeki ve ülke genelindeki büyük şehirlerin olumsuz etkilenmemeleri için çeşitli tedbirlerin alınması gerekmekteydi. Bu tedbirler; zorunlu göçlerle gelen halka yönelik istihdam olanağı yaratmak ve bu kesime şehrin belli bir bölgesinde geçici veya kalıcı olarak barınma imkânının verilmesi olmak üzere, barınma ve istihdam konularına yönelik olmalıydı. Böylece bir yandan şehirlerin kaotik bir süreç yaşamalarının önüne geçilecek, bir yandan da işsizliğe bağlı olarak büyük şehirlere yönelik göç en aza indirilecekti. Bilindiği gibi, Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nde uygulanan zorunlu göçlerle birlikte İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Mersin, Hatay ve Tekirdağ gibi büyük şehirlere önemli bir göç dalgası yaşanmıştır. Bu göçlerin etkisiyle söz konusu şehirlerde de işsizlik, enformel ekonomik sektörler, gecekondulaşma, suç oranı, trafik vb. çeşitli sorunlar da artış göstermiştir. Dolayısıyla çalışma sahasında kırsal alanlardan yapılan göçler, hem bölge içerisinde hem de ülke genelindeki şehirlerde çeşitli olumsuz etkiler yaratmıştır.

2.2.2.1. Hakkari Şehri

Hakkari şehrinin yüksekliği 1740 m olup, "Kuzeyde Karadağ (3.630 m), doğuda (Mere Dağı 3.200 m), güneydoğuda Cilo'nun bir bölümü olan Sümbül Dağı (3.940 m), güneyde Beridalo Dağı (3.250 m)" (Özden, 2016: 89) gibi yüksek dağlarla çevrilidir (Foto 2.17). Dağlık alanların fazla yer kaplaması şehirde, tarıma ve yerleşmeye uygun arazinin sınırlı olmasına yol açmıştır. Öte yandan ulaşım altyapısının gelişimini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca şehrin sert iklim koşulları da, büyüyüp gelişmesini engelleyen coğrafi etkenlerin başında gelir. Hakkari şehrinde yıllık ortalama sıcaklık 10,2°C, yıllık ortalama minimum sıcaklık -23,4 °C, yıllık toprak üstü minimum sıcaklığın -0,1 ve altında olduğu günler sayısı ortalaması 127,14, yıllık toplam yağış ortalaması 795,9 mm ve yıllık yağışlı günler sayısı ortalaması da 110,5 gündür. İklim verilerinden anlaşıldığı üzere toprak, yaklaşık 4,5 ay don halindedir. Bu bağlamda, şehrin gelişimi üzerinde fiziki coğrafya özelliklerinden topografya ve iklim daha belirleyici bir rol oynamıştır. Olumsuz topografya ve iklim özellikleri bir yandan şehirde başta ulaşım olmak üzere sanayi, ticaret, turizm gibi fonksiyonların gelişimini olumsuz etkilerken bir yandan da şehir içi hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesine yol açmıştır. Şehirde geniş çayır ve meraların bulunması hayvancılığın gelişmesinde önemli bir etkendir.

Foto 2. 17: Hakkari Şehir Merkezi ve Sümbül Dağı

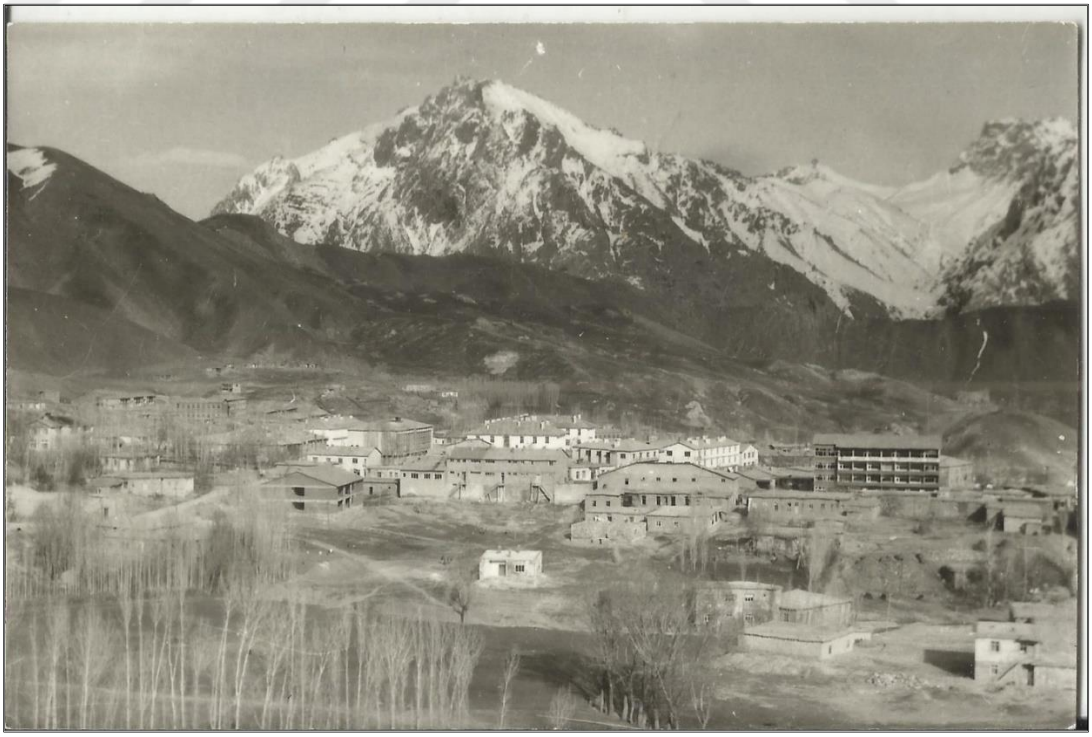
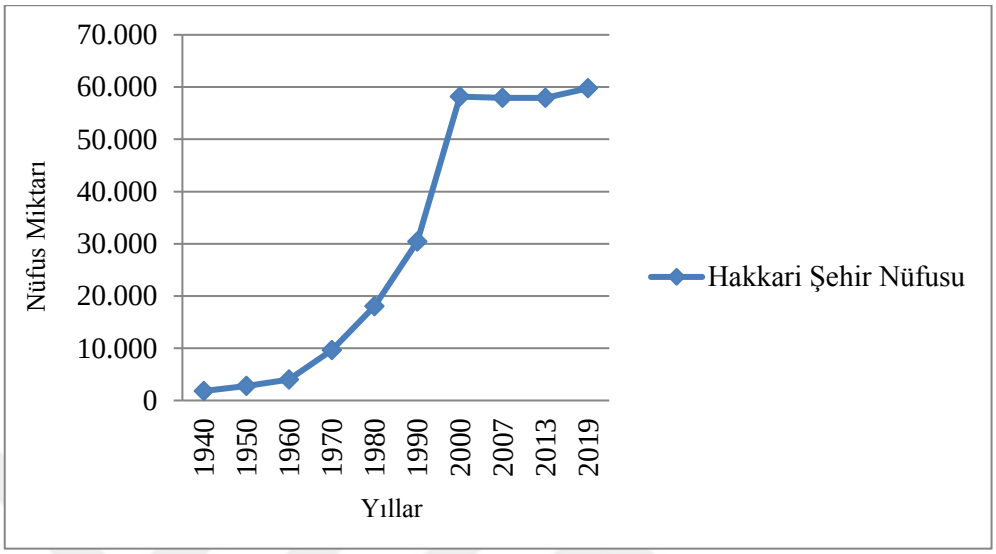

Foto 2. 18: Hakkari Şehrinden Nostaljik Bir Görünüm

Kaynak: https://tarihtarih.com/category/fotograf/

Grafik 2. 5: Seçilmiş Yıllarda Hakkari Şehir Nüfusunun Gelişimi

Kaynak: DİE ve TÜİK

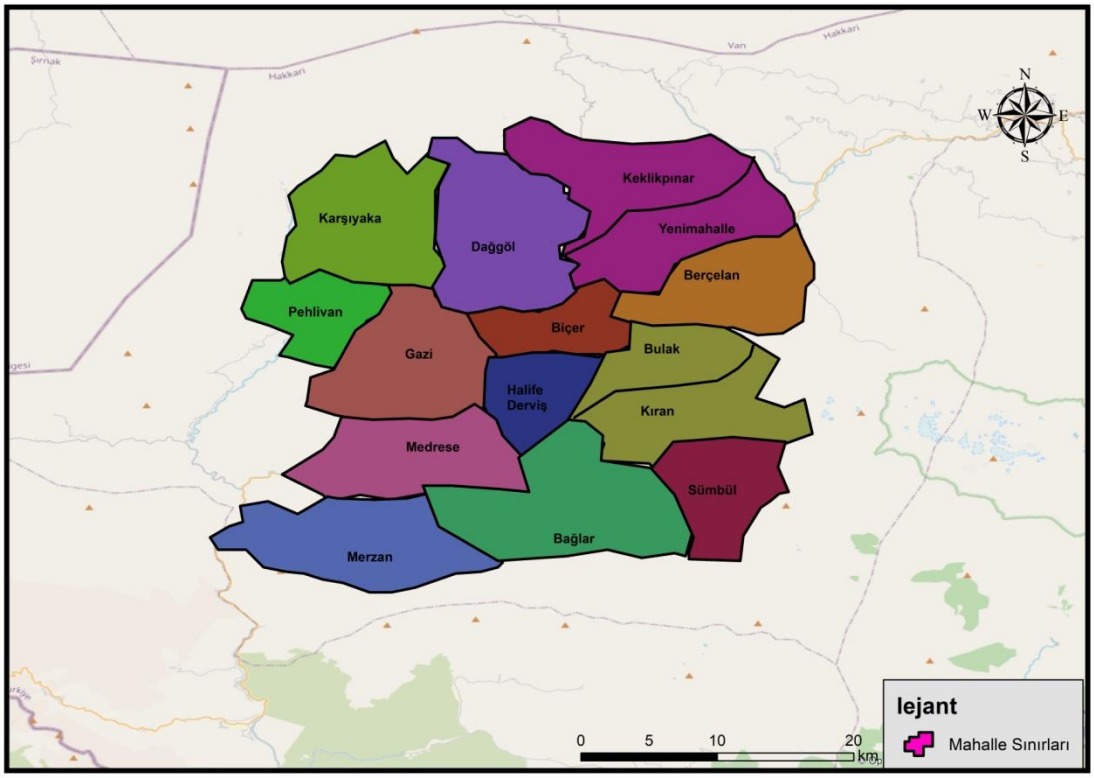
Hakkari şehrinin nüfusu 1940 yılında 1.821, 1950'de 2.756 ve 1960'ta da 3.982'dir. Bu yıllarda şehir, küçük bir kasaba görünümündedir (Foto 2.18). Hakkari şehrinde özellikle güvenlik nedeniyle zorunlu göçlerin (köy boşaltmaların) yoğun olarak yaşandığı 1990-2000 yılları arasındaki artış dikkat çekmektedir. 1990 yılında 30.407 olan nüfus miktarı 27.738 artarak 58.145'e ulaşmıştır. 2007-2013 yılları arasında durağan bir seyir izleyen Hakkari şehir nüfusu 2019 yılında az da olsa artarak 59.756'ya ulaşmıştır (Grafik 2.5).

2.2.2.1.1. Mahalleler

Hakkari şehri; Bağlar, Berçelan, Biçer, Bulak, Dağgöl, Gazi, Halife Derviş, Yenimahalle Karşıyaka, Keklikpınar, Kıran, Medrese, Merzan, Sümbül ve Pehlivan olmak üzere 15 mahalleden müteşekkildir (Harita 2.5). "Mahalle, kasaba ve şehirlerde büyük iskân gruplarını muayyen kalıplar içinde ve onları ünitelere ayıran bir sistem olur. Böylece mahalle kırda, kır iskânının temeli olurken, dış görünüşteki farklara rağmen, kasaba ve şehirlerin iskân kademesinin ilk basamağını teşkil eder" (Tunçdilek, 1967: 107-108). Biçer Mahallesi, Hakkari şehrinin ilk yerleşim çekirdeğini oluşturmaktadır. Zamanla artan nüfusla beraber şehir, düzlük alanların

nispeten daha çok görüldüğü ve yerleşime daha uygun olduğu kuzey kesimlere doğru yayılmıştır. Günümüzde Biçer mahallesi şehir merkezinin yaklaşık 6 km güneyinde kalmıştır. Şehrin merkezi iş alanı Berçelan, Yenimahalle, Bulak ve Gazi mahallelerinde toplanmıştır.

Harita 2. 5: Hakkari Merkez Mahalle Haritası (2019)

Tablo 2.26'da görüldüğü gibi Hakkari şehrinde 2 mahallenin nüfusu sürekli artış göstermiştir. Bunlardan biri şehrin en merkezi mahallelerinden biri olan Bulak'tır. Bulak mahallesinin çarşı merkezinde olması ve kiralık konut sayısının nispeten daha fazla olmasından dolayı nüfusu artma eğilimi göstermiştir. Buna karşılık şehrin güneybatı çeperindeki dağlık bir bölgede kalan ve merkeze oldukça uzak olan Merzan mahallesinde de nüfus sürekli artmıştır. Bunun temel nedeni mahallede kira ve arsa bedellerinin daha uygun olması, köylerden göç eden nüfusun burada kendi müstakil konutlarını inşa edebilmeleri ve yine mahallede hayvancılık faaliyetlerini sürdürebilmelerinden kaynaklanmıştır. Yani Merzan mahallesindeki nüfus artışı şehrin kendi nüfus dinamiğinden ziyade köylerden veya diğer ilçelerden gelen göçlerle artmaktadır.

Tablo 2. 26: Seçilmiş Yıllara Göre Hakkari Şehri Nüfusları

Sıra No	Mahalle Adı	2007	2010	2013	2016	2019
1	Bağlar	4.843	4.796	4.649	4.668	4.742
2	Berçelan	4.019	4.338	4.268	4.193	4.818
3	Biçer	3.406	3.499	3.206	3.067	3.145
4	Bulak	5.393	6.245	6.279	6.350	6.721
5	Dağgöl	4.419	4.909	4.595	4.580	4.756
6	Gazi	6.072	6.202	5.605	5.405	5.454
7	Halife Derviş	1.830	1.895	1.728	1.690	1.749
8	Karşıyaka	1.144	1.807	1.731	1.928	2.001
9	Keklikpınar	3.010	3.004	2.431	2.430	2.457
10	Kıran	2.657	2.614	2.530	2.601	2.631
11	Medrese	3.229	3.539	3.500	3.208	3.814
12	Merzan	3.332	3.901	3.912	4.092	4.136
13	Pehlivan	6.186	5.828	5.476	5.465	5.839
14	Sümbül	4.109	3.865	3.480	3.109	3.346
15	Yenimahalle	4.305	4.504	4.195	4.014	4.147
	Toplam	**57.954**	**60.946**	**57.585**	**56.800**	**59.756**

Kaynak: TÜİK

Şehirde 2019 yılı nüfus miktarının en yüksek olduğu ilk 3 mahalle (Bulak, Pehlivan ve Gazi) aynı zamanda şehrin en merkezi mahalleleridir. Mahaller nüfus miktarlarına göre; Bulak (6.721), Pehlivan (5.839) ve Gazi (5.454), Berçelan (4.818), Dağgöl (4.756), Bağlar (4.742), Yenimahalle (4.147), Merzan (4.136), Medrese (3.814), Sümbül (3.346), Biçer (3.145), Kıran (2.631), Keklikpınar (2.457), Karşıyaka (2.001) ve Halife Derviş (1.749) şeklinde sıralanır.

Tablo 2. 27: Alansal Büyüklüklerine Göre Mahalleler (ha)

Sıra No	Mahalle Adı	Toplam Mahalle Alanı
1	Kıran	2.061
2	Keklikpınar	2.430
3	Halife Derviş	1.690
4	Biçer	3.067
5	Medrese	3.208
6	Sümbül	3.109
7	Bağlar	4.688
8	Merzan	4.092
9	Dağgöl	4.580
10	Berçelan	4.193
11	Pehlivan	5.465
12	Karşıyaka	1.928
13	Gazi	5.405
14	Bulak	6.350
15	Yenimahalle	4.014

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Hakkari şehrindeki mahalleler alansal büyüklüklerine göre 1.690 ha ile 6.350 arasında değişiklik göstermektedir (Tablo 2.27). Şehirdeki yüzölçümü bakımından en geniş mahallelerin ilk üçü sırasıyla Bulak (6.350 ha), Pehlivan (5.465 ha) ve Gazi (5.405 ha) iken mahalleleriyken; Halife Derviş (1.690), Karşıyaka (1.928) ve Kıran (2.061) da alanı en küçük olanlardır.

Tablo 2. 28: Hakkari Şehrinde Bulunan Sit Alanları, Tescilli Yapı ve Kültür Varlıklarının Mahallelere Göre Dağılımı (2020)

Sıra No	Kültür Varlığı	Bulunduğu Mahalle
1	Colemerg Kalesi	Dağgöl
2	Biçer Mahallesi Mezarlığı	Biçer
3	Zeynel Bey Medresesi	Biçer
4	Zeynel Bey Mezarlığı	Biçer
5	Kızıl Kümbet Mezarlığı	Biçer
6	Oda Mezarı	Gazi
7	Halil Kilisesi	Berçelan
8	Meydan Medresesi	Biçer
9	Kızıl Kümbet Zaviyesi	Biçer
10	Melik Esat Cami	Biçer
11	İzettin Şir Camii	Dağgöl
12	Keneler Camii	Halife Derviş

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Daha önce de değinildiği gibi Biçer mahallesi, Hakkari şehrinin en eski yerleşim çekirdeğini oluşturmakta olup, kentsel sit alanı içerisinde yer alır. Buna bağlı olarak mahallede çok sayıda tarihi yapı bulunur. Nitekim şehirdeki 12 kültür varlığının yarısından fazlası (7'si) Biçer mahallesinde yer alır (Tablo 2.28). Biçer mahallesi Mezarlığı, Zeynel Bey Medresesi, Zeynel Bey Mezarlığı, Kızıl Kümbet Mezarlığı, Meydan Medresesi, Kızıl Kümbet Zaviyesi, Melik Esat Cami gibi tarihi yapılar Biçer mahallesinde bulunur. Bu yapılardan Meydan Medresesi 2019 yılında restore edilerek ziyarete açılmıştır. Ancak restorasyon kapsamında medresenin taş duvarları (içeriden) sıvayla kapatılmış ve mimarisi özgünlüğünü kısmen yitirmiştir. Mahalle sınırları içerinde yer alan Zeynel Bey Medresesi, büyük ölçüde tahrip olmuş ve günümüzde ancak temel duvarlarının kalıntıları görülebilmektedir. Şehirde son yıllarda tarihi yapıların korunmasına yönelik çalışmalar artmış olmakla birlikte, bu çalışmalar il geneline yayılmamıştır. Dolayısıyla özellikle Hakkari şehrinde olmak üzere, diğer şehir merkezlerinde de birçok tarihi yapı çevre düzeninden yoksun olup ilgisizlikten dolayı her geçen gün zarar görmektedir.

Tablo 2. 29: Hakkari Şehrindeki Mahallelerin Aylık Gelir Durumu (2019)

Sıra No	Mahalle Adı	Gelir Düzeyi (%)			
		0-500 TL	**501-1.000 TL**	**1.001-2.000 TL**	**2.001 TL ve Üzeri**
1	Bağlar	-	14,29	45,65	40,06
2	Berçelan	-	17,13	40,63	42,24
3	Biçer	-	15,66	38,13	46,21
4	Bulak	-	11,63	15,95	72,42
5	Dağgöl	-	10,21	13,45	76,34
6	Gazi	-	12,65	16,01	71,34
7	Halife Derviş	-	10,39	28,45	61,16
8	Karşıyaka	-	18,54	47,91	33,55
9	Keklikpınar	-	19,42	40,74	39,84
10	Kıran	-	12,54	38,85	48,61
11	Medrese	-	15,84	30,68	53,48
12	Merzan	-	19,39	41,97	38,64
13	Pehlivan	-	5,11	23,72	71,17
14	Sümbül	-	14,46	42,68	42,86
15	Yenimahalle	-	18,56	40,55	40,89

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Hakkari şehrinde gelir düzeyi ile mahallelerin konumu arasında sıkı bir ilişki vardır. Şehir merkezinde (merkezi iş alanında) bulunan mahallelerin gelir durumunun, şehrin çeperinde kalan; yaşayış tarzı ve konut yapısı bakımından kırsal özelliklerin baskın olduğu mahallelere göre daha yüksektir (Tablo 2.29). Gelir düzeyinin %15-%19 oranıyla aylık 501-1.000 arasında olduğu Biçer (15,66), Karşıyaka (18,54), Keklikpınar (19,42), Medrese (15,84) ve Merzan (19,39) (Foto 2.19) mahallelerinin merkezden uzak olması dikkat çekmektedir. Söz konusu mahalleler aynı zamanda zorunlu göçlerin yaşandığı 1990-2000 yılları arasında köylerden gelenlerin yoğun olarak göç ettiği mahallelerdir. Buna karşılık gelir düzeyinin %60-%76'sının aylık 2.001 TL ve üzerinde olduğu Pehlivan (71,17), Halife Derviş (61,16), Gazi (71,34), Dağgöl (76,34) ve Bulak (72,42)'ın şehrin merkezi mahalleleri olması, mahallelerin konumu ve gelir düzeyi arasındaki bağlantıyı göstermesi bakımından önem taşır.

Foto 2. 19: Merzan Mahallesi

2.2.2.1.2. Arazi Kullanışı ve Fonksiyon Alanları

Şehir fonksiyonları, şehirde bulunan doğal, ekonomik ve kültürel kaynakların doğru bir şekilde kullanılması ve örgütlenmesiyle şehre merkezilik özelliği kazandıran faaliyetler bütünüdür. Hakkari şehrinde fonksiyon alanları çoğunlukla keskin bir ayırım göstermeksizin, çarşı merkezinde yoğunlaşmıştır. Merzan mahallesindeki küçük sanayi sitesi hariç; yönetim, konut, ticaret, eğitim, sağlık ve sosyo-kültürel alanlar şehirsel alanda düzensiz bir dağılım gösterir. "Büyük şehir yerleşmelerinde, fonksiyon çeşitliliği yanında, her bir fonksiyon sahasının diğerinden tamamen ayrılması ve çok geniş fonksiyonel kullanılış alanlarının ortaya çıkmış olmasına karşılık, küçük şehirlerde şehir içi arazi kullanılışı, bütün şehirsel fonksiyonların çoğunlukla bir cadde ve meydan etrafında yoğunlaştığı, küçük bir çarşı ile oturma alanlarından oluşan, üç veya dört fonksiyonel kullanılış alanı ile sınırlı kalmaktadır" (Kaya, 2008: 100). Dolayısıyla Hakkari şehrinin, fonksiyon alanlarının dağılışı bakımından küçük şehirlerin karakteristik özelliklerini gösterdiği sonucuna varılmaktadır.

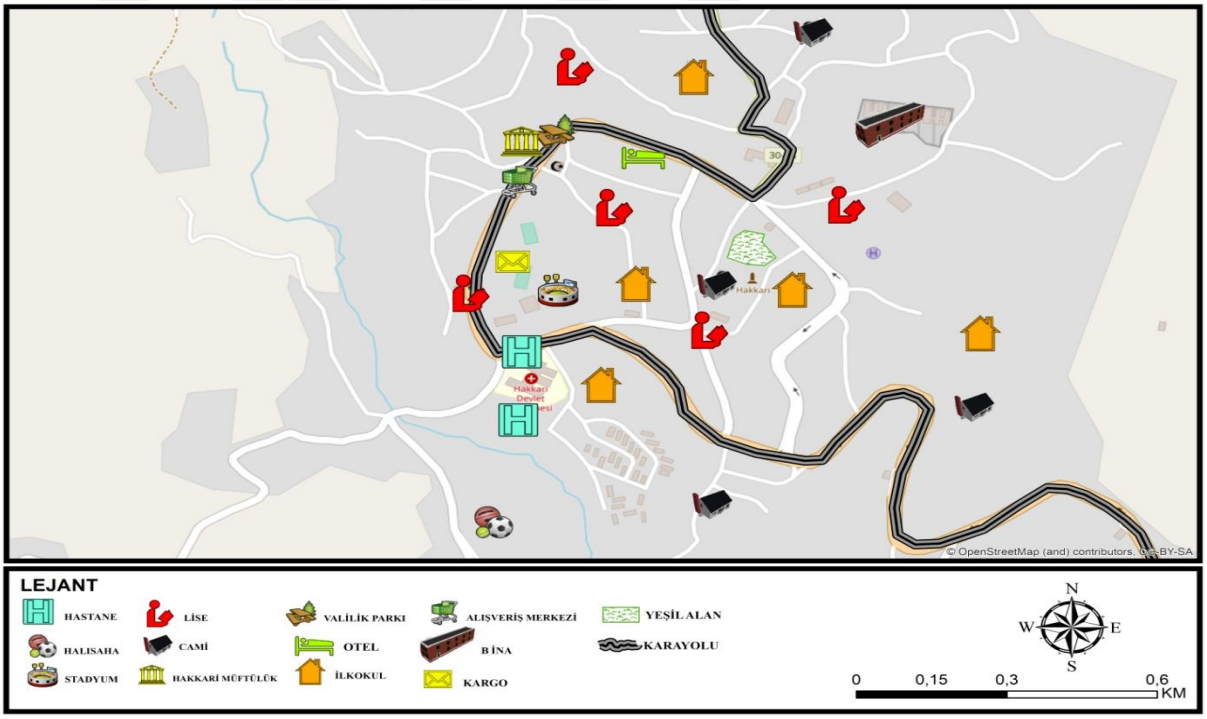
Tablo 2. 30: Hakkari Şehrinde Arazi Kullanım Durumu (2020)

Kullanımlar	Alan (ha)	Oran (%)
Meskun Konut Alanı	284.45	19
Ticari Alan	14.47	2
Ağaçlık Alan	98.64	5,62
Akaryakıt	1.94	0.13
Askeri Alan	41.37	3,55
Bağ Bahçe	190.91	13
Bataklık	0.83	0.07
Belediye Hizmet Alanı	1.34	0.10
Boş Alan	552.81	37
Dere	31.48	1.10
Dini Tesis Alanı	3.19	0.21
Eğitim Tesis Alanı	22.80	1.52
Hafriyat	1.71	0,12
Küçük Sanayi Sitesi	1.82	0,12
Kültür	0.68	0,08
Lojman Alanı	5.11	0,34
Mezarlık	20.69	1,38
Otogar	0.42	0,04
Otopark	0.98	0,08
Park	2.72	0,16
Resmi Kurum Alanı	26.09	0,50
Sağlık Alanı	2.34	0,15
Sanayi	1.76	0,14
Sanayi Alanı	0.81	0,05
Sosyo-Kültürel Alan	0.91	0,07
Spor Alanı	5.01	0,30
Tarım	3.20	0,21
Teknik Altyapı	3.73	0,25
Turizm Tesis Alanı	0.08	0,01
Üniversite Alanı	9.44	0,63
Yurt Alanı	0.87	0,07
Yollar	167.42	12
Toplam	1.500,02	100

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Hakkari şehrinin mevcut arazi kullanım kalıplarının verildiği Tablo 2.30 incelendiğinde; sırasıyla boş alanlar (552.81 ha), meskun konut alanları (284.45), bağ bahçe alanları (190.91) ve yolların (167.42) en çok alan kapladığı görülür. Boş alanların, toplam alanın %37'sine denk gelmesi dikkat çekicidir. Bu durum dağlık alanların şehirde geniş yer kaplamasıyla açıklanabilir. Şehrin çevresinde yer alan boş alanlar büyük oranda tarım ve hayvancılık faaliyetleri amacıyla kullanılmaktadır. Şehirde konut alanları toplam alanının %19'una karşılık gelmekte olup, boş alanlardan sonra en geniş yayılış gösteren fonksiyon alanıdır. Toplam alanın %5,62'sine karşılık gelen ağaçlık alanlar, çoğunlukla elma, armut, erik gibi meyve ağaçlarıyla kavaklardan oluşmaktadır.

Harita 2. 6: Hakkari Şehrinin Fonksiyon Haritası

Hakkari şehrinde okulların geniş bir alana yayıldığı görülür (Harita 2.6). Şehirde ilkokul, ortaokul ve lise düzeylerinde toplam 57 okul bulunur. Şehrin güneyinde görünen toplu konut alanı Sümbül mahallesinde yer alır. Askeri ve sivil olarak iki bölüme ayrılan bu konutlar şehrin girişinde (tek bir girişi var) yer alır.

Foto 2. 20: Surma Hanım Parkı

Gazi Mahallesi'ndeki Valilik Parkı şehirdeki en büyük parktır. Sümbül Mahallesi'nde yer alan Surma Hanım Parkı da şehirde öne çıkan parklardan biridir (Foto 2.20). Surma Hanım parkı ismini Nasturi patriği Mar Şemun'un kız kardeşinden almıştır.

2.2.2.1.2.1. Ekonomik Fonksiyonlar

Şehirlerin büyüyüp gelişmesi ve çevresindeki yerleşmeler için bir cazibe merkezi haline gelebilmesi, sahip oldukları ekonomik fonksiyonlarla paralel bir gelişim gösterir. "Şehirsel fonksiyonlar, şehrin büyüklüğüne, konumuna ve önemine göre çeşitlenir" (Bayartan, 2005: 94). Şehirlerin konumu, şehirsel fonksiyonların gelişimine etki eden en önemli unsurdur. Bir şehrin liman veya askeri fonksiyonu tamamen konumla alakalıdır. Öte yandan çevresindeki birçok yerleşmeye göre merkezi bir konumda bulunan aynı zamanda gelişmiş bir ulaşım ağına sahip şehir yerleşmelerinde, ekonomik fonksiyonlar daha kolay gelişme imkânı bulur.

Şehirlerin karakteristik özellikleri esas olarak ekonomik fonksiyonlarıyla bağlantılı olarak şekillenir. **"**Ekonomik hizmetler, bir şehrin hayati devamlılığını ve çevresiyle iletişimini sağlayan ayrıca şehre dinamizm kazandıran hizmetlerdir"

(Kaya, 2008: 117). Ulusal ve uluslararası ölçekte geniş bir etkiye sahip şehirlerde ekonomik fonksiyonların gelişmiş olması tesadüfi değildir.

2.2.2.1.2.1.1. Tarım Fonksiyonu

Hakkari şehrinin ekonomik yapısı incelendiğinde, daha çok kırsal bir karaktere sahip olduğu görülür. Çünkü şehirdeki tarım ve hayvancılık faaliyetleri halen en önemli ekonomik fonksiyon durumundadır. **"**Şehirler, tarımsal faaliyetlerin yapılmadığı yerleşmeler değildir. Tarım fonksiyonunun yanı sıra başka fonksiyonların da gelişmesi, şehirleri kır yerleşmelerinden ayırır" (Karademir, 2020: 293). Bu bakımdan tarımsal faaliyetlerin kimi şehirlerde varlığını devam ettirmesine karşılık bu faaliyetlerin şehrin istihdamında sanayi, ticaret, turizm, sağlık, eğitim, finans gibi sektörlere göre daha geri planda kalması beklenmektedir.

Tarımsal faaliyetler, insanlara temel besin maddeleri üretmesi bakımından tarih boyunca önemini korumuştur. "Tarım sektörü, ekonomi içindeki azalan payına rağmen, kırsal kalkınma ve gıda güvenliği açısından stratejik bir konudur" (Balcı Akova, 2019: 199). Günümüzde başta gelişmiş ülkelerde olmak üzere refah seviyesinin artmasına bağlı olarak sağlıklı yaşam bilinci gelişmiştir. Sağlıklı bir yaşamın kuşkusuz en önemli gereklerinden biri sağlıklı gıdalar tüketmektir. Bu bakımdan özellikle organik tarım ürünlerinin önemi her geçen artmakta ve organik ürün pazarları büyük şehirlerden küçük şehirlere doğru artma eğilimi göstermektedir.

Tablo 2. 31: Hakkari Şehrinde Tarımsal Arazi Kullanım Durumu (2020)

Arazinin Cinsi	Alanı (ha)	Payı (%)
Tarla Alanı	6.002,30	69,4
Nadas Alanı	1.042,70	12,11
Sebze Alanı	653,00	7,55
Meyve Alanı	945,80	10,94
Toplam Tarım Alanı	**8.648,80**	**100**

Kaynak: Hakkari Tarım ve Orman İl Müdürlüğü

Tablo 2.31'de görüldüğü üzere, Hakkari şehrinde tarım arazisinin %69,4'ü tarla alanından oluşmaktadır. Buna karşılık şehirde yükseklik, eğim, sıcaklık ve

sulama koşullarının elverişsiz olması ve pazar olanağının son derece sınırlı olmasından dolayı tarımsal üretim miktarı azdır. Şehirdeki tarım faaliyetleri daha ziyade ailelerin kendi ihtiyaçlarına yönelik olarak yapılmaktadır. Tarımsal arazi kullanımının %7,55'i sebze, %10,94'ü meyve üretim alanına karşılık gelir. Şehirde şiddetli soğuklara karşı daha dirençli olan elma üretimi son yıllarda artmıştır.

Tablo 2. 32: Hakkari Şehrinde Şehir İçi Hayvancılık Faaliyetlerinin Mahallere Göre Dağılımı (2020)

Sıra No	Mahale Adı	Keçi ve Koyun Sayısı	Sığır ve Manda Sayısı
1	Bağlar	6	13
2	Berçelan	780	77
3	Biçer	150	3
4	Bulak	1.919	5
5	Dağgöl	1.672	14
6	Gazi	1.432	38
7	Halife Derviş	107	3
8	Karşıyaka	639	26
9	Keklikpınar	491	18
10	Kıran	985	50
11	Medrese	24	5
12	Merzan	2.534	165
13	Pehlivan	1.977	11
14	Sümbül	562	2
15	Yenimahalle	3.058	55
	Toplam	**16.336**	**485**

Kaynak: Hakkari Tarım ve Orman İl Müdürlüğü

Hakkari şehrinde toplam 16.528 küçükbaş ve 489 büyükbaş hayvan bulunmaktadır. Küçükbaş hayvan sayısı bakımından Yenimahalle (3.058), Merzan (2.534), Pehlivan (1.977), Bulak (1.919), Dağgöl (1.672) ve Gazi (1.432); büyükbaş hayvan sayısı bakımından da Merzan (165), Berçelan (77), Yenimahalle (55) ve Kıran (50) mahalleleri öne çıkmaktadır (Tablo 2.32). Merzan ve Yenimahalle'nin şehir merkezinden uzak, dağ yamaçlarında kalan kesimlerinde mera hayvancılığı daha yoğun olarak yapılmaktadır.

2.2.2.1.2.1.2. Ticaret Fonksiyonu

Ticaret, tarihten beri şehir yerleşmelerinde öne çıkan ekonomik faaliyetlerin başında gelmiştir. Bir şehrin ulaşım ağlarının kesişme bölgelerinde ve özellikle de bir limanın yanında kurulmuş olması, ticaret fonksiyonunun canlanmasına ve böylece hızlı nüfuslanma sürecinin gelişmesine neden olmuştur (Sertkaya Doğan, 2019: 7-8; Üçışık Erbilen, 2019: 75; Hayır Kanat, 2016: 277). Hakkari şehrinin İran ve Irak ülkelerinin sınırlarına yakın bir bölgede kurulmuş olması söz konusu ülkelerle ticari ilişkiler geliştirmesi bakımından önemli bir avantajdır. Ancak bölgede zaman zaman tırmanışa geçen güvenlik sorunları nedeniyle bu ülkelere olan geliş-gidişlerle beraber ticari ilişkiler de sekteye uğramaktadır.

Hakkari şehrinde birkaç yıl öncesine kadar en önemli ticaret kollarından biri ildeki sınır bölgelerinden şehre getirtilen elektronik, sigara ve akaryakıt gibi ürünlerin alım satımına dayanmaktaydı. Bahsi geçen ürünler sınır ticareti veya kaçakçılığı kapsamında elde edilmekteydiler. Sınır bölgelerinde son yıllarda denetimlerin arttırılmasıyla sınır kaçakçılığının eskisi gibi yapılamaması ve son bir yıldır tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını nedeniyle ildeki Türkiye-İran gümrük kapısının (Esendere) kapalı olması, hem il genelinde hem de Hakkari şehrinde sınır ticaretine bağlı ekonomik hareketliliği büyük ölçüde bitirmiştir.

Hakkari şehrinde en önemli ticari faaliyetlerin başında madencilik faaliyetleri gelmektedir. Şehirde bulunan kurşun ve çinko madenlerinin yarı işlenmiş olarak İran'a ihraç edilmesi aynı zamanda şehirdeki ihracatın da temelini oluşturmaktadır. Hakkari şehrinde ticaret Çölemerik, Bulvar ve İstiklal Caddeleri boyunca ve ara sokaklardaki iş yerlerinde yoğunlaşmıştır (Foto 2.21).

Foto 2. 21: Hakkari Şehrinin Merkezi İş Alanı

Tablo 2.33'te Hakkari merkezde öne çıkan sektörlerin başlıcalarına yer verilmiştir. lokantacılık 22, giyim-konfeksiyonculuk 18, Kafe-Bar 14, Yapı inşaat, ayakkabıcılık 8, balcılık 6, temizlik ürünleri 6, zücaciye 4 ve telefonculuk alanında 5 işyeri hizmet vermektedir.

Tablo 2. 33: Hakkari Şehrinin Esnaf ve Sanatkârlar Odasına Bağlı Başlıca İşletmeler (2019)

İşletme Türü	İşletme Sayısı
Avukat-Hukuk	4
Ayakkabıcılık	8
Baharatçılık	5
Mobilyacılık	4
Balcılık	6
Basın Yayın Haber	2
Bilgisayar-Bilişim- Yazılım	2
Kafe-Bar	14
Çiçekçilik	3
Çocuk Oyun Salonu	1
Emlak Ofisi	1
Ev Elektroniği	5
Lokantacılık	22
Fırın	4
Fotoğrafçılık	2
Giyim-Konfeksiyonculuk	18
Gözlükçü	2
Güzellik Merkezi	1
Reklam-Tasarım	4
Seyahat Acentesi	1
Sigorta Acenteliği	3
Şarküteri	3
Tekstil	3
Telefoncu	5
Temizlik Ürünleri	6
Veterinerlik	2
Yapı İnşaat	12
Züccaciye	4
TOPLAM	147

Kaynak: Hakkari Merkez Esnaf ve Sanatkârlar Odası

Hakkari merkez Esnaf ve Sanatkarlar Odası Başkanlığı'na kayıtlı toplam esnaf sayısının %17'si lokantacılık, %14'ü giyim-konfeksiyonculuk, %9'u yapı inşaat, %6'sı kafe-bar, %5'i balcılık ve temizlik ürünleri, %4'ünü telefonculuk ve ev elektroniği, %3'ünü fırıncılık, reklam ve tasarım, avukat- hukuk büroları ve ayakkabıcılık, %2'si fotoğrafçılık, gözlükçülük, bilgisayar-bilişim-yazılım, veterinerlik, tekstil ve züccaciye, %1'ini seyahat acentesi, güzellik merkezi, emlak ofisi ve çocuk oyun salonu oluşturmaktadır.

2.2.2.1.2.1.3. Sanayi Fonksiyonu

Hakkari şehrindeki sanayi faaliyetleri oldukça küçük ölçeklidir. Şehirde sanayi faaliyetleri 0,81 ha kaplamakta olup, toplam alanının %0,05'ini teşkil eder. Şehirdeki sanayi faaliyetleri daha çok atölye tipi şeklindedir. Merzan mahallesindeki küçük sanayi sitesi 50 işyeri kapasiteli olup, sitede; pvc-alüminyum kapı-pencere doğrama, ahşap mobilya (kapı-mutfak dolapları ve aksamı) üretimi yapan firmalar ve otomotiv sektöründe tamir hizmeti veren iş yerleri yer almaktadır (Foto 2.22).

Foto 2. 22: Hakkari Şehrindeki Küçük Sanayi Sitesi

Foto 2. 23 : Hakkari Şehrinin Güneyinde, Hakkari-Çukurca Karayolu Üzerinde Bulunan Çimento Fabrikası

Şehirde 1 kilim ipi üretim fabrikası ve 1 çimento fabrikası bulunur. Hakkari-Van Karayolu üzerinde kurulan çimento fabrikası, başta Hakkari şehri olmak üzere il geneline hizmet vermektedir (Foto 2.23).

2.2.2.1.2.1.4. Kültürel Fonksiyonlar

Kültürel fonksiyon şehirde yürütülen eğitim, dini, sportif, kültür ve sanatla alakalı faaliyetleri kapsar. "Şehirler kültürel hizmetler açısından önem kazanmış merkezlerdir. Bu kültürel hizmetler arasında ilk akla gelen ve üzerinde ilk durulması gereken üniversite ve çeşitli yüksekokullarla ilgili hizmetlerdir" (Akova, 2019: 122). İlde 2008 yılında açılan Hakkari üniversitesi, şehrin kültürel ve eğitim fonksiyonu bakımından önem taşır. Üniversite bünyesinde 5 fakülte, 3 meslek yüksek okulu,1 yabancı diller yüksek okulu bulunmakta olup, toplam 306 öğretim elemanı görev yapmaktadır. Günümüz itibariyle yüksek lisans ve doktora programları bulunmayan üniversitede, toplam 1.905 öğrenci görev almaktadır.

Hakkari şehrinde diğer eğitim hizmetleri; 23 lise, 14 ortaokulu, 14 ilkokul, 4 özel eğitim okulu, 3 anaokulu ve Halk Eğitim Merkezi'nde yürütülmektedir. Şehirde 4 lise, 1 ortaokul ve 1 ilkokul olmak üzere toplam 6 özel okul bulunur (Tablo 2.34). Gazi İlkokulu ve Gazi Ortaokulu aynı binada yer alır (Foto 2.24). İl genelinde olduğu gibi Hakkari şehrinde de anaokulu sayısı çok azdır.

Tablo 2. 34: Hakkari şehrindeki Okullar

Sıra No	Okul Adı	Okulun Durumu
1	Atatürk Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	Resmi
2	Cumhuriyet Anadolu	Resmi
3	Fatma Aliye Hanım Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	Resmi
4	Gazi Mustafa Kemal Anadolu Lisesi	Resmi
5	Hakkari Anadolu Lisesi	Resmi
6	Hakkari Atatürk Anadolu Lisesi	Resmi
7	Hakkari Fen Lisesi	Resmi
8	Hakkari Güzel Sanatlar Lisesi	Resmi
9	Hakkari Kız Anadolu İmamhatip Lisesi	Resmi
10	Hakkari Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	Resmi
11	Hakkari Özel Eğitim Meslek Okulu (Zihinsel Engellilere Yönelik)	Resmi
12	Hakkari Özel Eğitim Uygulama Okulu I. Kademe	Resmi
13	Hakkari Özel Eğitim Uygulama Okulu II. Kademe	Resmi
14	Hakkari Özel Eğitim Uygulama Okulu III. Kademe	Resmi
15	Hakkari Spor Lisesi	Resmi
16	Hakkari Sümbül Anadolu Lisesi	Resmi
17	İbni Sina Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	Resmi
18	Mehmet Akif Ersoy Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	Resmi
19	Hakkari Teknokent Koleji Anadolu Lisesi	Özel
20	Hakkari Teknokent Koleji Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	Özel
21	Kural Anadolu Lisesi	Özel
22	Kural Fen Lisesi	Özel
23	Kural Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	Özel
24	Şehit Teğmen Abdulselam Özatak Çok Programlı Anadolu Lisesi	Resmi
25	TOBB Hüseyin Çelik Anadolu İmam Hatip Lisesi	Resmi
26	Türk Telekom Sosyal Bilimler Lisesi	Resmi
27	15 Temmuz Şehitleri Anadolu Lisesi	Resmi
28	23 Nisan Ortaokulu	Resmi
29	Atatürk Ortaokulu	Resmi

30	Cumhuriyet Ortaokulu	Resmi
31	Cengiz Topel Ortaokulu	Resmi
32	Vali M. Lütfullah Bilgin Ortaokulu	Resmi
33	Fatih Sultan Mehmet Ortaokulu	Resmi
34	Gazi Ortaokulu	Resmi
35	Hacı Salih Şen Ortaokulu	Resmi
36	Şehit Yarbay Mesut Kuru Ortaokulu	Resmi
37	TOBB Ortaokulu	Resmi
38	Kazım Karabekir Ortaokulu	Resmi
39	Sermaye Piyasası Kurulu Ortaokulu	Resmi
40	Selahattin Eyyubi Ortaokulu	Resmi
41	Seyyit Taha İmam Hatip Ortaokulu	Resmi
42	Hakkari Doğu Koleji Ortaokulu	Özel
43	Hakkari Doğu Koleji İlkokulu	Özel
44	Cumhuriyet İlkokulu	Resmi
45	Yunus Emre İlkokulu	Resmi
46	Atatürk İlkokulu	Resmi
47	Vali Orhan Işın İlkokulu	Resmi
48	Cengiz Topel İlkokulu	Resmi
49	Gazi İlkokulu	Resmi
50	Hacı Salih Şen İlkokulu	Resmi
51	Şehit Yarbay Mesut Kuru İlkokulu	Resmi
52	Kazım Karabekir İlkokulu	Resmi
53	Şehit Vali Derviş Yalım İlkokulu	Resmi
54	Milli Eğitim Vakfı İlkokulu	Resmi
55	Sermaye Piyasası Kurulu İlkokulu	Resmi
56	Şehit Çetin Deniz İlkokulu	Resmi
57	Selehattin Eyyubi İlkokulu	Resmi
58	Berfin Anaokulu	Resmi
59	Sümbül Anaokulu	Resmi
60	Papatya Anaokulu	Resmi

Kaynak: Hakkari Milli Eğitim Müdürlüğü

Şehirde bulunan özel okullar; Hakkari Teknokent Koleji Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Hakkari Teknokent Koleji Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Kural Anadolu Lisesi, Kural Fen Lisesi, Kural Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Hakkari Doğu Koleji Ortaokulu ve Hakkari Doğu Koleji İlkokulu'dur. Gelir düzeyi daha

yüksek ailelerin tercih ettiği bu okullar, şehir merkezine gelişi güzel bir şekilde dağılış göstermektedir.

Hakkari Halk Eğitim Merkezi bünyesinde eğitim veren 8 kursta toplam 229 kursiyer bulunur (Tablo 2.35). Giyim, halk oyunları ve müzik kurslarının kursiyer sayıları eşit olup 55'tir. Şehrin en önemli el sanatlarından biri olan kilim dokumada 42 kursiyer bulunur. Geriye kalan kurslar da kursiyer sayılarına göre nakış (35), el sanatları (28), aşçılık (6), kuaförlük (5), resim ve fotoğraf (3) şeklinde sıralanır.

Tablo 2. 35: Hakkari Halk Eğitim Merkezi Bünyesinde Eğitim Veren Kurslar ve Öğrenci Sayıları (2020)

Sıra No	Kurs Adı	Kursiyer Sayısı
1	Kilim	42
2	Giyim	55
3	Nakış	35
4	El Sanatları	28
5	Aşçılık	6
6	Kuaförlük	5
7	Resim ve Fotoğraf	3
8	Halk Oyunları ve Müzik	55
	Toplam	**229**

Kaynak: Hakkari Halk Eğitim Merkezi

Hakkari şehri, kültürel fonksiyonlar kapsamında değerlendirilen sportif faaliyetler bakımından son yıllarda öne çıkmaktadır. Şehirde sportif faaliyetlerin artmasında yine son yıllarda kurulan doğa sporları kulüplerinin çok ciddi bir etkisi olmaktadır. Şehirde dağ tırmanışları, doğa yürüyüşleri, kamp, kano, rafting ve yamaç paraşütü vb. faaliyetler düzeleyen kulüpler, aynı zamanda turizmin gelişmesine de önemli bir katkı sunmaktadırlar.

Foto 2. 24: Gazi İlkokulu ve Gazi Ortaokulu (Sol Üstte), Sümbül Anaokulu (Sağ Üstte), Rehberlik ve Araştırma Merkezi (Altta).

Hakkari özellikle rafting spor dalında ülke çapında başarılar elde eden takımlara sahiptir. Şehirde kadın ve erkek olmak üzere 2 rafting takımı bulunmaktadır. Bu takımlar 2018 yılında düzenlenen "Ulusal Rafting Şampiyonası'nda 3.'lük elde etmişlerdir. 2020 Türkiye Rafting Şampiyonası'nın 4 gün süren 2. ayak yarışmaları Hakkari'nin Zap Suyu'nda yapılmıştır.

Foto 2. 25: Hakkari Spor Tesisi

Şehirde 1 futbol kadın ve 1 voleybol erkek takımı bulunur. Voleybol ve futbol antrenmanları Merzan mahallesindeki spor tesisinde yapılmaktadır (Foto 2.25).

Foto 2. 26: Meydan Medresesi

Hakkari şehrinin kültürel fonksiyonunu geliştirmek amacıyla en önemli kültür varlıklarından biri olan Meydan Medresesi restore edilmiştir (Foto 2.26). Şehirde sinema ve devlet tiyatrosu bulunmamaktadır. Ancak valilik bünyesinde faaliyet gösteren 80 kişilik Reng-i Hakkari Sanat Topluluğu şehirde müzik, tiyatro, folklor ve el sanatları alanında faaliyetler göstermektedir (Foto 2.27). Bahsi geçen alanlarda Atatürk Kültür Merkezi bünyesinde açılan kurslarda sanat topluluğundaki eğitmenler tarfından dersler verilmektedir. Bu bakımdan topluluğun şehirde kültür ve sanatın gelişimine önemli bir katkı sunduğu söylenebilir.

Foto 2. 27: Rengi Hakkari Sanat Topluluğu

2.2.2.1.2.1.5. Sağlık Fonksiyonu

Hakkari şehrinde sağlık hizmetleri 1 devlet hastanesi, 1 ağız ve diş sağlığı merkezi, 1 aile sağlığı merkezi, 1 toplum sağlığı merkezi ve Merzan, Kıran, Biçer, Sümbül, Pehlivan ve Gazi mahallelerinde olmak üzere 6 sağlık ocağında yürütülmektedir. İldeki tek ağız ve diş sağlığı merkezi Hakkari şehrinde bulunur (Foto 2.28 ve Foto 2.29). Bu nedenle hasta sayısı oldukça fazladır. Ancak hastanede

hem doktor sayısı hem de teknik altyapı yetersizliği nedeniyle kaliteli bir hizmet yürütülememektedir.

Foto 2. 28: Hakkari Devlet Hastanesi

Foto 2. 29: Hakkari Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi

Hakkari şehri, sağlık fonksiyonu bakımından oldukça geri kalmıştır. Hem hastane hem de sağlık personelinin yetersiz olması ve gelen personelin zorunlu doğu görev süresini doldurduktan sonra şehirden ayrılması, bu sektörün gelişmesinde ciddi bir engel durumundadır. Ayrıca şehre gelen sağlık personelinin büyük bir çoğunlukla mesleğe yeni başlayan tecrübesiz kişilerden oluşması yine bu alandaki en önemli sorunlardan biridir. Bu duurumun şehirde yanlış tanı ve tedavi yöntemlerinden kaynaklı sağlık sorunlarına yol açtığı düşünülmektedir.

2.2.2.1.2.1.6. Ulaşım Fonksiyonu

Şehirlerdeki en önemli fonksiyonlardan biri olan ulaşım sektörünün önemi, küreselleşmeyle beraber her geçen gün daha da artmaktadır. Bu nedenle ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile ulaşım altyapısı birbirine paralel olarak gelişir. Dolayısıyla "temel ulaşım sorunlarını çözemeyen ülkeler diğer sektörlerde de başarılı olmakta güçlük çekmektedir" (Bakırcı, 2019: 353). Çünkü ulaşım sistemleri, şehirdeki diğer bütün fonksiyonların gelişimini etkileyen en temel önemli unsurlardan biridir.

"Yerleşme ister şehir, ister kır olsun çeşitli yönlere giden ve bu yönlerden gelen yol şebekesinin kavşağındadır" (Akova, 2019: 112). Önemli ulaşım ağları üzerinde veya yakınında kurulan şehirlerin, ulaşım kolaylığına bağlı olarak daha hızlı bir gelişme gösterdikleri bilinmektedir. Bununla beraber, "şehrin makro formu ile şehir içi ulaşım hizmetlerinin örgütlenmesi karşılıklı etkileşim içinde bulunur" (Doğan ve Doğan, 2020: 321-322). Ulaşım sistemleri şehirlerin gelişiminde rol oynadığı gibi, şehirlerin büyümesi de ulaşım ağlarının artmasında ve çeşitlenmesinde etkili olmaktadır. Toplu taşımanın yanı sıra, "otomobilin sunduğu esneklik, yeni gelişme alanlarının herhangi bir kentsel odağa, donatı alanına veya toplu taşıma sistemi durağına yakın olma gereksinimini ortadan kaldırarak, uzun mesafelere yayılmış, dağınık ve düşük yoğunluklu kent formu yaratmaktadır" (Adıgüzel ve Diğ, 2015: 31). Bu durum kentsel alanın çevreye doğru genişlemesine yol açmaktadır.

Hakkari şehrini ülkenin diğer bölgelerine bağlayan yollar Hakkari-Van ve Hakkari-Şırnak karayollarıdır. Şehirde hem yolcu hem de yük taşımacılığında Hakkari-Van Karayolu daha çok kullanılmaktadır. Bahsi geçen yolun daha çok

kullanılmasında yolların nispeten daha iyi olması, Van'ın Şırnak'a göre şehirsel fonksiyonlar bakımından daha gelişmiş olması ve her iki şehir arasında akrabalık ilişkilerinin daha yoğun olması gibi durumlar etkili olmuştur. Hakkari-Şırnak Karayolu ise, son derece bakımsız olup, yer yer tek şerit olarak kullanılabilmektedir. Ayrıca Şırnak'ın daha küçük ve gelişmemiş bir şehir olması, bu güzergâhta yolların bakımsız ve konforsuz olmasına bağlı olarak yolculuğun daha uzun sürmesi bu yolun daha az tercih edilmesine neden olmuştur.

Tablo 2. 36: Hakkari Şehrinin Önemli Merkezlere ve Çevre İlçelere Karayolu Uzaklığı

Sıra No	Yerleşim Merkezleri	Uzaklık (km)
1	Ankara	1.391
2	İstanbul	1.842
3	İzmir	1.817
4	Bursa	1.764
5	Adana	909
6	Trabzon	887
7	Samsun	1.135
8	Gaziantep	696
9	Diyarbakır	493
10	Mardin	399
11	Şanlıurfa	558
12	Şırnak	197
13	Van	207
14	Erzurum	584
15	Çukurca	70
16	Yüksekova	70
17	Şemdinli	132
18	Derecik	190

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Hakkari şehrinin İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa gibi büyük şehirlere olan uzaklığı 1.391-1.842 km arasında değişiklik göstermektedir (Tablo 2.36). Görüldüğü gibi Hakkari şehri, ülkenin önemli şehirlerine oldukça uzaktır. Ayrıca Hakkari şehri ve çalışma sahasındaki diğer şehir merkezleri arasındaki uzaklık da dikkat çekmektedir. Hakkari şehri Şemdinli'ye 132 km, Derecik'e de 190 km uzaklıktadır. Saha genelinde yolların çok virajlı, bakımsız ve hatta Derecik-Şemdinli arasında yer

yer asfalttan yoksun olduğu göz önüne alındığında, bu yüksek mesafeler arasında yapılan yolculuğun yorucu olduğu ve oldukça uzun sürdüğü anlaşılır.

Foto 2. 30: Hakkari Otogarı

Sümbül mahallesinde bulunan otogarın (Foto 2.30), şehir merkezine uzak (yaklaşık 6 km) olması ve bu güzergâhta şehir içi toplu ulaşımın yetersiz olması gibi nedenlerle neredeyse hiç kullanılmamaktadır. Şehir merkezinden illere ve ilçelere yapılan taşımacılık İstiklal Caddesi üzerinde yapılmaktadır (Foto 2.31). Ancak şehir merkezinde yapılan bu taşımacılık faaliyetleri trafik sorununa yol açmaktadır.

Foto 2. 31 : Şehirler Arası ve İlçelere Yönelik Seferlerin Yapıldığı İstiklal Caddesi

Hakkari şehrinden ve il genelinden, Van ve Şırnak haricindeki diğer şehirlere otobüs seferleri yapılmamaktadır. Bu nedenle şehirlerarası yolculuk Van üzerinden yapılır. Şırnak'a günde 1 sefer, Van'a da sabah 07:00, akşam 18:00'a kadar saat başı sefer yapılmaktadır. Hakkari şehrinden Çukurca ve Yüksekova ilçelerine günlük minibüs seferleri yapılmaktadır. Çukurca'ya 12 araçla 7 sefer (08:00-18:00); Yüksekova'ya da 40 dakikada bir seferler yapılmakta olup, bu taşımacılıkta 38 minibüs hizmet vermektedir. Şemdinli ve Derecik'e ise direkt seferler bulunmamakta olup, bu iki ilçeye Yüksekova'dan 40 dakikada bir (07:00-18:00) sefer yapılmaktadır.

2.2.2.1.2.1.7. İdari Fonksiyon

Hakkari ilk kez 1876 yılında vilayet olmuştur. Ancak 1988-1918 yılları arasında Van Vilayeti'ne bağlı sancak; 1918-1933 arasında 2. kez vilayet; 1933-1936 yılları arasında Van'a bağlı ilçe ve son olarak 1936'dan günümüze kadar il statüsündedir. Hakkari'nin idari yapısındaki bu değişiklikler, şehirsel özelliklerinin yeterince gelişmemesi ve şehirsel etki alanının oldukça sınırlı olmasından ileri gelmiştir.

Foto 2. 32: Hakkari Belediyesi

Çalışma sahasında şehrin idari fonksiyonu kapsamında 5 ilçe, 3 belde, 124 köy ve 164 mezra vardır. İdari fonksiyon hizmet alanı 7.178 km^2 olup, toplam 280.991 kişi bu hizmetlerden yararlanmaktadır. Şehirdeki İdari kurumlar İstiklal Caddesi üzerinde yoğunlaşır. En önemli idari kurumlar olan Hakkari Valiliği ve Hakkari Belediyesi Bulak mahallesinde yer alır (Foto 2.32 ve Foto 2.33).

Foto 2. 33: Hakkari Valiliği

2.2.2.1.2.1.8. Askeri Fonksiyon

Şehirlerin askeri fonksiyonu, stratejik konumlarına bağlı olarak gelişmekte olup, özellikle sınır bölgelerinde öne çıkar. Hakkari ilinin Irak ve İran ülkeleriyle sınır komşusu olmasına bağlı olarak, şehirde askeri fonksiyon oldukça gelişmiş olup, bu yönüyle karakteristik bir garnizon şehri özelliği göstermektedir. Ayrıca il genelinde yaşanan güvenlik sorunlarından dolayı şehirde, herhangi bir sınır bölgesinde bulunması gerekenden çok daha fazla asker ve polis bulunmaktadır[3]. Şehirde yaşanan askeri yoğunluk aynı zamanda trafik sorununa da yol açmaktadır. Yolların oldukça dar ve bakımsız olduğu şehirde, büyük ve zırhlı araçlarla yapılan askeri konvoy ve çeşitli sevkiyatlardan dolayı trafik oldukça hareketlidir. Bu bakımdan şehrin ulaşım altyapısı düzenlenirken askeri özelliklerinin göz önünde bulundurulması ve büyük askeri araçların trafiği olumsuz etkilememesi için yolların daha geniş yapılması son derece önemlidir. Şehirdeki güvenlik güçleri, diğer

[3] Şehirdeki güvenlik güçlerinin sayısına, güvenlik riskleri nedeniyle ulaşmak mümkün olmamıştır.

alanlardaki memurlarla beraber şehrin ticaret ve hizmet sektörünün gelişmesindeki en önemli unsurlardır.

2.2.2.1.2.3. Mesken Özellikleri

Coğrafi açıdan meskenler çevre şartlarını yansıttıkları ölçüde önem kazanırlar. "Her ev coğrafyayı aynı derecede ilgilendirmez. Çevre şartlarını tamamiyle değilse bile kısmen olsun sıyrılan büyük şehir evlerinin coğrafi manaları azdır" (Tanoğlu, 1966: 202). Günümüzde gelişen ekonomik ve teknolojik şartlar inşaat sektöründe kullanılan yerel teknik ve malzemeleri büyük ölçüde ortadan kaldırmış, özellikle şehirsel meskenlerde tek düze bir görünüme yol açmıştır.

Foto 2. 34: Yenimahalle'de Çok Katlı Konutlar

Hakkari şehrinde, konutların yapısı ve kat sayıları bulundukları mahallelere göre değişiklik göstermektedir. Şehrin merkezi iş alanında yer alan Gazi, Pehlivan, Bulak, Yenimahalle (Foto 2.34) ve Halife Derviş mahallelerinde konutlar büyük bir çoğunlukla betonarme olup, kat sayıları fazladır. Buna karşılık şehir merkezine daha uzakta kalan Merzan, Biçer, Kıran, Karşıyaka, Keklikpınar ve kısmen de Dağgöl

(Foto 2.35) gibi mahallelerde yığma konut sayısı artarken, konutların kat sayısının azaldığı görülür. Söz konusu mahallelerde konutlar çoğunlukla müstakildir.

Foto 2. 35: Dağgöl Mahallesinde Modern ve Geleneksel Yapılar

Tablo 2. 37: Hakkari Şehrinde Bulunan Konutların Yapı Özellikleri (2020)

Yapı Cinsi	Yapı Adedi	Oran (%)
Betonarme	3.150	51,48
Yığma	2.969	48,52
Toplam	**6.119**	**100**

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Hakkari şehrinde bulunan toplam 6.119 konutun 3.150'si betonarme, 2.969'u da yığmadır (Tablo 2.37). Şehirdeki betonarme ve yığma yapılarının oransal dağılımının birbirine yakın olduğu görülür. Betonarme yapılar sahadaki tüm konutların %51,48'ine; yığma yapılar da %48,52'sine karşılık gelmektedir.

Tablo 2. 38: Hakkari Şehrinde Bulunan Konutların Kat Adetleri (2020)

Kat Adetleri	Yapı Adedi	Oran (%)
1 Katlı	3.778	61,74
2 Katlı	1.099	17,96
3 Katlı	504	8,24
4 Katlı	324	5,29
5 ve üstü Katlı	414	6,77
Toplam	**6.119**	**100**

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Hakkari şehrindeki konutların yarısından fazlası tek katlıdır. Tek katlı konut sayısı 3.778 olup, tüm konutların %61,74'ünü oluşturmaktadır (Tablo 2.38). Konut kat sayısı bakımından 2. sırada yer alan 2 katlı konutların sayısı 1.099'dır. 2 katlı konutlar, şehirdeki konutların %17,96'sına karşılık gelmektedir. Şehirde 4 katlı konut sayısının diğer kat sayılarına göre daha az olduğu dikkat çekmektedir. 324 olan 4 katlı konut sayısı, toplam konutların %5,29'unu teşkil eder.

Tablo 2. 39: Hakkari Şehrinde Bulunan Konutların Yapı Kalitesi Özellikleri (2020)

Yapı Kalitesi	Yapı Adedi	Oran (%)
İyi	426	6,96
Kötü	3.361	54,94
Orta	2.332	38,11
Toplam	**6.119**	**100**

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Hakkari şehrindeki konutların yarısından fazlası yapı kalitesi bakımından kötü durumdadır. Şehirdeki toplam 6.119 konuttan 3.361'inin kalitesi düşüktür. Kalitesi düşük olan bu konutlar, şehirdeki konutların %54,94'ünü teşkil etmektedir (Tablo 2.39). Yapı kalitesi bakımından 2. sırada yer alan orta kalitedeki konutların sayısı 2.332 olup, tüm konutların %38,11'ine denk gelir. Şehirde iyi kalitedeki konutların oranı oldukça düşük olup, tüm konutların %6,96'sına denk gelir. Şehirde sert iklim koşullarının hüküm sürmesi ve soğuk devrenin uzun sürmesi gibi koşullar dikkate

alındığında, konutların ısı yalıtımı ve çatı özellikleri bakımından iyi durumda olması son derece önemlidir.

Foto 2. 36: Çölemerik Caddesi'nde Bitişik Nizamlı Yüksek Konutlar

Hakkari şehri kurulduğu alan itibariyle 1. derece deprem bölgesinde yer alır. Buna rağmen şehrin merkezi mahallelerinde 7-8 katlı ve bitişik nizamdaki konutların sayısı son yıllarda giderek artmaktadır (Foto 2.36). "Yüksek arsa ve kira bedelleri, tabiatile şehir merkezlerindeki binaların çok katlı olmasını icbar etmektedir" (Göney, 2017b: 175). Yüksek kira bedelinin yanında, Hakkari şehrinde yerleşmeye uygun arazinin sınırlı olması ve nüfus artışına bağlı olarak özellikle merkezi mahallelerde artan konut ihtiyacı dikey yapılaşmanın artmasına sebep olmaktadır. Ancak deprem riskinin yüksek olduğu şehirde, yüksek kat sayısı ve bitişik nizamlı yapılar, olası bir deprem durumunda can ve mal kayıplarının artmasına neden olacağından dolayı tehlike arz etmektedir.

2.2.2.2. Yüksekova Şehri

Yüksekova şehri, ismini üzerinde kurulduğu ovadan alır. Yüksekova, eski kaynaklarda "Gevar" adıyla yer alır. Türkiye'nin en yüksek ovalarından biri olan Yüksekova, 1950 m yüksekliğe sahiptir. Geniş bir alüvyal tabana sahip ova, aynı zamanda çalışma sahasının en büyük düzlüğüdür. Şehir, düzlük bir arazide kurulmuş olmakla beraber, etrafı yüksek dağlar tarafından çevrilmiştir (Foto 2.37 ve Foto 2.38). Şehrin kuzeybatısında Türkiye'nin en yüksek 2. dağı olan Uludoruk (4.168 m), güney ve güneybatısında İkiyaka Dağları, kuzeyinde Hakkari Dağları ve kuzeydoğusunda da Mordağı bulunur. Şehrin üzerinde kurulduğu ova yaklaşık 30km uzunluk ve 10 km genişliğe sahiptir. Şehrin kuzeybatısında Hakkari şehri, doğusunda İran, güneydoğusunda Şemdinli, güneybatısında Çukurca ve Irak yer alır. Tarihte önemli uygarlıkların kurulduğu İran, Irak ve Anadolu'yu birbirine bağlayan bir bölgede kurulan Yüksekova, her dönemde stratejik konumuna bağlı olarak önemli bir yerleşme olmuştur.

Yüksekova'dan geçen Ordu yolu, Urartuların başkentinin yer aldığı Van'ı ve dönemin önemli merkezlerinden biri olan Urmiye'yi birbirine bağlamaktaydı. Bu nedenle Yüksekova, Urartular döneminde önem taşıyan şehirlerden biri idi. Irak ve İran ülkelerine sınır komşusu olması sebebiyle Yüksekova, Osmanlılar döneminde de önemini korumuştur. Özellikle Osmanlı-İran ilişkilerinin son derece kötüleştiği ve iki devlet arasında savaşların yaşandığı 16 yüzyılda, taraflar için sınır bölgelerinin önemi daha da artmıştır. Bu dönemde Osmanlı yönetimi Hakkari bölgesindeki beyler, aşiret güçleri ve çeşitli dini otoritelerle yakın ilişkiler kurma politikası yürütmüştür.

Foto 2. 37: Yüksekova Şehrinden Genel Bir Görünüm

Foto 2. 38: Yüksekova Şehrinin 1950'li Yıllardaki Görünümü

Kaynak: Yüksekova Belediyesi

Birinci Dünya Savaş'ı döneminde Hakkari il sınırları içerisinde yaşayan Nasturilerin, ayaklanması ve İran'ı işgal eden Ruslarla birleşmeye çalışmaları, sınır bölgelerinin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. "Osmanlı askeri, Kürt milislerin (Hamidiye Alayları'nın) desteği ile isyan eden Nasturilerin üzerine yürüdü. Nasturiler yüksek ve erişilmesi güç dağlık bölgelere sığındıktan" (Erdost, 1987: 39) bir süre sonra yine dağ yolunu kullanarak İran'daki Rus güçlerine katılmışlardır. Ruslar tarafından Türkiye-İran sınırının önemli noktalarına yerleştirilen Nasturilerin öncülüğünde, Yüksekova ve Şemdinli'de Rus işgali başlamıştır. Yüksekova ve Şemdinli bölgesinde Rus işgalini kolaylaştıran en önemli hususlar silah bakımından üstünlükleri ve bölgeyi çok iyi tanıyan Nasturilerin yardımları olmuştur. 7 Mayıs 1916 tarihinde başlayan işgal, 5 Mayıs 1918'de bitmiştir. Bu süreçte Rus işgalinden kaçan bölge halkının büyük bir bölümü Irak'a yerleşmiştir. 1915 yılında başlayan Nasturi isyanı, 1924 yılı Eylül ayında ülkeden göç ettirilmeleriyle kesin olarak son bulmuştur.

Yaklaşık bir asırdır ilçe olan Yüksekova'da, beklenilen şehirsel ve toplumsal gelişme günümüze kadar sağlanamamıştır. Yüksekova'nın geri kalmışlığında, ekonominin tarıma dayanması, tarım dışı ekonomik faaliyetlerin gelişmemiş olması, şehrin hem ülke içindeki hem de komşu olduğu İran ve Irak'ın gelişmiş şehir merkezlerinden uzak ve kopuk olması ayrıca Yüksekova şehri başta olmak üzere il genelinde ekonomik hayatı canlandırabilecek potansiyele sahip 1. sınıf gümrük kapısı olan Esendere'nin bu yönde geliştirilmesine ve desteklenmesine yönelik ciddi adımların atılmaması gibi durumlar önemli bir rol oynamıştır.

Şehir, bölge genelinde 1980'li yıllardan itibaren devam eden güvenlik sorunları nedeniyle fiziki ve beşeri kaynaklarından yeterince faydalanamamaktadır. 1984-2000 yılları arasında kırsal alanlarda artan terörizm nedeniyle Yüksekova'da 48 köy ve 105 mezra boşaltılmıştır. Köy boşaltmalarının etkisiyle, Yüksekova'nın şehir nüfusu 1990 yılında 28.486 iken, 1997'de 53.411'e yükselmiştir. Aradan geçen 7 yılda şehir nüfusu 24.925 artmıştır.

Zamanla güvenlik koşullarının gidişatına göre bazı bölgeler tekrar yerleşime açılırken, bazı yerler de yasak kapsamına alınmaktadır. Nitekim 2015 yılında başlayan terör olaylarının 2016'da tırmanışa geçmesi üzerine, şehir merkezinde ve Vezirli köyünde 3 ay sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir. Bu zorlu süreçte yaşanan üzücü olaylar nedeniyle şehirde büyük bir tahribat meydana gelmiştir. Özellikle Eski Kışla mahallesinde çok az sayıda konut ayakta kalabilmiştir.

2015 yılında belli saatleri kapsayan sokağa çıkma yasağı; 2016'da 13 Mart-30 Mayıs tarihleri arasında 24 saati kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Yüksekova'da 2015 yılında 70.497 olan şehir nüfusu, yaşanan bu çatışmalardan dolayı 2016'da 67.557'ye gerilemiştir. Yasaklar, 30 Mayıs 2016-11 Nisan 2017 tarihleri arasında biraz daha esnetilerek 23:00-06:00 saatleri için uygulanmıştır. Sokağa çıkma yasağı uygulaması 11 Nisan 2017 itibariyle de tamamen kaldırılmıştır.

Foto 2. 39: Esenyurt Mahallesindeki Toplu Konutlar

Şehir merkezinde 2016 olayları sebebiyle zarar gören "1291,56 ha'lık alan Bakanlar Kurulu'nun 01.08.2016 tarih ve 2016/9088 sayılı kararı ile riskli alan ilan edilmiştir. Bu nedenle ilçede riskli alan ilan edilen bölgelerde kentin yeniden yapılandırılması amacıyla Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nca dönüşüm çalışmaları yürütülmektedir" (Yüksekova Belediye Başkanlığı, 2017: 53). Şehirde 2016 yılından günümüze kadar altyapı çalışmaları (yol, su, kanalizasyon ve elektrik) aralıksız devam etmektedir. 2020 yılı itibariyle kanalizasyon, su ve elektrik büyük ölçüde tamamlanmış olup, yol yapım çalışmaları devam etmektedir (Foto 2.40). Olaylar nedeniyle evleri yıkılan bölge halkı için, Esenyurt mahallesinde yeni bir toplu konut alanı kurulmuş olup, 2019 yılında yerleşime açılmıştır (Foto 2.39).

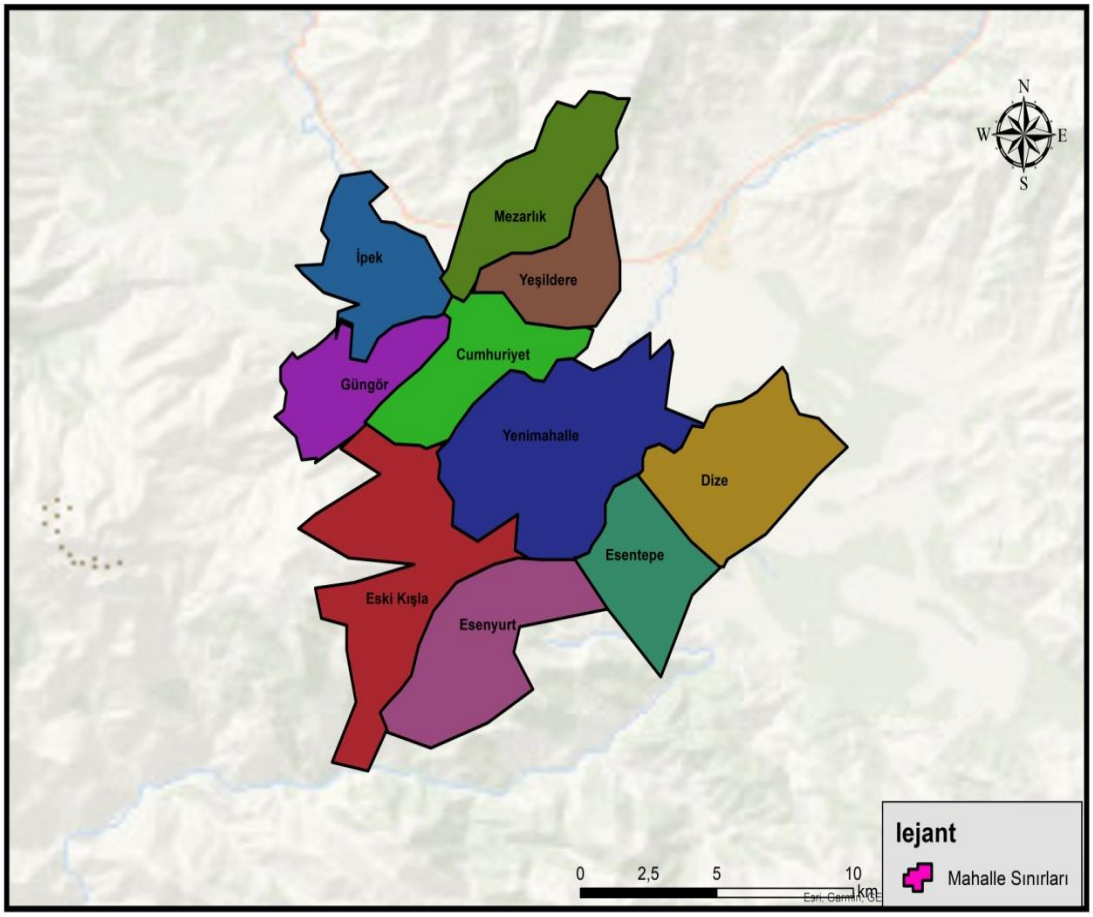
Foto 2. 40: Altyapı Çalışmalarının Devam ettiği Yüksekova Şehir Merkezi'nden (Cengiz Topel Caddesi) Bir Görünüm

2016 olayları aynı zamanda şehirde; ekonomik, psikolojik ve eğitimle ilgili çeşitli sorunlara da yol açmıştır. Bu süreçte birçok iş yeri kullanılamaz hale gelmiş ve küçük sanayi sitesinde çalışan esnaflar başta olmak üzere birçok esnaf iş yerlerini olaylardan daha az etkilenen Van'a taşımıştır. Arazi çalışmaları esnasında görüşülen bazı esnaflar da, olaylardan sonra hasar tespiti, bakım ve onarım gibi işlemlerin sürdürülmesi nedeniyle iş yerlerini yaklaşık bir yıl aktifleştiremediklerini ifade etmişlerdir. Şehirde meydana gelen bu tahribat, ülke kaynaklarının israfına yol açması bakımından yalnızca bölge ekonomisini değil aynı zaman da ülke ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Yine uygulanan sokağa çıkma yasağının aylarca devam etmesi ve şehirdeki olağanüstü yaşam koşulları, eğitim-öğretim faaliyetlerini de durdurmuştur. Bu olumsuz tablonun bireyler üzerinde çeşitli psikolojik etkilerinin de olduğu düşünülmektedir.

2.2.2.2.1. Mahalleler

Yüksekova şehri 2007 yılına kadar Cumhuriyet, Dize, Esentepe, Esenyurt, Eski Kışla, Güngör, İpek, Mezarlık, Yenimahalle, Yeşildere, Cilo, Kanihaydar, Şehitlik, Yeşilırmak, Yeşilöz olmak üzere 15 mahalleden oluşmaktaydı. 2008 yılında bu mahallelerden 5'i (Cilo, Kanihaydar, Şehitlik, Yeşilırmak, Yeşilöz) mevcut mahallelere dâhil edildiğinden dolayı, şehirdeki mahalle sayısı 10'a düşmüştür (Harita 2.7).

Harita 2. 7: Yüksekova Şehrinin Mahalleleri

Yüksekova şehrinin merkezi mahalleleri; Güngör, Dize, İpek, Yenimahalle ve Mezarlık'tır. Bu mahallelerdeki kat sayısı ortalama 5-6 kat arasında değişiklik göstermektedir. Konutlar çoğunlukla betonarme yapılardan oluşur. Kiralık konut sayısının fazla olduğu bu mahalleler, özellikle memur kesimi ve ekonomik gelir düzeyi yüksek aileler tarafından tercih edilmektedir. Seçilmiş yıllarda mahalle nüfuslarının verildiği Tablo 2.40'a göre, nüfusun artış eğilimini koruduğu Esenyurt, Güngör ve Yenimahalle dikkat çekmektedir. Şehrin merkezi iş alanı içerisinde bulunan Güngör ve Yenimahalle'de 2007-2010 yılları arasında ciddi bir nüfus artışı yaşanmıştır. Söz konusu yıllar arasında Güngör mahallesinin nüfusu 4.521'den 10.488'e; Yenimahalle'nin nüfusu da 3.111'den 12.421'e yükselmiştir. Güngör ve Yenimahalle'deki nüfus artışı, 2008 yılında mahalle sayısının 15'ten 10 düşürülmesi nedeniyle yaşanmıştır. Kaldırılan mahallelerin büyük bir bölümünün söz konusu 2 mahalleye dâhil edilmesi, her iki mahallede nüfus artışına yol açmıştır.

Tablo 2. 40: Seçilmiş Yıllarda Yüksekova Şehrinin Mahalle Nüfusları

Sıra No	Mahalle Adı	2007	2010	2013	2016	2019
1	Cumhuriyet	4.848	10.926	11.566	11.446	11.157
2	Dize	4.101	3.929	4.182	4.143	4.244
3	Esentepe	4.414	4.509	4.512	4.104	4.110
4	Esenyurt	3.643	3.945	4.369	4.859	6.110
5	Eski Kışla	3.241	6.001	5.803	5.137	4.981
6	Güngör	4.521	10.488	11.362	11.585	12.010
7	İpek	3.856	3.587	6.912	6.338	7.153
8	Mezarlık	2.238	2.268	2.190	1.926	2.103
9	Yenimahalle	3.111	12.421	13.445	14.505	15.294
10	Yeşildere	3.948	3.638	3.490	3.514	3.539
11	Cilo	5583	-	-	-	-
12	Kanihaydar	5747	-	-	-	-
13	Şehitlik	975	-	-	-	-
14	Yeşilırmak	6328	-	-	-	-
15	Yeşilöz	2856	-	-	-	-
	Toplam	59.410	61.712	67.831	67.557	70.701

Kaynak: TÜİK

Yüksekova'da 2016 yılında yaşanan çatışmalar şehir nüfusunun dağılımı önemli ölçüde etkilemiştir. Çatışmaların etkisiyle şehrin genelinde hasar meydana gelmiş olmakla beraber, bu çatışmalardan en fazla etkilenen mahalleler Eski Kışla ve Cumhuriyet olmuştur (Foto 2.41 ve Foto 2.42). İlçeye yapılan arazi çalışmalarında mahalle muhtarları, bölge halkı ve resmi kurumlarla yapılan görüşmelerde 2016 olayları döneminde, civardaki şehirlere yapılan göçlerin yanında, ilçeye bağlı kırsal alanlara yönelik göçlerin de ciddi derecede arttığı bilgisine ulaşılmıştır. Ancak Yüksekova'nın 2016 yılı toplam kır nüfusu (45.269) incelendiğinde; nüfusun artmadığı ve hatta bir önceki yıla göre 2.381 kişi azaldığı görülmüştür. Aynı dönemde özellikle şehre yakın mesafede bulunan köylerin de olaylardan etkilenmesi nedeniyle, buralardan Hakkari ve Van şehirlerine yönelik bir göç dalgası meydana gelmiştir. Başka bir ifadeyle 2016 olayları döneminde, Yüksekova'nın kırsal kesimleri bir yandan şehir merkezinden göç alırken, bir yandan da Hakkari ve Van gibi yakın şehirlere göç vermiştir. Ayrıca sokağa çıkma yasağının ilan edilmesinden sonra, yasağın ne zaman kaldırılacağı konusundaki belirsizlik, kırsal alanlara veya

civar şehirlere göç edenlerin kalıcı bir düzen kurmalarına engel olmuştur. Birçok ailenin kırsal bölgelere göç ettiği halde ikamet adreslerinin şehir merkezinde kalmasından dolayı, kıra göç edenlerin sayısı, resmi istatistiklere bütünüyle yansımamıştır. Birçoğu akrabalarının veya tanıdıklarının evlerinde geçici olarak barındıkları için de ikamet değişikliği söz konusu olmamıştır.

Foto 2. 41: 2016 Çatışmaları Sonrası Esenyurt Mahallesinden Bir Görünüm

Kaynak: Yüksekova Belediyesi

Foto 2. 42: 2016 Çatışmaları Sonrası Eski Kışla Mahallesinden Bir Görünüm

Kaynak: Yüksekova Belediyesi

Tablo 2. 41: Yüksekova Şehrinde Aritmetik Nüfus Yoğunluğunun Mahallelere Göre Dağılımı (2019)

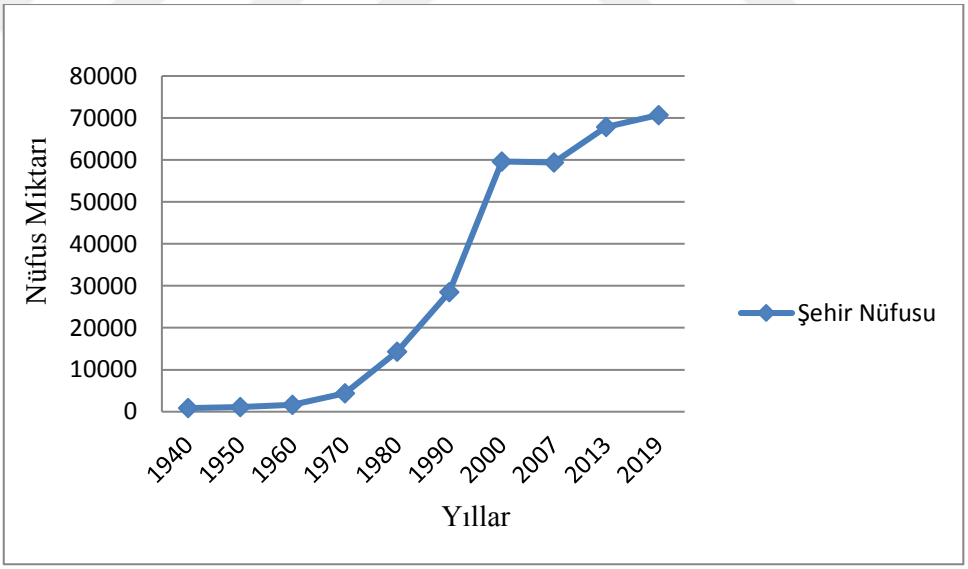
Sıra No	Mahalle Adı	Yüzölçümü (Ha)	2019 Şehir Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu (Ha/Kişi)
1	Cumhuriyet	65,3	11.157	170
2	Dize	73,6	4.244	57
3	Esentepe	42,5	4.110	96
4	Esenyurt	31,8	6.110	192
5	Eski Kışla	66,8	4.981	74
6	Güngör	119,9	12.010	100
7	İpek	110,3	7.153	64
8	Mezarlık	36,7	2.103	57
9	Yenimahalle	150,2	15.294	101
10	Yeşildere	47,1	3.539	75
	Toplam	744,2	70.701	95

Kaynak: Yüksekova Belediyesi ve TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Yüksekova'da toplam şehirsel alan 744,2 ha alan kaplamaktadır. Şehirsel alanın oransal dağılımına göre mahalleler; Yenimahalle (%20), Güngör (%16), İpek (%15), Dize (%10), Cumhuriyet (%9), Eski Kışla (%9), Esentepe (%6), Yeşildere (%6), Mezarlık (%5) ve Esenyurt (%4) şeklinde sıralanır. Dolayısıyla şehrin merkezi mahalleri olan Dize, İpek, Yenimahalle, Güngör ve Mezarlık mahalleleri toplam alanın %66'sı ile birlikte, toplam şehir nüfusunun %57'sini barındırır.

Şehirde aritmetik nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu Esenyurt mahallesinde km^2'ye 192 kişi düşmektedir (Tablo 2.41). Nüfus yoğunluğunun bu kadar yüksek olması, mahallenin nüfus miktarından ziyade yüz ölçümünün küçük olmasından kaynaklanmıştır. Şehirde nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu diğer mahaller ise; Cumhuriyet (170), Yenimahalle (101) ve Güngör (100)'dür. Km^2'ye 57 kişinin düştüğü Dize ve Mezarlık mahalleleri nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu mahallelerdir.

Grafik 2. 6: Seçilmiş Yıllarda Yüksekova Şehrinin Nüfus Gelişimi

Kaynak: DİE ve TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Yüksekova'da şehir nüfusu 1940-1970 yılları arasında çok az bir artış göstermiştir. 1940 yılında 858 olan şehir nüfusu, aradan geçen 30 yılda 4.419'a ulaşmıştır. Yüksekova'da şehir nüfusu 1970 yılından sonra artış eğilimine girmiş olup, artış seyri 2000'e kadar devam etmiştir (Grafik 2.6). Şehirde 1970-1980 yılları arasındaki nüfus artışı doğal olarak gerçekleşen ve çoğunlukla kırdan kente yönelik

göçlerin etkilediği bir artış iken; kabaca 1980-2000 arasındaki artışta, güvenlik sorunlarının sebebiyle kırsal alandan yapılan göçler etkili olmuştur. 1980 yılında şehir nüfusu önemli bir artışla 14.287'ye yükselmiştir. 1980'li yılların ortasından itibaren kırsal alanlarda ortaya çıkan güvenlik sorunları nedeniyle köyler zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Bu durumun etkisiyle Yüksekova'nın şehir nüfusu 1990 yılında, 1980'e göre yaklaşık 2 kat artarak 28.486'ya ulaşmıştır. Sözü edilen nedenden dolayı şehirde nüfus artışı, 2000 yılına kadar devam etmiştir. 2000-2007 yılları arasında şehir nüfusunda göze çarpan durağanlığın temel nedeni köy boşaltmalarının 2000'de tamamlanmasıdır. Bununla beraber önceki yıllarda boşaltılan bazı köylerin 2004 yılı ve sonrasında tekrar yerleşime açılmasıyla, belli bir nüfusun köylere geri dönüş yapmasından dolayı şehir nüfusu durağan bir gelişme göstermiştir. Şehrin 2019 yılı nüfusu 70.701'dir.

2.2.2.2.2. Arazi Kullanımı ve Fonksiyon Alanları

Doğal, ekonomik ve kültürel kaynakların doğru bir şekilde kullanılması ve örgütlenmesiyle şehre merkezilik özelliği kazandıran faaliyetler bütününe şehir fonksiyonları denir. "Şehirleri geliştiren ve onlara karakter veren her bir fonksiyon, belli genişlikte mekâna ihtiyaç gösterir. Bunun doğal bir sonucu olarak, şehir yerleşmeleri içerisinde birçok fonksiyona ayrılmış faaliyet sahaları ortaya çıkar" (Kaya, 2008: 100). Yüksekova'da 1980 yılında şehirsel nüfusun artış eğilimine girmesiyle, şehirsel özellikler ve fonksiyonlar gelişmeye başlamıştır. Şehirde sanayi haricindeki fonksiyon alanları merkezi iş alanında toplanmıştır. Pvc, demir ve ahşap atölyeleri ve eğitim kurumları çoğunlukla İpek Yolu Caddesi boyunca ve İpek mahallesindeki küçük sanayi sitesinde yer alır.

Tablo 2. 42: Yüksekova Şehrinde Arazi Kullanım Durumu (2020)

Kullanımlar	Alan (Ha)	Oran (%)
Askeri Alan	24.54	1,02
Ağaçlandırılacak Alan	30.62	1,31
Bakım, Akaryakıt ve LPG İstasyonu	2.04	0,09
Belediye Hizmet Alanı	34.54	1,48
Dere	18.87	0,81
Dini Tesis Alanı	6.93	0,3
İlköğretim Tesis Alanı	23.41	1
Konut Alanı	1.350,34	57,67
Konut Dışı Kentsel Çalışma Alanı	3.45	0,15
Küçük Sanayi Alanı	4.08	0,17
Kültürel Tesis Alanı	3.05	0,13
Ortaöğretim Tesis Alanı	24.59	1,05
Park Alanı	151.68	6,48
Pazar Alanı	3.64	0,16
Sağlık Tesis Alanı	12.52	0,53
Spor Alanı	21.00	0,9
Ticaret Alanı	53.76	2,3
Yönetim Merkezi	33.04	1,41
Yollar	539.43	23,04
Toplam	2.341,53	100

Kaynak: Yüksekova Belediyesi (Yüksekova Revizyon İmar Planı Araştırma Raporu, s. 51)

Yüksekova şehrinin arazi kullanım şekillerinin verildiği Tablo 2.42'ye göre; 1.350,34 ha kullanım alanına sahip konut alanları, toplam arazinin %57,672'sine karşılık gelmektedir. Şehrin ticari alanı içerisinde kalan Dize, Güngör, Yenimahalle, İpek ve Mezarlık mahallelerindeki konutların ilk katlarının çoğunlukla iş yerleri olarak kullanılması nedeniyle konut alanları merkezi mahallelerden ziyade, merkeze yakın mahallelerde yoğunlaşmaktadır (Foto 2.43). Bu bakımdan şehirdeki konut alanlar Cumhuriyet, Esenyurt ve Esentepe mahallelerinde daha fazladır. Cumhuriyet mahallesinde daha çok dikey yapılaşma görülürken, Esentepe mahallesinde yatay yapılaşma dikkat çekmektedir. Bunun temel nedeni ekonomik gelir farklılığıdır. Esentepe mahallesi, 1990'lı yıllarda köyden gelenlerin yerleştiği bir mahalle olmuştur. Dolayısıyla şehrin en gelişmemiş mahallesinin Esentepe olduğu söylenebilir. Bununla bağlantılı olarak Esentepe'de konutlar genellikle müstakil ve bahçeli olup, geleneksel kerpiç ve taş yapılar günümüzde de kullanılmaktadır.

Foto 2. 43: Cengiz Topel Caddesi Üzerinde Yer Alan İş Yerleri

Şehirde yollar, kapladığı alan bakımından 2. sırada gelmekte olup, toplam arazi içerisinde %23,04'lük bir alan kaplamaktadır. Eğitim sahaları %1 ilköğretim ve %1,05 olmak üzere toplam arazinin %2,05'ine karşılık gelir. Yeşil alanların neredeyse hiç bunmadığı şehir merkezinde 30.62 ha alanın ağaçlandırılması planlanmaktadır. Belediye binasının karşısındaki alan 2021 yılında ağaçlandırılıp, yürüyüş parkı olarak düzenlenecektir.

2.2.2.2.2.1. Ekonomik Fonksiyonlar

2000'li yıllarda bir yandan köye dönüşler başlarken bir yandan da büyük şehirlere yönelik bir göçün söz konusu olmaya başlamasıyla şehirde hayat koşulları nispeten normalleşmiştir. Bu süreçte özellikle kırsal alanda üretimin teşvik edilmesi amacıyla çiftçilere yönelik arıcılık, büyükbaş yetiştiriciliği ve tarımsal girdi gibi devlet destekleri verilmiştir. Yine şehirde ve bölgede 2004 yılında güvenlik sebebiyle

köylerini boşaltanların mağduriyetlerinin giderilmesine yönelik 5233 sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun Tasarısı çıkarılmıştır. Bu kanuna "göre terör eylemleri veya terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle maddi zarara uğrayan gerçek kişiler ile özel hukuk tüzel kişilerin, bu zararlarının karşılanması" (Terör ve Terörizmle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun Tasarısı, 2004: 1) hedeflenmiştir. Mağdurların zararlarının tespitinin ardından kendilerine nakit olarak ödemeler yapılmıştır. Çalışma sahasının kalkındırılmasına yönelik birtakım çalışmalar yürütülmekle beraber, bu çalışmaların sürdürülebilir kalkınma stratejilerinden yoksun olması sebebiyle günümüzde ciddi bir gelişme kaydedilememiştir.

2.2.2.2.2.1.1. Kültürel Fonksiyonlar

Yüksekova'da Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar Kürt, Türk, Nasturi, Yezidi ve Yahudi halkları bir arada yaşamışlardır. I. Dünya Savaşı'nda Ermeni ve Nasturilerin Osmanlı'ya karşı ayaklanması üzerine ülkeden göç ettirilmişlerdir. 1924 yılında Nasturilerin Hakkari'den göç ettirilmelerinin ardından, il sınırları içerisinde yaşayan Yahudiler çoğunlukla İsrail'e, Yezidiler ise Irak'a göç etmişlerdir. Bahsi geçen bu farklı etnisitelere mensup toplum, şehrin kültürel mirasına önemli katkıları olmuştur. Şehirde Nasturilere ait çok sayıda kilise ve yerleşme kalıntısı bulunmaktadır.

Tablo 2. 43: Yüksekova Şehrindeki Okullar

Sıra No	Okul Adı
1	Selahattin Eyyubi Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
2	Şemsettin Onay Anadolu Lisesi
3	İsmet Alkan Anadolu Lisesi
4	Atatürk Anadolu Lisesi
5	Farabi Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
6	Muharrem Malazgirt Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
7	TOKİ Anadolu Lisesi
8	Yüksekova Kız Anadolu Lisesi
9	Yüksekova Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
10	Yüksekova Temel Lisesi
11	5 Mayıs Ortaokulu
12	50. Yıl Ortaokulu
13	75. Yıl Yatılı Ortaokulu
14	Ahmed-i Hani Ortaokulu
15	Atatürk Ortaokulu
16	Cemal Sala Ortaokulu
17	Cumhuriyet Ortaokulu
18	Fatih Sultan Mehmet Ortaokulu
19	Gazi Ortaokulu
20	Halit Okay Ortaokulu
21	Hamit Kesici Ortaokulu
22	İmam Hatip Ortaokulu
23	Kuruköy Mahallesi Ortaokulu
24	Mehmetçik Ortaokulu
25	Süleyman Uğur Sıtkı Ortaokulu
26	Sabancı Ortaokulu
27	Vali Erdoğan Gürbüz Ortaokulu
28	15 Temmuz Şehitleri Ortaokulu
29	5 Mayıs İlkokulu
30	50. Yıl İlkokulu
31	Atatürk İlkokulu
32	Cemal Sala İlkokulu
33	Cumhuriyet İlkokulu
34	Fatih Sultan Mehmet İlkokulu
35	Gazi İlkokulu
36	Halit Okay İlkokulu
37	Hamit Kesici İlkokulu
38	İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) İlkokulu

39	Kuruköy Mahallesi İlkokulu
40	Mehmetçik İlkokulu
41	Süleyman Uğur Sıtkı İlkokulu
42	Vali Erdoğan Gürbüz İlkokulu
43	Avukat Mehmet Altun İlkokulu
44	Esenyurt İlkokulu
45	Yenimahalle Anaokulu
46	Atatürk Anaokulu
47	Gazi Anaokulu
48	Murat Işık Anaokulu

Kaynak: Yüksekova İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü

Yüksekova şehrinde Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı 10 lise, 18 ortaokul, 16 ilkokul ve 4 anaokulu olmak üzere toplam 48 devlet okulu bulunmaktadır (Tablo 2.43). Lise düzeyinde eğitim veren Teknokent ve Bilim kolejleri olmak üzere, şehirde 2 özel okul bulunur. Şehirdeki okullardan Sabancı Ortaokulu, Şemsettin Onay Anadolu Lisesi, İsmet Alkan Anadolu Lisesi (Foto 2.44) ve 75. Yıl Yatılı Ortaokulu İpekyolu Caddesi üzerinde yer alır.

Foto 2. 44: İsmet Alkan Anadolu Lisesi

2016 olayları sırasında; Gazi İlkokulu, Kuruköy mahallesi İlkokulu, Süleyman Uğur Sıtkı İlkokulu, Vali Erdoğan Gürbüz İlkokulu, Cumhuriyet İlkokulu, Atatürk Anadolu Lisesi, Muharrem Malazgirt Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi ve Gazi Anaokulu olmak toplam 8 okul kullanılamaz hale gelmiştir. Söz konusu okullarda gerekli tadilatların tamamlanmasının ardından eğitim öğretime devam edilmiştir.

Şehirdeki tek yükseköğretim kurumu olan Hakkari Üniversitesi'ne bağlı Yüksekova Meslek Yüksekokulu, il merkezinde yer alırken, 2020 yılının Ekim ayında Yüksekova'ya taşınmıştır. Karayolu Kavşağı mevkiinde, İpekyolu Caddesi üzerinde yer alan meslek yüksek okulu bünyesinde; bitkisel ve hayvansal üretim, büro hizmetleri ve sekreterlik, elektrik ve enerji, gıda işleme, muhasebe ve vergi, ulaştırma hizmetleri, yönetim ve organizasyon gibi bölümler bulunur.

Tablo 2. 44: Şehirde Yaygın Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Yürütüldüğü Kurslar (2020)

Sıra No	Kurs Adı	Kursiyer Sayısı
1	İşaret Dili	18
2	Giyim	15
3	El Nakışı	20
4	Pastacılık	14
5	Filografya	15
6	Ebru Sanatı	13
7	Ahşap Boyama	14
8	Kilim	12
9	İngilizce	29
	Toplam	**150**

Kaynak: Yüksekova Halk Eğitim Merkezi

Şehirdeki yaygın eğitim-öğretim faaliyetleri kaymakamlığa bağlı Aile Destek Eğitim Merkezi, Selahaddin Eyyubi Kültür Merkezi ile Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı Halk Eğitim Merkezi bünyelerinde açılan el nakışı, giyim, pastacılık, filografi, ebru sanatı, ahşap boyama, kilim, İngilizce ve işaret dili kurslarında sürdürülmektedir. (Tablo 2.44). Hakkari ili genelinde, bölge kültürünün en önemli öğelerinden olan kilim dokumacılığı oldukça yaygındır. Açılan kursların türüne ve eğitim düzeyine bağlı olarak kursiyer sayıları bazı dönemlerde 300'e kadar yükselir. Yüksekova'da herhangi bir kültür-sanat topluluğunun bulunmamasından dolayı

kültürel faaliyetler gelişmemiştir. Şehirde gerçekleştirilen çeşitli konferans ve seminerler, 800 kişilik kapasiteye sahip Selahaddin Eyyubi Kültür Merkezi'nde gerçekleştirilir.

Yüksekova şehrinde futbol ve kayaklı koşu spor dallarında kadın ve erkek takımları bulunmaktadır (Foto 2.45 ve Foto 2.46). Kayaklı koşu sporcuları ulusal ve uluslararası alanda önemli başarılar elde etmişlerdir. Söz konusu spor dalında faaliyet gösteren sporculardan, 1'i kadın ve 15'i erkek olmak üzere toplam 16'sı aynı zamanda Türkiye'yi uluslar arası müsabakalarda temsil eden milli sporcudurlar. Şehir merkezinde uygun alan bulunmadığından dolayı, kayaklı koşu antrenmanları Dağlıca köyünde yapılmaktadır. Henüz basketbol ve voleybol takımlarının ve çalışmalarının bulunmadığı şehirde, erkek rafting takımı 2019 yılında kurulmuştur. Yüksekova'nın tek kapalı spor salonu havaalanı yolu üzerinde yer alır. Spor salonunda olimpik yüzme havuzu ve diğer spor dallarıyla alakalı teknik eksiklikler bulunur. Şehirde ayrıca Yüksekova Belediye Spor'a ait, 30 kişilik konaklama kapasitesine sahip "Yüksekova Belediye Spor Tesisleri" bulunmaktadır.

Yüksekova belediyesinin öncelikli hedefleri arasında şehirde sportif altyapının geliştirilmesi yer almaktadır. Bu amaçla Şemdinli Karayolu üzerinde Günyazı mevkiinde tam teşekküllü bir spor kompleksi, şehir merkezinde daha küçük ölçekli bir spor salonunun yanı sıra, şehre yaklaşık 19 km mesafede bulunan Büyükçitlik Beldesi'ne de bir kayak merkezinin kurulması planlanmaktadır. Söz konusu projelerin tamamlanmasıyla şehirde bir yandan sportif faaliyetler artacak bir yandan da yeni istihdam alanları kurulmuş olacaktır.

Foto 2. 45: Yüksekova Kayaklı Koşu Takımı

Foto 2. 46: Yüksekova Belediyesi Futbol Kız Takımı

Yüksekova ilçe sınırları içerisinde yer alan Cilo ve Sat Dağları'nı kapsayan 27.500 ha alan 26 Eylül 2020 tarihinde resmi gazetenin 31256 sayısı ve 3017 sayılı kararıyla milli park ilan edilmiştir. Cilo Dağı, üzerinde 20.000 yıllık olduğu düşünülen çok sayıda buzulun bulunduğu önemli bir dağdır. Cilo ve Sat Gölleri Milli Parkı dağ tırmanışı, mağaracılık, kamp, yaylacılık ve Sat Dağları'nda yer alan Sat Gölleri'nde de kano yapma imkânlarını sunmaktadır. Uzun yıllar boyunca güvenlik sakıncaları nedeniyle yasaklı olan bölgenin milli park ilan edilmesi hem şehir hem de bölge açısından önemli bir gelişmedir. Milli park alanını iyi bilen bölge halkı arasından alan kılavuzu ve rehberlerin seçilmesi ve bu yönde iyi yetiştirilmeleri son derece önemlidir. Bu eğitim doğa hassasiyetleri ve dil eğitimini de kapsamalıdır.

Şehrin kuzeybatı girişinde, Yüksekova-Hakkari Karayolu üzerinde yer alan Nehil Sazlığı, hem bir yeşil alan olarak hem pek çok kuş türüne ev sahipliği yapması bakımından önem taşır. Havaların ısınmaya başladığı Mayıs ayıyla beraber kuş türlerinin akınına uğrayan sazlık, fotoğrafçılık ve kuş gözlemciliği açısından yüksek bir potansiyele sahiptir.

Şehrin içme ve sulama ihtiyacını gidermek amacıyla Yüksekova-Esendere Karayolu üzerinde inşa edilen Dilimli Baraj Gölü aynı zamanda en önemli dinlenme alanıdır (Foto 2.47). Şehir merkezinin yaklaşık 5 km doğusunda bulunan baraj gölü, Büyükçay akarsuyu üzerinde kurulmuştur.

Foto 2. 47: Dilimli Baraj Gölü ve Piknik Alanı

2.2.2.2.2.1.2. Tarım Fonksiyonu

Yüksekova şehri, tarım faaliyetleri açısından önemli olan alüvyal topraklar üzerinde kurulmuştur. Şehirde düşük sıcaklık koşullarının hâkim olması, bu topraklardan tarımsal verim elde edilmesini zorlaştırmaktadır. Ortalama yüksekliğin (1950) fazla olmasının etkisiyle şehirde yıllık sıcaklık ortalaması 6,8 ºC olup, Kasım ve Nisan ayları arasında don olayı sıklıkla yaşanmaktadır. Ilıman kuşakta, bir bitkinin çimlenmesi için sıcaklığın 5 ºC ve üzerinde olması gerektiği göz önüne alındığında, Yüksekova iklim özelliklerinin bitkisel gelişme bakımından elverişsiz olduğu görülür. Sıcaklıkların 0 ºC'nin altına inmesiyle, topraktaki su donar ve bitki susuz kalır. Daha sert soğuklarda bitki tamamen donmak suretiyle canlılık özelliklerini yitirir. Dolayısıyla bahsi geçen iklimsel hadiselerin etkili olduğu Yüksekova'da bitkisel üretim, ekonomik faaliyetler arasında 2. planda kalmış olup, hayvancılık öne çıkmıştır. Şehirde, nüfusun artışına paralel olarak tarım toprakları üzerindeki yapılaşma oranı da her geçen gün artmaktadır. Söz konusu duruma il

genelinde de rastlanılır. Ancak 2019 yılı verilerine göre ilin toplam şehir nüfusunun %43'ünü (70.701) barındıran Yüksekova şehrinde, tarım toprakları üzerindeki baskı daha fazladır.

Tablo 2. 45: Yüksekova Şehrinde Şehir İçi Hayvancılık (2020)

Sıra No	Mahalle Adı	Büyükbaş Hayvan Sayısı	Küçükbaş Hayvan Sayısı	Toplam	Arıcılık Yapan Çiftçi Sayısı
1	Cumhuriyet	1.776	3.632	5.408	10
2	Dize	111	587	698	3
3	Esentepe	66	6.965	7.031	5
4	Esenyurt	5	176	181	10
5	Eski Kışla	8	2.084	2.092	9
6	Güngör	557	4.768	5.325	8
7	İpek	43	697	740	7
8	Mezarlık	473	1.166	1.639	5
9	Yenimahalle	524	3.094	3.618	12
10	Yeşildere	154	818	972	2
	Toplam	3.717	23.987	27.704	71

Kaynak: Hakkari Tarım ve Orman İl Müdürlüğü

Şehirde 3.717 büyükbaş ve 23.987 küçükbaş olmak üzere toplam 27.704 hayvan bulunmaktadır (Tablo 2.45). Küçükbaş hayvancılık, dağlık yapının nispeten arttığı Yüksekova-Esendere arasındaki bölgede yoğunlaşmıştır (Foto 2.48). Büyükbaş hayvan sayısı bakımından Cumhuriyet (1.776), küçükbaş bakımından da Esentepe (6.965) öne çıkmaktadır. Söz konusu 2 mahalle aynı zamanda toplam hayvan sayısının da en yüksek olduğu mahallelerdir. Cumhuriyet ve Esentepe mahallelerinde hayvan sayılarının yüksek olması farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Esentepe'nin, şehir merkezine uzak ve aynı zamanda kırsal hayat tarzının en fazla görüldüğü mahalle olmasına bağlı olarak, hayvancılıkla geçinen aile sayısı da fazladır. Cumhuriyet mahallesinin şehir merkezine daha yakın ve daha gelişmiş olmasına karşılık, toplam hayvan sayısı bakımından 2. sırada yer alması nüfus miktarıyla açıklanabilir. 2019 yılı rakamlarına rakamlarına göre nüfus miktarı Esentepe mahallesinde 4.110 iken, Cumhuriyet'te 11.157'dir. Dolayısıyla her 2 mahalle arasındaki nüfus ve konum farklılıkları toplam hayvan sayısı üzerinde etkili olmuştur. Şehirde ilçe Tarım ve Orman Müdürlüğüne kayıtlı olan arıcı sayısı toplam

71’dir. İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğü’ne kayıtlı arıcıların mahallere göre dağılışı incelendiğinde; arıcılık faaliyetlerinin Yenimahalle (12), Esenyurt (10) ve Cumhuriyet (10) mahallelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Yüksekova Arıcılar Birliği’ne kayıtlı 300 arıcıyla beraber, şehirdeki toplam arıcı sayısı 371’dir.

Foto 2. 48: Yüksekova-Esendere Karayolu Kenarında Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

Yüksekova şehrinde hayvansal üretimle birlikte, bitkisel üretim de yapılmaktadır. Ancak sıcaklık koşullarının elverişsiz olduğu şehirde, ticari amaçla yalnızca soğuğa daha dayanıklı olan fiğ ve korunga gibi hayvan yemleri üretilmektedir. İl genelindeki toplam yem üretiminin yarısından fazlası (%60’ı) Yüksekova’da üretilmektedir. Üretilen hayvan yemleri şehrin kendi ihtiyacının çok altındadır. Hayvancılığın en yaygın ekonomik faaliyet olduğu şehirde, soğuk devrenin uzun olması nedeniyle hayvanlar bu dönemde ahırlarda ve hazır yemlerle beslenir. Bu durum şehirde hayvan yemine olan ihtiyacı arttırmaktadır. Yaz

döneminde muhtelif bölgelerde devam eden yayla ve mera yasakları nedeniyle kışa göre daha az olmakla birlikte, hayvan beslenmesinde yem bitkilerine ihtiyaç duyulur.

2.2.2.2.2.1.3. Ticaret Fonksiyonu

Yerleşim tarihi çok eskiye dayanan Yüksekova, Urartular döneminde Van, Irak ve İran arasındaki ulaşım ağının ortasında yer alması bakımından hem stratejik hem de ticari bakımdan önemli bir şehir olmuştur. Şehrin sınır özelliklerine bağlı olarak, Osmanlılar döneminde de ticari faaliyetlerin canlı olduğu bilinmektedir.

Osmanlı döneminde bölge halkı, İran ve Irak'la paradan ziyade çeşitli bitkisel ve hayvansal ürünlerle (bir nevi takas usulü) ticaret yapmaktaydı. İran'dan ürün karşılığı olarak deve yüküyle altın ve gümüş gelirdi (Erdost, 1987: 152). Şehirde ticari faaliyetler, 1964 yılında Türkiye-İran sınırında açılan Esendere Gümrük Kapısı'yla beraber gelişme göstermiştir (Foto 2.49). Yüksekova şehrinin ticaret fonksiyonu, şehrin 41 km doğusunda olan Esendere Gümrük Kapısı'na bağlı olarak gelişmiştir. 1985-2000 yılları arasında köylerin güvenlik sebebiyle boşaltılması, yayla ve mera yasakları il genelinde olduğu gibi Yüksekova'da da hayvancılığı olumsuz etkilemiştir. Bu durum bölge halkının sınır ticaretine ve sınır kaçakçılığına yönelmesinde etkili olmuştur.

Foto 2. 49: Esendere Gümrük Kapısı

Bilindiği üzere sınır bölgeleri aynı zamanda, mal ve insan kaçakçılığı gibi birtakım yasadışı faaliyetlerin de kolaylıkla gelişme imkânı bulduğu alanlardır. Yüksekova'da, Türkiye-İran sınırının bulunduğu diğer illerimizden farklı olarak insan kaçakçılığı nedeyse hiç gelişmemiştir. Sınır özelliklerine bağlı olarak, zamanında kaçakçılığın önemli bir ekonomik sektör olarak geliştiği yerlerden biridir. Şehirde kaçakçılık; elektronik ürünler, akaryakıt, gıda ve uyuşturucu maddelerinin kaçak yollardan ülkeye sokulması sistemine dayanmaktaydı. İlçede uzun yıllar boyunca İran ve Afganistan'da üretilen çeşitli uyuşturucu maddelerinin, Türkiye-İran sınırının muhtelif kısımlarından ülkeye sokulduğu bilinmektedir. Ülkemiz dış göçlerde olduğu gibi, uyuşturucu ticaretinde de daha çok transit ülke rolüne sahiptir. Uyuşturucu ticaretinin en büyük pazarı Avrupa ülkeleridir. "AB uyuşturucu pazarının hacmi yaklaşık 30 milyar Euro değerine ulaşmış olup önümüzdeki yıllarda bunun daha da artacağı ön görülmektedir" (AB Uyuşturucu Piyasası Rapouru, 2019: 24).

Uyuşturucu ticareti; uyuşturucu kullanımının bireylere verdiği zararın çok daha ötesinde önemli sonuçlara yol açmaktadır. Bu sonuçlar arasında; suç oranının artması, terörizme finansal kaynak sağlaması ve bu durumun ulusal ve küresel

ölçekte barış ortamını olumsuz etkilemesi sayılabilir. Yine global boyutta ciddi bir pazara sahip olan uyuşturucu ticaretinin, genel olarak yolsuzluğa ve yönetimin zayıflamasına yol açtığı bilinmektedir.

Sınırın çok dağlık ve geniş bir alana sahip olmasının yanı sıra, denetimi kolaylaştıracak teknolojinin gelişmemiş olması ve sınır bölgelerinde güvenlik risklerinin yüksek olması gibi nedenlerle, yıllarca kaçakçılıkla etkin bir mücadele sağlanamamıştır. Son yıllarda bölgedeki sınır hatları boyunca denetimlerin artmasıyla beraber bütün kaçakçılık türleri tamamen kontrol altına alınmıştır. Sınır hatlarında karakol sayılarının arttırılması, Türkiye-İran sınırı boyunca örülen yüksek duvar ve teknolojik gelişmeler sayesinde sınırlarda yasadışı ticari faaliyetlerin önüne geçilmiştir.

Ekonomik sektörlerin gelişmediği şehirde, en önemli kalkınma dinamiği günümüz koşulları itibariyle sınır ticaretidir. Ancak sınır ticaretinde uygulanan kısıtlamalar sebebiyle, bu sektör şehrin ekonomik yapısında beklenilen etkiyi gösterememektedir. Sınırlardaki kaçakçılık faaliyetleriyle bir mücadele aracı olarak, sınır ticaretinin önü açılması ve özellikle gıda ürünlerinin geçişinde uygulanan kotaların yükseltilmesi, bölge halkının yasal sınırlar içerisinde ekonomik faaliyetlerde bulunmasına imkân vermesi bakımından önemlidir.

Cengiz Topel Caddesi boyunca kuyumcular, kafeler, giyim dükkânları ve diğer tüketim malzemelerinin satıldığı market ve büfelerin yanı sıra; dershaneler, güzellik merkezleri, iş merkezleri ve oteller sıralanmıştır. Şehirde perakende ticaretin geliştiği Zagros ve Orient iş merkezlerinde giyim, terzi ve ayakkabı dükkânları yer alır. Zagros iş merkezinin üst katlarında Esnaf ve Sanatkârlar Odası, Sanayi ve Ticaret odası ile Şoförler ve Otomobilciler Odası gibi kurumlar bulunur. "Yüksekova Esnaf ve Sanatkârlar Odası Başkanlığı'na 760, Sanayi ve Ticaret Odası Başkanlığı'na 1.500 sanayici ve tüccar, Şoförler ve Otomobilciler Odası Başkanlığı'na 1.260 şoför kayıtlıdır" (Yüksekova Belediye Başkanlığı, 2017: 12).

Foto 2. 50: Cengiz Topel Caddesi Üzerindeki Kuyumcu Dükkânları

Şehirdeki perakende ticarette kuyumculuk öne çıkan ticari faaliyetlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Foto 2.50). Bölge genelinde altın kullanımının gelenek-görenek gereği yaygın olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 2. 46: Yüksekova Şehrinde Esnaf ve Sanatkârlar Odası'na Kayıtlı İşletmeler (2020)

İşletme Türü	İşletme Sayısı
Kafe	40
Fotoğrafçı	4
İnşaat Malzemesi Toptan Satış	8
Telefoncu	15
Pastane	3
Spor Tesisi	4
PVC Kapı ve Pencere Doğrama	16
Fast Food	5
Otopark	2
Mutfak Mobilyalarının İmalatı	7
Oto Tamiri ve Bakımı	53
Araç Kiralama	18
Mobilyacı	7
Kuru Temizleme	6
Lokanta	9
Kadın Kuaförü	24
İnternet Kafe	43
Nalbur	4
Halı Yıkama	3
Güzellik Salonu	10
Fırın	22
Elektrikli Ev Aletlerinin Onarımı	12
Berber	31
Çay Ocağı, Kıraathane ve Kahvehane	48
Börekçilik	3
Tuhafiye	32
Marangozluk	32
Ayakkabıcılık	7
Arıcılık	4
Alüminyum Kapı Pencere Doğrama	4
Toplam	**1.058**

Kaynak: Yüksekova Esnaf ve Sanatkârlar Odası Başkanlığı

Yüksekova şehrinde Esnaf ve Sanatkarlar Odası Başkanlığı'na kayıtlı 1.058 işletme bulunur. Şehirde işletme sayıları bakımından oto tamiri ve bakımı (53), çay ocağı, kıraathane ve kahvehane (48), internet kafe (43) ve kafeler (40) dikkat

çekmektedir (Tablo 2.46). Oto tamir işletmelerinin yüksek olmasında nüfusun yüksek olması ve sınır özelliğine bağlı olarak şehirde araç yoğunluğunun yüksek olması etkili olmuştur.

Şehirde Cengiz Topel Caddesi kadar önemli olmamakla birlikte Anafartalar Caddesi ve 23 Nisan Caddeleri üzerinde de daha küçük ölçekli iş yerleri yer alır. Yaz mevsiminde, bahsi geçen caddeler üzerinde yapılan tabacılık faaliyetlerinde şehirde ve yakın çevresinde üretilen tarımsal ürünler öne çıkar. Önceki yıllarda şehirde oldukça yaygın olan tablacılık, ana caddeler üzerinde devam eden yol yapım çalışmaları nedeniyle eski yaygınlığını yitirmiştir.

2.2.2.2.2.1.4. Sanayi Fonksiyonu

Çalışma sahasının diğer şehir merkezlerinde olduğu gibi Yüksekova'da da sanayi gelişmemiştir. Şehirdeki sanayi, daha çok tarımsal ürünlere dayanmaktadır. Şehirdeki gıda imalatı faaliyetleri; 1'er sayıda olan süt fabrikası, aspir yağı üretim tesisi, un fabrikası, et entegre tesisi, bal paketleme, yumurta paketleme, yemek fabrikası ve yufka imalathanesinin yanı sıra; 6 küp şeker imalathanesi ve 6 süt işleme tesisinde yürütülmektedir (Foto 2.51).

Foto 2. 51: İpek Mahallesinde Yer Alan Yemek Fabrikası

2016 yılında yaşanan şiddet olayları nedeniyle şehrin tahrip olması, inşaat sektörünün gelişmesine üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle şehirde son yıllarda inşaat malzemeleri üretiminde bir artış yaşanmıştır. Şehirde üretilen inşaat malzemeleri İran'a da ihraç edilmektedir. İl genelinde, kurşun-çinko madenlerinden sonra İran'a en çok ihraç edilen ürünler inşaat malzemeleridir. Bu nedenle şehir merkezinin dışında İpekyolu Caddesi üzerinde pek çok demir, ahşap, pcv ve mermer doğrama atölyeleri bulunur. Bu faaliyetler İpek mahallesinde yer alan küçük sanayi sitesinde ve şehir merkezinin ara sokaklarında da yapılmakla beraber, İpekyolu Caddesi üzerinde yoğunlaşmaktadır (Foto 2.52). 2019 yılında aynı güzergâhta 1 çivi fabrikası da kurulmuştur. Daha çok oto tamir ve bakım faaliyetlerinin yürütüldüğü küçük sanayi sitesi, "62.000 m^2'lik alanda sahip olup 24.000 m^2 alan üzerinde 51 işyeri (atölye) bulunmaktadır. Geriye kalan boş alanda da yeni iş yerinin yapılması için çalışmalar devam etmektedir" (Yüksekova Belediye Başkanlığı, 2017: 14).

Hakkari il genelinde OSB (organize sanayi bölgesi) bulunmamaktadır. İldeki ilk OSB Yüksekova-Büyükçiftlik Karayolu yolu üzerinde yer alan bölgeye kurulması

için ihale işlemleri tamamlanmıştır. OSB'nin Yüksekova'da belirlenen bu alana kurulmasında yer şekilleri, ulaşım kolaylığı, sahanın en işlek sınır kapısına dolayısıyla İran pazarına yakınlık gibi nedenler etkili olmuştur. Ayrıca OSB'nin kurulacağı alanın hazine arazisi olması da önemli bir neden sayılır. Bu gibi devlet yatırımlarında arazinin hazineye ait olması, sürecin daha hızlı yürümesini sağlaması bakımından önemlidir. Aksi halde kamulaştırma işlemlerinin uzun sürmesi projelerin tamamlanma sürelerini uzatabilmektedir.

Kurulacak OSB'nin şehrin sanayi altyapısının gelişmesine önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir. Şehirde dağınık ve birbirinden kopuk bu küçük atölyeler OSB'de toplu ve modern bir görünüm kazanacaktır. Böylece bir yandan aynı sektördeki farklı iş kollarının birbirini destekleyerek gelişmelerinin önü açılırken, bir yandan da şehirde dağınık bir halde bulunan bu atölyelerin neden olduğu kötü görüntü ortadan kaldırılmış olacaktır.

Foto 2. 52: İpekyolu Caddesi Üzerindeki İnşaat Malzemesi Üretim Atölyeleri

2.2.2.2.2.1.5. Sağlık Fonksiyonu

Yüksekova şehrinde de sağlık hizmetleri konusunda önemli eksiklikler ve sorunlar yaşanmaktadır. Şehrin sağlık fonksiyonunu olumsuz etkileyen en önemli nedenlerin başında sağlık personelinin büyük bir çoğunlukla mesleğe yeni başlayan deneyimsiz kişilerden oluşması ve sağlık kurumlarındaki teknik donanım yetersizliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla şehirde sağlık kurumu sayısı az olmamakla birlikte, teknik yetersizlikten dolayı etkin bir hizmet sunulamamaktadır. Mevcut cihazlarda yaşanan arızalar ve bunların giderilmesi süreçlerinin zaman alması, sağlık hizmetlerini olumsuz etkilemektedir. Bununla doktor sayısının az, doktor başına düşen hasta sayısının fazla olması da verimli bir hizmet sunulması engellemektedir.

Foto 2. 53: 1 Nolu Sağlık Ocağı (Solda), Yüksekova Devlet Hastanesi (Sağda)

Yüksekova şehrinde sağlık hizmetleri 1 Devlet Hastanesi, 1 özel hastane, 10 sağlık ocağı ve 1 Toplum Sağlığı Merkezi'nde yürütülmektedir (Foto 18). 150 yatak kapasiteli Yüksekova Devlet Hastanesi 1 Diş Tedavi ve Protez Merkezi bulunur.

Şehirde yaşanan 2016 olayları sırasında sağlık kurumları da ciddi zararlar görmüştür. Nitekim bu dönemde 3 sağlık ocağı kullanılamaz hale gelmiş olup, şehirdeki toplam 10 eczaneden 3'ü de yıkılmıştır.

2.2.2.2.2.1.6. Ulaşım Fonksiyonu

Ulaşım faaliyetleri, insanoğlunun küçük köy toplulukları meydana getirmeye başladıkları Neolitik dönemde, tekerleğin icadı ve yük hayvanlarının evcilleştirilmesiyle gelişmeye başlamıştır. Sanayi devrimiyle birlikte lokomotifin icadıyla ciddi bir gelişme sağlayan ulaşım sistemleri, genel bir kaide olarak teknolojik gelişmelerle paralel bir gelişme göstermektedir". "Ulaşım, gerek mekânla ilişkisi ve gerekse diğer ekonomik faaliyetleri biçimlendirme niteliğiyle beşeri coğrafyanın önemli inceleme konularından birini oluşturur" (Bakırcı, 2019: 352). Ulaşım altyapısının durumu, bir ülkenin gelişmişlik düzeyini gösteren önemli göstergelerden biridir. Dolayısıyla gelişmemiş ülkelerde öne çıkan büyük şehirler haricinde ulaşım sistemlerinin gelişmemiş olması tesadüfî değildir. Ulaşım, "sadece geçim kaynaklarını işletmek için değil, turizmin gelişmesi için ön şart olduğu gibi ülkenin ulusal bütünlüğünü kurmak ve korumak için de gereklidir" (Taşlıgil, 2019: 569).

Yüksekova şehri, yüzey şekillerinin düz ve düze yakın olması itibariyle çalışma sahasının diğer dağlık kesimlerine göre karayolu ulaşımı altyapısı bakımından elverişlidir. Şehrin ulaşım alt yapısı 2016 yılında yaşanan şiddet olayları nedeniyle büyük bir darbe almıştır. 2016 yılı ortalarından itibaren süren yol yapım çalışmaları; iş yükünün fazla olması, iş makinelerinin yetersizliği ve işgücüyle ilgili çeşitli sorunlardan dolayı çok yavaş ilerlemektedir. Yol yapım çalışmalarının uzun sürmesi, toz, çamur ve gürültü kirliliğinin yanı sıra, şehir içi ulaşım güçlükleri gibi çeşitli olumsuzluklara yol açmaktadır. Şehrin sosyal ve ekonomik hayatının merkezi durumunda olan Cengiz Topel Caddesi bu çalışmalardan bir yandan olumsuz etkilenirken, bir yandan da caddede insan ve araç yoğunluğunun fazla olması da yol yapım çalışmalarını yavaşlatmaktadır.

İl içerisinde toplu ulaşım olanakları Hakkari merkezden sonra en çok Yüksekova'da gelişmiştir. Yüksekova'dan sabah 07:00 ile akşam 18:00 saatleri arasında Hakkari merkeze ve Şemdinli'ye de 40 dk.'da bir; Van'a da saat başı seferler düzenlenmektedir. Yüksekova-Derecik ve Yüksekova-Çukurca arasında yolcu yetersizliği nedeniyle seferler yapılmamakta olup, Şemdinli'den Derecik'e günde birkaç sefer düzenlenmektedir. Yüksekova'dan Çukurca'ya gidecek yolcuların da Hakkari merkezden aktarmalı olarak gitmeleri gerekmektedir.

Yüksekova'da şehirlerarası ulaşım Van ve Şırnak'ın Beytüşşebap ilçesi haricinde yapılmamaktadır. Beytüşşebap'a günde 1 seferin yapıldığı şehirde, şehirlerarası ulaşım Van üzerinden sağlanmaktadır. Van ve Hakkari merkeze yapılan minibüs seferleri, İpekyolu Caddesi'nin Karayolu Kavşağı mevkiinde; Şemdinli'ye de çarşı merkezindeki duraklardan gerçekleştirilmektedir. Şehir içi ulaşım ise yine çarşı merkezindeki Merkez Camii önündeki minibüs durağında yapılmaktadır (Foto 2.54).

2020 yılı itibariyle tüm dünyayı etkisine alan Covid-19 pandemisi nedeniyle sınırlar ticari faaliyetlere kapatılmıştır. Daha önceki yıllarda Yüksekova-Esendere arasında günlük yaklaşık 20-25 sefer düzenlenirken, pandemi süreciyle beraber sefer sayısı günde 1-2'ye kadar düşmüştür. Dolayısıyla bu hat üzerindeki ulaşım faaliyetlerinin durma noktasına gelmesi, bu alanda hizmet veren birçok kişiyi de ekonomik olarak önemli ölçüde etkilemiştir. Yine bu nedene bağlı olarak boşta kalan minibüslerin şehir içinde korsan taşımacılık yaptığı arazi çalışmaları sırasında gözlemlenmiştir.

Foto 2. 54: Şehir İçi Minibüs Durağı

Foto 2. 55: Selahaddin Eyyubi Havalimanı

Yüksekova'da 2015 yılında açılan Selahaddin Eyyubi Havalimanı'yla, ulaşım olanaklarında ciddi bir gelişme sağlanmış ve şehre bir canlılık getirmiştir (Foto 2.55). Ülkeler arası bilet fiyatlarının daha yüksek olması nedeniyle Türkiye-Irak ve Türkiye-İran sınırlarına yakın bölgelerde oturan Iraklı ve İranlılar, karayoluyla Yüksekova Havalimanı'nı kullanarak ülkemizin diğer bölgelerine ulaşmaktadırlar. Havalimanı aynı zamanda şehre gelen yerli turist sayısında da bir artış sağlamıştır. Şimdilik direkt seferler günde 2 kere olmak üzere yalnızca İstanbul'a yapılmaktadır. Ancak önümüzdeki yıllarda yeterli yolcu sayısına ulaşılması durumunda direkt seferlerin sayısı da artacaktır.

Tablo 2. 47: Yüksekova Şehrinin Seçilmiş İllere Km Uzaklığı (2020)

Sıra No	Yerleşim Merkezleri	Uzaklık (Km)
1	Ankara	1.377
2	İstanbul	1.825
3	İzmir	1.940
4	Bursa	1.753
5	Adana	1.051
6	Trabzon	839
7	Samsun	1.095
8	Gaziantep	837
9	Diyarbakır	529
10	Mardin	455
11	Şanlı Urfa	705
12	Şırnak	257
13	Van	197
14	Ezurum	571

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü

Yüksekova'nın Ankara (1.377), İstanbul (1.825), İzmir (1.940), Bursa (1.753), Adana (1.051) ve Samsun (1.095) gibi büyük şehirlerimize uzaklığı bin km.'nin üzerindedir (Tablo 2.47). Bu durum şehrin ülkenin bütününden kopuk olmasına yol açmaktadır.

Tablo 2. 48: Yüksekova Şehrinin Hakkari İli İçerisindeki Merkezlere Km Uzaklığı

Sıra No	Yerleşim Merkezleri	Uzaklık (Km)
1	Hakkari Merkez	77
2	Çukurca	142
3	Şemdinli	54
4	Derecik	113
5	Esendere (Belde)	41
6	Büyükçiftlik (Belde)	19
7	Durankaya (Belde)	95

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü

Yüksekova'nın il içerisindeki diğer merkezlere uzaklığı da dikkat çekmektedir. Yüksekova'da eğitim, sağlık, şehirlerarası ulaşım ve alışveriş gibi sosyal ve ekonomik ihtiyaçlar, büyük bir çoğunlukla Van'da giderilir. Bu nedenle, Yüksekova-Van arasında yolcu hareketliliği oldukça fazladır. Söz konusu güzergâhın 197 km olması, yolların virajlı ve bakımsız olması gibi nedenler yolculuğu yorucu kılan başlıca unsurlardır. Yüksekova, Hakkari ilindeki diğer şehir merkezlerinden olan Çukurca (142) ve Derecik'e (113) oldukça uzak olup, bu iki şehre yolcu seferleri düzenlenmemektedir (Tablo 2.48).

Foto 2. 56: Yükselova-Hakkari-Van Karayolu (Solda), Esendere-Yüksekova Karayolu (Sağda)

Yüksekova'nın ülkenin diğer bölgeleriyle ulaşımını sağlayan yollar, Yeniköprü mevkiinde birleşen Yüksekova-Hakkari-Van Karayolu'dur. Bu karayolunun kuzeyinden Başkale ve Van, kuzeybatısından da Hakkari şehrine ulaşılır. Yüksekova-Hakkari-Van Karayolu'nun batısında, Çukurca ilçesine bağlı Çığlı köyündeki Süvarikotran (2.010 m) geçidi üzerinden de Şırnak iline ulaşım sağlanmaktadır. Yüksekova-İran arasındaki uluslararası Esendere Karayolu, şehirdeki en bakımlı yoldur (Foto 2.56).

Yüksekova'da etkili olan sert kış koşulları hava ve karayolu ulaşımını olumsuz etkilemektedir. Kış mevsiminde yaşanan don, çığ, yoğun sis ve tipi şeklindeki yağışlar kimi zaman her iki ulaşım türünde kesintilere neden olur. Söz konusu iklimsel nedenlerle Selahaddin Eyyubi Havalimanı'nda seferler iptal olurken, birçok köy yolunan kapanmasıyla da karayolu ulaşımında kesintiler yaşanır. Bu durum en çok acil hastaları ve taşımalı olarak eğitim gören öğrencileri etkilemektedir.

2.2.2.2.2.1.6. İdari Fonksiyon

Daha önceki bölümlerde değinildiği gibi, Hakkari 2 kere vilayet statüsüne getirilmiş ancak şehirsel özelliklerinin yetersizliği nedeniyle daha sonra tekrar Van'a bağlı bir ilçe olarak değiştirilmiştir. Hakkari'nin 1933 yılında il statüsünün düşürülmesi üzerine, Yüksekova da Van'a ilçe olarak bağlanmıştı. Ancak Hakkari'nin 1936 yılında 3. ve son kez il olmasıyla beraber Yüksekova, Hakkari'ye bağlı bir ilçe haline getirilmiştir. Yüksekova'nın idari statüsü söz konusu tarihten günümüze kadar değişmemiştir. Yüksekova ilçesi 2020 yılında 2 belde (Esendere ve Büyükçiftlik), 58 köy ve 158 mezranın idari merkezi konumundadır.

Yüksekova idari kurumları Esenyurt ve Yenimahalle'de yer alır. Yüksekova kaymakamlık binasının yetersiz olması sebebiyle yeni bir bina yapımına başlanmıştır. 2020 itibariyle ilçe kaymakamlığı, Esenyurt mahallesinde son yıllarda yapılan toplu konut bölgesine geçici olarak taşınmıştır. Yüksekova Belediyesi de Esenyurt mahallesinde, İpekyolu Caddesi üzerinde yer alır.

Yüksekova'nın il statüsüne yükseltilmesine yönelik çalışmalar son yıllarda artmıştır. Yüksekova'nın yerleşmeye ve gelişmeye uygun arazi yapısı, sınır

özelliğine bağlı ekonomik avantajları, konumu, stratejik önemi, nüfus miktarı ve ilçede havayolunun bulunması gibi özellikleri göz önüne alınarak il olma durumu değerlendirilmektedir. Yüksekova'nın il olması yalnızca Yüksekova için değil, Şemdinli ve Derecik ilçeleri için de önemli bir gelişme fırsatı olacaktır. Özellikle de il merkezine 190 km mesafede bulunan Derecik'ten idari işler için Hakkari merkeze yapılan gidiş gelişlerde yaşanan zorluklar azaltılmış olacaktır. Öte yandan, il merkezini ayakta tutan ve belli bir düzeyde gelişmesini sağlayan tek fonksiyonun idari fonksiyonu olması ve bu fonksiyonunu da Yüksekova'nın il olması durumunda kaybedecek olması, il merkezinde yaşayan halk tarafından tepkiyle karşılanmaktadır. Bu nedenle hem Yüksekova'da hem de Hakkari merkezde yaşayanların ortak talebi Hakkari merkezin de il olarak kalmaya devam etmesi yönündedir. Ancak Hakkari'nin il olarak kalması durumunda Çukurca haricinde bağlanılacak başka bir ilçenin bulunmaması, bu konudaki en önemli sorundur. Çünkü Şemdinli ve Derecik ilçeleri Hakkari merkeze oldukça uzaktır. İl olması durumunda, daha yakın mesafede bulundukları Yüksekova'ya bağlanacaklardır. Bu nedenle bölge halkı ve kanaat önderleri, 1990 yılına kadar Hakkari'ye bağlı olan ancak sonrasında Şırnak'a bağlanan Uludere ve Beytüşşebap ilçelerinin tekrar Hakkari'ye bağlanması önerisinde bulunmaktadırlar.

2.2.2.2.2.1.7. Askeri Fonksiyon

Yüksekova, İran ve Irak'a sınır komşusu olması ve yine bölge genelindeki mevcut güvenlik sorunları nedeniyle bir garnizon şehri olarak gelişmiştir. Buna bağlı olarak hem kara hem de hava ulaşımında askeri yoğunluk söz konusudur. Yüksekova'nın kuzeybatı girişi üzerinde ve İpek mahallesinde askeri kurumlar yer alır. Yüksekova İlçe Jandarma Komutalığı ve askeri lojmanlar İpek mahallesinde, Yüksekova Emniyet Müdürlüğü Yenimahalle'de, Yüksekova Emniyet Müdürlüğü, Trafik Tescil Büro Amirliği de Eski Kışla mahallesinde yer alır. Esenyurt mahallesinde son yıllarda polis lojmanları inşa edilmiştir. Şehrin askeri fonksiyonuyla ilgili görsel ve yazılı ayrıntıların güvenlik sakıncaları nedeniyle aktarılması uygun görülmemektedir.

2.2.2.3. Çukurca Şehri

Çukurca Hakkari merkez ilçesinin güneybatısında, Türkiye-Irak sınırında yer alır. Şehir merkezi 1.285 m yükseklikte olup, Zap Suyu'nun doğusunda kurulmuştur. Çok dağlık bir alanda kurulmuş olan şehrin etrafı yüksek dağlarla çevrilidir (Foto 2.57 ve Foto 2.58). Çevresindeki yüksek dağlara göre nispeten alçakta kaldığından dolayı Çukurca ismini almıştır. Bahsi geçen topografik özellikler şehirde mikro klima koşullarının yaşanmasına olanak sağlamıştır. Şehrin etrafını kuşatan yüksek dağlardan dolayı, sert hava akımları içlere sokulamadığından dolayı, şehirde ve yakın çevresinde ortalama sıcaklık daha yüksektir. Bu durum tarımsal verimin ve ürün çeşitliliğinin artmasına yol açmıştır. Nitekim şehirde nar, çeltik ve susam gibi sıcaklık ve nem isteği yüksek ürünler yetiştirilebilmektedir.

Foto 2. 57: Çukurca Şehrinden Genel Bir Görünüm

Foto 2. 58: Çukurca Şehrinin Eski Görünümü

Kaynak: Çukurca Belediyesi

Çukurca 1926 Ankara Anlaşması'yla Türkiye sınırları içerisine alınmış ve 27 Şubat 1953 tarihli ve 6068 sayılı kanunla ilçe yapılmıştır. İlçe, Çukurca merkez bucağına bağlı 13 ve Çığlı bucağına bağlı 5 köyden olmak üzere toplam 18 köyden oluşturulmuştur (Hakkari Valiliği, 1974: 83). Günümüzde Çukurca'ya bağlı idari birimler 8 köy, 62 mezra ve 3 şehirsel mahalleden oluşmaktadır.

Çukurca, dağlık bir alanda kurulduğundan dolayı, geleneksel meskenlerde yapı malzemesi olarak çoğunlukla taş kullanılmıştır. Bilindiği gibi taş evler, oldukça dayanıklıdır. Bu nedenle şehirde halen oturulan çok sayıda eski geleneksel taş ev bulunur (Foto 2.59). Şehrin kuzeydoğusunda bulunan Çukurca Kalesi'nin aşağı kesiminde, sarp bir alanda inşa edilen tarihi Çukurca Taş Evleri, bölgenin en önemli sivil mimari örneklerini teşkil eder (Foto 2.60). Bu evlerin bulunduğu alan Kültür Bakanlığı tarafından 2018 yılında 1. derecede sit alanı ilan edilmiştir. Çukurca Kaymakamlığı'nın aynı yıl sit alanı içerisinde yer alan 21 ev için başlatmış olduğu restorasyon çalışmalarının 2021 yılında bitirilmesi planlanmaktadır. Restorasyon çalışmaları tamamlanan evlerin; butik otel, kütüphane, belediye hizmet binası ve restoran olarak değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

Foto 2. 59: Cumhuriyet Mahallesi'nde Halen Kullanılan Geleneksel Bir Konut

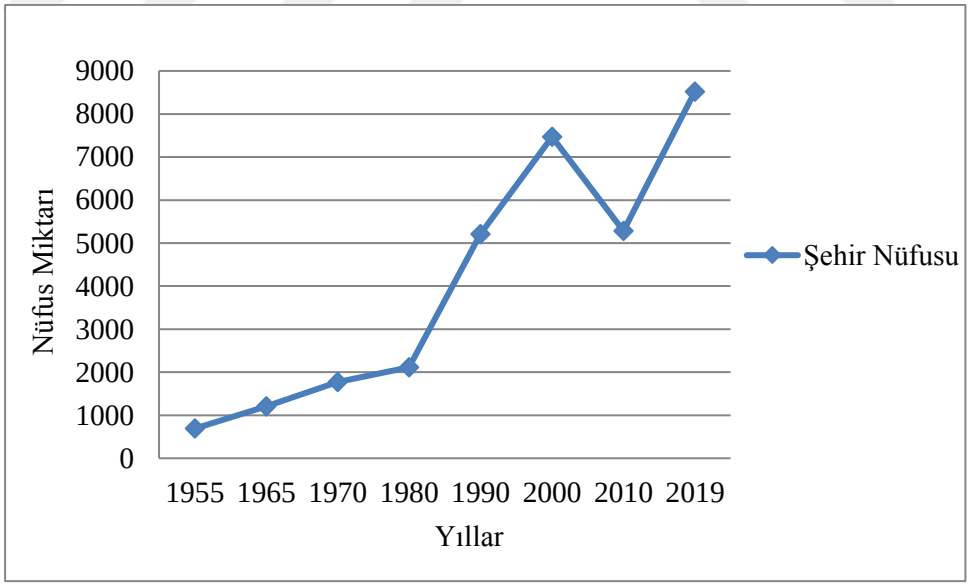

Foto 2. 60: Tarihi Çukurca Taş Evleri

Kaynak: Çukurca Belediyesi

Çukurca'nın şehir nüfusu 1955-2000 yılları arasında sürekli artmıştır (Grafik 2.7). 1955 yılında 690 olan şehir nüfusu, 1970'te 1.774'e, 1990'da 5.205'e ve 2000'de 7.471'e yükselmiştir. Şehirde güvenlik sorunlarının yaşanmaya başladığı 1980'li yıllarla birlikte, şehirsel nüfusun hızla artmaya başlaması dikkat çekmektedir. 1980-1990 yılları arasında şehir nüfusu 3.094 kişi artarken; 1990-2000 arasında da 2.266'lık bir artış göstermiştir. Şehirde ve bölge genelinde baş gösteren güvenlik sorunlarından dolayı 1990-2000 yılları arasında yoğunlaşan köy boşaltmaları, şehir nüfusunun artmasına neden olmuştur. Köy boşaltmaları sırasında bölge halkı çoğunlukla daha iyi bildikleri ve bağlı bulundukları ilçe ve il merkezlerine doğru göç etmişlerdir. Şehre göç etmeleriyle beraber hayvanlarını satan ve tarım yapacak arazisi olmayan bölge halkı, istihdam edilebilecekleri tarım dışı ekonomik sektörlerin de neredeyse hiç gelişmediğinden dolayı, işsizlik ve ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum, büyük illere yönelik göçlerin artmasında rol oynamıştır.

Grafik 2. 7: Seçilmiş Yıllarda Çukurca Şehir Nüfusunun Gelişimi

Kaynak: DİE ve TÜİK

İldeki diğer şehir merkezlerinde olduğu gibi Çukurca'da da, daha çok işsizlik nedeniyle büyük şehirlere yönelik göçlerin artmasından dolayı, şehir nüfusunun 2000-2010 yılları arasında azalma eğilimine girdiği görülür. 2019 yılı itibariyle Çukurca şehir nüfusu 8.518'e ulaşmıştır.

2.2.2.3.1. Mahalleler

Çukurca şehri, 2007 yılına kadar Cumhuriyet ve Emirşaban mahallerinden oluşmaktaydı. 2008 yılında söz konusu 2 mahallenin bazı kısımları dâhil edilerek Yeşilçeşme mahallesi oluşturulmuştur. Şehrin merkezi iş alanı ve resmi kurumlar Emirşaban mahallesinde yer almaktadır. Şehir merkezinin doğusunda Cumhuriyet, kuzeybatısında da Yeşilçeşme mahallleri yer almaktadır.

Tablo 2. 49: Seçilmiş Yıllarda Çukurca Şehrinin Mahalle Nüfusları

Sıra No	Mahalle Adı	2.007	2010	2013	2016	2019
1	Cumhuriyet	1.667	1.287	1.252	1.278	1.230
2	Emirşaban	5.366	2.375	4.148	2.406	3.445
3	Yeşilçeşme	-	1.621	2.945	4.323	3.843
	Toplam	7.033	5.283	8.345	8.007	8.518

Kaynak: TÜİK

Çukurca şehrinde mahalle nüfuslarında yıllara göre dalgalanmalar yaşanmıştır. 2007 yılında Emirşaban mahallesinin nüfusu 5.366 iken 2010'da 2.375'e gerilemiştir (Tablo 2.49). Bunun temel nedeni nüfusun bir bölümünün yeni kurulan Yeşilçeşme mahallesine dâhil edilmesinden ileri gelmiştir. 2007-2010 yılları arasında toplam şehir nüfusu 7.033'ten 5.283' e düşmüştür. 2019 yılı verilerine göre mahalleler nüfus büyüklüklerine göre; Yeşilçeşme (3.843), Emirşaban (3.445) ve Cumhuriyet (1.230) şeklinde sıralanır.

2.2.2.3.2. Ekonomik Fonksiyonlar

Çukurca idari olarak şehir olsa da ekonomik yapı bakımından kırsal özellikler gösterir. Şehrin ekonomisi büyük bir çoğunlukla bitkisel üretim faaliyetlerine dayanır. Şehrin, oldukça eğimli ve engebeli yapısı nedeniyle büyükbaş hayvancılık 2. planda kalmıştır. Şehre birkaç km mesafedeki arazilerin (Belat Vadisi) güvenlik gerekçesiyle yasaklı olması mera hayvancılığının gelişmesini engellerken; yem girdilerinin yüksek olması da besi hayvancılığının gelişmesini olumsuz etkilemektedir. Şehirde etkili olan mikro klima koşullarına bağlı olarak, tarımsal

verimin yüksek olması da yöre halkının hayvancılıktan ziyade tarımla uğraşmasında etkili olmuştur.

Tablo 2. 50: Çukurca Şehrinde Şehir İçi Hayvancılığın Mahallelere Göre Dağılımı (2020)

Sıra No	Mahalle Adı	Büyükbaş Hayvan Sayısı	Küçükbaş Hayvan Sayısı
1	Yeşilçeşme	80	208
2	Cumhuriyet	90	264
3	Emirşaban	335	730
	Toplam	505	1.202

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Çukurca şehrindeki hayvan sayısı; 505 büyükbaş ve 1.202 küçükbaş olmak üzere toplam 1.707'dir (Tablo 2.50). Emirşaban mahallesindeki, toplam hayvan sayısı (1.065), Yeşilçeşme (288) ve Cumhuriyet mahallesindeki (354) toplam sayıdan çok daha fazladır. Emirşaban mahallesindeki tarım alanları büyük bir çoğunlukla yerleşme amacıyla değerlendirilmektedir. Bu nedenle mahallede tarım yapılabilecek araziler çok az ve çok parçalıdır. Bunun bir sonucu olarak mahallede hayvancılık faaliyetleri önem kazanmıştır.

Çukurca merkez ve Narlı köyü arasındaki kısımda ve Yeşilçeşme mahallesinde geniş tarım arazileri bulunur. Şehrin nispeten daha sıcak olan Narlı'ya yakın aşağı kesimlerinde seracılık ve arıcılık; Yeşilçeşme mahallesindeki arazilerde de ağırlıklı olarak çeltik, susam ve maş fasulyesi üretilmektedir. Çukurca'ya özgü yerel bir susam türünden elde edilen ve şehirdeki tarihi su değirmenlerinde üretilen Çukurca tahini; tadı, rengi ve kıvamı bakımından kendine has özellikler göstermektedir. Bu bakımdan coğrafi işaret kapsamına alınabilecek ürünler arasında başta gelmektedir. Çukurca tahinine bölge içinden ve dışından yoğun olan talep nedeniyle şehirde susam üretimi tarımsal üretimin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Şehre yakın mesafede bulunan Kazan, Cevizdibi köyleri ve Bey mahallesi gibi 1990'lı yıllarda boşaltılan ve halen yasaklı olan bölgelere, güvenlik güçlerine bilgi verilmesi koşuluyla, günübirlik gidilebilmekte ve buralarda tarımsal faaliyetler yürütülebilmektedir. Böylece nüfusun bir kısmı şehirde oturduğu halde köylerde yaptıkları tarımsal faaliyetlere dayalı bir ekonomik yapıya sahiplerdir.

Şehrin 10 km batısındaki Türkiye-Irak gümrük kapısı olan Üzümlü'de ticari faaliyetler yürütülmediğinden ve yalnızca yolcu geçişleri için kullanıldığından dolayı şimdilik şehre ekonomik bir katkı sunmamaktadır. Ayrıca gümrük kapısının bulunduğu bölgeye giden yol şehir merkezinden geçmiyor olup, gümrüğe ulaşım şehrin yaklaşık 7 km güneybatısında bulunan Narlı köyündeki köprü üzerinden sağlanmaktadır. Dolayısıyla sınırdan geçiş yapacak yolcuların şehir merkezine uğramadan köy yolunu kullanmaları, şehre ekonomik bir katkı yapmalarını engellemektedir. Çünkü yolcular gerekli durumların haricinde şehre uğramamaktadırlar. Bu durum yolcular açısından da çeşitli olumsuzluklar taşımaktadır. Zira gümrük kapısında ve yakın çevresinde yolcuların yeme-içme ve dinlenme ihtiyaçlarını giderebilecekleri bir tesis bulunmamaktadır.

Birkaç yıl öncesine kadar şehirde sınır kaçakçılığının, önemli bir ekonomik sektör haline gelmesiyle beraber, tarım ve hayvancılık 2. plana bırakılmıştı. Ancak son yıllarda denetimlerin arttırılması nedeniyle, sınır kaçakçılığı eski önemini yitirmiş ve bölge halkı tekrar tarımsal faaliyetlere yönelmiştir. Diğer hayvancılık türlerine göre bakımı daha az zahmetli olan arıcılık da önem kazanmıştır.

Çukurca şehrinde öne çıkan tarihi ve kültürel unsurlar arasında tarihi Çukurca Taş Evleri, Emirşaban Camii, Emirşaban Türbesi, Tarihi Mezarlık, Nasturilerden kalma kilise ve manastırlar, askeri amaçlı gözetleme yapısı ve halen kullanılan su değirmenleri yer alır. Bununla beraber; bir yandan derin bir vadide akan Zap Suyu, bir yandan da şehrin etrafını saran yüksek dağlar ve temiz havası, şehrin öne çıkan doğal çekicilikleri arasında yer alır.

2017 yılında ilçede kurulan kadın ve erkek rafting takımları çalışmalarını Zap Suyu'nda yapmaktadır. Son yıllarda Çukurca'ya rafting yapmak amacıyla çevre illerden gelenlerin sayısı giderek artmaktadır. Şehirde 2018 ve 2019 yıllarında olmak üzere 2 kez düzenlenmiş olan "Çukurca Fotosafari ve Doğa Sporları Festivali" şehrin turizm çekiciliklerinin fotoğraflanması ve daha geniş kitlelere ulaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. 2019 yılında düzenlenen festivale ülke içinden ve dışından yaklaşık bin fotoğrafçı ve doğa sporcusu katılmıştır. Aynı yıl festival kapsamında ulusal paintball turnuvasına ev sahipliği yapan Çukurca şehrinde; dağ ve kaya

tırmanışı, yamaç paraşütü, offroad ve zipline gibi etkinlikler düzenlenerek şehrin doğa turizmi potansiyeli ön plana çıkarılmıştır. Aynı zamanda bahsi geçen etkinlikler, şehrin yıllardır "terörizm"'le bütünleşen imajının dışına çıkılması ve bu algının değiştirilmesi bakımından önem taşır. Bahsi geçen her 2 fotosafaride dereceye giren fotoğraflardan oluşturulan kataloglar şehrin tanıtımında kullanılmaktadır. 2020 yılında 3.'sü yapılması planlanan festival, Covid 19 pandemisi nedeniyle 2021'e ertelenmiştir.

Tablo 2. 51: Çukurca Şehrindeki Okullar

Sıra No	Okul Adı
1	Çukurca Şehit Jandarma Üsteğmen Adnan Bahat Çok Programlı Anadolu Lisesi
2	Emir Şaban İmam Hatip Ortaokulu
3	Şehit Bilal Soybilgiç Ortaokulu
4	Cumhuriyet İlkokulu
5	Atatürk İlkokulu
6	İkinci Hudut Tugayı İlkokulu
7	Vali Erdoğan Gürbüz Anaokulu
8	Çukurca Anaokulu

Kaynak: Hakkari İl Milli Eğitim Müdürlüğü

Çukurca şehrinde özel okul bulunmamakta olup, eğitim faaliyetleri 1 lise, 2 ortaokul, 3 ilkokul ve 2 anaokulunda yürütülmektedir (Tablo 2.51). Şehirde, Çukurca Şehit Jandarma Üsteğmen Adnan Bahat Çok Programlı Anadolu lisesi için derslik kapasitesinin daha fazla olduğu yeni bir bina yapılmıştır. Şehit Bilal Soybilgiç Ortaokulu'nda bulunan, Ahmed-i Hani konferans salonunda şehirdeki eğitim, seminer, konferans ve tiyatro gibi etkinlikler de düzenlenmektedir. Şehirde yaygın eğitim faaliyetleri Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı Halk Eğitim Merkezi ve kaymakamlığa bağlı Aile Destek Eğitim Merkezi bünyesinde yürütülmektedir. Her iki kurumda açılan el sanatları, kilim dokuma, aşçılık, kuaförlük, giyim, nakış gibi kurslarda yaklaşık 70 kursiyer eğitim görmektedir.

Tablo 2. 52: Çukurca Şehrindeki İş Yerleri (2020)

Sıra No	İşyeri Türü	İşyeri Sayısı
4	Araba Yağlama, Yıkama, Cilalama vb. Faaliyetler	1
5	Arıcılık, Bal ve Bal mumu Üretilmesi	2
6	Ayakkabı ve Deri Eşyaların Onarımı (Ayakkabı, Çantası vb.)	1
7	Bakkal ve Marketlerde Yapılan Perakende Ticaret	15
8	Giyimci	2
9	Ev Mobilyalarının ve Aksesuarlarının Perakende Ticareti	3
10	Tüp Gaz Bayiliği	1
11	Nalbur	2
12	Telefoncu	5
13	Berber	2
14	Kuaför	2
15	Fırın	2
16	Kafe ve Pastane	6
17	Lokanta	4
18	Marangoz	1
19	Tesisatçı	2
20	Alkollü İçeceklerin Perakende Satışının Yapıldığı Bayilik	4

Kaynak: Hakkari Esnaf ve Sanatkarlar Odası Başkanlığı

Çukurca'daki iş yeri türleri ve sayılarının verildiği Tablo 2.52 incelendiğinde, şehrin oldukça küçük olduğu anlaşılmaktadır. Şehirdeki iş yerlerinden bakkal ve marketlerin sayısı (15) diğerlerine göre oldukça yüksektir. Şehirde 2018 yılına kadar yeme içme hizmetleri kapsamında 1 kafe, 1 çay bahçesi, 2 lokanta ve 1 köfteci hizmet vermekteydi. 2019 yılında ise kaymakamlığa bağlı bir iktisadi işletme olarak açılan 1 kafe ve restoranın (Foto 2.61) yanı sıra, ünlü bir kafeler zincirinin de şehirde şube açması, bu kategorideki iş yeri sayısının artmasına yol açmıştır. Dolayısıyla şehirde son yıllarda sözü edilen hizmet kollarındaki işyeri sayısının artışına bağlı olarak, istihdam olanakları da artmıştır.

Foto 2. 61: Çukurca Kaymakamlığı'na Bağlı Yarı Özel Kafe ve Restoran

Çukurca'dan Hakkari şehri haricinde başka bir yere seferler yapılmamaktadır. Bunun temel nedeni günlük yolcu sayısının, yapılacak seferlerin maliyetini karşılayamayacak kadar az olmasıdır. Hakkari'ye bağlı diğer ilçelere ya da başka illere yapılacak yolculuklar, Hakkari şehrinden aktarma yapılmak suretiyle gerçekleştirilir. Dolayısıyla şehirde ulaşım fonksiyonun neredeyse hiç gelişmediği söylenebilir. Çukurca-Hakkari minibüs seferlerinin düzenlendiği yazıhane, şehrin girişinde (şehrin tek bir girişi var) bulunur (Foto 2.62).

Foto 2. 62: Çukurca-Hakkari Seferlerinin Düzenlendiği Yazıhane

Şehirde sağlık hizmetleri 1 devlet hastanesi, 1 toplum sağlığı merkezi ve 1 özel diş kliniği olmak üzere 3 kurumda toplanmıştır. Şehrin devlet hastanesinde, teknik altyapı ve uzman doktor yetersizliği gibi 2 önemli eksiklikten dolayı etkin bir sağlık hizmeti yürütülememektedir. Şehre, belli aralıklarla uzman doktorlardan oluşan bir heyet gelmekte ve burada yaklaşık 2-3 hafta kalmaktadırlar. Bu gezici doktor heyetinin şehirdeki sağlık hizmetlerine önemli katkıları olmaktadır.

Çukurca şehrinde idari ve askeri fonksiyon haricindeki şehirsel fonksiyonlar neredeyse hiç gelişmemiştir. Bu durum Şemdinli ve Derecik şehirleri için de geçerlidir. İran ve Irak gibi ülkelere sınır komşusu olmaları ve bölgede uzun yıllardır devam eden güvenlik sorunları, söz konusu şehirlerde askeri fonksiyonun gelişmesine yol açmıştır.

2.2.2.4. Şemdinli Şehri

Şemdinli şehri; çalışma sahasının güneydoğusunda, Türkiye-İran sınırında yer alır. 1.450 m yüksekliğe sahip şehir, oldukça dağlık bir bölgede kurulmuştur. 1924

yılında ilçe olan Şemdinli, Osmanlı kaynaklarında "Şemdinan" olarak geçmektedir. Şehrin kuzeybatı girişi, Şapatan (1.900) ve Haruna (2.110 m) geçitleri üzerinden yapılmaktadır. Haruna Geçidi'nde kış aylarında yüksekliğe bağlı olarak yaşanan yoğun kar yağışı, buzlanma ve sis oluşumu ulaşımı olumsuz etkilemektedir. Şehrin güney girişi ise Derecik-Şemdinli Karayolu üzerinden yer alır.

Hakkari ili, Osmanlı döneminde özerk bir yönetim yapısına sahipti. Bölgedeki aşiretsel yapının otorite altına alınması, yine buradaki saygın şahsiyetler tarafından daha kolay sağlanacağı gerçeğinden dolayı böyle bir uygulamaya gidilmiştir. Aynı yönetim biçimi Şemdinli'de de uygulanmıştır. "Uzun yıllar bu bölgede otorite sahibi olan Şemdinanlı mirlerin hakimiyeti Şeyh Ubeydullah dönemine (1864-1883) kadar devam etti" (Özgen, 2016: 114). Yönetici şeyhlerin emri altında, bölgedeki aşiret mensuplarından oluşan askeri birlikler de bulunurdu. "Şeyh Ubeydullah, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşlarına yirmi binin üstünde milisle katılmıştır" (Erdost, 1987: 31). Aynı zamanda, Nakşibendi tarikatının Ortadoğu temsilcileri konumunda olan Nehri ailesi Irak, Suriye, İran ve Afganistan gibi ülkelerde de itibar görmekteydiler. Dolayısıyla geniş bir alanda dini ve siyasi bir etkiye sahip oldukları söylenebilir. Bu bakımdan Nehri ailesinin şehrin idari geçmişinde önemli bir yeri vardır. Sonraki dönemlerde özerk yönetim biçiminin kaldırılması üzerine Şemdinli, nahiye müdürlüğü tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

2.2.2.4.1. Mahalleler

Şemdinli şehri, 36 köy ve 60 mezra ve 5 mahallenin idari merkezi konumundadır. Şehrinin merkezi iş alanı Moda mahallesinde yer alır (Foto 2.63). Mahallede; Kaymakamlık, Belediye (Foto 2.64), Milli Eğitim Müdürlüğü, Halk Eğitim Merkezi ve Emniyet Müdürlüğü gibi önemli kurumlar yer almaktadır.

Tablo 2. 53: Seçilmiş Yıllarda Şemdinli Şehrine Bağlı Mahallelerin Nüfusu

Sıra No	Mahalle Adı	2007	2010	2013	2016	2019
1	Beşevler	2.738	2.783	3.204	3.443	4.114
2	Karşıyaka	2.383	2.314	2.439	2.601	2.909
3	Moda	4.335	3.960	7.105	5.965	6.727
4	Yayla	457	387	366	308	308
5	Yenimahalle	1.814	1.767	1.988	1.740	1.898
	Toplam	11.727	11.211	15.102	14.057	15.956

Kaynak: TÜİK

Şemdinli şehrindeki mahalle nüfuslarını incelediğimizde, genel olarak nüfusta yıllara göre bir dalgalanma olduğu görülmektedir. Çalışma sahasının genelinde göçlere bağlı olarak nüfusta dalgalanmalar yaşanmaktadır. Bu göçler çoğunlukla bölgedeki işsizlikten kaynaklanmakla beraber, çatışmaların tırmanışa geçtiği dönemlerde de artış göstermektedir. Nitekim bölgede şiddet olaylarının arttığı 2016 yılında Moda, Yayla ve Yenimahalle'de nüfusun azaldığı görülür. Mahalleler 2019 yılı nüfus miktarlarına göre Moda (6.727), Beşevler (4.114), Karşıyaka (2.909), Yenimahalle (1.898) ve Yayla (308) şeklinde sıralanır (Tablo 2.53).

Foto 2. 63: Şemdinli Şehir Merkezi

Foto 2. 64: Şemdinli Belediyesi

2.2.2.4.2. Ekonomik Fonksiyonlar

Şemdinli'nin Türkiye-İran sınırında yer alması ve ülkemizde devam eden güvenlik sorunlarının en çok yaşandığı bölgelerin başında gelmesi gibi nedenler, bir garnizon şehri olmasında önemli bir rol oynamıştır. Sanayinin nedeyse hiç gelişmediği şehirde, birkaç yıl öncesine kadar sınır kaçakçılığına bağlı olarak elektronik, sigara, çay, şeker ve akaryakıt gibi ürünlere dayalı ticari faaliyetler oldukça canlıydı. Son yıllarda teknolojik gelişmeler (insansız hava araçları, fotokapan vb.) ve İran sınırı boyunca duvar inşa edilmesi gibi durumlar kaçakçılık faaliyetlerinin durdurulmasında etkili olmuştur.

Bu uygulamalarla büyük ölçüde sınır kaçakçılığının önüne geçilmiştir. Sahada sınır kaçakçılığının önünün kesilmesi, bölge halkının tarım ve hayvancılığa ciddi bir yönelim göstermesine neden olmuştur.

Tablo 2. 54: Şemdinli Şehrinde Şehir İçi Hayvancılığın Durumu (2020)

Sıra No	Mahalle Adı	Küçükbaş Sayısı	Büyükbaş Sayısı
1	Moda	83	235
2	Beşevler	375	-
3	Yayla	20	1.045
4	Yenimahalle	187	28
5	Karşıyaka	37	869
	Toplam	702	2.177

Kaynak: Hakkari Tarım ve Orman İl Müdürlüğü

Şemdinli şehrinde, Çukurca'da olduğu gibi mikro klima özellikleri görülür. Dolayısıyla şehirde tarımsal verimlilik nispeten daha yüksek olup, ürün çeşitliliği de fazladır. Şemdinli, idari olarak şehir kabul edilse de ekonomik yapı bakımından daha çok kırsal özellikler taşımaktadır. Tablo 2.54'te görüldüğü gibi şehirsel mahallelerde (belediye sınırları içerisindeki) dahi tarımsal faaliyetler yürütülmektedir. Şehir merkezinde 702 küçükbaş ve 2.177 büyükbaş olmak üzere toplam 2.879 hayvan bulunur. Şehirde tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi, esasen tarım dışı ekonomik faaliyetlerin neredeyse hiç gelişmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber şehirde ve yakın çevresinde geniş çayır ve meraların bulunması, hayvancılığın gelişmesinde etkili olmuştur. Hayvan beslenmesinin önemli bir kısmı bu alanlardan sağlandığından dolayı, yem girdileri azalmakta ve bu faaliyet nispeten daha ekonomik olmaktadır.

Tablo 2. 55: Şemdinli Şehrindeki Okullar (2020)

Sıra No	Okul Adı
1	İMKB Anadolu Lisesi
2	Mevlana Mesleki ve Teknik Andolu Lisesi
3	Sabri Özel Anadolu Lisesi
4	Şemdinli Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
5	Seyyid Abdullah Şemdini Anadolu İmam Hatip Lisesi
6	Cumhuriyet Ortaokulu
7	Şemdinli İmam Hatip Ortaokulu
8	Sabri Özel Ortaokulu
9	Cumhuriyet İlkokulu
10	Yayla Mahallesi İlkokulu
11	Yavuz Sultan Selim İlkokulu
12	23 Nisan Anaokulu

Kaynak: Şemdinli İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü

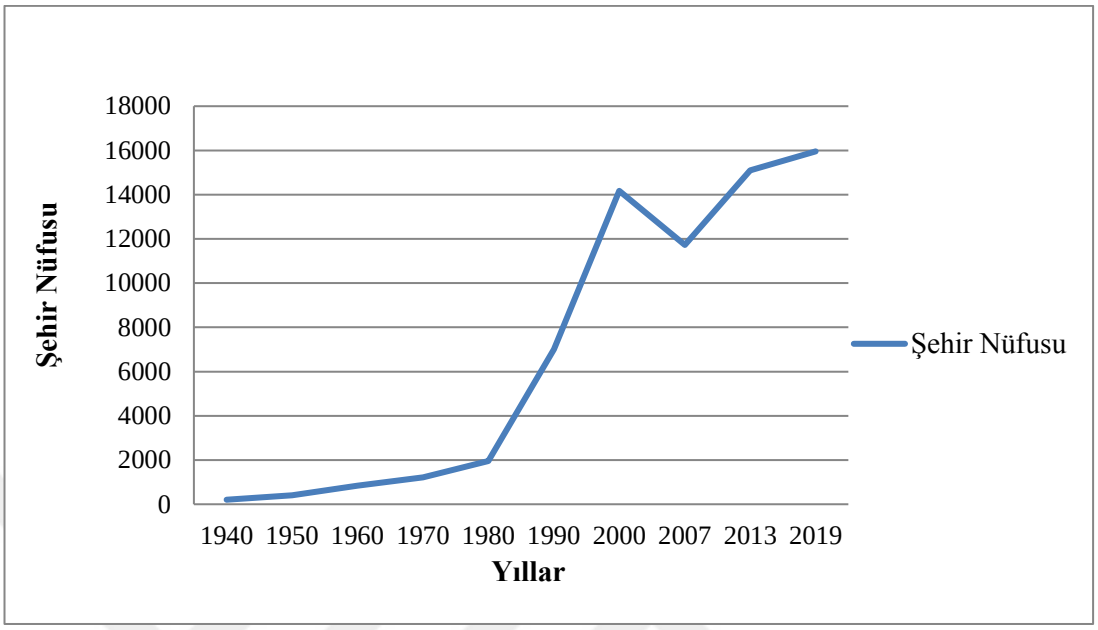
Şemdinli'de eğitim öğretim faaliyetleri 5 lise, 3 ortaokul, 3 ilkokul ve 1 anaokulunda sürdürülmektedir (Tablo 2.55). Cumhuriyet İlkokulu ve Cumhuriyet Ortaokulu aynı binada yer alır (Foto 2.65). Bunun yanında Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı Halk Eğitim Merkezi'nde ve kaymakamlığı bağlı Aile Destek Eğitim Merkezi bünyesinde, çoğunlukla kadınlara yönelik çeşitli kurslar verilmektedir. Söz konusu 2 kurumda faaliyet gösteren işaret dili, el sanatları, piyano, erbane, elektrik, tiyatro, ebru sanatı, kumaş boyama, aşçılık ve çocukla iletişim gibi kurslarda toplam 80 kursiyer eğitim görmektedir. Kursiyerler, aldıkları ders saatine göre önce kalfalık, ardından da ustalık belgesi alabilmektedirler. Almış oldukları bu belgelerle usta öğretici olabilmekte ve yine bu belgelerle ilgili alanda iş yeri açabilmektedirler.

Foto 2. 65: Cumhuriyet İlkokulu ve Cumhuriyet Ortaokulu

Şemdinli şehir nüfusu 1940-2000 yılları arasında artış eğilimi göstermektedir. Şehirde 1940-1980 yılları arasında yaşanan nüfus artışı doğal bir şekilde gerçekleşmiş olması itibariyle, 1980-2000 yıllarında yaşanan artıştan farklılaşır. Bölgede ve şehirde 1984 yılı itibariyle başlayan terör olayları, kırsal bölgelerde şiddetli çatışmalara neden olmaktaydı. Dolayısıyla kırsal alanlarda can güvenliğinin tehlikeye girmesi ve bu alanların her geçen gün daha da yaşanmaz hale gelmesi üzerine 1990 yılında belli başlı köyler zorunlu göçe tabi tutulmuştur.

Grafik 2. 8: Seçilmiş Yıllarda Şemdinli Şehir Nüfusunun Gelişimi

Kaynak: DİE ve TÜİK

Şehirde değişiklik gösteren güvenlik koşullarına bağlı olarak 1990'lı yılların sonuna kadar birçok köy bu uygulama kapsamında boşaltılmıştır. Buna bağlı olarak Grafik 2.8'de görüldüğü üzere, 1980-2000 yılları arasında şehir nüfusunda ciddi bir artış yaşanmıştır. Nitekim 1980 yılında 1.956 olan şehir nüfusu, 2000'de 12.221 artarak 14.177'ye ulaşmıştır. Günümüzde dahi altyapısı yetersiz ve sağlıksız olan Şemdinli, söz konusu yıllarda büyük bir köy görünümündeydi. Dolayısıyla şehir nüfusunun kısa bir sürede bu kadar artması birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bunların kuşkusuz en önemlisi işsizlikti. Ekonomileri tarıma dayalı olan kırsal kesim, köylerin yasaklanması üzerine hayvanlarını satarak şehre taşınmışlardır. Şehrin kurulduğu alanın oldukça dağlık ve engebeli olması tarıma ve yerleşmeye uygun arazinin sınırlı olmasına yol açmıştır (Foto 2.66). Öte yandan mevcut tarım arazilerinin, şehrin sakinleri tarafından kullanılıyor olması, göçle gelen kırsal kesimin tarımla uğraşmasını engellemekteydi. Dolayısıyla şehirde işsiz kalan kırsal kesim arasında, özellikle 2000 yılından sonra iş bulmak ümidiyle büyük şehirlere yönelik göçler artmıştır. Buna bağlı olarak 2000-2007 yılları arasında şehir nüfusunda ciddi bir düşüş yaşanmıştır. 2019 yılına gelindiğinde şehir nüfusunun 15.956 olduğu görülür. Ancak 2000 yılında nüfusun 14.177 olduğu göz önüne alındığında; aradan geçen 19 yılda yalnızca 1.779'luk bir artış yaşandığı

anlaşılmaktadır. Bu durum Şemdinli'nin şehirsel fonksiyonlarının gelişmediğini ve dolayısıyla şehir yerleşmelerinin sahip olduğu ekonomik, sosyal ve kültürel çekiciliklerden yoksun olduğunu göstermektedir.

Foto 2. 66: Şemdinli Şehir Merkezinin Kurulduğu Tepelik Alan

Şehirde konut dokusu mahallelere göre değişiklik göstermektedir. Şehrin merkezi iş alanında yer alan Moda ve Beşevler mahallelerinde yüksek katlı konut sayısı fazlayken; merkeze biraz daha uzak kalan Yayla, Yenimahalle ve Karşıyaka mahallelerinde konutların kat sayısı daha az olup genellikle müstakil olduğu gözlemlenmiştir. Şehrin yerleşmeye uygun arazinin az olması özellikle merkezi mahallelerde dikey yapılaşmayı gerekli kılmıştır (Foto 2.67).

Foto 2. 67: Şemdinli Şehrinde Dikey Yapılaşmanın Fazla Olduğu Moda Mahallesi'nden Bir Görünüm

Ali Fuat Güven Caddesi üzerindeki bitişik nizamlı konutlar, şehirdeki eski ve bakımsız konutların karakteristik bir örneğini oluşturur (Foto 2.68). Şehirde geleneksel konut sayısı oldukça azdır. Konutların büyük bir bölümü betonarme yapılardan meydana gelmiştir. Konutlarda çatı örtüsü malzemesi olarak saç, en çok kullanılan malzemedir. Şehrin konut yapısı genel itibariyle modern özellikler göstermektedir. Konutlardaki bu modernleşme ile şehrin ekonomik yapı arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Daha önce de değinildiği üzere geçtiğimiz yıllarda şehirde ve şehre bağlı köylerde, sınır ticareti ve kaçakçılığından elde edilen belli bir sermaye birikimi olmuştur. Ekonomik geliri yükselen aileler öncelikle konutlarını yenileme veya daha iyisini inşa etme eğilimi gösterdiklerinden dolayı, geleneksel özellikler taşıyan meskenlerin sayısı da zamanla azalmıştır. Bu durum sınır köyleri için de geçerlidir.

Foto 2. 68: Ali Fuat Güven Caddesi Üzerinde Bitişik Nizamlı Konut Yapısı

Şehirde imalat yapan işyerleri sayısı; 1 ahşap kapı ve pencere, 2 alüminyum ve 1 aktar ürünleri olmak üzere toplam 4'tür. İş yeri sayısı bakımından perakende ticaret yapan bakkal ve market (30), giyimci (13) ve kadın kuaförü (10) öne çıkmaktadır (Tablo 2.56). Giyim mağazaları arasında bölgenin geleneksel kadın ve erkek kıyafetlerinin satıldığı yerler oldukça fazladır. Bahsi geçen kıyafetler çoğunlukla Irak, İran ve Dubai ülkelerinde üretilmektedir. Sınır ticaretiyle bağlantılı olarak şehirde bu kıyafetlerin satıldığı işyeri sayısı da fazladır.

Tablo 2. 56: Şemdinli Şehrinde Bulunan İş Yerleri (2020)

Sıra No	İş Yeri Türü	İşyeri Sayısı
1	Ahşap Kapı, Pencere ve Bunların Kasalarının İmalatı	1
2	Aktar Ürünleri İmalatı	1
3	Alüminyum Kapı, Pencere ve Bunların Kasalarının İmalatı	2
4	Araba Yağlama, Yıkama, Cilalama vb. Faaliyetler	1
5	Arıcılık, Bal ve Bal Mumu Üretilmesi	2
6	Ayakkabı ve Deri Eşyaların Onarımı (Ayakkabı, Çanta vb.)	1
7	Bakkal ve Marketlerde Yapılan Perakende Ticaret	30
8	Giyimci	13
9	Ev Mobilyalarının ve Aksesuarlarının Perakende Ticareti	7
10	Tüp Gaz Bayiliği	2
11	Nalbur	2
12	Telefoncu	13
13	Kapı Pencere İmalatı	3
14	Erkek Berberi	7
15	Kadın Kuaförü	10
16	Fırın	4
17	Kafe ve Pastane	13

Kaynak: Hakkari Esnaf ve Sanatkarlar Odası Başkanlığı

Şehirde hizmet ve ticaret fonksiyonu Cumhuriyet Caddesi üzerinde toplanan iş yerlerinde yoğunlaşmıştır. Bu bakımdan şehirdeki en önemli cadde olduğu söylenebilir. Şehir merkezinin güneyinde yer alan Ali Fuat Güven Caddesi üzerinde daha çok resmi kurumlar ve okullar yer alır. Kaymakamlık, Belediye, Cumhuriyet İlkokulu, Cumhuriyet Ortaokulu, İmam Hatip Ortaokulu ve 23 Nisan Ali Fuat Güven Caddesi üzerinde yer alır. Şehrin güneydoğusundaki Moda Caddesi üzerinde de Şemdinli Halk Kütüphanesi (Foto 2.69) ve 1 park bulunur (Foto 2.70).

Foto 2. 69: Şemdinli Halk Kütüphanesi

Foto 2. 70: Moda Caddesi Üzerinde Yer Alan Park

2.2.2.5. Derecik Şehri

Derecik, çalışma sahasının en uzak, en gelişmemiş şehri olmasının yanında, gelişme potansiyelinin de en düşük olduğu yerleşmedir. Şehir, kuruluş yeri itibariyle son derece ücra bir bölgede yer alır (Foto 2.71). Çalışma sahasının güneydoğu ucundaki Türkiye-Irak sınırında yer alan şehir, hem bölge içindeki konumunun dezavantajları hem de ulaşım imkânlarının gelişmemiş olmasından dolayı çevresinden izole olmuştur. Bu durum Derecik'te şehirsel fonksiyonların gelişmesini olumsuz etkilemiş ve şehrin sosyal ve ekonomik yapısının kırsal özellikler göstermesine yol açmıştır. Hakkari il merkezine 190 km mesafede bulunan Derecik'e en yakın şehir merkezi Şemdinli'dir. Ancak Şemdinli'ye de 60 km uzaklıkta bulunan Derecik'te; yolların bakımsız ve oldukça virajlı olmasından dolayı yolculuk uzun sürmektedir. Öte yandan sınırın Irak tarafında da Derecik'e yakın Mergesor ve Barzan gibi küçük şehirler dışında gelişmiş bir şehir bulunmamaktadır. Irak'ın en gelişmiş şehirlerinden biri olan Erbil ise Derecik'e yaklaşık 5 saat uzaklıktadır. Derecik'in Hakkari şehrine olan uzaklığının da yaklaşık 4 buçuk saat olduğu göz önüne alındığında, yerleşme konumunun ulaşım bakımından ne kadar dezavantajlı olduğu anlaşılır.

Önceleri köy statüsüne sahip Derecik, 1996 yılında Şemdinli'ye bağlı bir belde haline getirilmiştir. Derecik, 2018 Ekim ayı itibariyle 86/10782 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla ilçe statüsüne getirilmiştir. Çalışma sahasının en düşük yükseklik (600 m) değerine sahip yerleşmesi olan Derecik, enlem etkisine de bağlı olarak, yine saha genelinde en yüksek sıcaklıkların görüldüğü yerleşmedir. Ancak şehirde meteorolojik veri istasyonunun bulunmaması sebebiyle, ayrıntılı iklim verilerine ulaşmak mümkün olmamıştır.

Foto 2. 71: Derecik Şehir Merkezi'nden Genel Bir Görünüm

Derecik 4 köy, 31 mezra ve 6 şehirsel mahallenin idari merkezi durumundadır. Daha önce de değinildiği üzere şehirde idari ve askeri fonksiyon dışında herhangi bir şehirsel fonksiyon gelişmemiştir. Şehrin, Türkiye-Irak sınırında yer alması stratejik bir öneme sahip olmasına yol açmıştır. Aynı nedene bağlı olarak şehirde, askeri fonksiyon ön plana çıkmıştır.

2.2.2.5.1. Mahalleler

Derecik şehrinde nüfus 2018-2019 yılları arasında genel itibariyle artmıştır (Tablo 2.57). Şehrin merkezi iş alanı Merkez mahallesinde bulunur. Kaymakamlık, Belediye, Tarım ve Orman Müdürlüğü gibi kurumlar Merkez mahallesinde yer alır. Çalışma sahasındaki diğer şehir merkezlerinde merkezi iş alanının yer aldığı mahalle veya mahalleler, nüfus miktarı bakımında ilk sıralarda gelirken; Derecik Merkez mahallesinin 4. olması dikkat çekicidir.

Foto 2. 72: Balkaya Mahallesi

Nüfusun en fazla olduğu Orta mahallesi (2.436), şehir merkezinde yer alır. Şehre yaklaşık 7-8 km mesafede bulunan Balkaya mahallesi (Foto 2.72), nüfus miktarı (1.812) bakımından 2. sırada gelir.

Tablo 2. 57: Derecik Şehir Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı

Sıra No	Mahalle Adı	2018	2019
1	Balkaya	2.046	1.812
2	Güney	1.072	1.012
3	Hacıbey	1.769	1.790
4	Merkez	1.662	1.781
5	Orta	2.306	2.436
6	Vapurtepe	1.329	1.378
	Toplam	10.184	10.209

Kaynak: TÜİK

2.2.2.5.2. Ekonomik Fonksiyonlar

Derecik'te Ekonomik hayatın temeli yakın zamana kadar sınır kaçakçılığı, tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayanmaktaydı. Çalışma sahasının diğer yerleşmelerinde olduğu gibi Derecik'te de sınır kaçakçılığı, alınan sıkı önlemler

nedeniyle eski önemini neredeyse tamamen yitirmiştir. Uzun yıllardır çalışmaların devam ettiği, Balkaya mahallesinde yer alan Umurlu Türkiye-Irak Gümrük Kapısı'nın açılmasıyla şehirde ticaret fonksiyonunun önem kazanacağı düşünülmektedir. Sınır kapısına giden yolun şehir merkezinden geçmesi önemli bir avantajdır. Böylece sınır kapısını kullanacak olan yolcuların şehir merkezinde yeme-içme, alışveriş, dinlenme ve konaklama gibi çeşitli hizmetlerden faydalanmak suretiyle şehrin ticari hayatına olumlu bir katkı sunacakları düşünülmektedir. Şehirde bitkisel üretim ve hayvancılık faaliyetleri temel ekonomik yapıyı teşkil etmektedir.

Tablo 2. 58: Derecik Şehrinde Şehir İçi Hayvancılık Faaliyetlerinin Mahallelere Göre Dağılımı

Sıra No	Mahalle Adı	Büyükbaş Hayvan Sayısı	Küçükbaş Hayvan Sayısı	Arıcılar Birliğine Kayıtlı Arıcı Sayısı
1	Balkaya	281	450	7
2	Güney	367	410	5
3	Hacıbey	948	465	2
4	Merkez	1.327	752	6
5	Orta	1.087	422	7
6	Vapurtepe	389	1.138	6
	Toplam	4.399	3.637	33

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Derecik şehrindeki hayvan sayısı 4.399 büyükbaş ve 3.637 küçükbaş olmak üzere toplam 8.036'dır (Tablo 2.58). Şehirde büyükbaş hayvancılığının daha çok yapıldığı dikkat çekmektedir. Geniş ve düz arazilerin yer aldığı şehir, büyükbaş hayvancılık açısından elverişli bir topografyaya sahiptir. Bunun yanında yaz devresinin uzun olduğu ve sıcaklıkların kimi zaman "45-46 ^{o}C'ye çıktığı"[4] (Hürriyet.com.tr) şehirde küçükbaş hayvancılık ancak yaylalarda sürdürülebilmektedir. Bilindiği gibi koyun ve keçiler yüksek sıcaklıklara karşı daha dayanıksız türlerdir. Küçükbaş hayvan sayısı bakımından Vapurtepe (1.138) ilk sırada gelir. Büyükbaş hayvan sayısı ise, Merkez (1.327) ve Orta Mahalle'de (1.087) en yüksek olup, birbirine yakın değerler gösterir. Şehirde yürütülen bir diğer hayvancılık türü olan arıcılık, son yıllarda önem kazanmıştır. Şehirde Arıcılar Birliği'ne kayıtlı arıcı sayısı toplam 33'tür.

[4] Bu sıcaklık değerleri araç termometrelerinde ölçülmüştür.

Tablo 2. 59: Derecik Şehrindeki Okullar

Sıra No	Okul Adı
1	Derecik İMKB Çok Programlı Anadolu Lisesi
2	Derecik Beldesi İmam Hatip Ortaokulu
3	Şehit Gaffar Okkan Ortaokulu
4	Gürmeşe İlkokulu
5	Derecik İlkokulu
6	Balkayalar Anaokulu

Kaynak: Hakkari İl Milli Eğitim Müdürlüğü

Derecik şehrinde farklı derecelerde eğitim veren toplam 6 okul bulunur. Şehirdeki okullar; 1 lise, 2 ortaokul, 2 ilkokul ve 1 anaokulundan ibarettir (Tablo 2.59). Çalışma sahasının diğer şehirlerinde olduğu gibi Derecik'te de anaokulu sayısı yetersizdir. Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı Halk Eğitim Merkezi de eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumlardan biridir. Kurum bünyesinde verilen kilim dokuma, el nakışı, giyim ve el sanatları kurslarında yaklaşık 50 kursiyer eğitim görmektedir.

2.2. NÜFUS COĞRAFYASI

Multidisipliner bir araştırma konusu olan nüfus, beşeri ve ekonomik coğrafyanın önemli alanlarından biridir. "Nüfus coğrafyası insanın mekânsal dağılımını ve bu dağılışta etkili olan doğal ve beşeri unsurları coğrafi prensipler çerçevesinde ele alan, sosyal ve kültürel etkileşimi gelişen ekonomik faktörlerle birlikte açıklayarak, nüfuslanma sürecinde etkili olan unsurları bir bütün halinde inceler" (Sertkaya Doğan, 2019: 27). Siyasal, sosyal ve ekonomik faktörden doğrudan etkilenen nüfus, bu bakımdan dinamik bir yapıya sahiptir. "Önceleri savaş ve vergi gibi konularda yükümlü olan kişilerin verisine ulaşmada basit ölçümlerle nüfus bilgileri kontrol edilirken günümüzde ekonomi, istihdam, eğitim ve sağlık hizmetleriyle ilgili yatırımların planlanması nüfus verileriyle yakın ilişikli bir şekilde ele alınmaktadır" (Sertkaya Doğan, 2018: 838). Söz konusu alanlarda uzun yıllık planların ve yatırımların yapabilmesi için nüfusun gelişim eğilimlerinin bilinmesi son derece önemlidir.

Ülkeler, nüfusun nitelik ve niceliğini istenilen özelliklere göre şekillendirmek amacıyla nüfus politikalarını oluşturmaktadırlar. Ülkemizde farklı nüfus politikasının

uygulandığı 1923-1965 yılları arası ve 1965'ten günümüze kadar olmak üzere iki dönemden söz edilebilir. "Yurdumuzda Cumhuriyetin ilk yıllarından 1965'e kadar olan birinci devrede pronatalist politika başka bir deyişle çoğalma politikası (nüfusu artırıcı) izlenirken, bu tarihten sonra ki ikinci devrede de antenatalist yani nüfus artışının azaltılması (nüfus artış hızını sınırlayıcı) yönünde politikalara geçilmiştir" (Doğan, 2011: 297). Ancak 2014 yılı itibariyle tekrar pronatalist bir nüfus politikası izlenmeye başlanmıştır.

Cumhuriyet dönemi öncesinde yaşanan I. Dünya Savaşı, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de nüfusun cinsiyet, yaş ve okuryazar özellikleri ve miktarında ciddi değişikliklere yol açmıştır. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'ndan sonra birçok ülkede nüfus miktarının arttırılmasına yönelik politikalar uygulanmıştır.

Hakkari ili nüfusunda, Cumhuriyet öncesi dönemde önemli değişiklikler yaşanmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında silah altına alınan erkek nüfusunda kayıpların verilmesi ve savaş koşullarının sebep olduğu yoksulluk ve korku ortamı, nüfus artış oranının düşmesinde etkili olmuştur. Bunun yanında Cizre Botan Emiri, Bedirhan Bey'in 1843 ve 1846 yıllarında, ilde yaşayan Hıristiyanlara (Nasturilere), Hakkari Emiri Nurullah Bey'e itaat etmedikleri gerekçesiyle saldırması üzerine binlerce kişinin öldürülmesi (Arvas, 2015: 61-67) bu dönemde nüfus miktarını olumsuz etkilemiştir.

Hakkari ilinde nüfus 1927-2000 yılları arasında; 1945 ve 1990 yılları haricinde genel olarak artma eğilimindedir. Buna karşılık, 2007-2019 yılları arasında nüfusta ciddi artış ve azalışların görülmesi dikkat çekmektedir. Bu dalgalanmaları güvenlik sorunları, göç, işsizlik ve sınır ticaretinin seyri etkilemektedir.

2.2.1. Cumhuriyet'ten Önce

Çalışma sahasına 19. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı dönemine kadar İngiltere, Amerika ve Fransa'dan birçok misyoner gelmiş olup, ildeki Nasturi nüfusunu tespit etmeye yönelik çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Sahada nüfus çalışmaları yapmış araştırmacılardan en çok bilineni Fransız coğrafyacı Vital Cuinet'tir. Cuinet'e göre 19. yüzyılın sonuna doğru Hakkari sancağında 89.000

Nasturi olmak üzere toplam nüfus 300.000'dir (Alaeddinoğlu, 2010: 90; Arvas, 2015: 22; Özgen, 2016: 41). Ancak farklı araştırmacılar, aşağı yukarı aynı dönemle ilgili yaptıkları nüfus araştırmalarında, birbirinden oldukça farklı sonuçlara varmışlardır. Hakkari sancağındaki Nasturi nüfusu; "Millingen'e göre 60.000, Ermeni Patriği Hrimyan'a göre 85.000, Ezurum konsolosu Taylor'a göre de 111.010 ve Badger'a göre 41.132" (Arvas, 2015: 22-24)'dir. Birbiriyle tutarsız sonuçlar gösteren bu çalışmalarda çeşitli politik amaçlar güdüldüğü ve bu doğrultuda Nasturi nüfusunun olduğundan fazla gösterilerek, bölgede azınlık olmadıklarını öne sürmeye çalışmışlardır. Nitekim Nasturiler, 1926 Ankara Antlaşması'na kadar, İngilizlerin desteğiyle Hakkari'nin kendi yurtları olduğunu ve kendilerine bırakılması konusunda uluslararası alanda Türkiye'ye baskı yapmışlardır.

Çalışma sahasında Cumhuriyet'ten önceki dönemde nüfusun tespit edilmesinde birtakım sorunlar yaşanmıştır. "Osmanlı yerel yöneticileri 1895 yılında merkeze gönderdikleri bir yazıda Hakkâri sancağında nüfus sayımının şimdiye kadar yapılamadığı ifade edilmiş ve buna gerekçe olarak da "liva-ı mezkûr ahalisinin muhalefeti" gösterilmiştir" (Arvas, 2010: 20). Sayımla beraber askerlik yaş sınırını dolduranların belirlenerek silahaltına alınacağı bilinmektedir. Kimi sayımlarda hayvanlar da sayılarak, halktan alınacak vergi miktarı belirlenmektedir. Buna bağlı olarak bölge halkının askere alınmak veya vergi vermek istememeleri üzerine bu karşı duruşu sergiledikleri düşünülmektedir.

Tablo 2. 60: Hakkari Sancağının Nüfusu (1899)

Kaza	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Albak (Başkale)	21.771	5.503	27.274
Colemerg (Hakkari Merkez)	15.902	10.758	26.660
Şemdinan (Şemdinli)	14.547	2.033	16.580
Gevar (Yüksekova)	16.676	6.192	22.868
Hamidiye	7.150	1.236	8.386
Beytüşşebap	28.427	9.137	37.564
TOPLAM	104.473	34.859	139.332

Kaynak: Van Vilayet Salnamesi, 1899: 204

Hakkari ili 1888-1918 yılları arasında Van Vilayeti'ne bağlı bir sancaktır. Bu yüzden ilin Cumhuriyet öncesi nüfus özellikleri için 1899 yılı Van Vilayeti salnamesinden faydalanılmıştır. İlin 1899 yılı nüfusu 104.473 Müslüman ve 34.859 gayrimüslim olmak üzere toplam 139.332'dir (Tablo 2.60). Nüfus miktarı bakımından en kalabalık gayrimüslim topluluk Nasturiler olmakla beraber, Yahudiler ve Yezidiler de ilin farklı yörelerinde yaşamaktaydılar. I. Dünya Savaş'ında İtilaf Devletleri (İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya) safında savaşa giren Nasturiler, 1924 yılında zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır. Nasturilerin ayaklanmaları üzerine, bahsi geçen diğer gayrimüslim topluluklar da zor durumda kalmışlardır. Olaylara karışmadıkları ve devlete olan bağlılıkları devam ettiği halde, bölge halkının kendilerine olan güveni zedelenmiş ve ilk fırsatta saldırıların hedefi haline gelmişlerdir. Bu nedenlerden dolayı ildeki Yahudi ve Yezidiler de zamanla ilden göç etmişlerdir. İldeki Yahudiler İsrail'in kurulmasının (1948) ardından buraya göç etmişlerdir.

Hakkari Sancağı'nda Müslüman nüfus miktarının en çok olduğu kazalar sırasıyla Beytüşşebap (28.427), Albak (21.771) ve Gevar (16.676)'dır. Kazaların gayrimüslim nüfus miktarlarına bakıldığında Colemerg (10.758) ve Beytüşşebap (9.137) öne çıkmaktadır. Beytüşşebap kazasındaki gayrimüslim nüfus büyük bir çoğunlukla Cevizağacı (Geznah) köyünde yaşamaktadır. Hakkari merkezdeki gayrimüslimler de çoğunlukla Çığlı, Kırıkdağ, Köprülü, Oğul, Kazan ve Konak köylerinde toplanmış olmakla beraber, saha genelinde birçok köye dağılmışlardır.

2.2.2. 1927-2000 Yılları Arasında

Cumhuriyet'in kuruluşundan önce ve Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizin birçok yerinde yaşanan isyanlar, savaşlar ve göçler sebebiyle nüfus azalmıştır (Balcı Akova, 2011: 65). Çalışma sahasında da Nasturilerin ayaklanması ve 1924 yılında ilden göç ettirilmeleri, sözü edilen dönemde nüfusun azalmasında rol oynamıştır. Sahada 1927-1940 yılları arasındaki 13 yılda nüfus miktarı 11.430 artarak 36.446'ya ulaşmıştır (Tablo 2.61). 1940-1945 döneminin II. Dünya Savaş yıllarına (1939-1945) denk gelmesi nedeniyle, il nüfusunun 1.322 kişi azaldığı görülür. Nüfus miktarındaki bu azalma, "II. Dünya Savaşı esnasında Türkiye savaşa girmemekle

birlikte, nüfusun bir kısmının silah altına alınması, savaşın ortaya çıkardığı sosyal, ekonomik ve psikolojik sebepler ayrıca I. Dünya Savaşı'nın ve İstiklal Savaşı'nın etkileriyle ana baba olacak yaştaki nüfusun azalması gibi sebeplerle açıklanabilir" (Balcı Akova, 2004: 257). Buna karşılık 1950-1955 yılları arasında geçen 5 yıllık sürede nüfus miktarının 10.617 kişi artarak 54.824'e ulaştığı görülmektedir. Aynı dönemde ülke nüfusunda da hızlı bir artış yaşanmıştır. Nitekim 1950 yılında 20.947.188 olan ülke nüfusu, 1955'e gelindiğinde 3.117.575 artarak 24.064.763'e ulaşmıştır. "1950'li yıllar itibariyle artık savaşın bitmiş olması, aile birliklerinin yeniden kurulmuş olması, güven ve asayişin sağlanmış olması nüfusun da artmasına olanak tanımıştır" (Sertkaya Doğan, 2019: 12). Bu dönemde nüfus miktarında görülen artma eğilimi, hem ülke genelinde hem de I. Dünya Savaşı'na katılan ülkelerin hepsinde görülmüştür.

Tablo 2. 61: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Toplam Nüfus Miktarı

Sayım Yılı	Toplam Nüfus	Ülke Nüfusu İçerisindeki Payı (%)
1927	25.016	0,18
1940	36.446	0,20
1945	35.124	0,19
1950	44.207	0,21
1955	54.824	0,23
1960	67.766	0,24
1965	83.937	0,27
1970	102.312	0,29
1975	126.036	0,31
1980	155.463	0,35
1985	182.645	0,27
1990	172.479	0,31
2000	236.581	0,35

Kaynak: DİE

Hakkari ili toplam nüfus miktarında 1945 yılından 1985'e kadar artış yaşanmıştır. Ancak 1985 yılından 1990'a gelindiğinde il nüfusunda 10.166 kişilik bir azalma dikkat çekmektedir. Bu azalma, Hakkari'ye bağlı Beytüşşebap ve Uludere ilçelerinin, 1990 yılında il statüsü kazanan Şırnak'a bağlanması nedeniyle yaşanmıştır. Hakkari ilinin ülke nüfusu içerisindeki oranında 1927-1945 yılları arasında dalgalanmalar görülürken; 1945-2000 arasında da genel olarak artış eğilimi

göstermektedir. İlin ülke nüfusu içerisindeki payı 1975 ve 1990 yıllarında aynı olup, %0,31'dir.

Tablo 2. 62: Seçilmiş Yıllarda Türkiye ve Hakkari İlinde Nüfus Artış Oranı (%)

Sayım Yılı	Hakkari İlinde Nüfus Artış Oranı	Türkiye Nüfus Artış Oranı
1927-1940	19,21	19,06
1940-1945	7,39	10,6
1945-1950	46,00	21,7
1950-1955	43,05	27,8
1955-1960	42,39	28,5
1960-1965	42,80	24,6
1965-1970	39,59	25,2
1970-1975	41,71	25,0
1975-1980	41,97	20,7
1980-1985	32,23	24,9
1985-1990	26,44	21,7
1990-2000	31,59	18,4

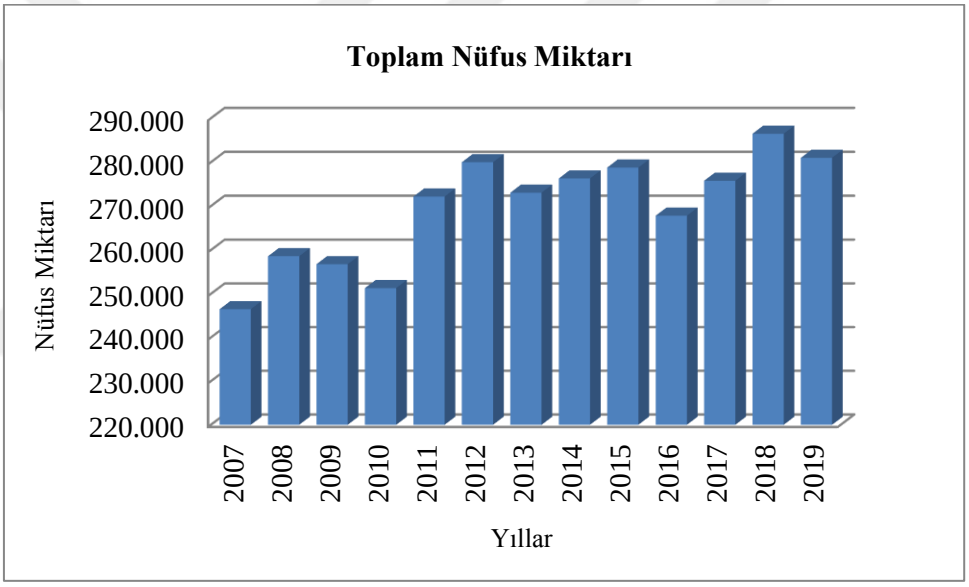
Kaynak: DİE

Tablo 2.62'ye göre çalışma sahasında nüfus artış oranı 1940-1945 dönemi haricindeki bütün yıllarda ülke ortalamasının oldukça üstünde seyretmektedir. Bu farkın en fazla 1945-1950 döneminde arttığı görülmektedir. Sahada nüfus artış oranında en düşük değer, ülke genelinde olduğu gibi II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı 1940-1945 döneminde (%7,39) görülmüştür. Bu oran aynı zamanda 1927-2000 yılları arasında da sahada görülen en yüksek değerdir. 1940-1945 döneminde ülke ortalamasında da ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Nitekim 1927-1940 döneminde %19,06 olan nüfus artış oranı 1940-1945 arasında %10,6'ya düşmüştür. 1985-1990 döneminde nüfus artış oranının %26,44'e düşmesinde Beytüşşebap ve Uludere ilçelerinin ilden ayrılmasının yanında, ilde güvenlik sorunlarının yarattığı huzursuzluğa bağlı olarak hem zorunlu hem de isteğe bağlı göçlerin yaşanması etkili olmuştur. Çalışma sahasında nüfus artış oranı ülke ortalamasına en yakın değere (%26,44) 1985-1990 yılları arasında ulaşmıştır.

2.2.3. 2007-2019 Yılları Arasında

Ülkemizde 1927 yılından 2007'ye kadar "de facto", 2007 itibariyle de "de jure " nüfus sayım sistemleri uygulanmıştır. De facto sisteminde belirli bir günde ülke çapında sayım yapılırken; de jure sisteminde ise daimi ikamet esas alınmaktadır (Sertkaya Doğan, 2015: 180). Türkiye İstatistik Kurumu her yıl "de jure" sistemine göre belirlenmiş olan köy, ilçe, il, bölge ve ülkeye ait nüfus istatistiklerini yayınlanmaktadır.

Grafik 2. 9: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Nüfusun Dağılışı

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında 2007-2019 yılları arasında nüfusta dalgalanmaların yaşandığı dikkat çekmektedir (Grafik 2.9). "Nüfusun belli dönemlerde artış ve azalış göstermesi yaşanan sosyal, siyasal ve ekonomik olaylarla çok yakından ilgilidir" (Sertkaya Doğan, 2009: 1). Bu bağlamda 2007-2008 yılları arasında sahada sınır ticaretinin yoğun olarak yapılmasına bağlı olarak nüfusun artış eğilimi gösterdiği görülmektedir. 2009 yılına kadar sahanın ilçelerinde en önemli geçim kaynağı haline gelen sınır ticaretinde denetimlerin sıkılaştırılması ve kısıtlamaların artmasına bağlı olarak, il genelinde nüfusun 2010 yılına kadar azalma eğilimi gösterdiği dikkat çekmektedir. 2011-2012 yılları arasında nüfusta ciddi bir artış görülmektedir. Bu artışın temel nedeni 2011 yılı Ekim ve Kasım aylarında Van'da yaşanan

depremlerdir. Artçı depremlerin devam etmesi ve oturulamaz raporu verilen konut sayısının fazla olmasına bağlı olarak Van'dan Hakkari'ye yapılan göçler 2012 yılına kadar devam etmiştir. 2013 yılında depremzedelerin geri dönmelerine bağlı olarak nüfusun azaldığı görülmektedir. 2016 yılında ilde güvenlik sorunlarının tırmanışa geçmesi üzerine Yüksekova'da 3 ay (mart-nisan-mayıs) boyunca sokağa çıkma yasağı uygulanmıştır. Bu süreçte Hakkari-Van Karayolu üzerinde şiddetli çatışmaların yanması ve yolun belli kısımlarda kullanılmaz duruma gelmesi nedeniyle il genelinde gıda temininde bir süre aksaklıklar yaşanmıştır. Dolayısıyla 2016 yılında can güvenliğinin azalması ve yaşam kalitesinin ciddi ölçüde düşmesine bağlı olarak ilde göç olayı artmıştır. 2016 yılında ilin toplam nüfusu bir önceki yıla göre 10.962 azalmıştır.

Tablo 2. 63: Hakkari İlinde Toplam Nüfusunun İlçelere Göre Dağılımı (2007-2019)

Yıllar	Hakkari Merkez	Çukurca	Şemdinli	Yüksekova	Derecik
2007	77.926	12.352	51.034	105.157	-
2008	83.423	14.506	52.779	107.882	-
2009	86.631	11.608	51.814	106.708	-
2010	79.576	11.021	52.159	108.546	-
2011	82.423	14.469	61.402	113.871	-
2012	81.549	15.294	67.173	115.966	-
2013	80.497	15.601	60.616	116.327	-
2014	79.335	16.251	63.261	117.440	-
2015	79.562	17.250	63.816	118.147	-
2016	76.933	15.477	62.577	112.826	-
2017	76.984	16.661	65.941	116.175	-
2018	81.424	17.216	45.117	119.760	22.953
2019	78.672	16.141	43.886	118.915	23.377

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Toplam nüfusun ilçelere göre dağılımı incelendiğinde; yukarıda il geneli için sözü edilen sosyal ve ekonomik nedenlerin, ilçe nüfuslarında da dalgalanmalara yol açtığı görülmektedir. 2011 yılında yaşanan deprem nedeniyle Van il merkezi ve ilçelerinden Hakkari'ye yoğun bir göç yaşanmıştır. Bu dönemde Çukurca nüfusu 3.448, Hakkari merkez 2.847, Şemdinli 9.243, Yüksekova 5.325 kişi artmıştır. Görüldüğü gibi bütün ilçelerde bariz bir nüfus artışı dikkat çekmektedir (Tablo 2.63).

Çalışma sahasında 2015 yılında başlayan ve 2016'da giderek artan güvenlik sorunlarına bağlı olarak bütün ilçelerde nüfusun azalma eğilimine girdiği

görülmektedir. 2016 yılında toplam nüfus miktarı Çukurca'da 1.773, Hakkari merkezde 2.629, Şemdinli'de 1.239 ve olayların en çok yaşandığı Yüksekova'da 5.321 kişi azalmıştır. Derecik ise, bu tarihler arasında henüz ilçe statüsü kazanmamıştı.

2.2.4. Kır Nüfusu

Ekonomisi tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayanan toplumlarda, kır nüfusu şehir nüfusundan fazladır. Buna karşılık; sanayi, hizmet ve ticaret sektörlerinin geliştiği toplumlarda, şehir nüfusunun daha fazla olması genel bir kaidedir. Bu bakımdan "nüfus yapısı politik, ekonomik ve sosyal koşullarla yakından ilişkili olup, kırsal ve kentsel nüfustaki gelişmeler de kalkınma düzeylerinin bir göstergesidir" (Doğan, 2009: 76). Kırsal nüfus miktarının oldukça yüksek olduğu çalışma sahası, bu yönüyle gelişmemiş toplumlara benzemektedir.

Tablo 2. 64: Sayım Yıllarına Göre Hakkari İlinde Kır Nüfusu

Sayım Yılı	Kır Nüfusu	Toplam Nüfus İçerisindeki Oranı (%)
1927	23.132	92,47
1935	28.007	84,59
1940	32.747	89.85
1945	30.467	86,74
1950	38.016	86,00
1955	47.608	86,84
1960	57.810	85,31
1965	69.805	83,16
1970	81.518	79,68
1975	95.704	75,93
1980	111.345	71,62
1985	92.183	66,46
1990	101.380	58,78
2000	97.126	41,05

Kaynak: DİE, 2000

Çalışma sahasında kır nüfusu, 1927 yılından günümüze kadar ülke ortalamasının oldukça üstünde değerler göstermiştir (Tablo 2.64). Sahada kır nüfusu 1927 yılında 23.132 olup, toplam nüfus içerisinde %92,47'lik bir paya sahiptir. 1935

yılında %84,59'a gerileyen kır nüfusunun, 1940 yılında önemli bir artışla %89.85'e yükselmesi dikkat çekicidir. 1940 yılının II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı döneme denk gelmesi ve savaşın sebebiyet verdiği korku, açlık ve belirsizlik ortamında köylerin daha güvenli olduğu düşüncesi önem kazanmıştır. Bu nedenle kır nüfusunun 1935 yılına göre arttığı görülmektedir. Aynı yıllarda ülkemizdeki kır nüfusu ortalaması, çalışma sahasının aksine bir gelişim göstermiş olup, 1940 yılında azalmıştır. Ülkemizde 1927 yılında %75,78 olan kır nüfusu, 1940'ta çok az bir düşüşle %75,61' e gerilemiştir.

Savaşın sona erdiği 1945 yılında, ilin kır nüfusunda ani bir düşüş yaşanmıştır. 1940 yılında 32.747 olan kır nüfusunun, 1945'te 2.280 azalarak 30.467'ye düştüğü görülmektedir. Sahada 1965 yılına kadar kır nüfusu %80'nin üzerindedir. Kır nüfusu 1990 yılına kadar, toplam nüfusun yarısından fazlasını oluştururken, 2000'de %41.05'e düşmüştür.

Tablo 2. 65: Seçilmiş Yıllarda Kır Nüfusunun İlçelere Göre Dağılımı

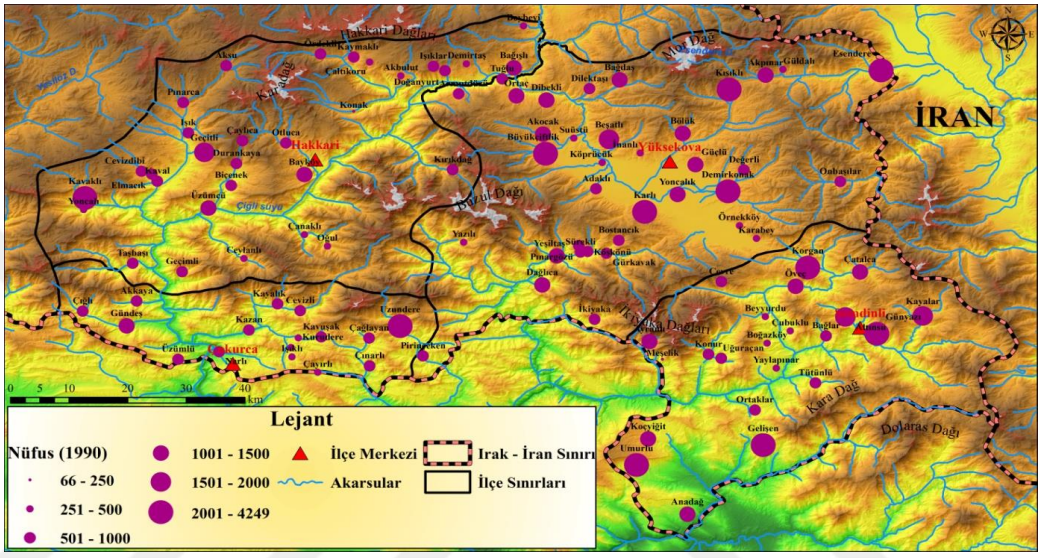
İlçe	1980	1990	2000	2010	2019
Hakkari Merkez	20.525	23.374	19.387	21.732	18.916
Beytüşşebap	16.071	-	-	-	-
Çukurca	14.339	14.271	3.609	5.738	7.623
Şemdinli	15.502	23.218	31.753	40.948	27.930
Uludere	14.183	-	-	-	-
Yüksekova	30.725	40.094	42.377	46.834	48.214
Derecik	-	-	-	-	13.168

Kaynak: DİE, 2000 ve TÜİK

Çalışma sahasında kır nüfusunda en hızlı düşüş, kırsal alanların boşaltılmasının etkisiyle 1990-2000 yılları arasında Çukurca'da yaşanmıştır. 1990 yılında 14.271 olan kır nüfusu, 2000'e gelindiğinde 10.662 azalarak 3.609'a gerilemiştir (Tablo 2.65). İlçede 1990 yılında 17 köy sayısı, 2000'de 3'e düşürülmüş olup geriye kalan köyler yasaklı bölgelere dâhil edilmiştir. Yine 1990-2000 döneminde Hakkari merkezde de kır nüfusu 3.987 azalmış ve 19.387'ye düşmüştür. Kır nüfusu, Şemdinli'de 1980-2010, Yüksekova'da ise 1980-2019 yılları arasında artmıştır. İlçeler 2019 yılı kır nüfuslarına göre Yüksekova (48.214), Şemdinli (27.930), Hakkari merkez (18.916), Derecik (13.168) ve Çukurca (7.623).

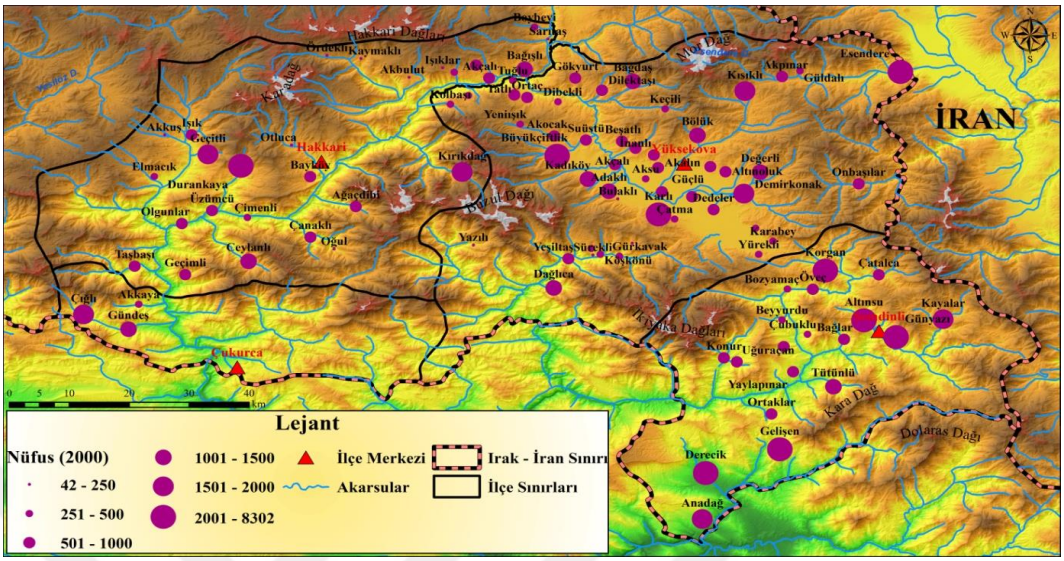
Beytüşşebap ve Uludere ilçelerinin 1990 yılında Hakkari'den ayrılması nedeniyle 1980 yılı haricindeki yıllarda nüfus verilerine yer verilmemiştir. Yine Derecik'in 2018 yılında ilçe olması nedeniyle önceki yıllara ait verileri eklenmemiştir.

Harita 2. 8: Hakkari İlinde Kırsal Nüfusun Dağılımı (1990)

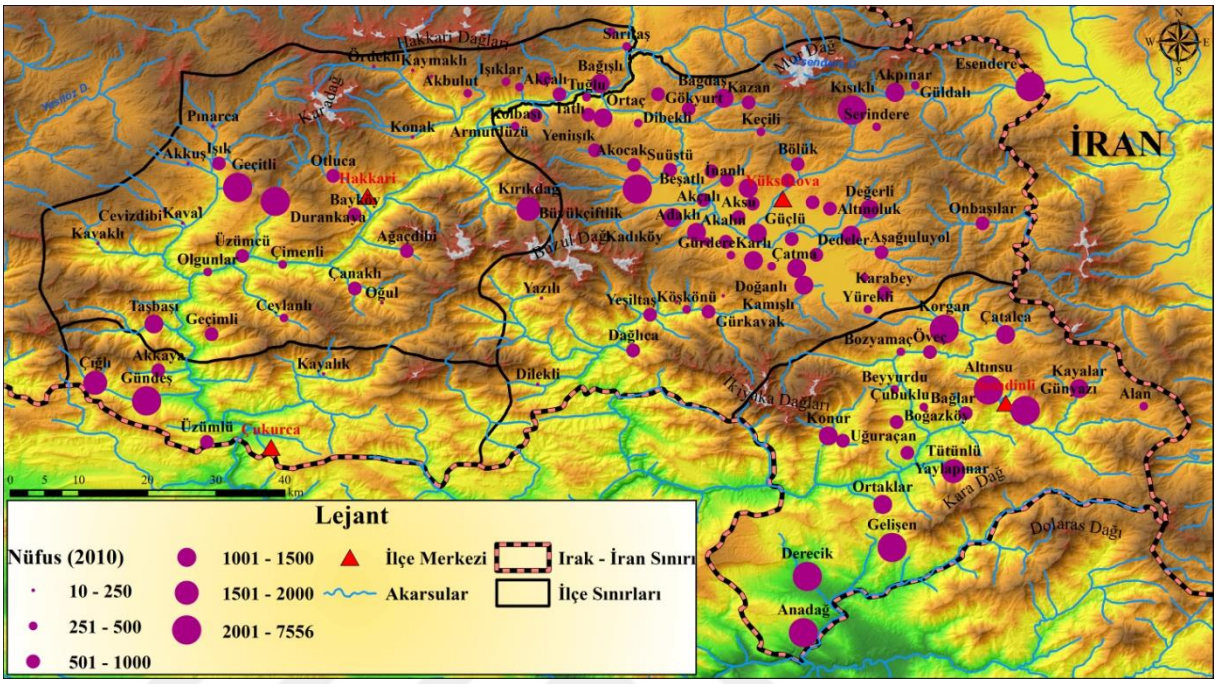
1990 yılında kırsal nüfusun dağılışı incelendiğinde: Çukurca'da nüfusun yüksek olduğu Uzundere (3.986), Çağlayan (992) ve Gündeş (1.158) köylerinin öne çıktığı görülmektedir. Nüfus büyüklüğü bakımından Yüksekova'da Karlı (4.249), Büyükçiftlik (3.211) ve Demirkonak (2.493); Şemdinli'de Korgan (2.036), Umurlu (2.012), Altınsu (1.514), Hakkari merkezde ise Kavaklı (2.002) ve Geçitli dikkat çekmektedir (Harita 2.8).

Harita 2. 9: Hakkari İlinde Kırsal Nüfusun Dağılımı (2000)

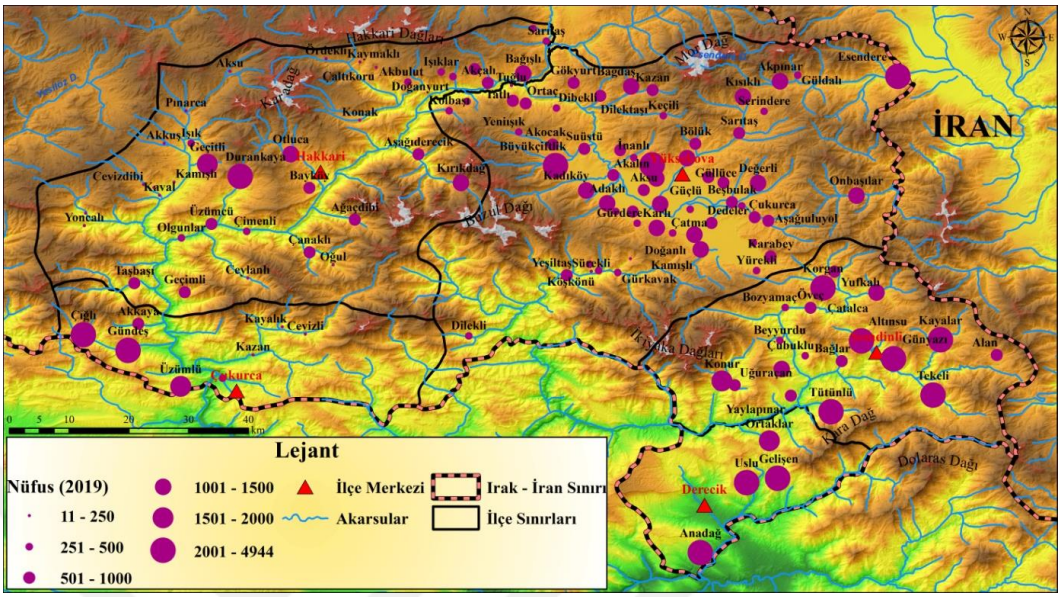
1987 yılında başlayan ve 1995'ten sonra artan köy ve mezraların boşaltılması ve zorunlu göç süreci, sahadaki kırsal nüfusun dağılışında ve miktarında önemli değişikliklere yol açmıştır. 1990 yılında kır nüfusu 101.380 iken; 2000'e gelindiğinde 4.254 azalarak 97.126'ya gerilemiştir. Türkiye-Irak sınırına yakın köylerin büyük bir çoğunluğu boşaltılmıştır. Söz konusu güzergâhta bulunan Çukurca ilçesinde, 1990 yılında 17 köy bulunurken, 2000'de köy sayısı Gündeş, Akkaya ve Çığlı olmak üzere 3'e inmiştir. İlçenin toplam kır nüfusu 1990 yılında 15.146 iken; 2000'de 11.537 azalarak 3.609'a düşmüştür. Başka bir ifadeyle ilçede 1990-2000 yılları arasında 11.537 kişi köylerini boşaltmak zorunda kalmıştır. Söz konusu yıllar arasında, Türkiye-Irak sınırında yer alan Yüksekova'ya bağlı İkiyaka, Şemdinli'ye bağlı Ayranlı, Çevre, ve Meşelik köyleri boşaltılırken; Hakkari merkezde de güvenlik açısından stratejik noktalarda yer alan Çaltıkoru, Konak, Aksu, Cevizdibi, Kavaklı, Kavalköy, Pınarca ve Yoncalı köyleri boşaltılmıştır. 2000 yılı kır nüfusları incelendiğinde Şemdinli'de Altınsu (2.839), Anadağ (1.621), Gelişen (2.980); Hakkari merkezde Kırıkdağ (1.753) ve Çukurca'da Çığlı (1.904) köyleri nüfus büyüklükleri bakımından dikkat çekmektedir (Harita 2.9).

Harita 2. 10: Hakkari İlinde Kırsal Nüfusun Dağılımı (2010)

2010 yılında ilçeler kırsal nüfusun büyüklüğüne göre Yüksekova (46.384), Şemdinli (40.948), Hakkari merkez (21.732) ve Çukurca (5.738) şeklinde sıralanır. Kırsal nüfusta 2000-2010 yılları arasında Şemdinli ve Yüksekova ilçelerinde önemli bir artış yaşanmıştır. Sözü edilen yıllar arasında kırsal nüfus Şemdinli'de 9.195, Yüksekova'da 4.457 artmıştır. Sahada 2010 yılı verilerine göre; nüfusu 1.000 ve üzeri köy sayısı Yüksekova'da 13, Şemdinli'de 10, Hakkari merkezde 4 ve Çukurca'da 2'dir (Harita 2.10). 2004 yılında itibaren uygulanan "köye dönüş projesi" kapsamında, 1990'lı yıllarda boşaltılan birçok köyün tekrar yerleşime açılması, kırsal nüfusun artmasında rol oynamıştır.

Harita 2. 11: Hakkari İlinde Kırsal Nüfusun Dağılımı (2019)

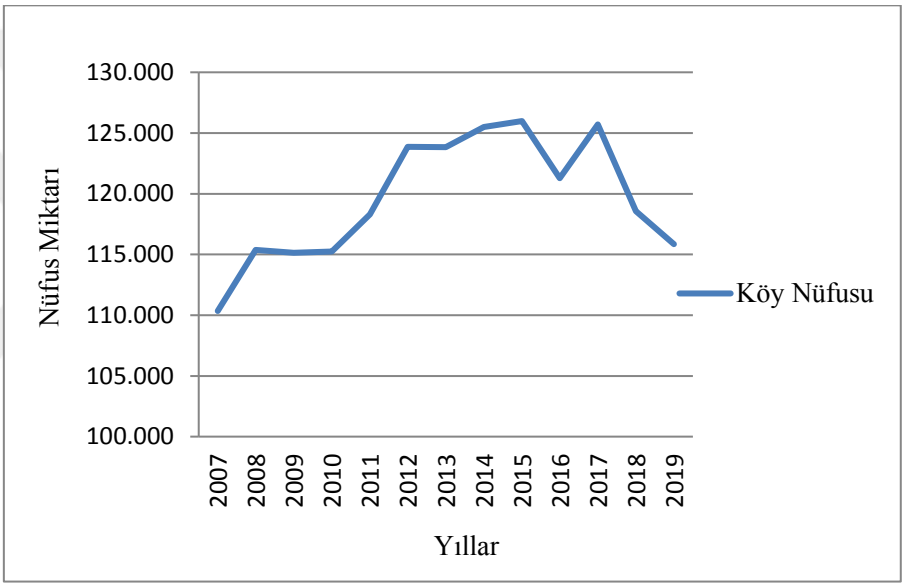

Çalışma sahasında kır nüfusunun 2.001 ve üzerinde olduğu yerleşme sayısı 15 olup, bunların büyük çoğunluğu Şemdinli ilçesinde yer alır. 2.001 ve üzeri nüfusa sahip yerleşme sayısı Şemdinli'de; Altınsu (4.738), Günyazı (2.754), Kayalar (2.100), Korgan (4.542), Tekeli (2.514) ve Tütünlü (2.106) köyleri olmak üzere 6'dır. Derecik'te Anadağ (4.285), Gelişen (4.944) ve Usluköy (2.158), Çukurca'da; Gündeş (2.339), Çığlı (2.437), Yüksekova'da; Büyükçiftlik (3.481), Esendere (3.443), İnanlı (2.217), ve Hakkari merkezde Durankaya (2.999) sahada nüfusu 2.001 ve üzerinde olan kırsal yerleşmeleri teşkil etmektedir (Harita 2.11).

Sahada kırsal nüfusu 4.000'nin üzerinde olan yerleşme sayısı, Şemdinli'de Korgan ve Altınsu, Derecik'te Anadağ ve Gelişen köyleri olmak üzere toplam 4'tür. Çalışma sahasının Şemdinli ve Derecik ilçelerinde, uygun iklim ve topografya şartlarının etkili olmasına bağlı olarak, tarımsal faaliyetler yoğun ve verimli bir şekilde sürdürülebilmektedir. Aynı zamanda topografyanın nispeten daha düz ve düze yakın olması, yerleşim alanlarının daha geniş olmasına olanak tanımıştır. Bu nedenlere bağlı olarak söz konusu 2 ilçede kırsal nüfus oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

2019 yılı verilerine göre çalışma sahasında kırsal nüfusun %42'si Yüksekova'da, %24'ü Şemdinli'de toplanmıştır. Başka bir ifadeyle sahadaki toplam kırsal nüfusun %66'sı sözü edilen iki ilçede yer almaktadır. Hakkari merkez %16 ve Derecik %11 oranında kırsal nüfus barındırır. Sahada kırsal nüfusun en az olduğu ilçe %7 oranıyla Çukurca'dır. Çukurca'da 1990'lı yıllarda boşaltılan 14 köy ve bu köylere bağlı mezraların halen yasaklı olması, ilçede kırsal nüfusun az olmasına yol açmıştır.

Grafik 2. 10: Hakkari İlinde Kır Nüfusunun Gelişimi (2007-2019)

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

2000-2007 yılları arasında kır nüfusu, 13.219 artarak 110.345'e yükselmiştir. Bu artışta köye dönüş projesinin yanı sıra, sahada sınır ticaretinin aktif bir şekilde yapılması etkili olmuştur. 2008-2010 yılları arasında durağan olan kır nüfusunun 2011-2012 yıllarında hızlı bir yükselişe geçtiği dikkat çekmektedir (Grafik 2.10). Daha önce de değinildiği gibi, çalışma sahasında bu dönemde görülen nüfus artışı yaşanan deprem sonrasında Van'dan göç almasının bir sonucu olarak yaşanmıştır. Kır nüfusu 2010-2012 yılları arasında 8.621 kişi artarken, 2016'da ilde yaşanan şiddet olaylarından dolayı bir önceki yıla göre 4.710 kişi azalmıştır. Aynı zamanda söz konusu nedenlerden dolayı 2016 yılında ilde şehir nüfusu ve dolayısıyla toplam nüfus miktarı da azalmıştır. 2017 yılında güvenliğin sağlanması ve hayatın nispeten normale dönmesi üzerine kır nüfusunun da 2015 yılındaki miktarına yaklaştığı

görülmektedir. Ancak sahada özellikle kırsal alanlarda yaşanan işsizliğe bağlı olarak kır nüfusunda, 2017 yılından sonra hızlı bir düşüş yaşanmıştır.

Tablo 2. 66: Hakkari İlinin Seçilmiş Yıllarda Öne Çıkan Kırsal Yerleşmelerin Nüfusu

Sıra No	Köy Adı	1980	1990	2000	2010	2019
1	Altınsu	788	1.514	2.839	4.036	4.738
2	Anadağ	753	1.215	1.621	3.018	4.285
3	Bağlar	318	516	659	790	851
4	Beyyurdu	208	280	345	450	443
5	Boğazköy	320	414	599	903	1.149
6	Çubuklu	240	300	310	316	282
7	Gelişen	1.428	2.256	2.980	4.733	4.944
8	Günyazı	1.644	2.387	3.298	4.354	2.754
9	Kayalar	978	1.658	1.539	1.126	2.100
10	Korgan	1.952	2.036	3.344	4.694	4.542
11	Konur	548	732	818	1.106	1.666
12	Ortaklar	566	738	905	1.304	1.781
13	Öveç	697	1.158	555	591	522
14	Tütünlü	438	788	1.143	1.702	2.106
15	Uğuraçan	360	594	673	864	820
16	Yaylapınar	314	406	568	860	929
17	Armutdüzü	708	861	627	603	475
18	Bağdaş	1.052	1447	488	1.201	1.180
19	Beşatlı	1.772	1739	1.370	763	845
20	Bölük	681	1039	631	754	858
21	Demirkonak	4.413	2493	4.034	1.024	466
22	Dilektaşı	567	862	1.615	900	804
23	Karabey	393	466	722	600	601
24	Karlı	2.950	4249	439	1.280	1.148
25	Kısıklı	1.304	2018	3.150	2.074	1.396
26	Ortaç	1.094	1443	1.937	1.106	998
27	Suüstü	356	491	937	722	698
28	Yoncalık	1.025	1241	593	980	461
29	Dağlıca	1.238	1321	883	721	413
30	Bostancık	604	618	1.450	136	115
31	Gürkavak	780	845	-	544	334
32	Köşkönü	393	576	-	372	355
33	Pınargözü	585	672	403	229	446
34	Tuğlu	464	538	171	318	205
35	Akpınar	1.072	1296	3.916	1.285	1.305
36	Narlı	799	976	-	143	278
37	Üzümlü	395	538	-	671	1.567
38	Çığlı	676	930	1.904	1.812	2.437
39	Akkaya	389	593	1.904	907	855
40	Gündeş	1.198	1.158	382	2.141	2.339
41	Akbulut	310	411	1.323	406	332
42	Bayköy	875	1.122	130	745	638

43	Ceylanlı	380	475	572	404	225
44	Çaltıkkoru	505	301	1.174	63	43
45	Çanaklı	331	292	-	676	649
46	Geçimli	390	557	3.557	739	576
47	Kaymaklı	508	530	855	227	171
48	Kırıkdağ	544	876	122	1.919	1.292
49	Konak	344	195	1.752	38	18
50	Oğul	346	487	-	239	158
51	Otluca	1.228	771	103	532	1.296
52	Ördekli	1.139	962	223	120	110
53	Üzümcü	1.053	1.255	95	779	575
54	Bağışlı	802	1.173	787	1.379	1.249
55	Boybeyi	342	422	1.407	374	281
56	Demirtaş	325	444	294	790	650
57	Doğanyurt	611	858	569	448	415
58	Işıklar	472	542	404	357	333
59	Geçitli	1.105	1.856	204	2.143	1.648
60	Cevizdibi	453	531	-	91	122
61	Elmacık	624	720	-	130	145
62	Işık	1.039	948	389	565	466
63	Kavaklı	1.696	2.002	518	69	90
64	Kavalköy	618	683	-	104	149
65	Pınarca	971	546	-	194	169

Kaynak: DİE ve TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır[5].

İl genelinde değişen güvenlik ortamına bağlı olarak, köy nüfuslarında ciddi dalgalanmalar yaşanmaktadır. 1990 yılında oldukça yüksek bir nüfusa sahip olan bazı kırsal yerleşmelerin, 2000 yılına gelindiğinde nüfustan yoksun olduğu görülmektedir. Bu yerleşmelerin başında 1990 yılı nüfus miktarı bakımından öne çıkan Narlı (976), Gürkavak (845) ve Elmacık (720) köyleri gelir. 1990-2000 yılları arasında oldukça yüksek bir nüfusa sahip Dağlıca, Bostancık, Çaltıkkoru, Narlı, Geçimli ve Konak köylerinde son yıllarda nüfusun giderek azalması dikkat çekmektedir (Tablo 2.66).

[5] Tablo'da nüfus miktarları verilmeyip, "-" işareti konulan yıllar, söz konusu yerleşmenin zorunlu göçler kapsamında boşaltıldığı yılı veya yılları ifade etmektedir.

2.2.5. Şehir Nüfusu

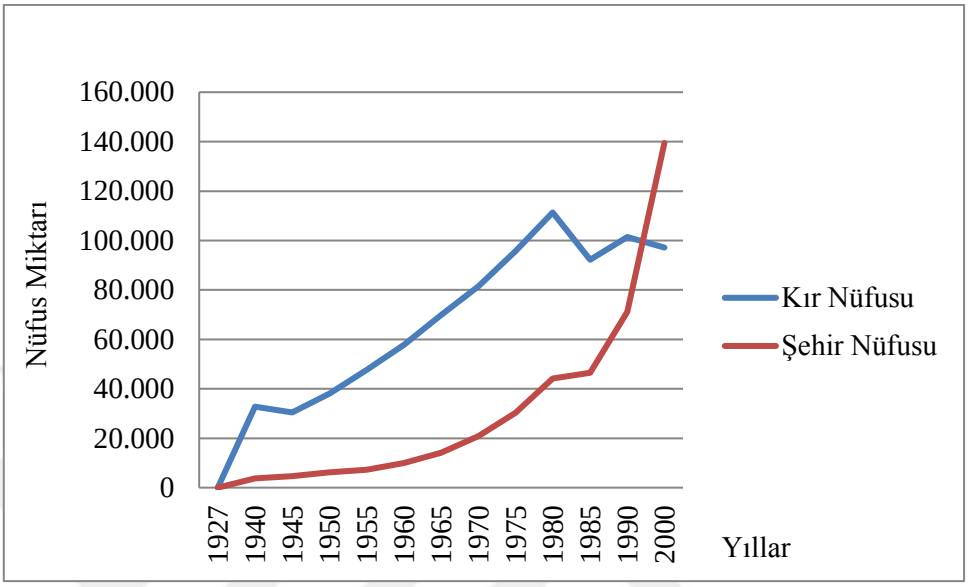
Hakkari ilinde şehir nüfusu oranı, 1927 yılında %7,53 iken; 1935'te %15,41'e yükselmiştir. Ancak 2. Dünya Savaşı dönemine denk gelen 1940'ta bu oran önemli bir düşüşle %10,15'e gerilemiştir (Tablo 2.67). 1980 yılına kadar %30'un altında olan şehir nüfusu oranı, 2000' 58,95'e yükselmiştir. Sahada ekonominin tarıma dayanması ve şehir merkezlerinde cazibe unsurlarının ve tarım dışı istihdam olanaklarının gelişmemiş olması 1985 yılına kadar kır nüfusunun şehir nüfusundan daha fazla olmasına neden olmuştur.

Tablo 2. 67: Sayım Yıllarına Göre Hakkari İlinde Şehir Nüfusu

Sayım Yılı	Şehir Nüfusu	Toplam Nüfus İçerisindeki Oranı (%)
1927	1.884	7,53
1935	5.102	15,41
1940	3.699	10,15
1945	4.657	13,26
1950	6.191	14,00
1955	7.216	13,16
1960	9.956	14,69
1965	14.132	16,84
1970	20.794	20,32
1975	30.332	24,07
1980	44.118	28,34
1985	46.524	33,54
1990	71.099	41,22
2000	139.455	58,95

Kaynak: DİE, 2000

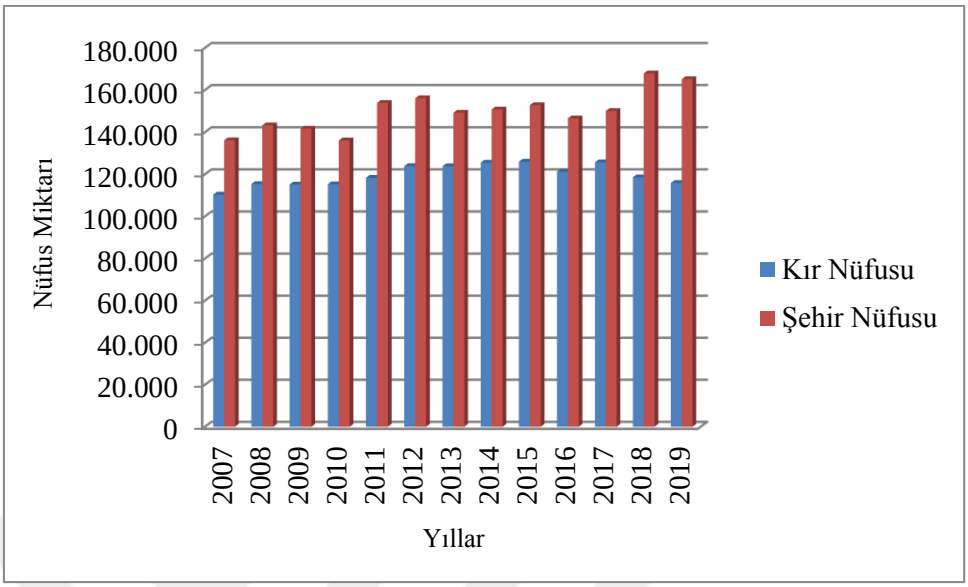
Grafik 2. 11: Sayım Yıllarına Göre Hakkari İlinde Kır ve Şehir Nüfusu

Kaynak: DİE 2000 Verilerinden Faydalanılarak Oluşturulmuştur

İlde güvenlik sorunları ilk kez 1984 yılında ortaya çıkmıştır. Güvenlik sorunlarının dağlık alanlarda ve sınır bölgelerinde (Türkiye'nin İran ve Irak sınır hattı boyunca) yer alan kırsal alanlarda yoğunlaşması üzerine, bu yerleşmelerin boşaltılma süreci başlatılmıştır. 1980-1985 yılları arasında kır nüfusu 19.162 kişi azalırken, şehir nüfusunun arttığını görmekteyiz (Grafik 2.11). Köy boşaltmalarının yaşandığı 1990-2000 yılları arasında şehir nüfusunda büyük bir artış yaşanmıştır. 1990 yılında 71.099 olan şehir nüfusu, 2000'de 68.356 artışla 139.455'e yükselmiştir (Tablo 2.67). 1980 yılında %28,34 olan şehirsel nüfus oranı, 1990'da %41,22'ye ve 2000'de de %58,95'e yükselmiştir.

Grafik 2. 12: Hakkari İlinde Kır ve Şehir Nüfusunun Gelişimi (2007-2019)

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında şehir nüfusu 1940-2008 yılları arasında sürekli artış gösterirken; 2009-2010 yılları arasında azalma eğilimine girmiştir. İlin 2011-2012 yılları arasında Van'dan göç alması şehir nüfusunun artmasında rol oynamıştır. 2016 yılında özellikle Yüksekova'da yaşanan çatışmaların etkisiyle çok sayıda konut kullanılamaz hale gelmiştir. Çatışma sürecinde farklı illere göç edenler, hayatın normale döndüğü sonraki yıllarda barınacak konutları olmadığı gerekçesiyle geri dönememişlerdir. Devlet tarafından evleri hasar görenler tespit edilmiş olup, kendilerine yeni yapılacak TOKİ (Toplu Konut İdaresi)'den ev verilmesi kararlaştırılmıştır. TOKİ konutlarının 2018 yılında kullanıma açılmasıyla beraber, il dışında bulunan birçok ailenin geri dönmesine bağlı olarak, aynı yıl il nüfusunun arttığı görülmektedir (Grafik 2.12).

Hakkari ili 2019 yılı rakamlarına göre, %41 kır ve %59 oranında şehir nüfusuna sahiptir. Aynı yıl Türkiye'de kırsal nüfusun %7,2, şehirsel nüfusun da %92,8 olduğu göz önüne alındığında, çalışma sahasında kırsal nüfus oranının ülke ortalamasının çok üstünde olduğu görülür.

Tablo 2. 68: Seçilmiş Yıllarda Şehir Nüfusunun İlçelere Göre Dağılımı

İlçe	**1980**	**1990**	**2000**	**2010**	**2019**
Hakkari Merkez	18.009	30.407	58.145	57.844	59.756
Çukurca	2.111	5.205	7.471	5.283	8.518
Şemdinli	1.956	7.001	14.177	11.211	15.956
Yüksekova	14.287	28.909	59.662	61.712	70.701
Beytüşşebap	2.962	-	-	-	-
Uludere	4.793	-	-	-	-
Derecik	-	-	-	-	10.209
TOPLAM	44.118	71.522	139.455	136.050	165.140

Kaynak: DİE ve TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında 1990-2000 yılları arasında yoğunluk kazanan zorunlu göçlerin etkisiyle bütün ilçelerde şehirsel nüfus miktarının arttığı görülmektedir. 1990-2000 döneminde şehir nüfusu Yüksekova'da 30.753 Hakkari merkezde 27.738, Şemdinli'de 7.176 ve Çukurca'da 2.266 artmıştır (Tablo 2.68). Ancak bu şehirleşme sürecinin ani ve zorunlu olarak gerçekleştirilmesi, şehirsel alanlarda birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Alt yapısı gelişmemiş bu şehir merkezlerinde, ani göçlerle beraber sağlıksız konutlaşma, içme suyu ve kanalizasyon şebekesinin yetersizliği gibi sorunlarda ciddi bir artış yaşanmıştır.

İlçeler 2019 yılı şehir nüfuslarının büyüklüğüne göre; Yüksekova (70.701), Hakkari merkez (59.756), Şemdinli (15.956), Derecik (10.209) ve Çukurca (8.518) şeklinde sıralanır. Beytüşşebap ve Uludere ilçelerinin 1990 yılında Hakkari ilinden ayrılarak, Şırnak'a bağlanması sebebiyle 1980'den sonraki nüfus verilerine yer verilmemiştir. Yine 2018 yılında ilçe statüsü kazanan Derecik'in de 2019'dan önceki yıllara ait nüfus miktarları verilmemiştir.

2.2.6. Nüfusun Dağılışı ve Yoğunlukları

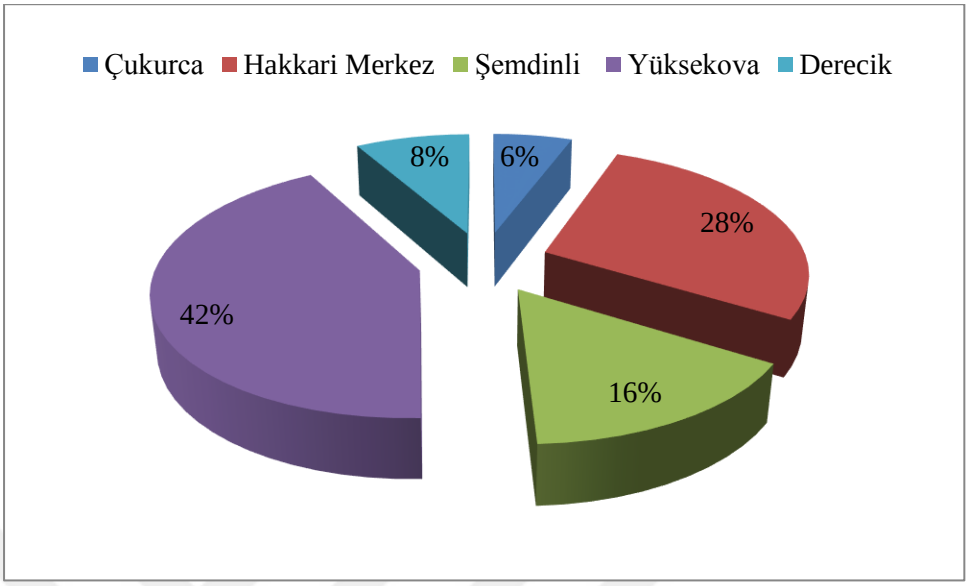
Çalışma sahasında nüfusun dağılışı üzerinde fiziki coğrafya unsurlarıyla birlikte özel konum, idari ve ekonomik özellikler etkili olmuştur. Saha genelinde nüfus en çok Hakkari merkez ve Yüksekova ilçelerinde dağılım göstermektedir. Bu iki ilçenin nüfuslanması birbirinden farklı nedenlere dayanmaktadır. Hakkari'nin merkez ilçe olması itibariyle idari özelliğinin yaratığı çekicilikler, ildeki en önemli karayolu olan Hakkari-Van Karayolu'na yakın olması ve çevre illere direkt yolcu seferlerinin yapılıyor olması etkili olmuştur. Ayrıca il merkezinin nüfuslanmasında eğitim, sağlık ve hizmet sektörlerinin nispeten daha iyi olması da önemli bir rol oynamıştır.

Nüfus miktarı bakımından ilk sırada yer alan Yüksekova'nın nüfuslanmasında ise daha çok ekonomik özellikler etkili olmuştur. Sahanın tek ticari ve 1. sınıf sınır kapısının (Esendere) Yüksekova'da yer alması, ilçenin nüfuslanmasında en önemli role sahiptir. Esendere sınır kapısının nüfuslanma üzerindeki etkisi doğrudan ve dolaylı olmak üzere 2'ye ayrılır. Yüksekova'ya sınır ticaretiyle uğraşmak için gelenler arasında doğrudan; ilçede sınır ticaretine bağlı olarak artan nüfus ve hizmet sektöründeki gelişmelerden dolayı gelenler arasında da dolaylı bir etkiye sahiptir. Ayrıca çalışma sahasının diğer yörelerinden farklı olarak, ilçenin düz ve düze yakın topografya özelliklerinin yerleşme açısından elverişli olması, geniş yayla ve meralara sahip olması itibariyle hayvancılık bakımından çekici olması gibi nedenler etkili olmuştur.

İlde nüfus miktarı bakımından 3. sırada yer alan Şemdinli'nin ise, sınır kapısı olmamakla beraber İran ve Irak sınırlarında yer alan köylerinde sınır kaçaklığının uzun yıllar boyunca yoğun olarak yapılması, ilçede ortalama sıcaklıkların elverişli olması ve buna bağlı olarak tarımsal verimliliğin yüksek olması gibi nedenler nüfuslanmayı etkilemiştir. Şemdinli'nin Irak sınırında yer alan kesimi, 2018 yılına kadar ilçeye bağlı bir belde olan Derecik belde sınırları içerisinde yer almaktaydı. Dolayısıyla Derecik'in 2018 yılı itibariyle ile olması nedeniyle, Şemdinli'nin Irak'a sınırı kalmamıştır.

Çalışma sahasının en seyrek nüfuslu ilçeleri sırasıyla Çukurca ve Dereciktir. Çukurca ilçesi konum hariç, diğer fiziki ve beşeri özellikler bakımından Şemdinli ve Derecik'le oldukça benzer özelliklere sahiptir. Şemdinli'nin İran'a; Derecik ve Çukurca'nın da Irak'a sınır komşusu olması nedeniyle ekonomik yapı olarak da benzer özellikler taşımaktadırlar. Buna karşılık Derecik ve Şemdinli'ye kıyasla daha merkezi bir konumda yer alan ve ulaşım imkânları açısından da bu 2 ilçeden daha avantajlı olan Çukurca, nüfus miktarı bakımından sonuncu sırada gelmektedir. Oysa 1970 yılı nüfus verileri incelendiğinde, Çukurca ilçe nüfusunun (11.789), Şemdinli nüfusundan (11.521) daha yüksek olduğu görülmektedir. 1980 yılında Şemdinli nüfusu, çukurca nüfusunu 1.008'lik bir farkla geçmiştir. Ancak 2000 yılı verilerine göre Şemdinli nüfusunun (45.930), Çukurca nüfusundan (11.080) yaklaşık 4 kat daha fazla arttığı görülmektedir. Söz konusu 2 ilçe arasındaki bu dengesiz nüfus değişiminin temel nedeni güvenlik sorunları ve köylerin boşaltılmasıdır. 1990 yılında Çukurca'da 17 köy yerleşime açıkken; 2000 yılına gelindiğinde bu köylerin 14'ü boşaltılmış ve ilçe 3 köyden ibaret kalmıştır. Buna karşılık Şemdinli'de 1990 yılında 22, 2000'de ise 19 köy yerleşime açıktır. Günümüz itibariyle de Çukurca'da 8 olan köy sayısına karşılık Şemdinli'de 18 köy bulunur. Bu nedenle Çukurca, her ne kadar fiziki ve beşeri özellikler bakımından bahsi geçen 2 ilçeye benzer ve hatta daha avantajlı olsa da, nüfus gelişimi 1980'lerin ortasından itibaren güvelik sorunları nedeniyle gerilemiştir.

Grafik 2. 13: 2019 Yılı Hakkari Toplam Nüfusunun İlçelere Göre Dağılımı

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Grafik 2.13'te görüldüğü gibi, ilçeler nüfus büyüklüklerine göre Yüksekova (%42), Hakkari merkez (%28), Şemdinli (%16), Derecik (%8) ve Çukurca (%6) şeklinde sıralanır. Hakkari ili toplam nüfusunun %70'i il merkezi ve Yüksekova ilçesinde bulunur. Sahada nüfus büyüklüğüne göre 1. sırada yer alan Yüksekova'daki Esendere Gümrük Kapısı (Türkiye-İran), sınır ticaretinin yoğunlaştığı yer olması nedeniyle, nüfusu buraya çeken önemli etkenlerden biridir. Toplam nüfusun %30'u da Şemdinli, Derecik ve Çukurca ilçelerinde yaşamaktadır. "Ekonomik faaliyetlerin zenginliğine ve sunduğu imkânlara göre bölgenin nüfusu şekillenir" (Setkaya Doğan, 2019: 4). Bu bağlamda ekonomik sektörlerin nispeten daha fazla geliştiği Hakkari merkez ve Yüksekova ilçelerinde nüfus miktarı fazlayken, tarım dışı ekonomik faaliyetlerin gelişmediği Şemdinli, Derecik ve Çukurca ilçelerinde ise nüfus azdır.

Nüfus coğrafyası, nüfusun dağılışının yanında, yoğunluklarıyla da yakından ilgilenmektedir. Toplam nüfus miktarının, arazi toplamına bölünmesiyle elde edilen nüfus yoğunluğuna aritmetik nüfus yoğunluğu denir. "Aritmetik yoğunluk yahut global yoğunluk dediğimiz alışılmış yoğunluktur ki, bu kavram bir ülke veya bölgede bir saha ünitesi (kilometre yahut mil kare) dahilinde yaşayan ortalama nüfus sayısını gösterir" (Tanoğlu, 1966: 51).

Tablo 2. 69: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinin Yüz Ölçümü ve Aritmetik Nüfus Yoğunluğu

Sayım Yılı	Toplam Nüfus	Yüz Ölçümü ($km^{2)}$	Nüfus Yoğunluğu (kişi/km^2)
1940	36.446	9.521	3
1945	35.124	9.521	3
1950	44.207	9.521	4
1955	54.824	9.521	5
1960	67.766	9.521	7
1965	83.937	9.521	8
1970	102.312	9.521	10
1975	126.036	9.521	13
1980	155.463	9.521	16
1985	182.645	9.521	19
1990	172.479	7.178	24
2000	236.581	7.178	32
2007	246.469	7.178	34
2008	258.590	7.178	36
2009	256.761	7.178	35
2010	251.302	7.178	35
2011	272.165	7.178	37
2012	279.982	7.178	39
2013	273.041	7.178	38
2014	276.287	7.178	38
2015	278.775	7.178	38
2016	267.813	7.178	37
2017	275.761	7.178	38
2018	286.470	7.178	39
2019	280.991	7.178	39

Kaynak: DİE ve TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında, 1970 yılına kadar km^2'ye 10'dan az kişi düşmektedir. 1985 yılında km^2'ye 19 kişi düşerken, 1990'da önemli bir artışla 24 olmuştur (Tablo 2.69). 1990 yılında Beytüşşebap ve Uludere ilçelerinin Şırnak'a bağlanması üzerine ilde, hem yüz ölçümü hem de nüfus miktarı azalmıştır. Nüfus miktarındaki düşüşe rağmen, yüz ölçümünün azalmasına bağlı olarak nüfus yoğunluğunun 1985'e göre yükseldiği görülmektedir.

Çalışma sahasında aritmetik nüfus yoğunluğu 2000-2019 yılları aranda nüfus miktarında yaşanan artma ve azalmalara paralel olarak değişiklik göstermektedir. 2019 yılında ilde km^2'ye düşen kişi sayısı 39'dur. 2019 yılında ülkemizde aritmetik

nüfus yoğunluğu 108'dir. Bu bakımdan çalışma sahası, aritmetik nüfus yoğunluğunun az olduğu iller arasında yer alır.

Tablo 2. 70: Hakkari İlinin ve Türkiye'nin Seçilmiş Yıllara Ait Yüzölçümü (km^2), Nüfus Miktarları ve Aritmetik Nüfus Yoğunlukları (kişi/km^2).

İlçe	Yüz Ölçümü	2007 Nüfusu	2007 Yoğunluk	2011 Nüfusu	2011 Yoğunluk	2015 Nüfusu	2015 Yoğunluk	2019 Nüfusu	2019 Yoğunluk
Hakkari Merkez	2.179	77.926	35	81.549	37	79.562	36	78.672	36
Şemdinli	1.207	51.034	42	61.402	50	63.816	52	43.886	36
Çukurca	725	12.352	17	15.294	19	17.250	23	16.141	22
Yüksekova	2.547	105.157	41	115.966	44	118.147	46	118.915	46
Derecik	437	-	-	-	-	-	-	23.377	53
Türkiye	769.632	70.586.256	92	74.724.269	97	78.741.053	102	83.154.997	108

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

Çalışma sahasının tüm ilçelerinde nüfus yoğunlukları, ülke ortalamasının yarısından daha azdır (Tablo 2.70). İlçeler yüz ölçümünün büyüklüğüne göre Yüksekova (2.547), Hakkari merkez (2.179), Şemdinli (1.207), Çukurca (725) ve Derecik (437) şeklinde sıralanır. Hakkari merkezde km^2'ye düşen kişi sayısı 2007 yılında 35 iken; 2011 yılında 37'ye yükselmiştir 2011 yılında görülen bu yükseliş, ilin göç almasına bağlı olarak yaşanmıştır. Şemdinli ilçesinde aritmetik nüfus yoğunluğu 2015 yılına kadar artma eğilimindeyken, 2019'da önemli bir düşüşle 36'ya gerilediği görülmektedir. Bunun temel nedeni ilçeye bağlı bir belde olan Derecik'in 2018 yılı itibariyle ilçe olmasıdır. Sahada aritmetik nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu Derecik'te km^2'ye 53, en düşük olduğu Çukurca'da ise 22 kişi düşmektedir.

Tanoğlu'na göre aritmetik nüfus yoğunluğu; tamamen soyut ve kendi başına bir şey ifade etmeyen bir kavram olup; demografik, ekonomik, sosyal ve politik bir temel teşkil edemez. Bu bakımdan nüfusun temel kaynaklar üzerindeki baskısının daha iyi ve gerçeğe daha uygun bir şekilde aksettirecek başka yoğunluk çeşitlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu yoğunluk şekillerinden biri olan fizyolojik nüfus yoğunluğu; nüfus miktarıyla, ekili dikili toprakların yüz ölçümü arasındaki oranla ifade edilir (Tanoğlu, 1966: 57-58). Çalışma sahasında tarım arazisinin 326.03 km^2 (http://www.dsi.gov.tr/) olduğu göz önüne alındığında, 2019 yılı fizyolojik nüfus yoğunluğunun 861 olduğu sonucuna varılmaktadır. Sahanın dağlık, engebeli ve

yüksek bir topografyaya sahip olması nedeniyle tarıma uygun arazisi oldukça azdır. Bu durum ilde fizyolojik nüfus yoğunluğunun yüksek olmasına neden olmaktadır.

2.2.7. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

Çalışma sahasında toplam nüfus miktarı 1927 yılında 25.016 iken, 2019'a gelindiğinde yaklaşık 11 kat artarak 280.991'e yükselmiştir. "Şüphesiz 1927 yılından günümüze nüfus konusunda değişen tek şey nüfusun miktarı değildir. Nüfus miktarı yanında demografik yapı olarak da tanımlayabileceğimiz bir takım özellikler de değişikliğe uğramıştır" (Ayhan, 2020: 402). Nitekim Hakkari ilinde 1927-1940 yılları arasında okur yazar oranı %5'in altındayken, 2019'a gelindiğinde %95'e yükselmiştir.

Bir bölgenin nüfus özelliklerinin daha iyi anlaşılması için kır ve şehir nüfus miktarlarının ve yoğunluklarının yanında; nüfusun sosyal ve ekonomik niteliklerinin bilinmesi önem taşır. Nüfusun sosyal ve ekonomik nitelikleri arasında yaş, cinsiyet eğitim, sağlık ve çalışan nüfusun ekonomik sektörlere göre dağılımı gibi özellikleri yer alır. Bahsi geçen nüfus özelliklerinin bilinmesi, çalışma sahasına yapılacak yatırım ve verilecek hizmetlere yön vermesi bakımından önem taşır.

2.2.7.1. Nüfusun Eğitim Hizmetleri

Çalışma sahasında Cumhuriyet'ten önceki eğitim kurumları sıbyan mektebi, (ilkokul), rüşdiye (ortaokul) ve medreselerdir (yükseköğretim). Sahada "Hakkari Beyleri döneminde inşa edilen Zeynel Bey Medresesi (16. yy'ın ikinci yarısında) ve Meydan Medresesi (1700)" (Top, 1999: 11) yükseköğretimin yoğunlaştığı kurumlar olarak öne çıkmaktadır. 1905-1908 yılları arasında Van'a bağlı bir sancak olan Hakkari'de "10 resmi ve 9 özel okul" (Özgen, 2016: 242) olmak üzere toplam 19 okul bulunmaktadır. Özel okulların hepsi gayrimüslimlere aittir.

DİE 1929 verilerine göre; 1928 yılında Hakkari vilayetindeki modern eğitim veren okul sayısı 2'dir. Aynı yıl Van (24), Bitlis (25) ve Siirt (17)'teki okul sayıları Hakkari'ye göre oldukça yüksektir. Bunda illerin nüfus miktarlarının ve devletten aldıkları ödeneklerin farklılığı etkili olmuştur. Hakkari ilinde Cumhuriyet'ten

günümüze kadar, eğitim alanındaki yatırımlarının yetersizliğine bağlı olarak il, bu alanda ülkemizde son sıralarda yer almaktadır.

Hakkari ilinde ortaöğretim ve mesleki öğrenim düzeylerinde, yıllara göre öğrenci ve mezun sayıları incelendiğinde; çok az sayıda öğrencinin mezun olabildiği dikkat çekmektedir. Nitekim 1945-1950 yılları arasında 185 öğrenciden yalnızca 30'u; 1950-1955 arasında da 134 öğrenciden 48'i mezun olmaya hak kazanabilmiştir (Hakkari Valiliği, 1974: 39). Çalışma sahasında başarı düzeyinin bu kadar düşük olmasında etkili olan önemli faktörlerden biri de dil farklılığıdır. Sahada anadilin Kürtçe olması ve günlük hayatta daha çok kullanılması, ülkenin resmi ve aynı zamanda eğitim dili olan Türkçe'nin geri planda kalmasına yol açmıştır. Bu durum öğrencilerin başarı düzeyini olumsuz etkilemiştir. Sözü edilen dil farklılığı sorunu, günümüzde eğitim üzerindeki etkisini büyük ölçüde yitirmiştir. İletişim araçlarının gelişmesi ve okullaşma oranının artması gibi etkenler, günlük hayatta Türkçe kullanımının artmasını sağlayarak, eğitimde dil farklılığından kaynaklı sorunların önemli ölçüde giderilmesini sağlamıştır.

"Nüfusun niteliğini belirleyen en önemli unsur sahip olduğu eğitim düzeyidir. Nüfusun eğitim durumu ile ekonomik seviye arasında sıkı bir ilişki vardır" (Ayhan, 2019: 305). Bu yüzden gelişmiş sanayi toplumlarında okuryazar oranı yüksek olup, eğitime ayrılan kaynak da fazladır. "Eğitim seviyesi düşük bir toplumun, küresel dünya pazarlarında rekabet etmesini sağlayacak bilgi ve teknolojileri üretmesi beklenemeyeceği gerçeği göz önüne alındığında, eğitimin aynı zamanda iş gücünün niteliğini arttırmak suretiyle ekonomik kalkınmayı desteklediği anlaşılmaktadır" (Sadıkoğlu ve Doğan, 2020: 450). Kuşkusuz eğitim düzeyi yüksek ve donanımlı bir iş gücünün varlığı, ülkelerin kalkınmasına ivme kazandıran en önemli unsurlardan biridir.

Gelişmişliğin bir başka göstergesi de kadınların eğitime ve iş gücüne katılım düzeyidir. Hakkari ilinde Cumhuriyet döneminden günümüze kadar eğitimde, kadınlar erkeklere göre ikinci planda kalmışlardır. "Erkeklerin eğitime daha kolay erişimi kapalı toplumların bir özelliğidir. Kadınların çoğu, yükseköğrenim için şehre gitmelerine izin verilmediğinden eğitimlerini tamamlayamamaktadır" (Doğan, 2009: 81). Bunun yanında kadınların küçük yaşta evlendirilmeleri de eğitim hakkından

yoksun kalmalarına yol açan etkenlerden biridir. İlde 2018 yılı rakamlarına göre okuma yazma bilmeyen nüfus içerisinde kadınların sayısı 11.747'dir. Başka bir ifadeyle 2018 yılında okur-yazar olmayan nüfusun %81'ini kadınlar oluşturmaktadır.

Tablo 2. 71: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Nüfusun Okuryazarlık Durumu (6 Yaş Üstü)

Yıllar	Okuma-Yazma Bilmeyen Sayısı	Okuma Yazma Bilen Sayısı	Bilinmeyen Sayısı	Okuma - Yazma Bilmeyen Oranı (%)	Okuma Yazma Bilen Oranı (%)
1945	24.418	1.539	0	94,07	5,93
1955	35.698	4.687	8	88,39	11,61
1965	52.096	11.137	1	82,39	17,61
1975	70.995	25.023	169	73,94	26,06
1985	74.785	63.311	170	54,15	45,85
2000	55.530	133.937	11	29,31	70,69

Kaynak: DİE

1985 yılına kadar okuma yazma bilmeyenlerin oranı, bilenlerden daha fazladır. 1945 yılından 1975'e kadar okuma yazma bilmeyenlerin nüfus içerisindeki oranı %70'in üzerindedir (Tablo 2.71). 1945 yılında okuma yazma bilmeyenlerin oranı %94,7, 1955'te %88,39, 1975'te %73,94'tür. 2000 yılında ise okuma yazma bilenlerin oranı önemli bir yükselişle %79,69 olmuştur. 2000 yılında sahada, eskiye göre ulaşım ve iletişim koşullarının gelişmesi, şehirleşme oranının artması, okul sayılarının ve taşımalı eğitim olanaklarının gelişmesi okuryazar oranının yükselmesinde etkili olmuştur.

Tablo 2. 72: Hakkari İlinde Okuma Yazma Bilen, Bilmeyen ve Bilinmeyen Sayısı (2013)

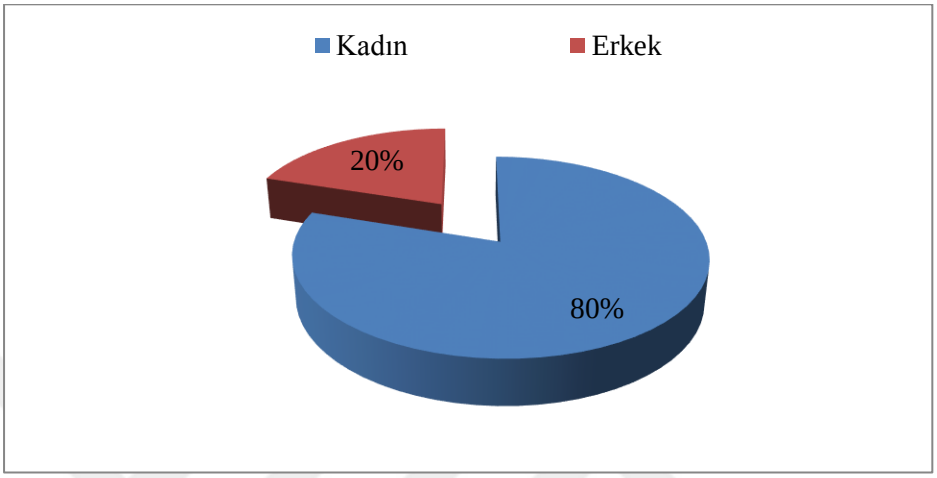
	Kadın	**Erkek**	**Toplam**
Okuma-Yazma Bilen	90.686	121.223	211.909
Okuma-Yazma Bilmeyen	15.394	3.844	19.238
Bilinmeyen	3.858	3.240	7.098

Kaynak: TÜİK, 2013

Çalışma sahasında okuma yazma bilenler 211.909, bilmeyenler 19.238, okuma yazma durumu bilinmeyenlerin sayısı ise 7.098'dir (Tablo 2.72). Okuma yazma bilmeyen nüfusun çoğunluluğunu (15.394) kadınlar oluşturur. Yine okuma

yazma durumu bilinmeyenler arasında da kadın sayısının daha fazla olduğu dikkat çekmektedir.

Grafik 2. 14: Hakkari ilinde Okuma Yazma Bilmeyenlerin Cinsiyete Göre Oransal Dağılımı (2013)

Kaynak: TÜİK

Hakkari ilinde 2013 yılında toplam nüfusun %89'u okur-yazar, %8'i okur-yazar değil ve %3'ünün de okur-yazarlık durumu bilinmemektedir. Okuma yazma bilmeyen nüfus içerisinde kadınların oranı %80 iken, erkeklerin oranı %20'dir (Grafik 2.14). Sahada okuma yazma bilmeyen ve okuma yazma durumu bilinmeyen nüfusun büyük bir bölümünü 50 yaş ve üstendeki nüfus oluşturmaktadır.

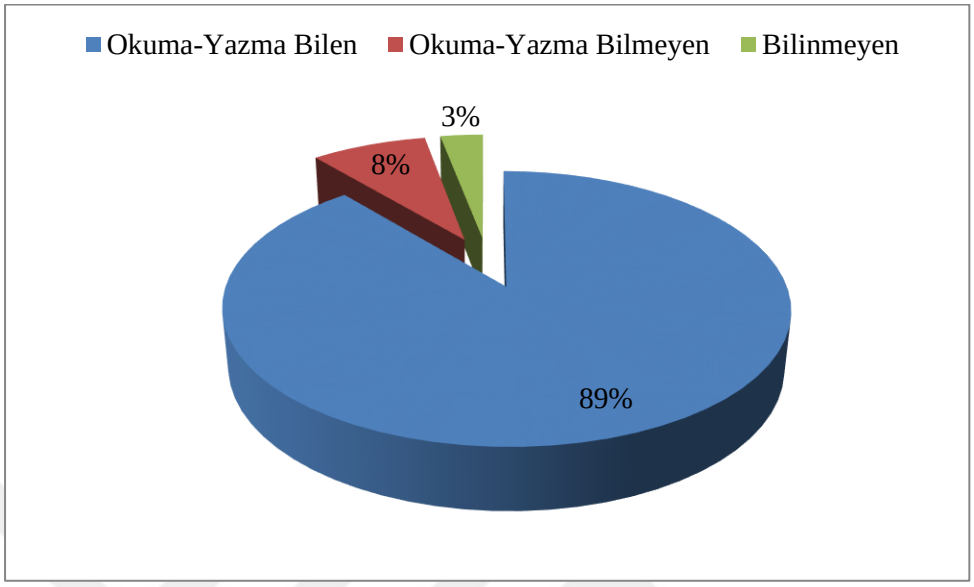
Tablo 2. 73: Hakkari İlinde Nüfusun Okuryazarlık Durumu (2019)

Okuryazarlık Durumu	Sayısı
Okuma-Yazma Bilen	235.485
Okuma-Yazma Bilmeyen	9.796
Bilinmeyen	2.582

Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı, 2019

2019 yılında Hakkari ilinde okuma yazma bilenlerin sayısı 235.485'tir (Tablo 2.73). Okuma yazma bilmeyen sayısı 2013 yılında 19.238 iken, 2019'da önemli bir azalmayla 9.796'ya, bilinmeyen sayısı da 7.098'dan 2.582'e düşmüştür.

Grafik 2. 15: Hakkari İlinde Nüfusun Okuryazarlık Durumuna Göre Dağılımı (6 Yaş Üstü-2013)

Kaynak: TÜİK

2013 yılında sahada okuma yazma bilenler 6 yaş üstü nüfusun %89'unu, bilmeyenler de %8'ni oluşturmaktadır (Grafik 2.15). Sahada okuryazarlık durumu bilinmeyenler ise %3'lük bir orana sahiptir. 2019 yılında 6 yaş ve üstü nüfus içerisinde okuryazarlık oranında büyük bir artış yaşanmış olup, 95'e yükselmiştir. Buna bağlı olarak okuma yazma bilmeyen nüfus oranı da %4'e gerilemiştir. Sahada yetişkinlere yönelik verilen okuma yazma kursları, son yıllarda okur-yazarlık oranının artmasında etkili olmuştur.

Tablo 2. 74: Hakkari İlinin Okul, Öğrenci, Öğretmen ve Derslik Sayıları (2019).

Okul Öncesi				**İlkokul**				**Ortaokul**				**Lise**			
Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Derslik Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Derslik Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Derslik Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Derslik Sayısı
24	6.570	136	73	212	21.343	1.237	1.013	108	25.937	1.617	538	48	24.937	1.206	723

Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı, 2019

Tablo 2.74'e göre sahadaki toplam okul sayısı 392, öğretmen sayısı 4.196 ve öğrenci sayısı da 78.787'dir. Sahada okul sayısı en çok ilkokul düzeyinde (212) görülmektedir. Okul öncesi okulların toplam sayısı 24'tür. İl genelinde okul öncesi okul sayısının yetersiz olduğu dikkat çekmektedir. Sahadaki ortaokullar, hem öğrenci hem de öğretmen sayısının en yüksek olduğu düzeydir. Ortaokullarda görev yapan toplam öğretmen sayısı 1.617 iken, öğrenci sayısının 25.937 olduğu görülmektedir. Sahadaki derslik sayıları, okul sayılarına paralel olarak değişiklik gösterir. Okul sayısı 24 olan okul öncesi düzeyinde derslik sayısı 73 iken, toplam 212 okula sahip ortaokul düzeyinde de 1.013 derslik bulunur.

Çalışma sahasında önlisans ve lisans düzeyinden mezun olanların sayısında yıllara göre dalgalanmalar görülmektedir. 2008-2009 döneminde 328 olan mezun sayısı, 2011-2012 arasında 265'e inmiş olup, 2012-2013 döneminde de yaklaşık 2 kat artışla 503'e yükselmiştir (Tablo 2.75). Sahada önlisans ve lisans düzeylerinde okuyan öğrenci 2010-2011 dönemi itibariyle artış eğilimi göstermiş olup, 2012-2013 döneminde 2.400'e ulaşmıştır. İlde mezun sayısında olduğu gibi yeni kayıt sayısında

da yıllara göre dalgalanmalar yaşanmıştır. 2008-2009 döneminde 366 olan yeni kayıt sayısı, 2010-2011'de 967'ye yükselmiştir.

Tablo 2. 75: Seçilmiş Eğitim Öğretim Dönemlerinde Hakkari İlinde Önlisans ve Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları

Eğitim-Öğretim Dönemi	**Mezun Sayısı**	**Okuyan Sayısı**	**Yeni Kayıt Sayısı**
2008-2009	328	659	366
2009-2010	295	742	343
2010-2011	351	1.471	967
2011-2012	265	1.563	807
2012-2013	503	2.400	922

Kaynak: TÜİK, 2013

Bütün eğitim düzeyleri önemli olmakla beraber, nüfusun eğitimli olma niteliği daha çok yükseköğretimde okuma oranına bağlıdır. Nitekim gelişmiş ülkelerde lisans ve lisansüstü düzeyde öğrenci ve mezun sayısı fazlayken, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde bu sayı daha düşüktür.

Tablo 2. 76: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Yüksekokul ve Fakülte, Yüksek Lisans ve Doktora Mezunu Sayısı

Yıllar	Eğitim Düzeyi	Mezun Sayısı
2019	Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	25.906
	Yüksek Lisans Mezunu	1.076
	Doktora Mezunu	141
2008	Yüksekokul veya Fakülte Mezunu	4.568
	Yüksek Lisans Mezunu	341
	Doktora Mezunu	54

Kaynak: TÜİK

Sahada 2008 yılında 4.568 olan yüksekokul ve fakülte mezunu sayısı, 2019 yılında önemli bir artışla 25.906'e yükselmiştir. Yine ilde 2008 yılında yüksek lisans mezunu sayısı 341 iken, 2019'da ciddi bir artışla 1.076'ya yükselmiştir (Tablo 2.76). Aradan geçen 11 yılda sahada lise ve ortaokullarda okullaşma oranının ve öğretmen sayısının artması, yine 2008 yılında ilde Hakkari Üniversitesi'nin açılması yükseköğretim düzeyinde okuyan ve mezun olanların artmasında etkili olmuştur. Yine de 2008-2019 yılları arasında doktora mezunu sayısında çok az bir artış yaşanmıştır.

Çalışma sahasında 2019 yılında nüfusun mezun olunan en son öğretim kurumuna göre dağılımında, mezun sayısının en fazla olduğu düzeyler; ortaokul ve dengi (%34), lise ve dengi (%28), ilkokul (%18), yüksekokul ve fakülte (%13), ilköğretim (%6) ve yüksek lisans (%1) şeklinde sıralanmaktadır.

OECD ülkeleri ortalamasına göre yükseköğretim düzeyinde okuyanlar arasında kadınlar erkeklere göre daha fazladır. "2017 yılında 25-34 yaş arasındaki erkeklerin %38'ine karşılık aynı yaştaki kadınların %50'si yükseköğretim görmüştür. Bu fark son 10 yılda genişlemektedir" (OECD, 2018: 3). 2019 yılı ortalamasına göre ülkemizde de yükseköğretim düzeyinde eğitim görenler arasında kadınlar çoğunluktadır. Nitekim 25-34 yaş arasındaki kadınların %51'i, erkelerin de %49'u yükseköğretimde eğitim görmektedir. Ancak çalışma sahasında ülke ortalamasından farklı olarak yükseköğretim düzeyinde 25-34 yaş aralığındaki erkekler, aynı yaştaki kadınlara göre daha fazladır. Sahada söz konusu yaş aralığı ve eğitim seviyesinde erkekler %66, kadınlar %34'lük bir orana sahiptir.

2020 yılında Hakkari Üniversitesi'nde toplam 340 akademisyen çalışmakta ve 1.905 öğrenci okumaktadır. Üniversitede doktora programı henüz açılmamıştır. Hakkari Üniversitesi öğrencileri çoğunlukla il merkezi ve ilçelerinden, Şırnak, Siirt ve Van gibi çevre illerden gelenlerden oluşmaktadır. Üniversitenin ülke genelindeki öğrenciler tarafından tercih edilmemesinin nedenleri arasında, üniversitenin ülkenin gelişmiş şehirsel merkezlerine uzak olması, ilde sosyal ve kültürel çekiciliklerin yetersiz olması ve bölgede yıllardır yaşanan güvenlik sorunlarına bağlı olarak oluşan ilin kötü imajı sayılabilir. Ayrıca üniversite kampüsü inşa sürecinin çok uzun sürmesi, bölüm ve derslik sayısının az olması ve el sanatları gibi bölümlerde uygulamalı eğitimin yetersizliği üniversitenin öğrenci sayısını olumsuz etkilemiştir. "Hakkari Üniversitesi, il merkezini sosyal ve ekonomik açıdan olumlu etkilemekle beraber ilçelere önemli bir etkisi olmamaktadır" (Sadıkoğlu ve Doğan, 2020: 459).

2.2.7.2. Nüfusun Sağlık Hizmetleri

Çalışma sahasında topografyanın dağlık ve engebeli, iklimin de sert ve yağışlı olması ilin ulaşım ve iletişim başta olmak üzere birçok alanda geri kalmasında rol oynamıştır. Aynı zamanda ilin, ülkenin geri kalanına uzak ve izole bir bölgede yer alması sağlık personellerinin burada görev yapmak istememelerine neden olmaktadır. Çalışma sahası, sözü edilen itici faktörlere bağlı olarak, 1980'li yıllardan sonra güvenlik sorunlarının da eklenmesiyle, eğitim ve sağlık personelleri başta olmak üzere neredeyse bütün memurların "zorunlu görev" haricinde gelmek istemedikleri yerlerin başında gelmektedir.

Tablo 2. 77: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Hastane ve Muayene Durumu

Yıllar	Hastane		Tedavi Edilen Hastalar		
	Hastane	Yatak	Ayakta	Yatakta	Toplam
1956	2	20	586	-	586
1957	2	20	270	-	270
1958	2	20	416	-	416
1960	2	20	263	-	263
1961	2	20	949	26	975
1962	2	30	884	143	1.027

Kaynak: (Özgen, 2018: 49; akt: Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, 1939: 361; İstatistik Yıllığı 1959: 121; İstatistik Yıllığı 1960-1962: 119)

Çalışma sahasında 1956-1961 yılları arasında hizmet veren hastane sayısı 2, hastane yatak kapasitesi de 20'dir (Tablo 2.77). 1962 yılında da hastane sayısı aynı olup yatak kapasitesi 30'a yükselmiştir. Sahada 1955 yılında toplam nüfusun 54.824 ve 1960'te 67.766 olduğu göz önüne alındığında; hastane yatağı başına yaklaşık olarak 2.250 ile 3.330 hasta düştüğü ortaya çıkmaktadır. 1961-1962 yılları arasında nüfus artışıyla beraber, tedavi edilen toplam hasta sayısı artış eğilimi göstermiştir.

Tablo 2. 78: Hakkari İlinde Çalışan Doktor Sayısı (1951-1962)

Yıllar	Uzman		Pratisyen	
	Asker	Sivil	Asker	Sivil
1951	-	-	-	3
1952	-	-	-	5
1953	5	-	-	5
1954	-		-	6
1955	-	-	-	5
1956	-	-	-	5
1957	-	-	-	4
1958	-	-	-	5
1959	-	-	-	7
1960	-	-	-	11
1961	-	-	-	5
1962	-	-	-	5

Kaynak: (Özgen, 2018: 49-50; akt: İstatistik Yıllığı 1951: 19: 150; İstatistik Yıllığı 1952, 20: 206; İstatistik Yıllığı 1959: 129; İstatistik Yıllığı 1960-1962: 127)

Tablo 2.78'e göre, çalışma sahasında 1951-1962 yılları arasındaki 11 yıllık sürede, yalnızca 5 uzman doktor görev yapmış olup, görev süreleri 1953 yılıyla sınırlı kalmıştır. Sahada görev yapmış doktorların büyük bir çoğunluğu pratisyenlerden oluşmaktadır. İlde görev yapan doktorların, alanında uzman olmayan ve mesleki deneyimleri yetersiz pratisyenlerden oluşması, yanlış tanı ve tedavi yöntemlerinden kaynaklı çeşitli sağlık sorunlarına yol açtığı düşünülmektedir.

Tablo 2. 79: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlindeki Sağlık Personeli Sayısı

Yıl	Uzman Hekim	Pratisyen Hekim	Diş Hekimi	Eczacı	Sağlık Memuru	Hemşire	Ebe
2008	79	109	12	20	233	249	89
2009	102	85	12	15	280	262	112
2010	110	137	18	18	286	270	131
2011	123	140	13	18	257	266	90
2012	103	132	33	24	264	304	86
2015	92	114	41	30	351	332	121
2018	148	125	41	49	501	428	178

Kaynak: TÜİK

Çalışma sahasında 2012 ve 2015 yıllarında önceki yıllara göre hekim sayısının düşmesine karşılık diğer sağlık personelinde ise önemli bir artış görülmektedir. 2008 yılında 188 olan toplam hekim sayısı, 2018'de 270'e yükselmiştir. Sahadaki eczacı sayısı 2009-2011 yılları arasında azalmış olup, 2012

yılı itibariyle artma eğilimi göstermektedir. 2018 yılında sahada, toplam 311 hekim, 49 eczacı, 501 sağlık memuru, 428 hemşire ve 178 ebe görev yapmaktadır (Tablo 2.79).

Tablo 2. 80: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinen Hastane ve Hastane Yatak Sayıları

Hastane Türü	2002	2007	2011	2018
Sağlık Bakanlığı	3	3	3	4
Üniversite	-	-	-	-
Özel	-	-	-	-
Diğer (Milli Savunmaya Bağlı)	1	1	1	-
Toplam Yatak Kapasitesi	253	344	383	393

Kaynak: TÜİK

Çalışma sahasında üniversite ve özel hastane bulunmamaktadır. 2002 yılından 2011 yılına kadar çalışma sahasında 3 devlet hastanesi ve 1 de askeri hastane bulunmaktadır (Tablo 2.80). Sözü edilen yıllar arasında ildeki hastane yatak kapasitesi 253'ten 383'e yükselmiştir.

Çalışma sahasında hekim ve hastanelerde yatak başına düşen hasta sayısı oldukça fazladır. Sahadaki hastane yatak sayısı 2019 yılında da değişmemiş olup 393'tür. İlin 2019 yılı toplam nüfusunun 280.991 olduğu göz önüne alındığında, hastane yatak kapasitesinin çok yetersiz olduğu anlaşılır. İlde 2019 yılında hekim başına da 903.508 kişi, hastanelerde yatak başına da 714 kişi düşmektedir.

Hakkari ilinde 2019 yılında Hakkari merkez, Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca'da olmak üzere 4 devlet hastanesi bulunur. Derecik ilçesinde de yapımı devam eden devlet hastanesinin 2021 yılına kadar açılması planlanmaktadır. Bunun yanı sıra il merkezinde 1 ağız ve diş sağlığı merkezi bulunur. İldeki sağlık hizmetleri 20 sağlık ocağı, 3 sağlık evi, 1 verem savaş dispanseri, 1 ağız ve diş sağlığı merkezi ve 5 toplum sağlığı merkezinde yürütülmektedir.

2.2.7.3. Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Yapısı

Nüfusun yaş ve cinsiyet yapısının bilinmesi çalışılan sahanın sosyal, ekonomik ve iş gücü potansiyelinin daha iyi anlaşılmasına imkân sağlaması itibariyle beşeri ve ekonomik coğrafya çalışmalarında üzerinde durulan konulardan biridir. Eğitim, sağlık, spor ve çeşitli belediye hizmet ve yatırımları yaş grupları dikkate alınarak yapılır. Söz konusu alanlarda daha uzun vadeli planların yapılabilmesi için nüfusun yaş ve cinsiyet özelliklerinin bilinmesi son derece önemlidir. Bu bağlamda ekonomik kalkınmaya ve gelişme düzeyine doğrudan etki eden yaş grupları ve nüfus içerisindeki dağılışları üzerinde daha fazla durulacaktır.

Nüfus içerisindeki 0-14 ve 65 ve üstü yaş gruplarının üretime katılmaması ve daha ziyade tüketici olmaları nedeniyle bu iki yaş grubu "bağımlı nüfus" olarak nitelendirilir. Buna karşılık iş gücü potansiyeli yüksek olan ve üretime katılabilen 15-64 yaş grubuna da "faal nüfus" denir. Söz konusu yaş gruplarının nüfus içerisindeki oranları, aynı zamanda toplumların gelişmişlik düzeylerini belirleyen faktörlerden biridir. Genel olarak çocuk bağımlı nüfus (0-14 yaş) oranının yüksek olması, yüksek doğurganlığın bir sonucu olması itibariyle, geri kalmışlığın göstergesidir. Ancak yaşlı bağımlı nüfus (65 ve üstü yaş) oranının yüksek olması da refahın ve dolayısıyla uzun yaşamanın bir göstergesi olarak gelişmiş toplumların bir özelliğidir.

Faal nüfus oranının fazla olması, farklı iş kollarında çalışabilecek aktif ve verimli bir nüfusa işaret etmesi bakımından, ülkelerin ekonomik kalkınmasına katkı sunar. Bu nedenle faal nüfus oranı yüksek olan gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerden, yaşlı nüfus oranı yüksek ve iş gücü açığı fazla olan gelişmiş ülkelere yönelik yoğun bir göç akışı söz konusudur. Bu duruma 1960'lı yıllarda ülkemizden Almanya'ya yapılan iş gücü göçü örnek verilebilir. Nüfus grupları içerisinde faal nüfus oranının fazla olması bir avantaj olduğu gibi, yeterli oranda istihdam olanaklarının yaratılamaması durumunda, bu nüfus kitlesi ciddi bir dezavantaja dönüşebilmektedir. İstihdam yetersizliğine bağlı olarak ortaya çıkan en önemli sorun kuşkusuz işsizliktir. Bununla birlikte, göç ve göçün sebep olduğu kırsal ve şehirsel sorunlar, kayıt dışı ekonomik sektörlerin yaygınlaşması, suç oranının artması ve

genel olarak refah seviyesinin düşmesi gibi ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Dolayısıyla faal nüfusun, ülkelerin kalkınmasına ivme kazandıracak bir rol oynaması, bu gruba sunulan istihdam imkânlarıyla paralellik gösterir.

Tablo 2. 81: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yıllar	**Erkek Sayısı**	**Kadın Sayısı**	**Erkek (%)**	**Kadın (%)**
1927	13.586	11.430	54	46
1935	17.502	15.607	53	47
1940	18.460	17.986	51	49
1945	18.201	16.923	52	48
1950	23.297	20.910	53	47
1955	29.376	25.448	54	46
1960	36.332	31.434	54	46
1965	45.680	38.257	54	46
1970	54.813	47.499	54	46
1945	68.264	57.772	54	46
1980	84.056	71.407	54	46
1985	100.715	81.930	55	45
1990	93.913	78.566	54	46
2000	130.682	105.899	55	45
2007	128.904	117.565	52	48
2011	147.567	124.598	54	46
2015	151.013	127.762	54	46
2019	151.143	129.848	54	46

Kaynak: DİE, 2000; TÜİK

Çalışma sahasında 2019 yılı dâhil olmak üzere Tablo 2.81'de verilen yılların büyük çoğunluğunda nüfusun cinsiyete göre dağılışı %54 erkek ve %46 kadın oranlarına sahiptir. Sahada erkek nüfus oranındaki en düşük değer 1940 yılında yaşanmıştır. Söz konusu yılda erkek nüfusu oranı %51 ile en düşük değerde görülürken, kadın nüfus oranın en yüksek değere (%49) çıktığı görülmektedir. 1940 yılında erkeklerin savaşa (II. Dünya Savaşı) dahil olma ihtimali nedeniyle silah altına alınması, hem çalışma sahasında hem de ülke genelinde erkek nüfus oranında önemli bir düşüşe yol açmıştır.

1985 ve 2000 yıllarında erkek nüfus oranı en yüksek seviyeye (%55) ulaşmıştır. 1990 yılında toplam nüfus içerisindeki erkek oranının (%54) bir önceki ve bir sonraki sayım yılına göre düşük olması dikkat çekmektedir. Bölgede ve il genelinde zorunlu göçlerin yaşanmasına bağlı olarak, erkeklerin büyükşehirlere çalışmaya gitmesi, sahada erkek nüfus oranının sözü edilen yılda düşmesinde rol oynamıştır.

Hakkari iline ait yaş grupları ve cinsiyet özellikleri işlenirken, ilin günümüzdeki sosyal ve ekonomik özelliklerinin ortaya çıkmasına yol açacak olayların (güvenlik sorunları ve zorunlu göçler) henüz yaşanmadığı 1980, yine ilin karakteristik birtakım özelliklerinin şekillendiği 1990 yılına ait veriler kullanılmıştır. Sahanın daha güncel yaş grupları ve cinsiyet özelliklerini ortaya koyabilmek için 2007 ve 2019 verileri üzerinde durulacaktır.

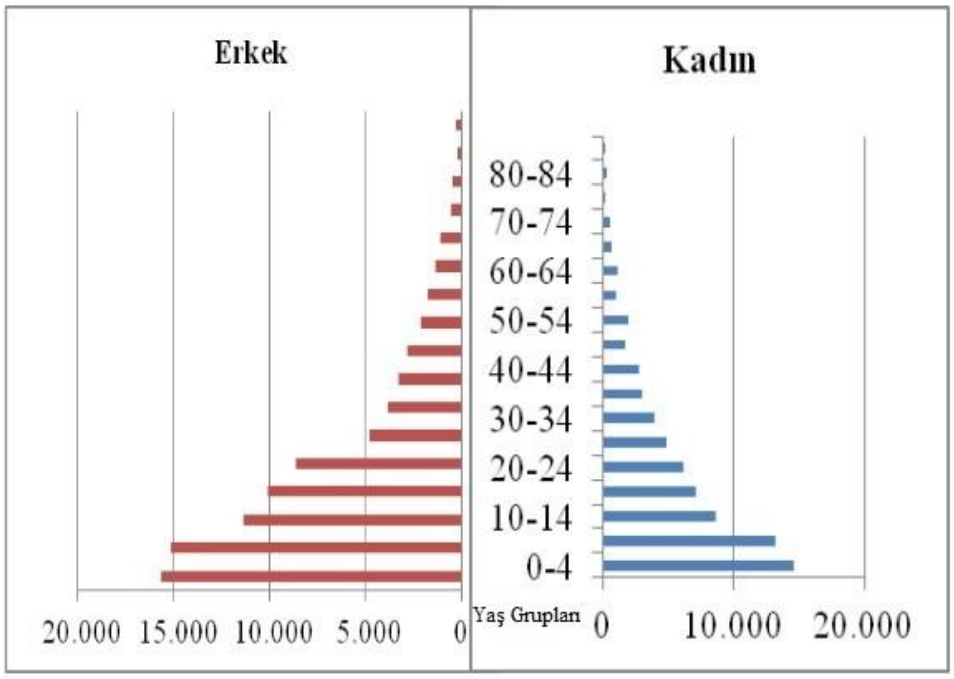
Tablo 2. 82: Hakkari İlinde Nüfusun Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Dağılımı (1980)

Yaş Grubu	Toplam	Erkek	Kadın	Bağımlılık Oranı (%)
0-4	30.164	15.625	14.539	50
5 ve 9	28.268	15.146	13.122	
10 ve 14	19.971	11.392	8.579	
Bağımlı Nüfus	**78.403**	**42.163**	**36.240**	
15 ve 19	17.208	10.109	7.099	47
20 ve 24	14.804	8.654	6.150	
25 ve 29	9.665	4.822	4.843	
30-34	7.708	3.823	3.885	
35 -39	6.225	3.258	2.967	
40-44	5.642	2.856	2.786	
45-49	3.841	2.149	1.692	
50-54	3.585	1.726	1.859	
55-59	2.299	1.337	962	
60-64	2.175	1.103	1.072	
Faal Nüfus	**73.152**	**39.837**	**33.315**	
65-69	1.125	540	585	3
70-74	909	448	461	
75-79	352	186	166	
80-84	510	290	220	
85+	427	243	184	
Bilinmeyen	585	349	236	
Bağımlı Nüfus	**3.908**	**2.056**	**1.852**	
TOPLAM	**155.463**	**84.056**	**71.407**	**100**

Kaynak: DİE, 1980

1980 yılı rakamlarına göre çalışma sahasında, nüfusun %50'si 0-14 yaş arasındaki bağımlı nüfus, %47'si faal nüfus (15-64 yaş) ve %3'ü yaşlı bağımlı (65 ve üstü yaş) nüfustan meydana gelmektedir (Tablo 2.82). 0-14 arasındaki yaş grubunun, nüfusun yarısını oluşturması ve bağımlı yaşlı nüfus miktarının çok düşük olması gibi özellikler gelişmemiş toplumların tipik özellikleridir. Faal nüfus içerisinde erkekler %54, kadınlar %46 oranına sahipken, 65 yaş ve üstü nüfus içerisindeki erkek sayısının (2.056), kadın sayısından (1.852) fazla olduğu görülmektedir. Söz konusu nüfus grubu içerisinde kadınlar %47, erkekler de %53 oranına sahiptir.

Şekil 1: Hakkari İlinin Nüfus Piramidi (1980)

Çalışma sahasının 1980 yılı nüfus piramidi, yapı itibariyle gelişmemiş ülkelerin özelliklerini taşımaktadır. Yüksek doğurganlığın bir sonucu olarak nüfusun yarısını 0-14 yaş grubundaki bağımlı nüfusun oluşturduğu görülmektedir (Şekil 1). Buna karşılık yaşlı nüfus (65 ve üstü) miktarı son derece azdır. İlde faal nüfus (15-64 yaş) ise bağımlı genç nüfusundan (0-14 yaş) daha azdır. Piramidin bu özelliklerine dayanılarak çalışma sahasında refah seviyesinin düşük olduğu söylenebilir.

Tablo 2. 83: Hakkari İlinde Nüfusun Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Dağılımı (1990)

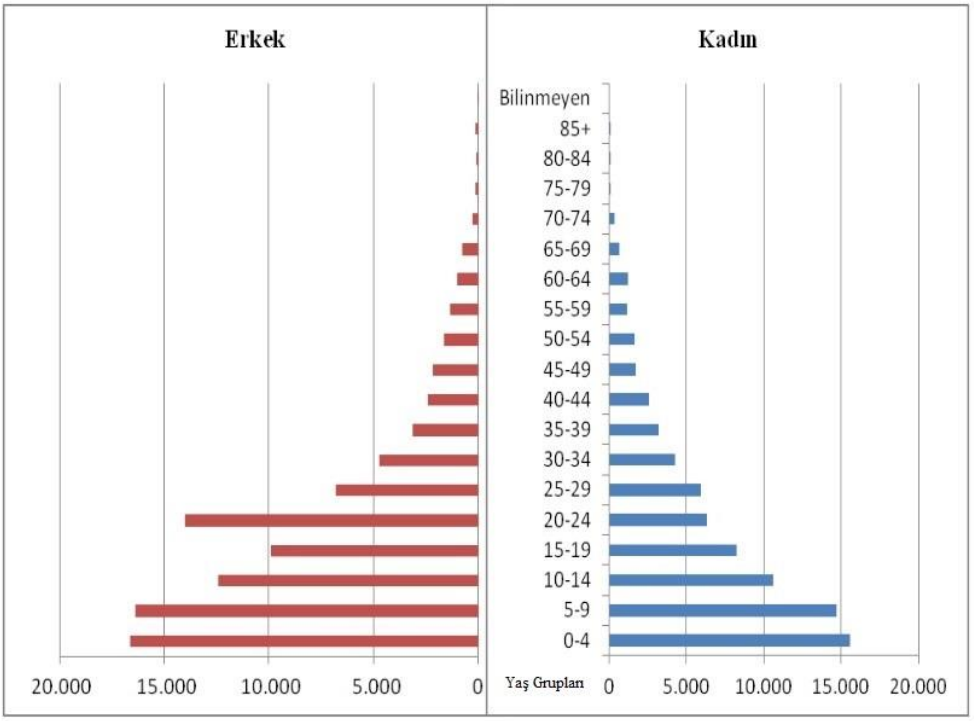
Yaş Grubu	Toplam	Erkek	Kadın	Bağımlılık Oranı (%)
0-4	32.223	16.628	15.595	
5 ve 9	31.071	16.386	14.685	
10 ve 14	22.992	12.403	10.589	50
Bağımlı Nüfus	**86.286**	**45.417**	**40.869**	
15 ve 19	18.150	9.893	8.257	
20 ve 24	20.325	14.029	6.296	
25 ve 29	12.743	6.812	5.931	
30-34	8.995	4.721	4.274	
35 -39	6.341	3.114	3.227	
40-44	5.037	2.422	2.615	

45-49	3.869	2.143	1.726	48
50-54	3.263	1.616	1.647	
55-59	2.455	1.329	1.126	
60-64	2.237	1.023	1.214	
Faal Nüfus	**83.415**	**47.102**	**36.313**	
65-69	1.437	757	680	2
70-74	600	271	329	
75-79	238	116	122	
80-84	181	83	98	
85+	267	136	131	
Bilinmeyen	55	31	24	
Bağımlı Nüfus	**2.778**	**1.394**	**1.384**	
TOPLAM	**172.479**	**93.913**	**78.566**	**100**

Kaynak: DİE,1990

Tablo 2.83 incelendiğinde; 0-14 yaş bağımlılık oranının 1980 yılıyla aynı (%50) olduğu görülür. Buna karşılık faal nüfus oranında artış yaşanırken, 65 ve üstü yaş grubu oranında bir düşüş görülmüştür. 1990 yılında faal nüfus %48'e yükselirken, yaşlı bağımlı nüfus (65 ve üstü yaş grubu) oranı %2'ye düşmüştür. Sahada faal nüfus içerisindeki erkek oranı (%56), kadın oranından (%46) fazla iken; bağımlı yaşlı nüfus içerindeki kadın-erkek dağılımı eşit olup, her iki cinste de %50'dir.

Şekil 2: Hakkari İlinin Nüfus Piramidi (1990)

Çalışma sahasında 1990 yılında toplam bağımlı nüfus oranı %52, faal nüfus oranı ise %48'dir. Nüfusun en büyük kısmını 0-4 yaş grubunun oluşturduğu görülmektedir (Şekil 2). Bağımlı çocuk nüfusunun (0-14 yaş), %37'sini 0-4 yaş grubu oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla 5-9 (%36) ve 10-14 (%27) yaş grupları izlemektedir. Daha önce de değinildiği gibi 0-4 yaş grubunun nüfus içerisinde en büyük paya sahip olması, doğum miktarının fazla olduğunu göstermektedir. Sahada faal nüfus (15-64 yaş) içerisinde 20-24 yaş grubu en yüksek orana (%24) sahipken; bağımlı yaşlı nüfusta (65 ve üstü) da 65-69 yaş grubu en yüksek paya (%53) sahip olduğu görülmektedir.

Çalışma sahasının 1990 yılına ait nüfus piramidinde en çok dikkat çeken özelliklerden biri de 20-24 yaş grubundaki erkek sayısının fazla olmasıdır. 1990 yılında bölgede Olağan Üstü Hal (OHAL) ilan edilmesine paralel olarak, çalışma sahasına çok sayıda asker ve polisin görevlendirilmesi, ilde 20-24 yaş arası erkek sayısında ciddi bir artışa yol açmıştır.

Tablo 2. 84: Hakkari İlinde Nüfusun Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Dağılımı (2007)

Yaş Grubu	Toplam	Erkek	Kadın	Bağımlılık Oranı (%)
0-4	33.206	16.921	16.285	
5 ve 9	35.212	17.964	17.248	
10 ve 14	33.119	16.998	16.121	41
Bağımlı Nüfus	**101.537**	**51.883**	**49.654**	
15 ve 19	27.369	14.099	13.270	
20 ve 24	29.354	18.754	10.600	
25 ve 29	25.572	13.246	12.326	
30-34	15.840	8.132	7.708	
35 -39	10.694	5.825	4.869	
40-44	9.759	5.049	4.710	
45-49	6.871	3.437	3.434	56
50-54	5.476	2.457	3.019	
55-59	4.148	1.840	2.308	
60-64	2.871	1.371	1.500	
Faal Nüfus	**137.954**	**88.309**	**49.645**	
65-69	2.237	1.123	1.114	
70-74	1.828	795	1.033	
75-79	1.427	462	965	
80-84	992	295	697	3
85-89	341	93	248	
90+	153	43	110	
Bağımlı Nüfus	**6.978**	**2.811**	**4.097**	
TOPLAM	**246.469**	**143.003**	**103.466**	**100**

Kaynak: TÜİK

Hakkari ilinin 2007 yılına ait nüfusun yaş grupları ve cinsiyete göre dağılımının verildiği Tablo 2.84 incelendiğinde, sahada 0-14 yaş arasındaki bağımlılık oranında 1990 yılına göre önemli bir azalma görülürken; faal (15-64 yaş) ve bağımlı yaşlı nüfus (65 ve üstü yaş) oranında artış yaşanmıştır. 1990-2007 yılları arasında faal nüfus oranı %48'den %56'ya; bağımlı yaşlı nüfus oranı da %2'den %3'e yükselmiştir. Nüfusun yaş ve cinsiyet yapısında görülen bu olumlu gelişmeler;

sahada 1990'lı yıllarda hâkim olan kaotik ortamın nispeten ortadan kalkması ve yine söz konusu döneme göre yaşam koşullarının gelişmesi etkili olmuştur.

Tablo 2. 85: Hakkari İlinde Nüfusun Yaş Gruplarına ve Cinsiyete Göre Dağılımı (2019)

Yaş Grubu	Sayısı	Erkek	Kadın	Bağımlılık Oranı (%)
0-4	26.425	13.685	12.740	29
5 ve 9	26.814	13.649	13.165	
10 ve 14	28.963	14.826	14.137	
Bağımlı Nüfus	**82.202**	**42.160**	**40.042**	
15 ve 19	30.256	15.428	14.828	67
20 ve 24	36.873	23.417	13.456	
25 ve 29	35.100	21.203	13.897	
30-34	21.267	11.447	9.820	
35 -39	19.983	10.251	9.732	
40-44	14.263	7.216	7.047	
45-49	10.919	5.758	5.161	
50-54	7.958	4.087	3.871	
55-59	7.367	3.734	3.633	
60-64	5.119	2.411	2.708	
Faal Nüfus	**189.105**	**104.952**	**84.153**	
65-69	3.548	1.527	2.021	4
70-74	2.543	1.069	1.474	
75-79	1.593	759	834	
80-84	964	384	580	
85-89	592	194	398	
90+	444	98	346	
Bağımlı Nüfus	**9.684**	**4.031**	**5.653**	
TOPLAM	**280.991**	**151.143**	**129.848**	**100**

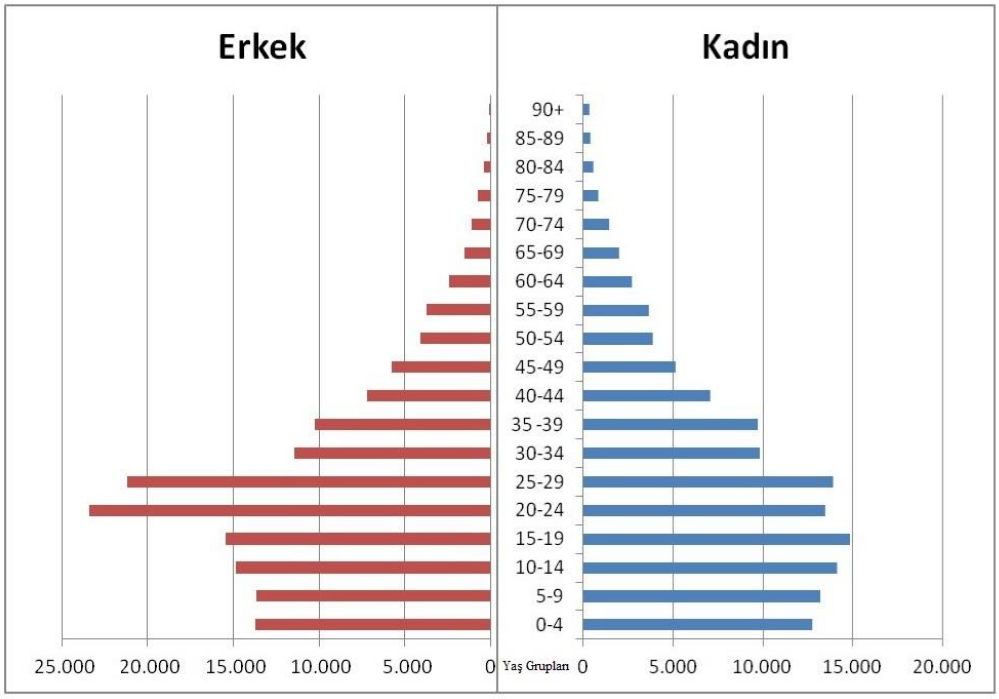
Kaynak: TÜİK

İlde 137.954 olan faal nüfus miktarına karşılık, toplam bağımlı nüfus 108.515'dir. Faal nüfus içerisindeki erkek oranı (%64), kadın oranına (%36) göre oldukça yüksek iken; bağımlı yaşlı nüfus içerisinde kadın oranının (%59), erkek oranından (%41) daha yüksek olduğu görülmektedir. Bilindiği üzere, kadınların erkeklere göre daha uzun yaşamaları, yaşlı nüfus içerisinde kadın oranının yükselmesine yol açmaktadır.

Tablo 2.85'e göre, çalışma sahasında 1990-2019 yılları arasında geçen 29 yılda, 0-14 yaş grubu %50'den %29'a gerilerken, faal nüfus (15-64 yaş) oranı %48'den %56'ya yükselmiştir. Yine aynı dönemde yaşlı nüfus (65 ve üstü yaş) oranı %2'den %4'e yükselmiştir. Günümüzde ülke genelinde olduğu gibi, çalışma sahasında da sosyal, ekonomik ve sağlık alanlarında yaşanan gelişmelere bağlı olarak, hayat şartları eskiye oranla gelişmiştir. Sağlık imkânlarının artması, iletişim teknolojisi ve araçlarının gelişmesi insanları çeşitli bilgi kaynaklarına yakınlaştırarak birçok alanda (özellikle aile planlaması ve sağlıklı yaşam konusunda) bilincin artmasına yol açmıştır. Bunun bir sonucu olarak ilde bir yandan doğum oranları azalırken, bir yandan da yaşlı nüfus oranının arttığı görülmektedir.

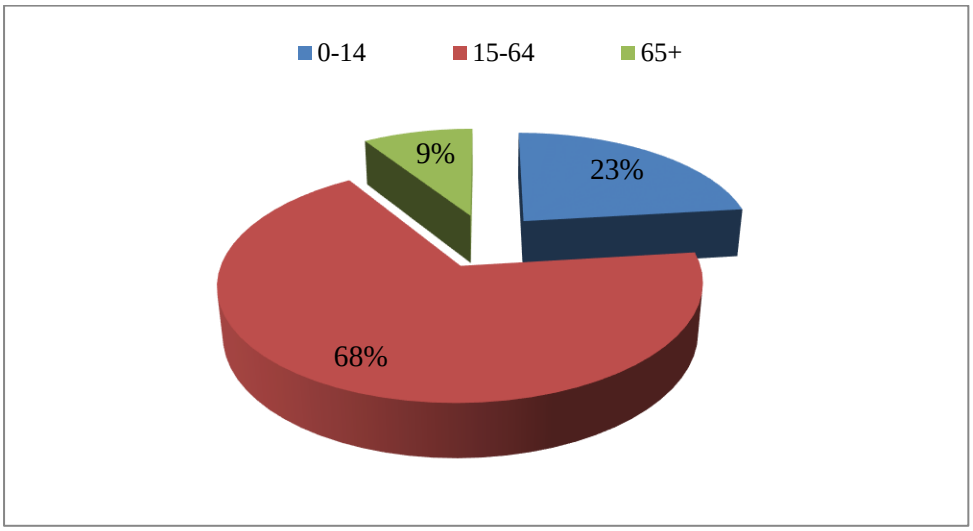
Çalışma sahasının 2019 yılı nüfus piramidi, gelişmekte olan ülke piramidi görünümüne sahiptir. Söz konusu benzerliğe yol açan en önemli husus doğum oranının düşmesine bağlı olarak 0-14 yaş grubunda görülen azalmadır (Şekil 2). Hakkari ilinin 2019 yılı nüfus piramidinde, 20-24 ve 25-29 yaş grubundaki erkek sayısının fazla olması, ilde çok sayıda güvenlik personelinin bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Şekil 3: Hakkari İlinin Nüfus Piramidi (2019)

Yaş gruplarının kadın-erkek dağılımı incelendiğinde; 0-14 yaş aralığının %51'ini erkekler, %49'unu kadınlar; faal nüfusun %55'ini erkek, %45'ini de kadınlar oluşturmaktadır (Şekil 3). 65 ve üstü yaş grubu içerisinde kadın oranının (%58), erkek oranından (%42) fazla olması dikkat çekmektedir.

Grafik 2. 16: Türkiye'de Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Oransal Dağılımı (2019)

Kaynak: TÜİK

Ülkemizin 2019 yılı nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı incelendiğinde; 0-14 yaş aralığının %23, faal nüfusun %68 ve yaşlı nüfusun (65 ve üstü yaş) da %9 olduğu görülür (Grafik 2.16). Bu bağlamda çalışma sahasında ülke ortalamasına göre 0-14 yaş grubunun toplam nüfus içerisindeki oranının fazlayken, 65 ve üstü yaş grubunun oranı da azdır. Bununla beraber sahada nüfus grupları arasında ülke ortalamasına en yakın olanı faal nüfus (%67) oranıdır. Sahada toplam bağımlı nüfus miktarı 91.886, faal nüfus miktarı da 189.105'dir. Buna göre sahadaki toplam bağımlı nüfus oranı %33'tür.

2.2.7.4. Çalışan Nüfusun Ekonomik Sektörlere Göre Dağılımı

Çalışma sahasında tarih boyunca en önemli ekonomik sektörler tarım, hayvancılık ve sınır ticareti olmuştur. Sahada 1990-2000 yılları arasında yaşanan zorunlu göçler; nüfusun diğer sosyal ve ekonomik özelliklerinde olduğu gibi, iş gücünün sektörel dağılımını da belirleyen en önemli etkendir. Zorunlu göç ve güvenlik sorunlarının henüz başlamadığı 1980 yılı verileri incelendiğinde; iş gücünün %82,60'ı tarım, %0,90'ı sanayi, %3,90'ı inşaat ve %12,60'ının hizmet sektöründe çalıştığı görülmektedir (Tablo 2.86). 1980 yılında ildeki iş gücünün büyük bir çoğunluğunun tarım sektöründe çalışması dikkat çekicidir.

Tablo 2. 86: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde İş Gücünün Sektörel Dağılımı

Yıllar	Tarım		Sanayi		İnşaat		Hizmet	
	Kişi	Payı (%)	Kişi	Payı (%)	Kişi	Payı (%)	Kişi	Payı (%)
1980	56.182	82,60	609	0.90	2.668	3,90	8.536	12.60
1985	60.251	74,20	553	0,70	2.556	3,20	17.572	21,90
1990	46.180	64,90	1.288	1,80	2.400	3,40	21.277	29,90
2000	40.872	52,40	1.037	1,30	1.849	2,40	32.875	43,90

Kaynak: DİE, 2000

1987 yılı itibariyle başlayan ve 1990'lı yıllarda yoğunluk kazanan köylerin güvenlik gerekçesiyle boşaltılması ve yaylaların büyük bir çoğunluğunun yasaklanması, ilde tarımsal faaliyetlere büyük bir darbe vurmuştur. Bununla birlikte aynı yıl, köylerini boşaltan binlerce insanın şehir merkezlerinde konut ve okul taleplerinin artmasına bağlı olarak inşaat sektöründe bir artış (%3,40) yaşandığı

görülmektedir. İlde 2000 yılında iş gücünün tarım sektöründeki oranı ciddi bir düşüşle %52,40'a gerilerken; hizmet sektöründe bir önceki yıla göre önemli bir artışla %43,90'a yükselmesi dikkat çekmektedir.

1980'li yıllarda ortaya çıkan güvenlik sorunlarına bağlı olarak, Doğu ve Güneydoğu illerinde yeni bir istihdam alanı ortaya çıkmıştır. Bu yeni istihdam türü "geçici köy koruculuğu" olarak bilinmektedir. "Köy koruculuğu sistemi ilk olarak 18.03.1924 tarihinde çıkarılan 442 sayılı Köy Kanunu'nun çerçevesinde düzenlenmiştir" (Balta ve Diğ, 2015: 15). Geçici Köy Koruculuğu sitemi, 1984 yılında Doğu ve Güneydoğu illerinde güvenlik sorunlarının ortaya çıkması üzerine, terörle mücadelede başvurulan yollardan biri olarak, 26.03.1985 tarih ve 3175 sayılı kanunla ortaya çıkmıştır. Koruculuk sisteminin ortaya çıkmasındaki temel etkenler arasında, bölge halkının kırsal alanlardaki bilgi ve tecrübelerinden yararlanmak, devlet karşıtı kesimlere ve onların bu yöndeki faaliyetlerine karşı, devlete bağlı güçler oluşturmak gibi nedenler sayılabilir. Koruculuk aynı zamanda, köylerin boşatılmasından sonra tarım ve hayvancılık faaliyetlerini sürdüremeyen kesimin de büyük oranda istihdam olduğu bir iş koludur.

"Koruculuk sisteminin yürürlüğe konulduğu 1985 yılından başlayarak, korucu alımında farklı yollara başvurulmuştur. Bu yollardan biri, doğrudan aşiret reisleri ile anlaşarak tüm aşiretin koruculuğu kabul etmesini sağlanmaktır" (Özar, Ş. 2013: 134). Bu durum koruculuk sistemini kabul eden ve etmeyen aşiretler (veya kişiler) arasında gerginliklerin artmasına ve birçok kan davasında korucu silahlarının kullanılmasına yol açmıştır. "Köy Koruculuğu sistemi her ne kadar devletin bir güvenlik politikası olarak hayata geçirilmiş olsa da, bu sistemin mensupları sahip oldukları silahları kendi özerk çıkarları için de kullanmışlardır" (Balta ve Diğ, 2015: 15). Nitekim 2009 yılında Mardin'de, korucuların gerçekleştirdiği ve 44 kişinin ölümüyle sonuçlanan "Bilge Köyü Katliamı", bu sistemin sebep olduğu şiddet olaylarını ülke gündemine taşımış ve akabinde birçok akademik çalışmaya da konu olmuştur.

Hakkari'de olduğu gibi, diğer Doğu ve Güneydoğu illerinde de, aşiret reisleri ve devlet güçlerinin halka korucu olmaları konusunda baskı yapmaları, kırsal

alanlarda göç olayını arttıran önemli sebeplerden biridir. Çünkü korucu olmak istemeyenlere çoğunlukla terör yanlısı gözüyle bakılmaktaydı. Oysa koruculuğun tercih edilmemesinin sebepleri arasında kişilerin kendilerinin ve ailelerinin terörün hedefi haline gelmesinden duyduğu endişenin yanı sıra; hayati riskinin oldukça yüksek, ekonomik getirisinin düşük, özlük haklarının son derece yetersiz olması gibi nedenler yatmaktaydı.

Kendi içerisinde birçok sorun ve çelişki barındıran bu sistemin kaldırılması, kurulduğu tarihten itibaren sürekli gündemde olmuştur. Ülkedeki toplam sayıları, çeşitli kaynaklarda 50 bin-70 bin arasında olduğu ifade edilen köy korucularının, bölgedeki bütün askeri operasyonlarda yol gösterici olarak ön saflarda yer alması ve sıcak çatışmalara katılması gibi hayati riski son derece yüksek bir iş yapıyor olmalarına rağmen aldıkları ücret, aynı görevi icra eden diğer güvenlik güçlerinin aldıklarından çok daha düşüktür. Ayrıca korucular, 2000'li yılların ortalarına kadar devlet memuru olarak kabul edilmemiş ve sigorta kapsamına (yeşil kart uygulaması hariç) alınmamışlardır. Bu durum, koruculuk sistemindeki en büyük çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır.

Koruculuk sistemi, geçici olarak adlandırılmakla beraber; "düşük ücrete, sigorta kapsamına alınmadan yeşil kart ile verilmeye çalışılan sağlık güvencesine, bulundukları coğrafyada dışlanmaya, emekliliklerinde aldıkları maaşla geçinmenin mümkün olmamasına rağmen" (Karataşoğlu ve Akpınar, 2011: 368) 36 yıldır devam etmektedir. 2005 yılından sonra çeşitli mali iyileştirmelerin yapıldığı sistemin adı 2016'da "Güvenlik Korucuları" şeklinde değiştirilmiş ve sigorta kapsamına alınmışlardır.

Tablo 2. 87: Hakkari İlindeki Güvenlik Korucularının İlçelere Göre Dağılımı (2020)

İlçe Adı	Korucu Sayısı
Hakkari Merkez	2.172
Yüksekova	1.978
Çukurca	392
Şemdinli	1. 404
Derecik	1.168
Toplam	**7.114**

Kaynak: Hakkari Valiliği

Çalışma sahasındaki koruculuk maaşıyla geçinemeyen birçok kişi aynı zamanda çiftçilik de yapmaktadır. Bu nedenle çiftçi ve korucuları ayrı olarak değerlendirmek yanıltıcı olabilir. İçişleri Bakanlığı'nın verilerine göre Hakkari ilinde 1996 yılında 7.596, 2003'te toplam 7.648 korucu varken, bu sayı 2020'de 7.114'e gerilemiştir. Çalışma sahasında korucu sayısı bakımından Hakkari merkezin (2.172) öne çıktığı görülmektedir (Tablo 2.87). Hakkari merkezin dağlık ve iklim şartlarının elverişsiz olması nedeniyle bitkisel üretim gelişmemiştir. Sınır ticaretinin az da olsa yapıldığı diğer ilçelere göre ticari olarak da dezavantajlı olan Hakkari merkezde (özellikle kırsal alanda) koruculuk önemli bir geçim kaynağıdır.

Sahada çalışan sayısının en fazla olduğu sektör toplam 6.984 çalışan sayısıyla tarım sektörüdür. Bu sayı yalnızca il genelindeki tarım ve orman müdürlüklerinde ÇKS'ye (Çiftçi Kayıt Sistemi) kayıtlı çiftçi sayısını ifade etmektedir. Ancak İlde tarım sektöründe çalışan ve geçimini buna dayalı olarak sağlayan kişi sayısının daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü nispeten küçük ölçekte tarımsal üretim yapan çiftçilerin ÇKS'ye kaydolmadığı sahada çiftçilerle yapılan görüşmelerde anlaşılmıştır. Buna rağmen sahada iş gücünün %68'nin tarım sektöründe çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla sahada tarım dışı ekonomik faaliyetler alanlarının gelişmediği söylenebilir.

Tablo 2. 88: Hakkari İlinde Sektörlere ve Cinsiyete Göre Çalışan Sayısı (2019)

Sektörler	Çalışan Sayısı			Oranı (%)
	Kadın	Erkek	Toplam	
Tarım	-	-	6.984	68
İnşaat	31	631	662	7
Toptan ve Perakende Ticaret	91	511	603	6
Ulaştırma ve Depolama	67	368	434	4
İdari Destek ve Hizmet Faaliyetleri	31	308	339	3
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	11	240	251	2
İmalat	18	226	245	2
Eğitim	50	148	198	2
Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri	40	136	176	2
İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	37	59	96	1
Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler	16	48	65	1
Bilgi ve İletişim	3	10	13	0
Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlence ve Spor	6	4	10	0
Diğer Hizmet Faaliyetleri	1	9	10	0
Elektrik, Gaz, vb. Üretimi ve Dağıtımı	20	134	155	2
Toplam	**423**	**2.834**	**10.242**	**100**

Kaynak: Hakkari İŞKUR İl Müdürlüğü ve Hakkari Tarım ve Orman İl Müdürlüğü

Sahada çalışan sayısı bakımından öne çıkan ikinci iş kolu, iş gücünün %7'sinin istihdam edildiği sektör inşaat sektörüdür (662). Bunu toplam 603 çalışan sayısıyla toptan ve perakende ticaret sektörü takip etmektedir (Tablo 2.88). Sahada kadın çalışan istihdamının oldukça düşük olduğu söylenebilir. Zira kadın çalışan sayısının en yüksek olduğu toptan ve perakende ticaret sektöründe 91 kadına karşılık, 511 erkek çalışmaktadır. Kadın çalışan sayısının en yüksek olduğu ulaştırma ve depolama sektöründe 67 kadına karşılık, erkek çalışan sayısı 368'dir. Sahada erkek çalışan sayısının en yüksek olduğu sektör 631 sayısıyla inşaat sektörüdür.

İstihdamın miktarı kadar nitelikleri de son derece önemlidir. Nitekim istihdam edilen kadın ve erkek sayısı arasındaki denge, çalışanların; sektörel dağılımı, işteki konumları, sosyal güvencelerinin olup olmamasının yanı sıra eğitim, beceri ve kıdem durumlarına göre uygun işlerde çalışıp çalışmama durumları da öne çıkan kıstaslardır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2014: 28). Çalışma sahasındaki istihdam olanakları, faal nüfus miktarına göre çok yetersiz olduğundan dolayı, mevcut istihdamın nitelikleri de son derece düşüktür. Arazi çalışmalarında bütün ilçelerde

yapılan görüşmelerde, özellikle üniversite mezunu gençler, Hakkari'de sigortalı bir işte çalışmayı adeta bir lüks olarak gördüklerini ifade etmişlerdir.

Çalışma sahasındaki toplam işsiz sayısı 2011-2018 yılları arasında sürekli artmıştır. 2011 yılında 8.007 olan işsiz sayısı, 2018 yılında 45.076'ye yükselmiştir (Tablo 2.89). Sahadaki toplam işsiz sayısında 2017-2018 yılları arasında 17.533'lük bir artış yaşanması, sahadaki işsizlik sorununun katlanarak arttığını göstermektedir.

Tablo 2. 89: Hakkari İlinde Cinsiyete Göre Kayıtlı İşsiz Sayısı (2011-2018)

Yıllar	**Kadın**	**Erkek**	**Toplam**
2011	2.595	5.412	8.007
2012	3.754	7.142	10.896
2013	5.214	8.594	13.808
2014	6.178	8.313	14.491
2015	8.429	6.767	15.196
2016	13.881	9.989	23.870
2017	17.311	10.232	27.543
2018	27.968	17.108	45.076

Kaynak: Hakkari İŞKUR İl Müdürlüğü

Sahada 2014 yılına kadar erkek işsiz sayısı kadın işsiz sayısından fazlayken; 2014 yılından sonra kadın işsiz sayısında artış yaşandığı görülmektedir. Bunun temel nedeni "2015 yılı kayıtlı işsiz sorgulamalarında SGK kayıtlarının temel alınması yöntemine geçilmesidir" (Hakkari İŞKUR İl Müdürlüğü, 2019: 7). 2018 yılında kadın-erkek işsiz sayıları karşılaştırıldığında, kadın işsiz sayısının erkek işsiz sayısından 10.860 kişi daha fazla olduğu görülmektedir. Bu bağlamda sahada genel olarak yüksek olan işsizlik oranının cinsiyet temelinde oldukça eşitsiz dağıldığı görülmektedir.

2.2.8. Nüfus Hareketleri

Göç olayı insanlık tarihinden beri, kişilerin mevcut yerleşim yerlerinde çeşitli sorunlar yaşamalarından dolayı, daha iyi bir hayat sürmek umuduyla başka bir coğrafi mekâna geçici veya kalıcı olarak yerleşmesidir. "Ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel sebeplerden dolayı kişi veya kitlelerin yaşamlarını geçirmek üzere farklı bir alana yerleşmek suretiyle yaptıkları mekânsal değişim hareketi olarak tanımlanan

olaylar bütününe göç denilmektedir" (Sertkaya Doğan, 2019: 16). Göç olayı isteğe bağlı olduğu gibi, bazı durumlarda zorunlu olarak da yapılabilmektedir. Zorunlu göçe maruz kalan kişiler kendi istekleriyle değil, farklı bir otoritenin zorlamsıyla göç olayını gerçekleştirirler.

Göç olgusu çeşitli özelliklerine göre sınıflandırılır. "Göçler mesafeye, olayın gerçekleştiği yerlere ve sürekliliğine göre ele alınabileceği gibi, göç olayına yol açan nedenlere göre de ayırt edilebilirler. Bu göç olgusu uluslararası bir sınır geçilerek başka bir ülkeye yöneldiğinde uluslararası göçler" (dış göçler) adını alır (Tümertekin ve Özgüç, 2009: 290). Buna karşılık ülke sınırları dâhilinde meydana gelen göç olayına iç göç denilir. "Hakkari, ülke içinde yerinden edilme ya da zorunlu iç göçün en zorlu koşullarda yaşandığı bölgelerin başında gelmektedir. Bölgenin toplumsal, ekonomik ve coğrafi yapısının göçün yarattığı sonuçlarla birleşmesi önemli sorunlara sebebiyet vermiş, şehir merkezinin kötü olan altyapısı göçle birlikte önemli ölçüde çökerek, neredeyse Hakkari'yi de 'büyük bir köy' haline getirmiştir" (Aker, 2006: 248). Dolayısıyla sosyal ve kültürel faaliyetlerin gelişmediği şehir merkezlerinde, kırdan göçle gelen kesim kendini geliştirme imkânı bulamamıştır. "Göç olgusu, coğrafi olarak iki mekân arasında yer değiştirmenin yanı sıra toplumsal değişim ve dönüşüm üzerinde önemli etkiye sahiptir" (Karademir ve Doğan, 2019: 11). Ancak şehre özgü fonksiyonların gelişmediği çalışma sahasının il ve ilçe merkezlerinde kırdan göç edenler şehre has hayat tarzını yaşayamamaktadırlar. Buna bağlı olarak ilde ciddi oranda artan şehirleşme oranına karşılık "şehirlileşme" düzeyi düşük kalmıştır. Bu nedenle şehre göç eden kırsal kökenli kesimin yaşaması beklenen toplumsal değişim ve dönüşüm, çalışma sahasında çok az yaşanmıştır.

2.2.8.1. İç Göç

Hakkari, Türkiye'nin en çok göç veren illerinden biridir. Genel bir kaide olarak iç göç; az gelişmiş bölgelerden, gelişmiş bölgelere doğru yapılmaktadır. Sahada iç göçe yol açan genel sebepler arasında istihdam olanaklarının yetersizliği, ilde ve bölgede uzun yıllardır süre gelen güvenlik sorunları, ulaşım, sağlık, eğitim ve diğer sosyal alanlardaki yetersizlikler sayılabilir. Bunun yanında koruculuk sistemiyle bağlantılı olarak da göçler yaşanmıştır. "1990 döneminde devlet

yetkililerinin ‘korucu ol’ ve PKK’nın ‘korucu olma’ baskıları arasında sıkışan halk, bazen tüm köy halkı, bazen de tüm aile bireyleri ile beraber göç etmişlerdi” (Yıldız ve Alaeddinoğlu, 2011: 451). Ayrıca sınır ticaretinin çoğunlukla güvenlik sorunlarına bağlı olarak bazı dönemlerde kısıtlanması veya tamamen durdurulması, geçimini bu sektörden sağlayan ailelerin göç etmesine yol açarak, ilin nüfus miktarında yıllara göre değişiklikler yaşanmasına neden olmaktadır.

Hakkari ilinde yapılan iç göç temelde; istihdam alanlarının yetersiz olmasına bağlı olarak büyükşehirlere yönelik gönüllü olarak yapılan işgücü göçleri ve 1987-2000 yılları arasında meydana gelen kitlesel zorunlu göçler olmak üzere ikiye ayrılır. Çalışma sahasında 1990’lı yıllarda “normal olmayan yaşama koşulları, bir yandan kırsal alanlarda yaşayan insanların tarımsal faaliyetlerini (yayla yasağı gibi) çeşitli nedenlerle önemli ölçüde kısıtlamış; öte yandan, sürekli olarak can güvenliği kaygısı içerisinde bir yaşamın ağır psikolojik baskısı nedeniyle insanların göç etmesine neden olmuştur.” (Yıldız ve Alaeddinoğlu, 2011: 444). Büyük bir çoğunlukla zorunlu olarak gerçekleştirilen bu göçler, göç alan ve göç veren kentler arasındaki sosyal ve ekonomik uçurumu daha da derinleştirmiştir. “İster gönüllü, isterse zorunlu olsun göçlerin temelinde pek çok itici ve çekici faktör bulunmaktadır. İtici faktörler arasında savaşlar, iç çatışmalar ihtilaller, siyasal istikrarsızlıklar, yoksulluk, işsizlik, temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması ile az gelişmişlik bulunurken, çekici faktörler arasında güvenlik ortamı, ekonomik, kültürel, demokratik insan hak ve özgürlükleri ile yüksek yaşam kalitesi bulunmaktadır” (Deniz, 2009: 1). Çalışma sahasında yaşanan zorunlu göçler, kırsal alandaki güvenlik risklerine bağlı olarak yaşanmış olup, mevcut duruma bir çözüm getireceği inancıyla uygulamaya konmuştur. Ancak binlerce insanın bu ani göç kararına tamamen hazırlıksız yakalanmaları, istihdam ve altyapı imkânlarının çok yetersiz olduğu Hakkari merkez ve Yüksekova ilçelerinde çoğunlukla beslenme ve barınma gibi en temel ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun kalmalarıyla sonuçlanan bu durum ilde ve bölgede; toplumsal, ekonomik ve psikolojik bir yıkıma sebep olmuştur. “Önceleri kırsal alanda sınırlı bir tarımsal tabana sahip olarak göreli bir yoksulluk içerisinde yaşayan ailelerin, kente göç sonrasında mutlak bir yoksulluk içerisine girmiş oldukları tespit edilmiştir” (Yıldız ve Alaeddinoğlu, 2011: 437). Temel geçim kaynağı tarımsal faaliyetler olan kırsal

kesim, kırsal alanda üretici iken, şehirde tüketici durumuna düşmüşlerdir. Dolayısıyla önceleri kendi ihtiyaçlarına yetecek miktarda tarımsal ve hayvansal gıda üretirken, şehir merkezlerinde aynı gıdaları alabilecek ekonomik güçten yoksun kalmaları nedeniyle sözü edilen mutlak yoksulluğa sürüklenmişlerdir.

Zorunlu göçlerin yaşandığı dönemde Hakkari ili şehir merkezlerinin genelinde su şebekesi ve kanalizasyon sistemlerinin yetersiz olması, özellikle tifo ve dizanteri gibi hastalıkların yaz aylarında artmasına yol açmıştır. Öte yandan kış mevsiminde ısınmanın iyi olmaması ve evlerin soğuk ve rutubetli olması nedeniyle romatizmal hastalıklar artmış (Aker, 2006: 245). Söz konusu hastalıklara karşı daha savunmasız olan yaşlı nüfusun bu koşullardan olumsuz etkilendiği düşünülmektedir. Zira ilde 65 ve üstü yaş grubunun toplam nüfus içerisindeki oranı 1980 yılında %3 iken; göçlerin başladığı 1990'da %2'ye gerilemesi bu düşünceyi desteklemektedir.

"Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) İnsan Hakları Komisyonu'nun 1999 yılında yayınladığı Zorunlu Göç Raporu'na göre güvenlik endişesi neticesinde 3.428 yerleşim yeri, köy boşaltılmış, 1984-1999 yılları arasında ağırlığını Kürt vatandaşların oluşturduğu 954.000-1.200.000 civarında vatandaş yerinden edilmiştir" (Tuncel ve Göndoğmuş, 2013: 239). Hakkari ilinde ise 1990'dan 2000'li yılların ortalarına kadar, 200'ün üzerinde kırsal yerleşme (köy, mahalle, mezra ve yayla) zorunlu göç kapsamında boşaltılmıştır. Söz konusu zorunlu göçlerin etkileri, göçün yaşandığı il ve bölgelerle sınırlı kalmamıştır. Kademeli olarak gerçekleşen bu göçler, öncelikle bulunulan ilin ilçe merkezlerine yapılmış olup, sonraki yıllarda da işsizlik nedeniyle büyük şehirlere yönelik olarak devam etmiştir. "Zorunlu göç, neredeyse ülkenin tamamını ve özellikle büyük kentleri etkileyen bir kentsel sorundur. Sorunu bu haliyle yalnızca bir göç hareketi olarak değil, Türkiye'de son 20 yılda yaşanan en önemli toplumsal olgulardan biri olarak görmek gerekir" (Aker, 2006: 238). Göçlerin, kentsel alanda yarattığı en önemli sorun gecekondulaşmadır. "Gecekondular başlangıçta göçe bağlı olarak oluşurken zaman içinde göçe neden olan baş unsur haline gelmiştir. Şehre iş için gelen halk daha sonra gecekonduda yerleşme olanağı bulunca önce barınma sonra iş sistemi içinde hareket etmeye başlamıştır" (Doğan, 2014: 377). Dolayısıyla şehirlerin çeperlerini saran bu estetik

dışı ve altyapı bakımından sağlıksız konutlar, kırdan kente doğru yapılan göçlerin birinci durağı haline gelmiştir. Zamanla daha iyi bir ekonomik gelir elde eden ailelerin, gecekonduları terk ederek şehrin merkezi noktalarına taşınması, kırsal bölgelerden gelen göçmenlere barınma imkânı yaratarak bu göç sirkülasyonuna işlerlik kazandırmıştır.

İç göçlerin olumsuz etkileri çok yönlü olup en genel şekilde hem şehir ve kırsal alanda olmak üzere ikiye ayrılır. Şehirlerde; aşırı nüfuslanma, çarpık kentleşme, trafik sorunu, çevre ve gürültü kirliliği, kayıt dışı ekonomik sektörlerde ve suç oranında artma gibi olumsuzluklara yol açarken; tarımsal üretim merkezleri olan kırsal alanlarda da; tarım topraklarının boş kalmasına ve tarımsal üretimin azalmasına yol açmaktadır.

Tablo 2. 90: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllar Arasında Göç Miktarı ve Hızı.

Yıllar	ADNKS Nüfusu	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (‰)
1975-1980	123.708	4.562	6.626	-2.064	-16,5
1980-1985	137.410	5.211	6.263	-1.052	- 7,6
1985-1990	133.594	6.990	11.462	- 4.472	-32,9
1995-2000	186.976	13.369	15.715	- 2.346	-12,5
2007-2008	258.590	7.801	6.981	820	3
2008-2009	256.761	4.314	7.949	-3.635	-14,06
2009-2010	251.302	6.013	9.225	- 3.212	-12,70
2010-2011	272.165	8.775	9.133	- 358	-1,31
2012-2013	273.041	8.007	10.293	- 2.286	- 8,34
2013-2014	276.287	7.187	10.897	-3.710	-13,3
2014-2015	278.775	8.216	12.983	-4.767	-17,0
2015-2016	267.813	5.945	16.067	- 10.122	-37,1
2016-2017	275.761	9.997	10.380	- 383	-1,4
2017-2018	286.470	12.756	10.156	2.600	9,1
2018-2019	280.991	6.898	12.719	-5.821	-20,5

Kaynak: TÜİK

1975-1985 yıları arasında büyük şehirlerde hizmet ve turizm sektöründe yaşanan artışa bağlı olarak, çalışma sahasında iç göçün arttığı görülmektedir. Özellikle büyük şehirlere sanayi ve hizmet, kıyı bölgelerine de turizm sektörüne bağlı olarak yoğun bir göç söz konusudur. İlde 1985-1990, 1995-2000, 2014-2015 ve 2015-2016 dönemlerinde güvenlik sorunlarıyla bağlantılı olarak göç olayının önemli ölçüde arttığı görülmektedir (Tablo 2.90).

Çalışma sahasında 2007-2008 yılları ve 2017-2018 haricindeki bütün yıllarda verdiği göç miktarı, aldığı göçlerden daha fazladır. İl, 2007-2008 döneminde sınır ticaretinin aktif olarak yapılabilmesine bağlı olarak göç almıştır. 2015-2016 yılları arasında ilde yaşanan çatışmalardan dolayı sokağa çıkma yasağının uygulanması üzerine ilde net göç miktarı en yüksek seviyeye (-10.122) ulaşmıştı. Çatışmaların durması ve hayatın nispeten normal seyrine dönmesiyle beraber, göç edenlerin önemli bir kısmının geri dönmesi nedeniyle 2017-2018 yılları arasında net göç miktarı (2.600) pozitif olmuştur.

2.2. Dış Göçler

Çalışma sahasının, siyasi ve ekonomik istikrarın zayıf olduğu İran ve Irak gibi Orta Doğu ülkelerine sınır komşusu olması nedeniyle dış göç olayından etkilendiği görülmektedir. Sahaya yapılan dış göçlerin büyük bir çoğunluğu Irak'tan yapılmaktadır. Bunun nedeni coğrafi yakınlıkla beraber, Hakkari ve Kuzey Irak halkı arasındaki akrabalık bağlarıdır. "Iraklı mülteciler sorunu, dünya gündemini 1980'lerde işgal etmeye başladı. 1980-1988 yılları arasındaki İran-Irak Savaşı, 1988'deki Halepçe katliamı, 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle başlayan 1991 Körfez Krizi" (Deniz, 2009: 67) sürecinde ülkede kitlesel göçler artmıştır.

Saddam Hüseyin, Irak-İran Savaşı'nda, İran'a destek verdiklerini öne sürdüğü Kürtlere yönelik, 16 Mart 1988 tarihinde kimyasal silahların kullanıldığı "Halepçe Katliamını" gerçekleştirmiştir. "180 bin kişiye yapılan kimyasal saldırıda yaklaşık 5 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Binlerce insan evlerini terk ederek Türkiye sınırına doğru hareket etmiş ve Türkiye o dönemde yaklaşık 50 bin kişiye sınırlarını açmıştır" (Özdemir, 2016: 232). Türkiye-Irak sınırında yer alan Çukurca ve Şemdinli ilçeleri, Irak'tan gelen göç dalgasından en fazla etkilenen yerleşim birimleri olmuşlardır.

16 Ocak 1991 tarihinde Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi üzerine, Irak ve ABD (Amerika Birleşik Devletleri) öncülüğündeki koalisyon güçleri arasında I. Körfez Savaşı'nın yaşanması üzerine Türkiye, Irak'tan gelen ikinci bir göç dalgasına maruz kalmıştır. "Savaşın başlamasıyla birlikte

kuzeyde Kürtler güneyde Şiilerin başlattığı isyandan dolayı yeni bir Halepçe benzeri katliam yaşamak istemeyen yüz binlerce kuzey Iraklı, Türkiye ve İran sınırına doğru kaçmaya başlamıştı. Irak tarihindeki bu en büyük kitlesel göç olayında," (Deniz, 2009: 69) Türkiye sınırına yaklaşık yarım milyon kişi yığılırken, 1 milyona yakın kişi ise İran sınırına hareket etmiştir (Özdemir, 2016: 233). Göç dalgasının kış mevsiminde denk gelmesi ve çalışma sahasında kış koşullarının sert yaşanması, göçmenlerin yaşadığı mağduriyetin çok ciddi boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. "Şırnak'tan Şemdinli'ye kadar uzanan 200 kilometrelik sınır hattı boyunca sığınmacılar Silopi'nin Çalışkan, Uludere'nin Işıkveren, Kayadibi, Yıldız, Yekmal, Andaç, Ortaköy; Çukurca'nın Üzümlü, Pirinçeken, Çığlı, Şemdinli'nin Derecik noktalarına yığılmıştı. Daha sonra içeriye alınan sığınmacılar başta Zap Nehri kıyısı olmak üzere sınır boylarında kurulan kamplara yerleştirilmiş" (Deniz, 2009: 68). Çalışma sahasında yapılan görüşmelerden anlaşıldığı üzere özellikle Çukurca ilçe merkezi ve ilçeye bağlı köylerde yöre halkı, kamp koşullarında hayati tehlike yaşayabilecek olan dezavantajlı aileleri (bebekli, yaralı veya yaşlı fertlerin olduğu), yaklaşık 2 ay boyunca kendi evlerinde barındırmışlardır.

"Irak'taki bir diğer mülteci dalgası ise 20 Mart 2003'te başlayan ve II. Körfez Krizi olarak da adlandırılan Irak Savaşı nedeniyle ortaya çıkmıştır" (Deniz, 2009: 71-72). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği 2007 yılı verilerine göre, Iraklı mülteciler en çok sırasıyla; Suriye (1.200.000), Ürdün (750.000), Mısır (100.000), İran (54.000) ve Almanya'ya (52.900) göç etmişlerdir. Aynı yıl Türkiye'deki Iraklı mülteci sayısı 10.000'dir (UNHRC, 2007). Görüldüğü gibi ülkemiz Irak'ta yaşanan II. Körfez Krizi'nin sebep olduğu göç dalgasından öncekilere göre daha az etkilenmiştir.

Türkiye, Asya ve Avrupa kıtaları arasında yer alan stratejik konumuna bağlı olarak, özellikle Orta Doğu ve Afrika ülkelerinden düzenli ve düzensiz göçler almaktadır. Türkiye söz konusu göçmenler için bir "hedef ülke" olmasının yanında daha çok "transit ülke-geçiş ülkesi" olarak görülmektedir. Başka bir ifadeyle "AB'ye yönelen düzensiz göçmenler açısından, sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı "geçiş ülkesi" olarak görülen Türkiye, Avrupa hedefi yolunda çok önemli bir

istasyon özelliğindedir" (Tepealtı, 2019: 125). Bu bakımdan Türkiye'de ciddi bir uluslararası göç trafiği söz konusudur. Hakkari ili, sınır özelliklerinden dolayı bu göç akışının yoğunlaştığı bölgelerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Çalışma sahasının Yüksekova (Esendere Beldesi, Güldalı, Kısıklı, Çobanpınar ve Onbaşılar köyleri), Şemdinli (Çatalkaya, Kayalar, Alan ve Korgan köyleri) ve Derecik ilçeleri Türkiye-İran sınırı üzerinde çok sayıda yasadışı geçişin yapıldığı yerler arasında yer almaktadır. Göçmenlerin, batı illerine gitmek için kullandıkları önemli güzergâhlardan biri Yüksekova, Van, Bitlis, Diyarbakır, Adana ve Ankara üzerinden İstanbul'a uzanan güney yoludur (Deniz, 2016: 224-225). Türkiye-İran sınır bölgelerinde düzensiz göç hareketinin yoğun olarak yaşanmasına bağlı olarak, insan (göçmen) kaçakçılığının da oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü 2019 yılı verilerine göre; Türkiye'de yakalanan düzensiz göçmen sayısı 2017 yılında 175.752 iken; 2019'da 278.910 kişi artarak 454.662'ye ulaşmıştır. Yine aynı yılın verilerine göre ikamet izniyle Türkiye'de bulunan yabancı sayısı 1.101.030 iken; Hakkari ilinde 640'tır.

Tablo 2. 91: Yakalanan Düzensiz Göçmenlerin Uyruklarına Göre Dağılımı (2019)

Ülke	Göçmen Sayısı	Oranı (%)
İran	8.753	2
Irak	12.097	3
Afganistan	201.437	44
Pakistan	71.645	16
Suriye	55.236	12
Moldova	204	0
Filistin	12.210	3
Myanmar	296	0
Gürcistan	2.171	0
Diğer	90.613	20

Kaynak: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü

Tablo 2.91'e göre Türkiye'de yakalanan düzensiz göçmenlerin büyük kısmını Afganistan (%44), Pakistan (%16) ve Suriye (%12) ülkelerinden gelen göçmenler oluşturmaktadır. Afganistanlı göçmenler büyük oranda, Türkiye-İran sınırının önemli bir kısmının yer aldığı Doğubayazıt üzerinde ülkeye giriş yapmaktadırlar. Doğubayazıt'tan Erzurum'a çoğunlukla yaya olarak giden göçmenler, buradan da

göçmen kaçakçılarının yardımlarıyla Marmara ve Ege bölgelerine doğru hareket ederler. Ülkemizde yakalanan düzensiz göçmenlerin %2'si İran ve %3'ü Irak uyrukludur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAKKARİ İLİNİN EKONOMİK COĞRAFYASI

3.1. TARIM

İnsanlığın ilk dönemlerinde, diğer hayvanlar gibi insan da doğayla iç içe bir yaşam tarzına sahipti. Tabiatla sürekli etkileşim içerisinde olan insan, "doğanın sunduğu nimetlerden daha fazla faydalanma, olumsuz etkilerinden de mümkün olduğunca kaçınma gayreti" (Balcı, 2018: 40) içerisindeydi. Bu etkileşimde insanın doğa üzerindeki olumlu veya olumsuz etkileri son derece sınırlıydı. Zaman içerisinde bitkisel üretim yapmayı öğrenen insan, bu yolla doğayı şekillendirmeye ve doğada giderek daha etkin bir tol oynamaya başlamıştır. Günümüzde ise artan dünya nüfusunun beslenme, barınma, istihdam gereksinimleri ve teknolojik gelişmeler nedeniyle insanın doğa üzerindeki etkisi azami seviyeye ulaşmıştır.

İnsanoğlu modern hayatın başlangıcı olarak kabul edilen yerleşik hayata tarımsal üretime başlamasıyla geçmiştir. İhtiyaç fazlası tarımsal üretimden elde kalan ürünler (artı ürün), bir takas unsuru olarak ticaret hayatının başlamasında etkili olmuştur. Bu bakımdan tarımsal faaliyetler insanların daha iyi beslenmesine, ilk yerleşik topluluklar oluşturmasına ve çevrelerindeki diğer topluluklarla ticari ilişkiler geliştirmesini sağlamıştır. Yaşamımızı sağlıklı bir şekilde idame etmemiz için ihtiyaç duyduğumuz en temel besinleri tarımsal ve hayvansal ürünlerden elde etmekteyiz. Her geçen yıl artan dünya nüfusunu besleyebilecek miktarda tarımsal üretim yapmak, günümüzde ülkelerin en temel kaygısı haline gelmiştir. Bu sebeple "dünya üzerinde hangi bir ülkeye bakılırsa bakılsın ister gelişmiş olsun ister geri kalmış olsun ziraat iktisadi faaliyetlerin başında gelir" (Doğan, 2004: 91).

3.1.1. Tarımı Etkileyen Faktörler

3.1.1.1. Fiziki Faktörler

Tarım fiziki coğrafya unsurlarından yeryüzü şekilleri, iklim, toprak ve su özelliklerinin sunduğu imkânlar doğrultusunda şekillenir. Çalışma sahasında tarım en çok yeryüzü şekilleri ve iklimden etkilenmektedir. "Yarım yüzyıldan fazla bir süredir

tarım teknolojilerindeki gelişmelere rağmen, zirai üretim hâlâ hava şartlarına önemli derecede bağımlıdır" (T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, 2016: 1). Çalışma sahasında tarım, daha çok ekstansif (geleneksel) yöntemlerle yapıldığından dolayı iklime olan bağımlılığı daha fazladır.

Sahada yağışların aylara göre dağılışının düzensiz olması tarımsal faaliyetleri etkilemektedir. Yağışlar sahanın genelinde kış ve ilkbahar mevsiminde yoğunlaşır ve bu mevsimlerde %52 ile %29 arasında değişiklik gösterir. Buna karşılık saha genelinde yaz mevsiminde yağış oranları %2 ile %4 oranları arasında görülür. Yaz devresinde artan sıcaklık ve buharlaşmanın etkisiyle yer yer kuraklık yaşanır. Bu dönemde tarımsal faaliyetlerin devamlılığı için ihtiyaç duyulan su miktarı yağışlardan karşılanamaz ve sahada bir sulama sorununun yaşanmasına yol açar. "Dünyadaki toplam su tüketiminin yaklaşık %54'ü tarım sektöründe sulama, %15'i sanayi ve %31 içme ve kullanama suyu amaçlı olarak kullanılmaktadır" (Balcı Akova, 2019: 207). Bu bağlamda tarımsal faaliyetlerin veriminin ve sürdürülebilirliğinin önemli ölçüde tarımsal sulama imkânlarına bağlı olduğu söylenebilir. "Zirai faaliyetlerin entansif olarak sürdürülmesi, yüksek verimde, sağlıklı ve sürekli ürün temininin de en temel şartı, gerekli zamanda gerektiği ve gerektiği şekilde suyun temini oluşturmaktadır" (Balcı Akova, 2008: 21). Çalışma sahasında, akarsuların vadileri çoğu zaman tarım alanlarına göre daha alçaklarda bulunur. Yükseklik ve eğim koşullarının elverişsiz olmasından dolayı bu akarsulardan tarımsal sulama alanında yeterince faydalanılamamaktadır. Sahada tarımsal sulama olanakları gelişmemiş olup, yeterli miktarda sulama kanalı ve kuyu yoktur. Mevcut su kanalları çoğunlukla açıktır. Bilindiği gibi açık su kanallarında buharlaşma yoluyla su kayıpları görülür. Bu sebepten sahada kapalı su kanallarının kullanılması ve sulamada yağmurlama ve damlama tekniklerinin kullanılması su tasarrufu sağlamak açısından önemlidir.

Çalışma sahasında ilkbahar ve yaz mevsiminde etkili olan rüzgarların, bitkisel üretim üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri vardır. Şiddetli rüzgarlar henüz olgunlaşmamış meyvelerin dallarından koparılmasına yol açmak suretiyle ürünlere zarar verir. Öte yandan bitkilerin döllenmesi ve daha geniş alanlara yayılmaları da

büyük ölçüde rüzgar vasıtasıyla olmaktadır. Sahada yıllık ortalama rüzgar hızının en düşük olduğu merkez Şemdinli, en yüksek olduğu merkez ise Hakkari merkezdir. Şemdinli'de 1,4 m/sn olan bu değer Hakkari merkezde 1,9 m/sn' ye yükselmektedir.

Sahada sıcaklıkların dağılışı tarımsal faaliyetin süresini ve ürün desenini belirleyen en önemli etkenlerden biridir. İlin en düşük yıllık ortalama sıcaklıkları Yüksekova ve Hakkari merkezde görülür. Yıllık ortalama sıcaklık değerleri Yüksekova'da 6,8 ^{o}C, Hakkari merkezde 10,2 ^{0}C'dir. Bunun yanında yıllık sıcaklık ortalamasının nispeten arttığı Durankaya'da 11,2 ^{0}C, Şemdinli'de 12,1 ^{0}C olduğu görülür. Bu bağlamda düşük sıcaklıkların yaşandığı Yüksekova ve Hakkari merkezde Mayıs ayına kadar don olayı görülmektedir. Bilindiği gibi bitkilerin yeşerme dönemine denk gelen çok düşük sıcaklıklar, bitkilerin gelişmesini engeller. Nitekim sözü edilen her iki merkezde de tarımsal üretim devresi, sıcaklıkların yükselmeye başladığı Haziran ayının başına denk gelmektedir.

İl genelinde dağların çok yer kaplaması tarımsal alanları sınırladığı gibi yürütülen ekonomik faaliyetlerin türünü de belirlemektedir. Sulama imkânlarının daha elverişli olduğu düz ve düze yakın vadi tabanlarında tarımsal faaliyetler yoğunlaşırken, ekilebilir arazilerin yetersiz ve toprak örtüsünün ince olduğu dağlık alanlarda ise temel ekonomik faaliyet hayvancılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Sahanın yüksek ve engebeli yapısı gereği tarımda makineleşme düzeyi düşük kalmıştır. Ayrıca dağlık yapı, karayolu ulaşımını da olumsuz etkilediği için çiftçilerin ürünlerini pazara ulaştırmalarını zorlaştırır.

Toprak örtüsünün kimyasal terkibi tarımsal verimi etkilemesi bakından önemlidir. "Silisli (kumu fazla), kireçli (kalker oranı yüksek), killi (balçıklı) topraklar üzerinde bitki örtüsü farklı görünüşler gösterir. Tarım bakımından iyi denilebilecek topraklar, bu elemanlarla beraber, bitki kalıntılarının meydana getirdiği humusu da yeteri kadar bulunan topraklardır" (Darkot, 1968: 15). Çalışma sahasında en geniş düzlüklerin görüldüğü aynı zamanda mineral madde bakımından zengin alüvyal toprakların en çok görüldüğü yerleşim birimi Yüksekova'dır. Aynı zamanda Yüksekova'da sahanın en düşük sıcaklık koşulları görülmektedir. Bu bakımdan ilçede toprak koşullarının iyi olmasına karşın, ortalama sıcaklık değerlerinin düşük

olması, tarımsal verimi düşürmektedir. Dolayısıyla ilçede tarımsal faaliyetler ikinci planda kalmaktadır.

Tarımsal faaliyetleri etkileyen önemli fiziki faktörlerden biri de bakı yönüdür. Bakı yönü güneşe dönük ve dolayısıyla güneşlenmenin daha uzun süre yaşandığı yöndür. Bakı yönüne dönük cephelerde "ısınma ve aydınlanma süresi daha uzun olduğundan güneşten sağlanan radyasyon kazancı daha yüksektir. Dolayısıyla ürünler ihtiyaç duydukları toplam kaloriyi daha kısa zamanda aldıklarından, daha erken olgunlaşırken, kuzeye dönük ve kuzey rüzgârlarının etkisinde kalan tarım alanlarında verim daha düşüktür" (Doğanay, 2007: 45). Bakı yönü genel bir kaide olarak Kuzey Yarım Kürede güney iken, Güney Yarım Kürede ise kuzeydir. Bu bakımdan çalışma sahasında güneye dönük cephelerde tarımsal verim daha yüksektir.

3.1.1.2. Beşeri Faktörler

Beşeri faktörler tarımsal faaliyetler üzerinde önemli etkilere sahiptir. Araştırma sahasında tarımı etkileyen başlıca beşeri faktörler; sermaye, pazar, ulaşım koşulları, sulama, tarımsal girdi kullanımı ve devlet destekleridir.

Tarımda modern teknik ve araç gereçlerin kullanımı iyi bir sermaye gerektirir. "Tarımda sermaye arazi ve işgücü de dahil tarımsal üretime yapılan bütün yatırımları içerir. Bunlar; makine ve gübre üreten fabrikalar, çiftlik binaları, sulama tesisleri, toprakların bizzat kendisi ve insan elemanı olarak sıralanabilir" (Doğanay, 2007: 50). Sermaye ile tarımsal modernizasyon arasında bir paralellik vardır. Başka bir deyişle "sermayenin miktarı tarımın entansiflik seviyesini belirler" (Balcı Akova, 2019: 223). Gelişmiş ülkeler, ihtiyaç duyulan düzeyde sermayeye sahip oldukları için tarımsal yatırım imkânları fazladır. Buna bağlı olarak tarımsal verimlilik de yüksektir. Bu ülkelerde tarım ekstansif yöntemlerle yapıldığı için tarımsal ürün kalitesi ve verimi daha düşüktür. Bu sebeple küresel pazarlarda rekabet gücü de zayıftır. Çalışma sahasının en önemli ekonomik sektörü olan tarımda, sermaye yetersizliğinden ve arazi koşullarından dolayı genel olarak tarımda modern teknikler

ve araç gerekler kullanılamamaktadır. Bundan dolayı sahada tarımsal verimlilik düşüktür.

Çalışma sahasının büyük şehir merkezlerinden ve önemli ulaşım ağlarından uzak olması, tarımsal ürünlerin pazara ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Sahada birçok yerde tarımsal üretim 1990'lı yılarda boşaltılmış olan köylerde yapılmaktadır. Çoğunlukla asfalt yolu olmayan bu köylerde üretilen tarım ürünlerinin pazara ulaşması daha zor ve maliyetlidir. Bu durum sahada tarımsal faaliyetlerin geçim tipinden öteye geçmesini engellemektedir.

Tarımsal alanların miras yoluyla bölünmesi veya yerleşmeye açılması gibi sorunlardan dolayı, tarımsal üretim ilin kendi ihtiyacını karşılamaya yetmemektedir. Özellikle Yüksekova şehrinde nüfus artışlarına bağlı tarım arazileri üzerindeki baskı her geçen gün artmaktadır. Çalışma sahasında tarıma uygun arazilerin az olması ve mevcut arazilerin de amaç dışı kullanılması tarımsal verimi daha çok düşürmektedir. Bu bakımdan sahada tarımsal verimin arttırılması için tarımsal girdilerin ve tarımsal desteklerin amaca uygun kullanılması çok önemlidir.

Tablo 3. 1: Hakkari İlinde Bitkisel Ürün Desteklemeleri (2014)

Destekleme Adı	**Desteklenen Çiftçi Sayısı**	**Destekleme Miktarı (Da)**	**Destekleme Tutatı (TL)**
Mazot Gübre ve Toprak Analizi	5.927	305.328	3.264.000,00
Yem Bitkileri	681	19.751	1.046.300,00
Organik Tarım	185	6.363	445.410,00
Tahıllar (Hububat)	341	-	153.370,00
Sertifikalı Fidan	5	238	17.320,00

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Çalışma sahasında bitkisel ürün desteklemeleri en çok mazot, gübre ve toprak analizi alanında yapılmıştır. Bu kapsamda ilde toplam 3.264.000,00 TL harcanmış olup, 5.927 çiftçiyle beraber 305.328 dekar alan desteklenmiştir. Yem bitkileri desteği kapsamında 681 çiftçi ve 19.751 dekar alan desteklenmiştir (Tablo 3.1). Sahada en çok üretimi yapılan ve en çok ekonomik kazanç elde edilen tarımsal ürünleri olan yem bitkilerine yapılan desteklemeler çok önemlidir.

Tablo 3. 2: Hakkari İlinde Bulunan Tarımsal Alet ve Makinelerin Sayısı (2019)

Alet/Makine	Adet
Karasaban	50
Hayvan Pulluğu	29
Kulaklı Traktör Pulluğu	150
Ark Açma Pulluğu	204
Diskli Traktör Pulluğu	32
Kültivatör	89
Merdane	185
Diskli Tırmık (Diskarolar)	472
Dişli Tırmık	103
Ot Tırmığı	2.609
Traktörle Çekilen Hububat Ekim Makinesi	3
Kombine Hububat Ekim Makinesi	3
Çiftlik Gübresi Dağıtma Makinesi	3
Kimyevi Gübre Dağıtma Makinesi	3
Orak Makinesi	20
Biçer Bağlar Makinesi	131
Balya Makinesi	1
Traktörle Çekilen Çayır Biçme Makinesi	359
Mısır Silaj Makinesi	2
Selektör (Sabit veya Seyyar)	9
Sap Parçalama Makinesi	10
Sırt Pülverizatörü	245
Sedyeli, Motorlu Pülverizatör Tozlayıcı Kombine Atomizör	17
Motorlu Pülverizatör	46
Atomizör	4
Santrifüj Pompa	361
Elektropomp	3
Derin Kuyu Pompa	29
Yağmurlama Tesisi	3
Krema Makinesi	405
Süt Sağım Tesisi	3
Süt Sağım Makinesi (Seyyar)	18
Römork (Tarım Arabası)	446
Su Tankeri (Tarımda Kullanılan)	19
Toprak Tesviye Makinesi	3
Toprak Burgusu	18
Sap Döver ve Harman Makinesi (Batöz)	222
Sap Toplamalı Saman Yapma Makinesi	323
Motorlu Tırpan	122
Damla Sulama Tesisi	21
Yayık	409
Traktör (Paletli)	5
Traktör (Tek Akslı)	18
Traktör (İki Akslı)	481

Kaynak: TÜİK

Çalışma sahasında bulunan karasaban sayısı 50, balya makinesi sayısı 1'dir (Tablo 3.2). Sahada karasaban kullanımın fazla olması tarımsal faaliyetin geleneksel yöntemlerle yapıldığını göstermektedir.

Çalışma sahasında hem arazinin arızalı ve parçalı olması hem de sermaye azlığından dolayı tarımsal mekanizasyon düzeyi yetersizdir. Sahada makineleşmenin yetersiz olmasına bağlı olarak tarımda insan gücüne olan ihtiyaç fazladır. Özellikle çeltik ve susam hasadı gibi iş gücü ihtiyacı fazla olan işler çoğunlukla imece usulü yapılmaktadır. "Tarım makinelerinden yararlanma zaman ve emek açısından tasarruf sağlasa da bazen olumsuz etkileri de olabilmektedir. Örneğin mazot fiyatlarının yüksek olması maliyetleri artıracağından kâr oranı da düşmeye başlar. Bunun yanı sıra makineler hasat yaparken ürüne veya meyve ve sebze ağaçlarına zarar verebilir" (Karademir, 2020: 328).

Çukurca ilçesinde 2018 yılında kurulan "Zap Markası" tarımsal üretimi etkileyen beşeri unsurlardan biridir. Çukurca Kaymakamlığı'na bağlı bir iktisadi işletme olarak kurulan Zap Markası kapsamında bal, ceviz içi, kuru dut, kuru dut unu, kuru üzüm, incir pestili, tahin, pirinç, maş fasulyesi, börülce ve mısır gibi tarım ürünleri çiftçilerle yapılan "ürünü alma ve ödeme garantisi" sözleşmesine göre satın alınmaktadır. Markanın paketleme tesisi ve ürün depoları ilçe merkezinde yer alır (Foto 1). Marka için ürün temini büyük oranda Çukurca ilçesi ve ilçeye bağlı köylerden temin edilmekle beraber, diğer ilçelerden de ürün alımı yapılmaktadır. 2019 itibariyle 57 çiftçiyle sözleşmeli ürün alımı yapılmıştır.

Foto 3. 1: Zap Markası Ürün Ambalajları

Sahada tarımsal ürünlerin pazarlama imkânları oldukça düşük olduğundan dolayı alım ve ödeme garantisi veren Zap Markası, çiftçiyi pazar bulma arayışından ve ürünlerini pazara ulaştırma maliyetlerinden kurtarmıştır. Marka için ürün alınan büyük üreticilere ziraat mühendisleri tarafından tarımsal eğitim verilerek bilinçlenme düzeyi arttırılmıştır. Ayrıca ilçede tarımsal faaliyetleri arttırmak ve Zap Markası'nın sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla verimli topraklara sahip olan Dutluca ve Narlı vadilerini kapsayan iki sulama projesi yapılmıştır. Bunun yanında çiftçilerin tarlalarına yabani hayvanlara karşı korumak amacıyla çit desteği yapılmıştır. Böylece tarımsal ürün kayıplarının önüne geçilerek verimliliğin artması hedeflenmiştir.

3.1.2. Tarla Bitkileri Üretimi

"Bir yıl içinde ekilen, ürün veren ve hasat edilen tek yıllık tarım bitkilerinin tarımının yapıldığı arazilere tarla, bu tarım faaliyet şekline ise tarla tarımı denir" (Aydın, 2019: 637). Çalışma sahasında en çok yetiştirilen tarla ürünleri yem bitkileridir. Toplam 223.172 dekar alanda üretimi yapılan yem bitkilerinin tarımsal üretimdeki payı %60.38'dir (Tablo 3.3).

Tablo 3. 3: Hakkari İlinde Tarım Alanlarının Kullanım Durumu (2016)

Ürün Grubu	Alan (Dekar)	Tarımsal Üretimdeki Payı (%)
Yem Bitkileri	223.172	60.38
Tahıllar	99.721	26.98
Meyvecilik	24.975	6.75
Sebzecilik	2.514	0,69
Endüstri Bitkileri	454	0.12
Diğerleri	18.773	5.08

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

İlde yem bitkilerinden sonra en çok tahıllar üretilmektedir. Tahıllar 99.721 dekar alanda üretilmekte olup, tarımsal üretimdeki payı %26.98'dir. Saha genelinde meyve ve sebze üretiminin tarımsal üretimdeki payı çok azdır. Meyveciliğin tarımsal üretim içerisindeki payı %6.75 iken sebzecilik %0,69'dur (Tablo 3.3). Meyve ve sebze üretimi için elverişli alanlar vadi tabanlarındaki sıcaklık, yükseklik ve eğim koşullarının nispeten daha iyi olduğu yerleşim alanlarına denk gelmektedir. Dolayısıyla sınırlı bir alanda üretilen meyve ve sebzeler genel itibariyle ticari amaçla olmayıp, ailelerin kendi ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Bundan dolayı toplam üretim içerisinde çok az yer kaplamaktadırlar.

Sahada en fazla üretilen baklagiller nohut ve fasulyedir. 2019 yılı itibariyle 340 dekar alana ekilen kuru fasulye'den 51 ton, 1.000 dekar alana ekilen nohuttan ise 119 ton ürün elde edilmektedir. Yine 2019 yılı itibariyle 650 dekar alanda ekilen susam tohumundan 52 ton, 2.950 dekar alanda ekilen aspir tohumundan da 439 ton üretilmektedir. Aspir tohumu ve yağı daha çok Yüksekova'da yoğunlaşmıştır (Foto 3.2). İlçede son yıllarda aspir yağı üretim ve paketleme tesisi kurulmuştur. Aspir tohumundan yağ elde edilirken, arta kalan küspesi hayvan yemi olarak kullanılır.

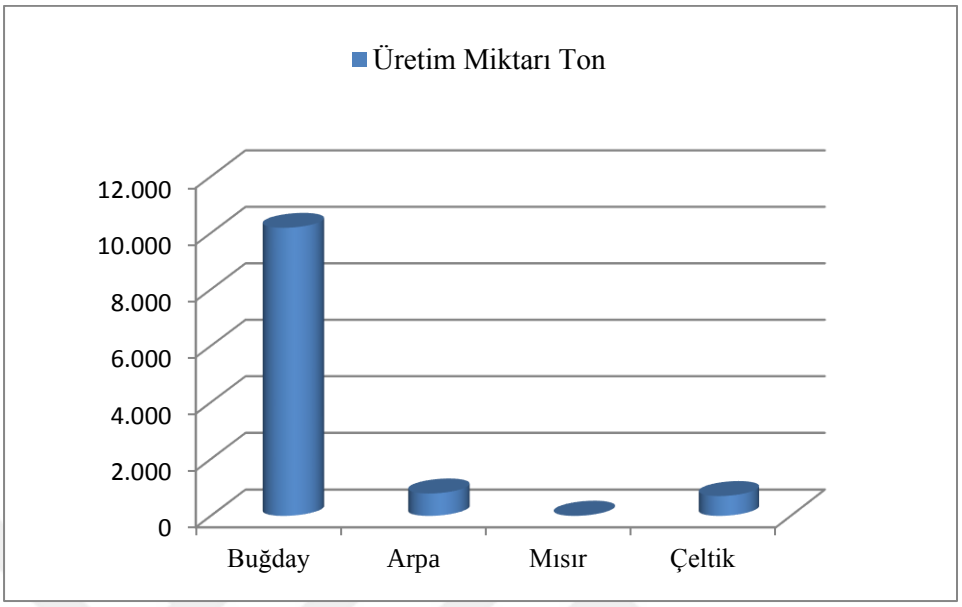

Foto 3. 2: Yüksekova İlçe Merkezinde Bulunan Aspir Yağı Üretim Tesisi.

3.1.3. Tahıl Bitkileri Üretimi

Tarla bitkilerinin önemli bir kısmını oluşturan tahıllar buğday, çavdar, arpa, mısır, yulaf gibi bitkilerdir. Aynı zamanda tahıllar, insanlık tarihinde kültüre alınan ilk tarımsal ürünlerdir. İnsan ve hayvan beslenmesinde çok önemli bir yere sahip olan tahılların bitkisel protein değerleri yüksektir. Bu yönüyle tahıllar, prehistorik devrelerden günümüze kadar insan beslenmesindeki önemini devam ettirmişlerdir. Nitekim " protein oranları buğdayda %10 ila %14, çavdarda %10 ila %12, mısırda %9 ila %10, pirinçte ise %7 ila %8 dolayındadır" (Doğanay, 2007: 93). Tahılların insan besini olarak ne ölçüde tüketildikleri bölgelerin iklimsel özelliklerinin yanında sosyal ve ekonomik olarak gelişmişlik düzeylerine göre değişiklik gösterir. Gelişmekte olan ülkelerde kişi başına günlük protein ihtiyacının büyük bir kısmı tahıllardan sağlanırken, gelişmiş ülkelerde ise protein ihtiyacı daha çok hayvansal ürünlerden sağlanır.

Grafik 3. 1: Hakkari İlinde Üretilen Başlıca Tahılların Üretim Miktarları (Ton-2019)

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Ülkemizde tahıl üretimi oldukça yüksek olup, iklim ve toprak koşullarının elverişli olduğu İç Anadolu Bölgesi'nde yoğunlaşmaktadır. Bu bölge tahıl tarımıyla özdeşleştiğinden dolayı "tahıl ambarı" olarak da anılmaktadır. Ülke genelinde olduğu gibi çalışma sahasında da en çok üretilen tahıl buğdaydır. Grafik 3.1'de de görüldüğü üzere, sahada tahıl üretimi buğday ile karakterize olmaktadır. Buğday tarımı saha genelinde 121.600 dekar alanda yapılır. Sahada buğdayın yanı sıra mısır, arpa ve çeltik de üretilir.

3.1.3.1. Buğday

Buğday insan beslenmesinde ekmek, makarna ve bisküvi yapımında kullanılır. Buğday ununun kaliteli olması ve protein değerinin yüksek olmasından dolayı, gıda endüstrisinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca ekiminin kolay ve nispeten masrafsız olması, uzun yıllar bozulmadan depolanabilmesi gibi nedenlerden dolayı buğday, dünya genelinde en çok üretilen tahıl grubudur. Ayrıca, depolardaki saklama ömrünün uzun olması ürünün piyasalardaki arz talep dengesinde dalgalanmalar olmasını önler.

Buğdayın yetişme dönemi boyunca ihtiyaç duyduğu toplam yağış miktarı, sahanın sıcaklık ve nem koşullarına göre değişiklik göstermektedir. Buharlamanın az ve nemliliğin fazla olduğu bölgelerde toplam yağış isteği 400 mm civarındadır. Sıcaklıkların daha fazla olduğu ve buna bağlı olarak buharlaşma derecesinin yüksek olduğu ılıman bölgelerde yağış isteği 400-600 mm arasında iken, subtropikal bölgelerde ise yağış isteği artar ve 700-1500 mm arasında değişiklik gösterir.

Foto 3. 3: Çukurca'da Bir Buğday Tarlası

Çalışma sahasının yüksek dağlarla çevrili olan ve alçakta kalan yöreleri, soğuk hava akımlarına karşı korunaklıdır. Söz konusu arazi koşullarına sahip buğday tarlalarından yılda 2 kez ürün alınabilmektedir (Foto 3.3). Saha genelinde tarımda geleneksel yöntemlerin kullanıldığına önceki sayfalarda değinmiştik. Özellikle buğday öğütmede halen en ilkel yöntemler kullanılmaktadır (Foto 3.4).

Çalışma sahasında yıllık ortalama yağış miktarının 726-937 mm arasında olması yağışların çoğunlukla kış ve ilkbahar mevsimlerinde görülmesi ve yazların kurak geçmesi buğdayın yağış istekleriyle uyum gösterir. Buğday yaz aylarında başak bağladığı için bu dönemde yağış istemez. Çünkü bu dönemde görülen

yağışların bitki gelişimine bir faydası olmadığı gibi, başakları kırar ve olgunlaşan danelere zarar verir. Buğday; ekildiği dönemde sıcaklıkların minimum 5-8 ^{o}C, yetişme döneminde 28-30 ^{o}C civarında olmalıdır. Sahada buğdayın ekim devresi olan mayıs ayında sıcaklık 11°C ile 15 ^{o}C arasındadır. Sahada yine buğdayın yetişme devresine denk gelen aylarda da ortalama 25 ^{o}C'dir. Dolayısıyla çalışma alanında görülen sıcaklıkların da buğday üretimine uygun olduğu görülmektedir.

Foto 3. 4: Çukurca'da Geleneksel Yöntemlerle Buğday Öğütme.

Buğdayın verimliliği üzerinde iklim koşulları kadar toprak özellikleri de etkilidir. Buğday tarımı bakımından en verimli topraklar inorganik besin maddeleri açısından zengin alüvyal topraklardır. Toprak derinliğinin fazla olması, toprak yapısının yumuşak ve ince taneli olması verimlilik üzerinde etkilidir. Bunun yanında toprağın az eğimli, löslü ve milli olması da verimliliği arttırır. Bu bağlamda çalışma sahasında buğday üretimi için en uygun yer geniş alüvyal toprakların bulunduğu Yüksekova ilçesidir. Nitekim buğday üretiminin 2009 ve 2014 yıllarında en yüksek olduğu merkez Yüksekova'dır (Tablo 3.4).

Tablo 3. 4: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Buğdayın Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton).

İlçe	Yıl	Ekilen Alan (Dekar)	Verim (Kg/Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	2009	30.989	161	4.983
Yüksekova	2009	70.831	154	10.895
Çukurca	2009	3.550	154	546
Şemdinli	2009	20.807	126	2.619
Derecik	2009	-	-	-
	TOPLAM	**126.177**	**595**	**19.043**
Hakkari Merkez	2014	14.000	126	1.760
Yüksekova	2014	69.198	159	11.022
Çukurca	2014	2.599	114	296
Şemdinli	2014	9.204	105	967
Derecik	2014	-	-	-
	TOPLAM	**95.001**	**504**	**14.045**
Hakkari Merkez	2019	15.740	94	254
Yüksekova	2019	94.210	118	1.856
Çukurca	2019	950	82	7.726
Şemdinli	2019	8.000	101	96
Derecik	2019	2.700	94	254
	TOPLAM	**121.600**	**489**	**10.186**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır

Buğdayın ekim alanı, verimliği ve üretim miktarının en fazla olduğu yıl 2009'dur. 2009'da toplam ekim alanı 126.177 dekar, verimi 595 kg/ dekar olup üretim miktarı 19.043 tondur. 2014 yılına bakıldığında; ekim alanı 95.001 dekar, verim 504 kg/dekar, üretim miktarı 14.045 tona düştüğü görülmektedir (Tablo 3.4). 2009 yılına göre ekim alanı 31.176 dekar azalmış, üretim miktarı da 4.998 ton azalmıştır. Bu azalmanın temel nedeni toprakların dinlenmeye bırakılmasıdır. 2019 yılında ekim alanı 121.600 dekar ile arttığı halde verimin ve üretim miktarının düşük olduğu görülür. 2019 yılında görülen yüksek yağışlar verimin düşmesinde etkili olmuştur. Nitekim 2019 yılında sahanın yıllık yağış ortalaması 814.4 mm'dir. 2019 yılı verilerinde dikkat çeken bir diğer nokta da Şemdinli ilçesinin üretim miktarında yaşanan ciddi düşüştür. Ancak bu düşmenin temel sebebi; daha önce Şemdinli'ye bağlı bir belde olan Derecik'in, 2018 yılında ilçe olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum aynı şekilde diğer tarımsal ürün istatistiklerine de yansımıştır.

Saha genelinde buğday üretimin en verimli şekilde yapıldığı yer Hakkari merkezdir. Bunun yanında üretim miktarının en çok yapıldığı yer ekim alanının daha geniş olmasına bağlı olarak Yüksekova'dır. Yüksekova'da buğday tarımı, tarımsal verimlilik açısından önemli topraklar olan alüvyal topraklarda yapılmasına rağmen verimliliğin Hakkari merkeze göre daha düşük olduğu görülür. Hakkari merkezde tarımsal değeri daha düşük topraklarda yapılan buğday tarımının daha verimli olarak yapılması, burada hüküm süren sıcaklık koşullarının Yüksekova'ya göre daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Hakkari merkezde yıllık sıcaklık ortalaması 10,2 ^{o}C iken Yüksekova'da 6,8 ^{o}C'dir. Buna bağlı olarak Yüksekova'da üretim devresine denk gelen mayıs ve haziran aylarında görülen don olayları verimi düşmesinde etkin rol oynar. İlçede mayıs ayı donlu günler ortalaması 1,8 gün iken Haziran ayında 0,09'dur.

Buğday üretim miktarının çok olduğu Yüksekova'da 2009'da 10.895, 2014'te 11.022, 2019 yılında da 1.856 ton buğday üretilmiştir. Hakkari merkez, sahada buğday üretiminde öne çıkan ikinci yer olup burada 2009'da 4.983, 2014 1.760, 2019'da ise 254 ton buğday üretilmiştir.

3.1.3.2. Arpa

Araştırma alanında ekim alanı ve üretim miktarı en fazla olan ikinci tahıl arpadır. Arpanın yetişme şartları buğdaya çok benzer. Ancak arpanın iklim ve toprak istekleri buğdaya göre daha az, yetişme süresi de daha kısadır. Sıcaklığın 0 ^{o}C altına indiği ve toprak örtüsünün daha az verimli olduğu yörelerde de kolaylıkla yetişebilmektedir. Arpa çoğunlukla hayvan beslenmesinde kullanılmakta olup, besi hayvancılığı bakımından önem taşır. Aynı zamanda bira ve arpa şehriyesi olarak insan tüketiminde yer alır. Arpa hemen hemen her toprak çeşidinde yetişebilmekle beraber biralık arpaların kısmen daha verimli topraklarda yetiştirilmesi gerekir.

Tablo 3. 5: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Arpanın Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton).

Yıl	**Ekilen Alan (Dekar)**	**Verim (Kg/Dekar)**	**Üretim Miktarı (Ton)**
2004	3.860	171	655
2009	4.868	476	793
2014	430	320	66
2019	10.151	374	790

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Tablo 5'te verilen yıllarda arpa üretiminde dalgalanmaların yaşandığı görülür. Ekim alanı 2009 yılında 4.868 dekar iken 2014'te ciddi bir düşüşle 430 dekara düşmüş ve 2019'da da 10.151 dekara yükselmiştir (Tablo 3.5). Sahada arpa üretiminin yıllara göre değişiklik göstermesinin temel nedeni ilçelerdeki üretim miktarının sistemli bir şekilde kayıt altına alınamamasından kaynaklanır. Nitekim 2004 yılı verilerinde Yüksekova ve Şemdinli, 2009'da Yüksekova, 2014'te Yüksekova ve Çukurca, 2019'da da yine Çukurca'ya ait veriler tespit edilemediğinden dolayı eklenmemiştir. İlçe Tarım ve Orman Müdürlükleriyle yapılan görüşmelerde, bunun müdürlüklerdeki personel ve araç yetersizliğinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra sahada toprakların nadasa bırakılması da üretimin dalgalanması üzerinde etkilidir.

Çalışma alanında arpa üretiminin en çok yapıldığı ilçe Yüksekova'dır. Sahada aynı zamanda hayvancılık faaliyetlerinin en çok geliştiği ilçe olan Yüksekova'da, özellikle besi hayvancılığı alanında arpaya olan talebin fazla olmasından dolayı ilçe arpa üretiminde öne çıkmaktadır. 2019 yılı verilerine göre ilçede 9.854 dekar alanda ekilen arpanın verimi 78 kg/ dekar olup toplam üretim miktarı 766 tondur. Sahada arpa üretiminin en çok yapıldığı ikinci merkez Şemdinli'dir. İlçede 175 dekar alanda ekimi yapılan arpadan 13 ton üretilmiştir. Bununla beraber Derecik'te 8 ve Hakkari merkezde 3 ton arpa üretilmiştir.

3.1.3.3. Mısır

Çalışma alanında üretimi en çok yapılan üçüncü ürün mısırdır. Mısır, dünya genelinde de çeltik ve buğdaydan sonra en çok üretilen tahıldır. Aynı zamanda diğer tahıllara göre kullanım alanı en geniş olan tahıldır. Afrika ve Asya ülkelerinde daha çok insan beslenmesinde kullanılan mısır, Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinde hayvan yemi olarak özellikle domuz ve kümes hayvancığında kullanılmaktadır.

Mısır yağı ve mısır unu insan beslenmesinde önemli bir yere sahiptir. Mısır unu ekmek, pasta ve çorba yapımında kullanılır. Ancak mısır ekmeğinin sindiriminin zor olması ve hamuruna kolay şekil verilememesi gibi nedenlerden dolayı çok tercih edilmemektedir. "Bitkisinin kağıt selüloz endüstrisinde tüketilmesi, mısırözü yağı adıyla bilinen sıvı bitkisel yağın imalinde, nişasta üretiminde ve ispirto endüstrisinde alanlarında tüketilir. Özellikle yağı hem yemeklik olarak hem de çeşitli kremlerin yapımında kullanılmaktadır" (Doğanay, 2007:129). Mısır aynı zamanda taze olarak tüketilebilen tek tahıldır.

Yeterli besin maddesine sahip her toprak grubunda yetiştirilebilen mısırın, toprak isteği çok fazla olmamakla beraber, toprağın havalanabilmesi, derin olması ve yeterli nemliliğe sahip olması verimliliği etkiler. Mısır diğer tahıllardan farklı olarak sıcak iklim bölgelerinde yetiştiğinden dolayı yağış ve sıcaklık isteği fazladır. Mısır üretimi için en iyi yağış koşulları, yıllık yağış ortalamasının 800-1.000 mm arasında olduğu bölgelerdir. Özellikle olgunlaşma döneminde yaz yağışlarına ihtiyaç duyar. Çimlenme döneminde optimum sıcaklık isteği 16-18 ^{o}C civarındayken, olgunlaşma döneminde ise sıcaklıkların 30 ^{o}C'nin üstünde olması gerekmektedir. Ancak bu sıcaklık koşullarının yeterli olduğu bölgede sulama yoluyla da mısır üretimi yapılabilir. Çalışma alanında yapılan mısır tarımı büyük ölçüde sulamaya bağlıdır. Zira çalışma sahada yaz mevsiminde görülen yağış ortalaması %4 ile %2 arasında olup, mısır üretimi için yetersizdir.

Tablo 3. 6: Hakkari İlinde Mısırın Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (2019/Ton).

İlçe	Ekilen Alan (Dekar)	Verim (Kg/Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	22	45	1
Yüksekova	12	83	1
Çukurca	22	45	1
Şemdinli	38	53	2
Derecik	34	59	2
TOPLAM	**128**	**285**	**7**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman müdürlüğü.

Çalışma alanında 128 dekar alana ekilen mısırın verimliliği 285 kg/Dekar, üretim miktarı da 7 tondur. Sahada genel itibariyle görülen sıcaklık değerleri mısır tarımı için yetersiz olup, en yüksek sıcaklık ortalamasına sahip Şemdinli'de (12,1 ^{o}C) daha verimli olarak yetiştirilebilmektedir. Bu sıcaklık koşulları mısır tarımına nispeten imkân sağlar. Mısırın ekim alanının en az olduğu yer 12 dekarla Yüksekova iken, 38 dekarla ekim alanı en geniş olduğu ilçe Şemdinli'dir. Sahada en yüksek üretim miktarı 2'şer tonla Şemdinli ve Derecik'te görülür (Tablo 3.6).

3.1.3.4. Çeltik

Çeltik, dünya nüfusunun beslenmesinde önemli bir rol oynar. Çeltik sıcaklık ve yağış isteği çok fazla olan bir üründür. Bundan dolayı en iyi yetişme bölgesi ortalama sıcaklıkların minimum 18-20 ^{0}C olduğu bölgelerdir. Çeltik bitkisinin olgunlaşma dönemi boyunca yağış isteği çok fazladır. Sıcaklık koşulların yeterli olması kaidesiyle, yağış miktarının az olduğu nemli bölgelerde de sulama yoluyla üretimi yapılabilmektedir. Çeltiğin toprak istekleri çok fazla olmamakla beraber birtakım hassasiyetler arar. "Besin maddelerince zengin veya yapay gübrelemeyle zenginleştirilmiş olan milli alüvyal topraklar, en uygun çeltik tarımı toprakları olarak kabul edilir. Toprakların hafif killi, kumlu ve kireçli olması gerekir; ancak kum, kil veya kireç oranı yüksek topraklar bu ürünün tarımına uygun düşmezler" (Doğanay,

2007:120).

Foto 3. 5: Çukurca'da Bir Çeltik Tarlası

Kaynak: Ömer Şahin

Çeltik tarımının sulama yoluyla yapıldığı toprakların az eğimli olması çok önemlidir. Çünkü çeltik bitkisi belli bir yüksekliğe kadar su altında kalmadır (Foto 3.5).

Tablo 3. 7: Çukurca İlçesinde Seçilmiş Yıllarda Çeltiğin Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton).

Yıl	Ekilen Alan (Dekar)	Verim (Kg/Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
2004	1.640	286	469
2009	1.900	286	543
2014	1.500	403	604
2019	2.000	450	700

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Çalışma alanında mikro klima şartlarının etkili olduğu Şemdinli, Derecik ve Çukurca'da çeltik tarımı yapılabilmektedir. Sahada çeltik üretiminin en çok yapıldığı yer Çukurca'dır. Çeltik tarımı ilçe merkezinde bulunan verimli arazilerin yanı sıra,

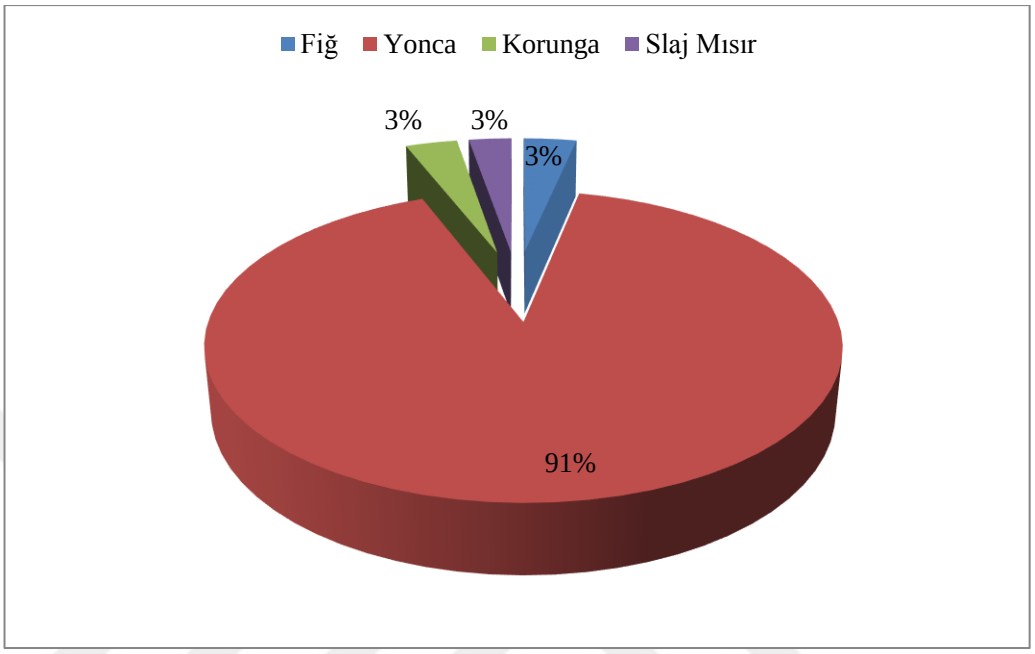
Narlı ve Gündeş köyleri gibi vadi tabanında bulunan nispeten nemli yerlerde yoğunlaşmıştır. İlçedeki çeltik üretimi giderek artış göstermektedir. 2004 yılında 469, 2009'da 543, 2014'te 604 ton olan çeltik üretimi 2019'da da önemli bir artışla 700 ton olmuştur (Tablo 3.7). Ekim alanı 2019 yılında 500 dekar artarak 2.000 dekara ulaşmıştır. Sahada çeltik tarımının en çok yapıldığı ikinci yer Şemdinli'dir. İlçede 500 dekar alana ekilen çeltikten 119 ton üretim yapılmaktadır.

3.1.4. Yem Bitkileri Üretimi

Çalışma sahasında en çok üretilen ve gayri safi üretim değerlerine göre birinci sırada yer alan tarım ürünleri yem bitkileridir. Yem bitkileri hayvancılıkta verimi etkileyen en önemli faktördür. "Besleme değeri, özellikle protein oranı yüksek yemlerle beslenen hayvanlar daha kaliteli ürün verecekleri için hem insan sağlığı hem de ülke ekonomisi için büyük önem arz etmektedir" (Budak, 2017: 28). Çalışma sahasında mineral ve vitamin bakımından oldukça zengin olan yonca, hayvan beslenmesinin temelini oluşturur. Yonca yaklaşık olarak %15-18 oranında protein içerir. Yoncanın et ve süt verimini arttırması, büyükbaş, küçükbaş ve kümes hayvanları tarafından tüketilebilir olmasıyla besi hayvancığı açısından önem taşır. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanların beslenmesinde hem yeşili hem de kurusu kullanılırken, kümes hayvancılığında yeşili kullanılır.

Grafik 3.2'de görüldüğü gibi çalışma alanında yem bitkileri üretiminde en yüksek paya sahip ürün yonca olup, toplam üretimin %91'ne sahiptir. Sahada üretilen diğer yem bitkileri olan fiğ, korunga ve slaj mısırının üretimi eşit olup, toplam üretim içerisinde %3'erlik paya sahiptirler.

Grafik 3. 2: Hakkari İlinde Üretilen Yem Bitkilerinin Oransal Dağılışı (2019)

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Araştırma alanında yem bitkileri üretimi sahada yapılan hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak gelişmiştir. Bununla beraber yem bitkilerinin üretiminin zahmetsiz olması, nispeten ekonomik olması, iklim ve toprak isteklerinin fazla olmaması gibi nedenler de üretimin gelişmesinde etkili olmuştur.

Tablo 3. 8: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Yetiştirilen Yem Bitkilerinin Üretim Miktarları (Ton)

Ürün	2004	2009	2014	2019
Fiğ	189	1.000	1.350	5.861
Yonca	21.734	41.650	118.600	159.711
Korunga	634	1.400	2.809	5.724
Slajı Mısır	-	1.985	12.840	4.740
TOPLAM	**22.557**	**46.035**	**135.599**	**176.036**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Çalışma alanında en önemli yem bitkisi olan yoncanın üretimi 2004-2019 yılları arasında artarak devam etmiştir. 2004 yılında 21.734 ton üretilirken, 2019'da bu değer 137.977 ton artmış ve 159.711 tona ulaşmıştır. Sahada yoncadan sonra en çok üretilen yem bitkisi fiğdir. Fiğin tamamına yakını yeşil ot olarak tüketilir. Sahada

fiğ üretimi de 2004-2019 yılları arasında artmıştır. 2004 yılında 189, 2009'da 1.000, 2014'te 1.350, 2019'da da 5.861 ton fiğ üretimi yapılmıştır. Fiğ üretimi sırasıyla en çok Yüksekova, Şemdinli ve Hakkari merkezde yapılmaktadır. 2019 yılı verilerine göre Yüksekova'da 5.799, Şemdinli'de 38, Hakkari merkezde 24 ton fiğ üretilmiştir (Tablo 3.8).

3.1.4.1. Yonca

Yonca tarımı eğim ve toprak özellikleri bakımından elverişli olan vadi tabanlarındaki düz ve düze yakın arazilerde yapılmaktadır. Yetişme devresinde su ihtiyacı fazla olan yonca, yaz dönemi boyunca yapay sulama yapılarak üretilmektedir. Ortalama sıcaklıkların yüksek olduğu Şemdinli, Derecik ve Çukurca'da yoncadan yılda iki ürün alınabilmektedir. Çalışma alanında yonca en çok Yüksekova'da üretilmektedir. Hayvancılık faaliyetlerinin yanında, ilçede geniş bir alan kaplayan tarımsal verimi yüksek alüvyal topraklar, yonca üretiminin gelişmesinde etki olan unsurlardan arasındadır.

Tablo 3. 9: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Yetiştirilen Yoncanın (Yeşil Ot) Üretim Miktarları (Ton)

İlçe	Yıl	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	2009	43.000	-
Yüksekova	2009	115.000	16.000
Çukurca	2009	2.800	0
Şemdinli	2009	28.500	25.650
Derecik	2009		
	TOPLAM	**189.300**	**41.650**
Hakkari Merkez	2014	38.938	38.500
Yüksekova	2014	83.439	60.000
Çukurca	2014	3.338	3.000
Şemdinli	2014	21.138	17.100
Derecik	2014		
	TOPLAM	**146.853**	**118.600**
Hakkari Merkez	2019	35.000	31.496
Yüksekova	2019	99.300	89.361
Çukurca	2019	6.550	5.238
Şemdinli	2019	22.000	20.018
Derecik	2019	17.000	13.598
	TOPLAM	**179.850**	**159.711**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Tablo 3.9'a göre sahada yonca üretimi artma eğilimindedir. 2009 yılında 41.650 ton olan yonca üretimi, 2014'te 118.600 ve 2019'da 159.711 tona ulaşarak önemli bir artış sağlamıştır. Sahada 2009 yılı üretiminin düşük olmasında sahada yapılan üretimle ilgili verilerin eksiliği etkili olmuştur. Ancak 2009 yılında üretimin genel olarak 2014 ve 2019 yıllarına göre oldukça düşük olduğu söylenebilir. Sahada yonca üretiminin en çok yapıldığı Yüksekova'da ekim alanı 2014-2019 yılları arasında 15.861 dekar artmıştır. İlçede 2009 yılında 16.000, 2014'te 60.000, 2019'da ise 89.361 ton yonca üretilmiştir.

3.1.4.2. Korunga

Tablo 3. 10: Seçilmiş Yıllarda Korunganın (Yeşil Ot) Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton).

İlçe	Yıl	Ekilen Alan (Dekar)	Verim (Kg/Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	2009	7.100	0	0
Yüksekova	2009	1.000	0	500
Çukurca	2009	70	0	0
Şemdinli	2009	1.500	0	900
Derecik	2009	-	-	-
	TOPLAM	**9.670**	**0**	**1.400**
Hakkari Merkez	2014	3.000	600	1.800
Yüksekova	2014	1.072	590	632
Çukurca	2014	-	-	-
Şemdinli	2014	750	503	377
Derecik	2014	-	-	-
	TOPLAM	**4.822**	**1.693**	**2.809**
Hakkari Merkez	2019	2.120	450	953
Yüksekova	2019	10.300	400	4.119
Çukurca	2019	10	400	4
Şemdinli	2019	550	451	248
Derecik	2019	1.000	400	400
	TOPLAM	**13.980**	**2.101**	**5.724**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma alanında öne çıkan diğer bir yem bitkisi de korungadır. Sahada 2009 yılında korunga ekim alanı 9.670 dekar, üretim miktarı da 1.400 ton iken; 2019'da ekim alanı 13.980 dekar, üretim miktarı 5.724 tona ulaşmıştır. Sahada korunga üretimi en çok Yüksekova ilçesinde yapılmaktadır. İlçede 2009'da 500 ton olan üretim miktarı, 2019'da önemli bir artışla 4.119 tona yükselmiştir (Tablo 3.10).

3.1.4.3. Silaj Mısır

Tablo 3. 11: Seçilmiş Yıllarda Silaj Mısırın Ekiliş (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton).

İlçe	Yıl	Ekilen Alan (Dekar)	Verim (Kg/Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	2009	45	3.000	135
Yüksekova	2009	550	3.000	1.650
Çukurca	2009	-	-	-
Şemdinli	2009	100	2.000	200
Derecik	2009	-	-	-
	TOPLAM	**695**	**8.000**	**1.985**
Hakkari Merkez	2014	5.000	2.500	12.500
Yüksekova	2014	210	524	110
Çukurca	2014	-	-	-
Şemdinli	2014	115	2.000	230
Derecik	2014	-	-	-
	TOPLAM	**5.325**	**5.024**	**12.840**
Hakkari Merkez	2019	1.550	2.000	3.100
Yüksekova	2019	750	2.000	1.500
Çukurca	2019	-	-	-
Şemdinli	2019	70	2.000	140
Derecik	2019	-	-	-
	TOPLAM	**2.370**	**6.000**	**4.740**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Mısır silajı sahada üretimi en az olan yem bitkisidir. 2009 yılında 695 dekar alana ekilen slaj mısırından 1.985 ton üretilmiştir. Silaj mısırı en çok 2014 yılında üretilmiştir. 2014'te ekim alanı 5.325 dekara, üretim miktarı da 12.840 tona yükselmiştir (Tablo 3.11). Sahada slaj mısırının en çok üretildiği yer Hakkari Merkez ve Yüksekova'dır.

3.1.4.4. Fiğ (Yeşil Ot)

Çalışma sahasında Macar fiği, adi fiğ, Macar fiğ tohumu, adi fiğ tohumu çeşitleri üretilmektedir. "Ülkemizde yapılan hayvancılığın en önemli sorunlarından biri olan kaliteli kaba yem açığını kapatmada, yeşil ve kuru otu ile katkı sağlayan Macar fiği, aynı zamanda yeşil gübre bitkisi olarak ta önem arz etmektedir. Ayrıca, tane verimi için hasat edilen bitkilerden arta kalan samanı da iyi bir hayvan yemidir" (Budak, 2017: 29). Fiğ aynı zamanda çalışma sahasının sıcaklık ve yağış özelliklerine çok uyumludur. Düşük sıcaklıklara ve yaz kuraklığına karşı dirençli olan fiğin sahada üretimi verimli bir şekilde yapılabilmektedir. Nitekim 2013 yılında Hakkari merkezde 3.600 dekar alan ekilen fiğden, 3.600 ton ürün elde edilmiştir.

Tablo 3. 12: Seçilmiş Yıllarda Fiğ (Yeşil Ot), Adi Fiğ ve Macar Fiğinin Ekiliş (Dekar) ve Üretim (Ton) Miktarları.

İlçe	Yıl	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	2009	100	24
Yüksekova	2009	14.500	5.799
Çukurca	2009	-	-
Şemdinli	2009	150	38
Derecik	2009	-	-
	TOPLAM	**14.750**	**5.861**
Hakkari Merkez	2013	3.600	3.600
Yüksekova	2013	2.446	717
Çukurca	2013	60	42
Şemdinli	2013	362	182
Derecik	2013	-	-
	TOPLAM	**6.468**	**4.541**
Hakkari Merkez	2019	-	-
Yüksekova	2019	2.400	600
Çukurca	2019	-	-
Şemdinli	2019	500	400
Derecik	2019	-	-
	TOPLAM	**2.900**	**1.000**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

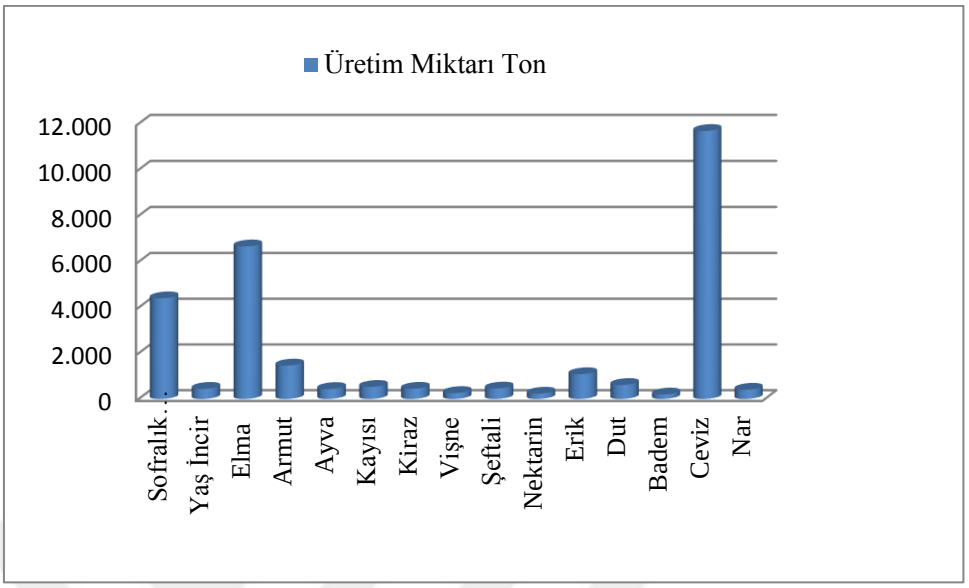
Çalışma sahasında fiğ üretiminin 2009-2019 yılları arasında giderek düştüğü görülmektedir. Sahada yem bitkisi olarak daha besleyici olan yonca tercih edildiğinden dolayı fiğ üretimi giderek düşmektedir. Fiğ üretiminin düştüğü yıllarda yoncanın ekim alanın genişlediği ve üretim miktarının da buna paralel olarak arttığı görülmektedir. İlde fiğ yerine yoncanın tercih edilmesinin diğer bir nedeni de fiğ bir yıllık bir bitkiyken yoncanın daha uzun ömürlü olması ve ekildiği tarlada yaklaşık dört yıl yaşabilmesidir.

Çalışma alanında 2009 yılında 14.750 dekar alana ekilen fiğden 5.861 ton ürün elde edilmişken, 2013'te 6.468 dekardan 4.541 ton ürün elde edilmiştir (Tablo 3.12). 2019 yılında ise hem ekim alanı hem de üretim miktarında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. 2019'da ekim alanı 2.900 dekara ve üretim miktarı da 1.000 tona gerilemiştir.

3.1.5. Meyve Üretimi

Meyveler, içerdikleri vitaminlerle dengeli beslenmede önemli bir yere sahiptir. Çalışma sahasında yürütülen tarımsal faaliyetler, sahanın fiziki coğrafya koşullarının denetiminde gelişmiştir. Sahada tarımsal ürün çeşitliliğini belirleyen en önemli fiziki unsur yeryüzü şekillerinin dağılışı ve iklim özellikleridir. İlde bir taraftan sert karasal iklim şartları yaşanırken bir taraftan da yeryüzü şekillerine bağlı olarak belli yerlerde mikro klima koşulları etkili olur. Bu durum sahada farklı sıcaklık ve yağış isteklerine sahip birçok tarım ürünün yetiştirilmesine imkân tanımaktadır.

Grafik 3. 3: Hakkari İlinde Üretilen Bazı Meyvelerin Üretim Miktarları (Ton-2019)

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğünden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Sahada ceviz, elma, incir, elma (golden, starking, Amasya), armut, ayva, kayısı, kiraz, vişne, nar, şeftali, nektarin, erik, badem, Antep fıstığı ve Trabzon hurması yetişmektedir. Üretim miktarı en çok olan ürünler sırasıyla ceviz, elma ve sofralık üzümdür (Grafik 3.3). Çalışma sahasında 2017 yılında Tarım ve Orman Müdürlüğü tarafından yürütülen "Meyveciliği Geliştirme Projesi" kapsamında 20.000 aşılı Fernor ve Fernette ceviz fidanı ve 1.150 aşılı asma fidanı çiftçilere dağıtılarak sahada öne çıkan ürünlerin üretimi desteklenmiştir.

3.1.5.1. Ceviz

Ceviz meyvesi besleyici olması nedeniyle insan besini olarak önem taşır. "Ceviz %68 ila %75 oranında yağ, %15 ila %20 oranında protein ve %5 ila %10 arasında karbonhidrat içerir. Başka bir ifadeyle yetişkin bir insan günde 1 kg. kuru ceviz içi tüketse, günlük diyetinde gerek duyulan protein, karbonhidrat, yağ ve kalori birikimini sağlamış olur" (Doğanay, 2007: 297). Dolayısıyla ceviz sağlıklı ve dengeli beslenme açısından büyük bir öneme sahiptir. Ceviz içi kuru veya yaş olarak tüketilir. Bunun yanı sıra pestil sucuğu, pasta ve reçel yapımında kullanılır. Ayrıca cevizin yeşil kabuğu dokumacılık alanında doğal boya olarak kullanılırken, ceviz

kerestesi de kolay cilalanabilmesine bağlı olarak mobilyacılıkta çok tercih edilmektedir. Ceviz kabuğu dokuma ipine yeşil rengini verir. Çalışma sahasında oldukça gelişmiş olan kilim dokumada en çok tercih edilen yün iplikler, doğal yollarla renk verilen ipliklerdir. Çünkü bitkisel boyalı ipliklerle dokunan ürünlerin piyasa değeri de oldukça yüksektir.

Cevizin sıcaklık, yağış ve toprak istekleri fazla değildir. Bununla beraber vejetasyon devresinde yaşanan çok şiddetli donlar, meyve verimini düşürür. Ceviz olgunlaşma döneminde (eylül-ekim) yağış istemez. Bu dönemde görülen yağış ve şiddetli rüzgarlar olgunlaşmış meyveye zarar verir. Cevizin toprak istekleri fazla olmamakla beraber humusça zengin ve hafif eğimli topraklarda daha iyi geliştiği bilinmektedir. Çalışma sahasında yem bitkileri ve buğdaydan sonra en çok üretilen üründür.

Tablo 3. 13: Seçilmiş Yıllarda Cevizin Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim Miktarları (Ton).

İlçe	Yıl	**Meyve Veren Yaşta Ağaç Sayısı**	**Meyve Vermeyen Yaşta Ağaç Ağaç Sayısı**	**Toplu Meyveliklerin Alanı (Dekar)**	**Verim (Kg/Dekar)**	**Üretim Miktarı (Ton)**
Hakkari Merkez	2009	40.000	11.050	1.950	60	2.400
Yüksekova	2009	103.500	4.600	8.500	82	8.538
Çukurca	2009	15.200	1.625	0	100	1.520
Şemdinli	2009	34.100	11.400	1.570	30	1.023
Derecik	2009					
	TOPLAM	**192.800**	**28.675**	**12.020**	**272**	**13.481**
Hakkari Merkez	2014	48.750	18.900	2.170	61	2.953
Yüksekova	2014	80.500	2.750	6.000	40	3.260
Çukurca	2014	16.500	2.300	0	20	330
Şemdinli	2014	51.600	9.400	1.641	49	2.537
Derecik	2014					
	TOPLAM	**197.350**	**33.350**	**9.811**	**170**	**9.080**
Hakkari Merkez	2019	295.500	83.500	16.000	24	7.205
Yüksekova	2019	78.000	48.000	4.170	23	1.775
Çukurca	2019	34.000	24.500	1.875	22	746
Şemdinli	2019	55.000	38.000	2.850	21	1.163
Derecik	2019	39.000	18.000	2.355	20	793
	TOPLAM	**501.500**	**212.000**	**27.250**	**110**	**11.682**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında en çok üretilen meyve cevizdir. Üretim miktarı bakımından Yüksekova ve Hakkari merkez öne çıksa da, ortalama sıcaklıkların daha yüksek olduğu Şemdinli ve Çukurca yörelerinde yetiştirilen cevizlerin kalitesi daha iyidir. Özellikle Şemdinli'de üretilen cevizin tanelerinin daha büyük ve kabuklarının daha ince olması sebebiyle piyasa değeri daha yüksektir. Sahada 2009'da 13.481, 2014'te 9.080, 2019'da 11.682 ton ceviz üretilmiştir (Tablo 3.13).

3.1.5.2. Elma

Çalışma alanında üretim miktarı en fazla olan ikinci meyve elmadır. Sahada elma üretimi Yüksekova ve Hakkari merkezde yoğunlaşmıştır. Genel itibariyle diğer tarımsal ürünlerde olduğu gibi elma üretiminde yıllar arasında dalgalanmalar yaşandığı görülür. Sahada yıllara göre farklılık gösteren sıcaklık ve yağış koşulları kimi zaman üretimi olumlu etkilerken kimi zaman da olumsuz etkilemektedir. Bunun yanında zirai mücadele, gübreleme ve makine kullanımı da tarımsal verim ve dolayısıyla üretim miktarı üzerinde belirleyicidir.

Tablo 3. 14: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlindeki Elma (Golden, Starking, Amasya ve Diğer) Üretim Miktarları (Ton)

Elma Türü	2004	2009	2014	2019
Elma (Golden)	2.730	3.543	2.023	1.195
Elma (Amasya)	572	1.110	803	828
Elma (Starking)	1.350	1.845	946	1.943
Diğer Elmalar	1.737	2.374	1.808	2.216
TOPLAM	**6.389**	**8.872**	**5.580**	**6.182**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

Çalışma sahasında en çok üretilen elma çeşidi golden elması olmakla beraber farklı elma çeşitlerinin de üretimi yapılmaktadır. Elma üretiminin en çok yapıldığı yıl 2009 olup, toplamda 8.872 ton üretim yapılmıştır. Üretimin en düşük olduğu yıl ise 2014'tür ve bu yılda elma üretimi 5.580 tona düşmüştür (Tablo 3.14).

Tablo 3. 15: Seçilmiş Yıllarda Elmanın (Starking) Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları.

İlçe	Yıl	Meyve Veren Yaşta Ağaç Sayısı	Meyve Vermeyen Yaşta Ağaç Sayısı	Toplu Meyvelikleri n Alanı (Dekar)	Verim (Kg/Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	2009	4.300	3.300	300	42	181
Yüksekova	2009	26.100	43.400	2.700	58	1.514
Çukurca	2009	-	-	-	-	-
Şemdinli	2009	3.000	4.000	140	50	150
Derecik	2009	-	-	-	-	-
	TOPLAM	**33.400**	**50.700**	**3.140**	**150**	**1.845**
Hakkari Merkez	2014	5.300	4.030	329	30	159
Yüksekova	2014	22.500	31.900	2.100	30	675
Çukurca	2014	-	-	-	-	-
Şemdinli	2014	3.200	3.100	157	35	112
Derecik	2014	-	-	-	-	-
	TOPLAM	**31.000**	**39.030**	**2.586**	**95**	**946**
Hakkari Merkez	2019	20.400	15.550	1.220	18	367
Yüksekova	2019	33.007	27.648	2.550	20	660
Çukurca	2019	8.640	13.100	15	18	156
Şemdinli	2019	24.970	19.100	700	19	474
Derecik	2019	16.800	13.000	500	17	286
	TOPLAM	**103.817**	**88.398**	**4.985**	**92**	**1.943**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Yüksekova ağaç sayısı ve üretim miktarı bakımından birinci sıradadır. Şemdinli'de 2014 yılında 112 ton elma üretimi, 2019 yılında 362 ton artarak 474 tona yükselmiştir (Tablo 3.15). Çukurca, sahada elma tarımının en az yapıldığı ilçedir. 2009 yılında sahada ağaç sayısı toplam 33.400 olup, üretim miktarı da 1.845 tondur. 2019 yılında elma ağacı sayısı 103.817'ye yükselmiş olup, üretim miktarı da 1.943'e yükselmiştir. Sahada ağaç sayısına göre üretim miktarının az olduğu görülür. Bunun temel nedeni çiftçilerin zirai hastalıklara karşı bilinçsiz olması ve genel olarak zirai mücadelenin yetersiz olmasıdır.

3.1.5.3. Üzüm

Üzümün sıcaklık isteği fazlayken nem ve yağış isteği daha azdır. Üzüm tarımının verimli bir şekilde yapılabilmesi için; sürgün bağlama, çiçek açma ve meyve olgunlaştırma süreçlerinden oluşan vejetasyon devresi boyunca toprak sıcaklığının 10 ºC'nin altına inmemesi gerekir. Ayrıca günlük sıcaklık ortalamasının da 18 ºC'nin üstünde olması gerekmektedir. Üzümün nem isteği diğer meyvelere göre az olduğundan yıllık ortalama yağışın 400-500 mm olduğu yarı kurak bölgelerde bile yetiştirilebilmektedir. Yaz mevsiminde görülen yağışlar üzüm üretimini olumsuz etkiler. Bu mevsimde düşen yağışlar üzümde küllenme hastalığına neden olur.

Tablo 3. 16: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlindeki Sofralık Üzüm (Çekirdekli/Çekirdeksiz) ve Kurutmalık Üzüm (Çekirdekli) Üretim Miktarları (Ton)

Ürün	2004	2009	2014	2019
Sofralık Üzüm (Çekirdekli)	210	5.793	7.110	4.400
Sofralık Üzüm (Çekirdesiz)	4	6	4	2
Kurutmalık Üzüm (Çekirdekli)	40	36	38	137
TOPLAM	**254**	**5.835**	**7.152**	**4.539**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Sahada tarımı en çok gelişmiş üzüm çeşidi sofralık çekirdekli üzüm, 2004 yılında 210 ton üretilirken, 2014'te önemli bir artışla 7.110 tona yükselmiştir. Kurutmalık çekirdekli üzüm üretim miktarları 2004'te 40 ton iken,, 2014'te 38, 2019'da 137 ton olmuştur. Buna karşılık 2019 yılına gelindiğinde 99 ton artarak 137 tona ulaşmıştır (Tablo 3.16).

Tablo 3. 17: Seçilmiş Yıllarda Sofralık Çekirdekli Üzümün Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları.

İlçe	Yıl	**Toplu Meyveliklerin Alanı (Dekar)**	**Verim (Kg/Dekar)**	**Üretim Miktarı (Ton)**
Hakkari Merkez	2009	235	970	228
Yüksekova	2009	30	1.100	33
Çukurca	2009	475	909	432
Şemdinli	2009	5.400	944	5.100
Derecik	2009	-	-	-
	TOPLAM	**6.140**	**3.923**	**5.793**
Hakkari Merkez	2014	292	699	204
Yüksekova	2014	32	1.063	34
Çukurca	2014	500	1.100	550
Şemdinli	2014	5.450	1.160	6.322
Derecik	2014	-	-	-
	TOPLAM	**6.274**	**4.022**	**7.110**
Hakkari Merkez	2019	350	651	228
Yüksekova	2019	40	575	23
Çukurca	2019	400	695	278
Şemdinli	2019	3.000	712	2.135
Derecik	2019	2.500	694	1.736
	TOPLAM	**6.290**	**3.327**	**4.400**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Sahada sofralık çekirdekli üzüm tarımı ortalama sıcaklıkların yüksek olmasına (12,1 ºC) bağlı olarak en çok Şemdinli'de gelişmiştir. İlçede 2009 yılında 5.100, 2014'te 6.322 ton üretilirken, 2019'da önemli bir düşüşle 2.135 tona düşmüştür (Tablo 17). Aynı şekilde Çukurca'da 2014'te 550 ton olan üretimin 2019 yılında 278 tona inmiştir. 2019 yılında sofralık çekirdekli üzümün üretim miktarları düşerken, yukarıda da değinildiği gibi kurutmalık çekirdekli üzümün üretim miktarı artmıştır (Tablo 3.17).

3.1.5.4. İncir

İncir çalışma alanında öne çıkan meyvelerden biridir. İncirin sıcaklık isteği fazla olup, yetişme devresi olan mayıs-ekim ayları boyunca sıcaklıkların 25-30 ºC

arasında olması gerekir. İlkbahar ve sonbahar aylarında sıcaklıkların 0 ºC'nin altına düşmesinden olumsuz etkilenir. Bu mevsimlerde yaşanan donlar ürün kayıplarına yol açmak suretiyle, üreticinin ekonomik zarara uğramasına neden olur. İncir tarımı açısından toplam yıllık yağış miktarından ziyade yağışın aylara göre dağılışı daha önemlidir. İncir yaz ve sonbahar mevsimlerinde yağış istemez. Yaz mevsiminde görülen yağışlar en çok kurutmalık incirleri olumsuz etkileyerek ürünlerin ticari değerini düşürür. İncir çok kumlu ve killi topraklar haricindeki topraklarda kolaylıkla yetiştirilebilir.

Tablo 3. 18: Seçilmiş Yıllarda Yaş İncir'in Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları.

İlçe	Yıl	**Meyve Veren Yaşta Ağaç Sayısı**	**Meyve Vermeyen Yaşta Ağaç Sayısı**	**Toplu Meyveliklerin Alanı (Dekar)**	**Verim (Kg/Dekar)**	**Üretim Miktarı (Ton)**
Derecik	2009	-	-	-	-	-
Hakkari Merkez	2009	-	-	-	-	-
Yüksekova	2009	1.900	500	0	20	38
Çukurca	2009	3.900	2.135	125	22	86
Şemdinli	2009	550	320	10	13	7
	TOPLAM	**6.350**	**2.955**	**135**	**55**	**131**
Derecik	2014	-	-	-	-	-
Hakkari Merkez	2014	-	-	-	-	-
Yüksekova	2014	1.145	470	5	17	19
Çukurca	2014	3.250	800	0	22	72
Şemdinli	2014	800	2010	16	24	19
	TOPLAM	**5.195**	**3.280**	**21**	**63**	**110**
Derecik	2019	7.800	12.720	20	18	137
Hakkari Merkez	2019	2.700	1.900	3	20	53
Yüksekova	2019	1.895	6.468	5	13	24
Çukurca	2019	9.625	13.950	10	18	169
Şemdinli	2019	3.380	5.600	5	17	59
	TOPLAM	**25.400**	**40.638**	**43**	**86**	**442**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Sahada incir tarımı, yaz kuraklığının en çok yaşandığı Çukurca ve Derecik'te gelişmiştir. Çukurca'da incir daha çok pestil şeklinde tüketilmekte ve satılmaktadır. İncirler pestil şeklinde kurutulduktan sonra küllü suya bir kere batırılıp çıkarılır. Böylece hem raf ömrü uzatılır hem de yumuşak bir kıvam alması sağlanır (Foto 3.6).

Foto 3. 6: İncir Pestili

Çukurca'da 2009 yılında 86, 2014'te 72, 2019'da 169 ton incir üretilmiştir (Tablo 3.18). Saha genelinde toplam incir üretimi 2009'da 131 ve 2014'te 110 iken 2019'da 332 ton artarak 442 tona yükselmiştir. Sahada son yıllarda artan tarımsal destekler kapsamında gübreleme ve zirai mücadele imkânlarının nispeten gelişmesinden dolayı, üretim miktarı da olumlu etkilenmiştir. Sahada meyve veren yaştaki ağaç sayısı 2009 yılında 6.350 iken, 2019'da 25.400'e çıkmıştır.

3.1.5.5. Erik

Çalışma sahasında öne çıkan meyvelerden biri de eriktir. Erik birçok çeşidi bulunan yaz meyvelerinden biridir. Sahada erik üretiminin giderek azalması dikkat çekmektedir.

Tablo 3. 19: Seçilmiş Yıllarda Eriğin Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları.

İlçe	Yıl	**Meyve Veren Yaşta Ağaç Sayısı**	**Meyve Vermeyen Yaşta Ağaç Sayısı**	**Toplu Meyveliklerin Alanı (Dekar)**	**Verim (Kg/Dekar)**	**Üretim Miktarı (Ton)**
Hakkari Merkez	2009	15.300	400	520	38	581
Yüksekova	2009	38.000	2.500	750	35	1.330
Çukurca	2009	5.250	700	110	35	184
Şemdinli	2009	4.000	3.700	210	50	200
Derecik	2009	-	-	-	-	-
	TOPLAM	**62.550**	**69.850**	**1.590**	**158**	**2.295**
Hakkari Merkez	2014	18.000	1.100	546	35	630
Yüksekova	2014	31.500	550	500	20	630
Çukurca	2014	3.650	280	0	40	146
Şemdinli	2014	2.100	4.050	226	22	46
Derecik	2014	-	-	-	-	-
	TOPLAM	**55.250**	**5.980**	**1.272**	**117**	**1.452**
Hakkari Merkez	2019	6.900	11.260	450	20	138
Yüksekova	2019	17.420	13.230	625	18	314
Çukurca	2019	2.090	2.560	1	18	38
Şemdinli	2019	16.950	13.610	80	20	339
Derecik	2019	12.710	13.520	60	20	254
	TOPLAM	**56.070**	**54.180**	**1.216**	**96**	**1.083**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

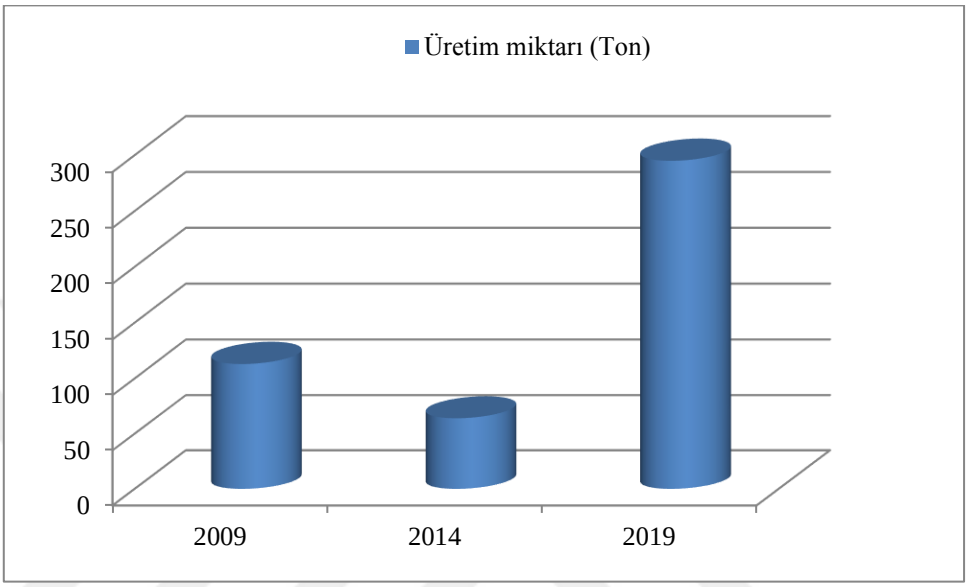
Sahada 2009-2019 yılı verilerine göre meyve veren yaşta ağaç sayısı ve toplu meyvelik alanının azaldığı görülmektedir. Meyve veren yaşta ağaç sayısı 2009'da 62.550 ton iken 2019'da 56.070'e düşmüştür. Aynı şekilde 2009'da 1.590 ton olan toplu meyvelik alanları 2019 yılında 1.216'ya inmiştir (Tablo 3.19).

3.1.5.6. Nar

Sıcaklık isteği fazla olan nar, çalışma sahasının mikro klima alanlarında yetişir. Meyve veren yaşta ağaç sayısı ve üretim miktarı bakımından Çukurca öne çıkmaktadır. Tablo 20'de görüldüğü üzere, Çukurca'da 2009 yılında meyve veren

yaşta ağaç sayısı 4.220 iken 2019'da 6.910'na yükselmiştir. Buna paralel olarak 2009 yılında 106 ton olan üretim miktarı da 2019'da 138'e yükselmiştir (Grafik 3.4).

Grafik 3. 4: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Narın Üretim Miktarı (Ton)

Kaynak: TÜİK

Şemdinli'de hem meyve veren yaşta ağaç sayısı hem de üretim miktarı Tablo 3.20'de verilen yılların hepsinde artmıştır. 2009 yılında 7 ton olan üretim miktarı, 2014'te 14, 2019 ise 70 tona çıkmıştır. Çukurca'dan sonra meyve veren yaşta ağaç sayısı ve üretim miktarının en yüksek olduğu ilçe Derecik'tir. Derecik'te toplu meyveliklerin kapladığı alan 10 dekar, meyve veren yaşta ağaç sayısı 4.350 ve üretim miktarı 87 tondur (Tablo 3.20).

Tablo 3. 20: Seçilmiş Yıllarda Narın Meyve veren/vermeyen Ağaç (Adet), Toplu alanı (Dekar), Verim (Kg/Dekar), Üretim (Ton) Miktarları

İlçe	Yıl	**Meyve Veren Yaşta Ağaç Sayısı (Adet)**	**Meyve Vermeyen Yaşta Ağaç Sayısı**	**Toplu Meyveliklerin Alanı (Dekar)**	**Verim (Kg/Dekar)**	**Üretim Miktarı (Ton)**
Çukurca	2009	4.220	1.925	98	25	106
Şemdinli	2009	520	330	10	13	7
Derecik	2009	-	-	-	-	-
	TOPLAM	**4.740**	**2.255**	**108**	**38**	**113**
Çukurca	2014	2.000	80	0	25	50
Şemdinli	2014	675	235	11	21	14
Derecik	2014	-	-	-	-	-
	TOPLAM	**2.675**	**315**	**11**	**46**	**64**
Çukurca	2019	6.910	9.875	7	20	138
Şemdinli	2019	3.500	7.130	2	20	70
Derecik	2019	4.350	6.510	10	20	87
	TOPLAM	**14.760**	**23.515**	**19**	**60**	**295**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

3.1.6. Sebze Üretimi

Çalışma sahasında yerleşim birimleri arasında değişiklik gösteren iklim ve yüzey şekilleri nedeniyle her bir ünitede faklı tarım ürünlerinin öne çıktığı görülür. Sahada sıcaklık ortalamasının en yüksek olduğu Şemdinli, Derecik ve Çukurca ile en düşük olduğu Yüksekova arasında 4-5 ºC'lik bir sıcaklık farkı yaşanmaktadır. Bununla beraber sahada görülen donlu günler sayısı da yerleşim birimlerine göre farklılık gösterir. Hakkari merkezde 80,31, Yüksekova'da 111,47, Şemdinli'de 50, Durankaya'da ise 52,98 gün don olayı yaşanmaktadır. İlde yaşanan bu sıcaklık farkına bağlı olarak sözü edilen yöreler arasında tarımsal ürün deseni oldukça farklılık göstermektedir. Yüksekova'da düşük sıcaklıklara karşı daha dirençli olan yem bitkileri tarımı gelişmişken Şemdinli, Çukurca ve Derecik'te sıcağı seven tarım ürünleri daha çok üretilmektedir. Aynı zamanda bu alanlar, ortalama sıcaklıkların yüksek olmasına bağlı olarak seracılık faaliyetinin geliştiği yerler olarak öne çıkmaktadırlar. Çukurca'da 13 ve Derecik'te 9 olmak üzere toplam 22 sera bulunur.

Seralarda üretimi en fazla yapılan sebzeler arasında ilk sırada sofralık domates yer alır. Sofralık domatesin yanı sıra seralarda en fazla üretilen sebzeler salatalık, marul, tere, roka ve maydanozdur.

Sahada sebzecilik vadi tabanlarında ve Zap Suyu'nun kenarında yer alan köylerde yaygındır. Bu alanlar, bir taraftan yüksek yamaçlardan taşınan topraklar bir taraftan da zap suyunun taşıdığı tarımsal değeri yüksek toprakların birikim alanı olmaları bakımından tarımsal verimleri yüksektir. Bununla beraber Zap Suyu'nun tarımsal sulamada kullanılması, verimliliği ve ürün çeşitliliğini arttıran bir faktördür.

Tablo 3. 21: Hakkari İlinde Sebzeciliği Geliştirme Projesi" Kapsamında Yapılan Fide Destekleri (2017)

Fide	Adet
Karpuz Fidesi (Aşılı)	65.550
Domates Fidesi (Aşılı)	29.320
Kavun Fidesi (Aşısız)	4.500
Biber (Aşısız)	1.500
Patlıcan (Aşısız)	1.500
TOPLAM	**102.370**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Çalışma sahasında 2017 yılında "Sebzeciliği Geliştirme Projesi" kapsamında aşılı karpuz, domates ve aşısız kavun, biber ve patlıcan destekleri yapılmıştır. Bu kapsamında Hakkari merkez, Şemdinli, Çukurca ve Yüksekova ilçelerine; 65.550 aşılı karpuz fidesi, 29.320 aşılı domates fidesi, 4.500 aşısız kavun fidesi, 1500 aşısız biber fidesi, 1500 aşısız patlıcan fidesi olmak üzere 105.340,14 TL'lik 102.370 sebze fidesi alımı gerçekleştirilmiştir (Tablo 3.21) **(**Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, 2018: 16).

Sahada yapılan toplam sebze üretimine bakıldığı zaman sofralık domates, salatalık ve taze fasulye üretimi dikkat çekmektedir (Grafik 8). Üretimi en çok yapılan diğer sebzeler arasında sırasıyla dolmalık biber, karpuz ve sivri biber yer alır.

Tablo 3. 22: Seçilmiş Yıllarda Hakkari İlinde Üretilen Bazı Sebzelerin Üretim Miktarları (Ton)

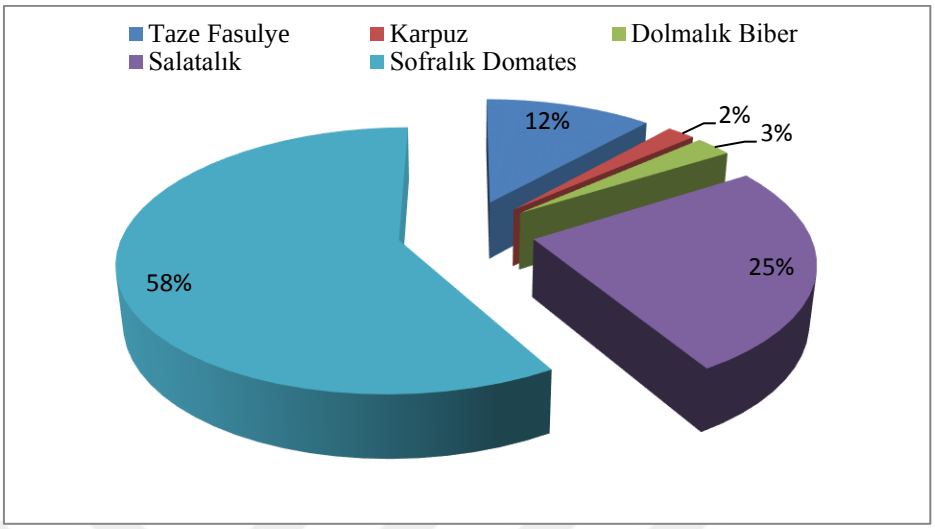
Ürün	2004	2009	2014	2019
Taze Fasulye	427	1.040	1.171	5.395
Beyaz Lahana	247	211	125	278
Maydanoz	7	87	49	17
Karpuz	90	7.008	3.608	915
Kavun	46	298	164	172
Dolmalık Biber	849	1.329	1.109	1.189
Sivri Biber	958	1.744	1.552	503
Sofralık Salatalık	0	9.105	8.187	11.833
Acur	30	498	522	150
Patlıcan	1.059	565	472	401
Domates (Sofralık)	0	22.719	19.825	27.225
Kabak	550	512	327	98
Bal Kabağı	39	1.050	370	321
Şalgam	6	0	0	125
Taze soğan	983	49	417	38
Kuru soğan	422	1.334	183	274

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Çalışma alanında son yıllarda bazı sebze ürünlerinde artış görülürken, bazı ürünlerde de ciddi bir azalma görülmektedir. Taze fasulye, beyaz lahana, sofralık salatalık, sofralık domates ve kuru soğanın üretimi artarken; maydanoz, karpuz, sivri biber, patlıcan, kabak ve taze soğan üretiminde azalma olmuştur.

2009, 2014 ve 2019 yıllarında üretim miktarı en fazla olan sebze sofralık domatestir. Domates 2009 yılında 22.719, 2014'te 19.825 ve 2019'da 27.225 ton üretilmiştir (Tablo 3.22). Sahada en çok üretilen ikinci ürün olan salatalık, 2009'da 9.105 2014'te 8.187 ton iken 2019'da 3.646 ton artarak 11.833 tona ulaşmıştır. Sahada üretim miktarı bakımından öne çıkan üçüncü sebze taze fasulyedir. 2004'te 427 iken 2009'da 613 ton artmış olup 1.040 tona ulaşmıştır. Aynı şekilde 2014'te 1.171 olan üretim miktarı 2019'da 4.224 ton artarak 5.395 tona çıkmıştır.

Grafik 3. 5: Hakkari İlinde En Çok Üretilen Sebzelerin Oransal Dağılışı (2019)

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Grafik 3.5'te görüldüğü üzere, çalışma alanında yapılan sebze üretiminin yarısından fazlasını sofralık domates oluşturmaktadır. Domates toplam sebze üretiminin içinde %58'lik payla önemli bir yere sahiptir. Domates üretimi Hakkari merkezde yoğunlaşmıştır.

3.1.6.1. Domates

Domates sıcaklık isteği yüksek olan sebzelerdendir. Bu sebepten dolayı, sıcaklık ortalamasının düşük olduğu Yüksekova ve Hakkari merkezde ekim alanı daha geniş olmasına rağmen, Şemdinli, Çukurca ve Derecik'te verimliliğin daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 3. 23: Seçilmiş Yıllarda Sofralık Domates'in Ekiliş Alanı (Dekar) ve Üretim Miktarları (Ton)

İlçe	Yıl	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	2009	4.500	13.500
Yüksekova	2009	330	924
Çukurca	2009	801	2.855
Şemdinli	2009	1.600	5.440
Derecik	2009	-	-
	TOPLAM	**7.231**	**22.719**
Hakkari Merkez	2014	3.500	10.500
Yüksekova	2014	254	685
Çukurca	2014	1.002	2.987
Şemdinli	2014	1.900	5.653
Derecik	2014	-	-
	TOPLAM	**6.656**	**19.825**
Hakkari Merkez	2019	2.501	7.503
Yüksekova	2019	2.895	7.672
Çukurca	2019	621	1.862
Şemdinli	2019	2.001	5.803
Derecik	2019	1.566	4.385
	TOPLAM	**9.584**	**27.225**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Sahada sofralık domatesin toplam ekim alanı 2009 yılında 7.231dekar iken 2014'te 575 dekar azalarak 6.656 dekara düşmüştür (Tablo 3.23). Ekim alanının daralmasına bağlı olarak üretim miktarının da düştüğü görülmektedir. Nitekim 2009 yılında 22. 719 ton olan üretim miktarı, 2014'te 19.825 tona düşmüştür. 2019 yılında ise hem ekim alanı hem de üretim miktarı artmıştır. 2019'da 9.584 dekar alana ekilen sofralık domatesten, 27.225 ton ürün elde edilmiştir.

3.1.6.2. Diğer Sebzeler

Sahada üretim miktarı bakımından öne çıkan ikinci ürün salatalıktır. Salatalık üretiminde dalgalanmalar görülmekle beraber 2019 yılında üretimi artan sebzelerdendir. Sahada 2009 yılında 9.105 ton üretilirken, 2014'te 8.187 tona düşmüştür (Tablo 3.24). Ancak 2019 yılında ise 3.646 ton artarak 11.833 tona ulaşmıştır. Üretimde yaşanan bu dalgalanmalar daha çok iklimsel faktörlere dayanmakla beraber, son yıllarda sahada seracılığın gelişmesi domates ve salatalık üretiminin artmasında etkili olmuştur.

Tablo 3. 24: Hakkari İlinde 2019 Yılında Sofralık Salatalığın Ekiliş Alanı (Dekar) ve Üretim Miktarları (Ton)

İlçe	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	1.081	3.027
Yüksekova	1.120	2.240
Çukurca	204	570
Şemdinli	1.151	2.993
Derecik	1.201	3.003
TOPLAM	**4.757**	**11.833**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Salatalığın yerleşim birimlerindeki ekiliş alanı, Çukurca haricinde birbirine yakın değerler gösterir. Ekim alanının en az olduğu Çukurca'da 204 dekar üzerinde salatalık tarımı yapılmaktadır. Çukurca'da ekiliş alanının azlığına bağlı olarak üretim miktarının da 570 tonla en azdır. Geriye kalan yerlerde ekili alan 1.080 ile 1.151 dekar arasında değişiklik göstermektedir. Salatalık üretim miktarı bakımından 3.027 tonla Hakkari merkez, 3.003 tonla Derecik ve 2.993 tonla Şemdinli öne çıkmaktadır.

Tablo 3. 25: Seçilmiş Yıllarda Taze Fasulyenin Ekiliş Alanı (Dekar) ve Üretim Miktarları (Ton)

İlçe	Yıl	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	2009	400	560
Yüksekova	2009	160	192
Çukurca	2009	98	108
Şemdinli	2009	200	180
Derecik	2009	-	
	TOPLAM	**858**	**1.040**
Hakkari Merkez	2014	380	475
Yüksekova	2014	365	412
Çukurca	2014	80	64
Şemdinli	2014	220	220
Derecik	2014	-	-
	TOPLAM	**1.045**	**1.171**
Hakkari Merkez	2019	1.500	2.085
Yüksekova	2019	1.500	1.680
Çukurca	2019	100	100
Şemdinli	2019	1.500	1.425
Derecik	2019	110	105
	TOPLAM	**4.710**	**5.395**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

Taze fasulye, çalışma sahasında yapılan toplam sebze üretimi içerisinde %12'lik bir paya sahip olması itibariyle dikkat çekmektedir (Grafik 3.5). Tablo 3.25'te verilen yıllarda taze fasulyenin hem ekim alanı hem de üretim miktarı giderek artmıştır. Ekim alanı 2009 yılında 858 dekar iken 2014'te 1.045 ve 2019 yılında ise ciddi bir artışla 4.710 dekara yükselmiştir. Taze fasulyenin üretim miktarı, ekim alanının genişlemesine bağlı olarak artmıştır. 2009'da 1.045, 2014'te 1.171 ve 2019'da 5.395 tona yükselmiştir (Tablo 3.25). 2019 yılında ekili alanların ilçelere göre dağılışı birbirine yakın değerler gösterir. Hakkari Merkez, Yüksekova ve Şemdinli'de 1.500'er dekarda ekilirken, Çukurca'da 100 ve Derecik'te 110 dekarda ekilmiştir.

Tablo 3. 26: Hakkari İlinde Dolmalık Biberin Ekiliş Alanı (Dekar) ve Üretim Miktarları (Ton-2019)

İlçe	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
Hakkari Merkez	250	350
Yüksekova	120	138
Çukurca	20	30
Şemdinli	300	330
Derecik	310	341
TOPLAM	**1.000**	**1.189**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Dolmalık biber üretimi, Hakkari merkez, Derecik ve Şemdinli'de yoğunlaşmıştır. Çukurca'da sıcaklık ve yağış şartları tarımsal üretim açısından elverişli olmakla beraber, dağlık alanların çok yer kaplaması sonucu ekilebilir tarım arazisi oldukça azdır. Sahada üretim miktarı bakımından 350 tonla Hakkari merkez birinci sıradadır (Tablo 3.26). Ancak buradaki üretim, Hakkari merkezden ziyade, merkeze bağlı köylerde yoğunlaşmaktadır. İl merkezinde de hem dağlık alanların geniş yer kaplaması hem de mevcut tarım arazilerinin yerleşim alanı olarak kullanılması, tarımsal üretimi sınırlandırmıştır.

Sahada yapılan dolmalık biber üretimi, toplam sebze üretimi içerisinde %3'lük bir paya sahiptir. Ekiliş alanı 2009 yılında 965 dekar iken, 2019 yılında az bir artışla 1.000 dekara çıkmıştır. 2019 yılında ekim alanı Derecik'te 310, Şemdinli'de Hakkari merkezde 250 iken Çukurca'da 20 dekardır. Üretim miktarı 350 tonla Hakkari merkezde en fazla iken üretimin en az olduğu yer 30 tonla Çukurca'dır.

3.2. HAYVANCILIK

Protein değeri yüksek et, süt ve yumurta gibi hayvansal ürünler, insan beslenmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple tarım ve hayvancılık faaliyetleri, tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de insanlığın önemli ekonomik faaliyetleri arasındaki yerini korumaktadır. Hayvancılık, günümüzde yaşanan teknolojik ve bilimsel gelişmelere bağlı olarak, yöntem ve teknik (yüksek verimli hayvan ırkları, hastalıklara karşı dirençli aşılı fide ve tohumlar vb.) bakımından oldukça gelişmiştir. Dolayısıyla bu sektörde insan gücüne olan ihtiyaç azalmakla beraber verimlilik artmıştır.

Hayvancılık faaliyeti bölgenin vejetasyonunu çeşitli yönlerden etkilemektedir: " Hayvanlar tarafından bırakılan gübreler, toprak reaksiyonuna az çok etki eden ve bazı yabancı türlerin, asli topluluk içinde çoğalmasına imkân hazırlayabilir. Hayvanların derilerine veya tırnaklarına takılan veya yapışan tohumlar; sürülerin hareketiyle yer değiştirerek başka sahalarda da ürerler" (Erinç, 1967: 7). Çalışma sahasında sürülerin yaylaya çıkması dolayısıyla güneye özgü bitkilerin kuzeye yayıldıkları tespit edilmiştir. Bununla beraber keçi sürüleri, ormanları önemli ölçüde tahrip ettikleri gibi yeniden yetişmesine de engel olurlar. " keçiler yaprakları, tomurcukları, yeni yetişen sürgünleri ve filizleri yerler. Bazı bölgelerde hayvanların beslenmesi için ağaç dalları ve yapraklarının toplanması, hayvancılıkla ilgili olarak meydana gelen orman tahriplerini büsbütün şiddetlendirir" (Erinç, 1967: 79). Çalışma sahasında hayvan beslenmesinde kullanılan meşe ağacı dallarının aşırı ve bilinçsizce kesilmesi, orman tahribinin önemli bir kısmını oluşturur.

Hakkari ilinin dağlık yapısı, tarım faaliyetleri bakımından olumsuz bir durum teşkil etmesine karşın, geniş çayır-mera alanları ve yüksek yayları ile hayvancılık faaliyetleri açısından oldukça elverişlidir. İlin tarıma uygun arazisi, il toprakları içerisinde "%9'luk bir değere sahip iken, çayır ve mera alanları %52" oranına sahiptir (Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü, 2018: 5). İlin engebe ve eğim koşullarına daha iyi uyum sağlayabilen küçükbaş hayvanlar daha çok tercih edilmektedir.

Çalışma sahasında 1990'lı yıllarda çatışma ve şiddet olaylarının tırmanışa geçmesi nedeniyle saha genelinde çok sayıda kırsal yerleşme göçe tabi tutulmuştur. Bu durum birçok sosyal ve ekonomik soruna yol açmakla beraber bundan en çok olumsuz etkilenen sektör tarım ve hayvancılık olmuştur. "1990-2000 yılları arasında geçen 10 yıllık sürede Hakkari'de, 900 bin küçükbaş hayvan varlığı bu dönemde 400 bin başa düşmüştür" (Yıldırım, 2007: 486). Ekonomileri tamamen tarım ve hayvancılığa dayanan bu köylerin boşaltılmasıyla köylüler, hayvanlarını satarak ilçe ve il merkezlerine göç etmişlerdir. Dolayısıyla ilin kırsal alanlarındaki hayvan sayıları ve üretim miktarı düşmüştür. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği tarafından yapılan bir araştırmada, Hakkari'de 1990'lı yıllarda boşaltılan köylerin bölge ve ülke ekonomisine etkileri üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda o dönemde 3.000 nüfuslu Kavaklı Köyü'nün tarım ve hayvancılık üretim değerleri ele alınmıştır (Tablo 3.27).

Tablo 3. 27: Kavaklı Köyü Boşaltılmadan Önceki Hayvan Sayısı, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Miktarları

Hayvan Türü	Sayı/Miktar /(Adet)
Koyun	30.000 Adet
Kuzu	10.000
Büyükbaş Hayvan	1.500
Arı Kovanı	1.000
Yıllık Süt Üretimi	540 ton
Yıllık Ceviz Üretimi	50 Ton
Yıllık Bal Üretimi	8 ton

Kaynak: (TOBB, 1998:228).

"Yukarıda boşaltılan köylerden yalnızca birinin 1996 yılı baz alınarak ekonomik değeri ve üretimi ele alındığında 600-700 milyar lira (o dönemin parasıyla) civarında bir ekonomik kaybın olduğu görülecektir. Boşaltılan diğer köyleri de az çok bu ölçekte değerlendirdiğimizde karşımıza yıllık onlarca trilyon ekonomik kazancın heba olduğu ortaya çıkacaktır" (TOBB, 1998: 228). Hakkari ilinde yaşanan güvenlik olayları ilde ciddi sosyal ve ekonomik sorunlara yol açmıştır. Bu sorunlar köylerin boşaltılmasıyla giderek artmıştır.

Sahada hayvancılık faaliyetleri Yüksekova ilçesinde yoğunlaşmıştır. Düz bir topografyaya ve geniş mera alanlarına sahip olması bakımından ilçede büyükbaş hayvancılığının geliştiği görülür. Nitekim sahadaki toplam büyükbaş hayvan oranının

%59'u Yüksekova'da bulunur (Grafik 3.7). Dolayısıyla hayvancılık konusunda diğer ilçelere göre Yüksekova üzerinde daha fazla durulacaktır.

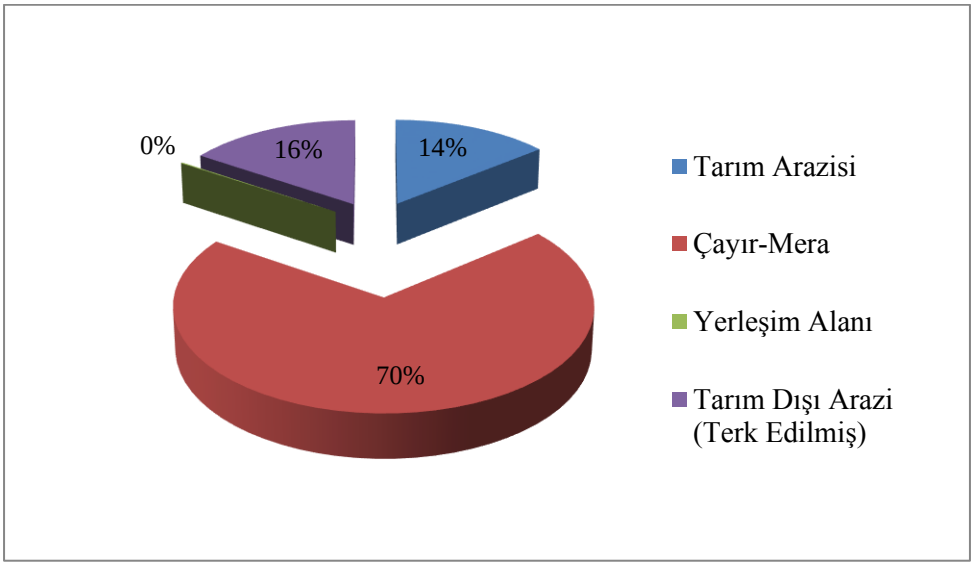
Tablo 3. 28: Yüksekova İlçesinde Genel Arazi Dağılımı (Dekar)

Arazi Kullanım Şekli	Miktar (Dekar)
Tarım Arazisi	310.930
Çayır-Mera	1.545.950
Yerleşim Alanı	3.340
Tarım Dışı Arazi (Terk Edilmiş)	342.330
TOPLAM	**2.408.770**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Yüksekova'da çayır ve mera alanlarının 1. 545.950 dekar ile 310. 930 dekar olan tarım alanlarının 4 katından fazla yer kaplar (Tablo 3.28). Bununla beraber ilçede tarım dışı araziler de 342.330 dekar ile oldukça fazladır. Tarımsal amaçla değerlendirilemeyen bu araziler uygun yerlerde de hayvan otlatma amacıyla değerlendirilmektedir.

Grafik 3. 6: Yüksekova İlçesinde Arazi Kullanımının Oransal Dağılışı (%)

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Yüksekova'da çayır ve mera alanları, toplam arazinin %70'ini oluşturmaktadır (Grafik 3.6). Bununla beraber ilçedeki çayır ve mera alanlarının önemli bir kısmının kullanımı güvenlik nedeniyle yasaklanmıştır. Dolayısıyla bu

alanlardan faydalanılamamaktadır. İlçede tarım dışı araziler tarım arazilerinden daha fazladır. Tarım dışı araziler %16, tarım arazileri %14'lük bir orana sahiptir.

3.2.1. Hayvancılığı Geliştirme Çalışmaları

Sahada son yıllarda hayvancılığı geliştirmeye yönelik çalışmalar artmıştır. Bu çalışmalar; canlı hayvan destekleri, yem bitkileri destekleri ve mera alanlarının tespit ve ıslahına yönelik çalışmaları kapsamaktadır. Mera tespit çalışmaları özellikle Hakkari merkez ve Yüksekova ilçesinde yoğunlaşmıştır. Benzer şekilde yem bitkilerinin büyük oranda Yüksekova'da üretilmesine bağlı olarak, yem bitkileri destekleri de daha çok Yüksekova'ya yönelik yapılmaktadır.

3.2.1.1. Canlı Hayvan Destekleri

Sahada yapılan canlı hayvan destekleri çoğunlukla Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından yürütülen "Genç Çiftçi Projesi" kapsamında yapılmaktadır. 18-41 yaş aralığındaki genç çiftçilere yönelik yapılan bu proje, hayvancılık potansiyeli olan ve aynı zamanda genç işsizlik oranının yüksek olduğu bölgelerde hem hayvancılığı geliştirmek hem de genç kırsal nüfusu hayvancılık sektörüne yönlendirmek amacıyla yapılmaktadır. Proje kapsamında 2018 yılında ilde toplam 3.635 canlı hayvan desteği yapılmış olup, bu desteklerden il genelinde 184 çiftçi yararlanmıştır.

Tablo 3. 29: Hakkari İlinde Genç Çiftçi Projesi Kapsamında Yapılan Destekler (2018)

Hayvan Türü	Desteklenen Çiftçi Sayısı	Hayvan Sayısı (Adet)
Koyun	72	2.751
Kıl Keçisi	8	296
Sığır	104	588

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Tablo 3.29'a göre sahada çiftçilere 2.751 koyun, 296 kıl keçisi ve 588 sığır desteği yapılmıştır. Koyun dağıtımı yapılan çiftçilerden 23'ü Hakkari Merkez, 17'si Yüksekova, 16'sı Çukurca ve 16'sı da Şemdinli'dedir. 29 çiftçiye 40'ar koyun verilirken, 43 çiftçiye de 37'şer koyun verilmiştir. Sahada büyükbaş hayvan desteği, çoğunlukla Yüksekova'daki çiftçilere yönelik yapılmıştır. Bu kapsamında

Yüksekova'da 70, Şemdinli'de 15, Hakkari merkezde 12 ve Çukurca'da 7 çiftçi desteklenmiştir.

3.2.1.2. Mera Tespit Çalışmaları

Sahadaki hayvancılık faaliyetlerinin gelişimi ve sürdürülebilirliği çayır ve mera alanlarının kuruma-kullanma dengesi çerçevesinde buralardan en üst düzeyde faydalanılmasıyla mümkündür. Çalışma sahasının Şemdinli ve Derecik ilçelerinde meralarda hem hayvan otlatıldığı hem de meradaki otların biçilerek besicilikte kullanıldığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla meralar üzerindeki baskının oldukça fazla olduğu bu yörelerde, yerleşim yerlerine yakın meraların eskiye oranla ot kalitesi düşmüştür.

Tablo 3. 30: Yüksekova'ya Bağlı Köylerde Yapılan Mera Tespit Çalışmaları

Sıra No	Köy Adı	Alan (Dekar)
1	Akalın	9.795,99
2	Akpınar	126.556,28
3	Bataklık	435,58
4	Suüstü	1.613,89
5	Dilektaşı	27.701,13
6	Altınoluk	9.480,60
7	Güllüce	27.777,83
8	Güldalı	17.750,66
9	Gürdere	2.702,57
10	İnanlı	11.412,05
11	Yoncalık	7.252,74
12	Yeniışık	15.990,99
13	Beşatlı	23.900,60
14	Güçlü	12.884,96
15	Vezirli	803,61
16	Demirkonak	21.698,11
17	Kısıklı	67.904,83
18	Akçalı	7.442,60
19	Adaklı	4.922,65
20	Köprücük	5.801,62
21	Kadıköy	7.493,31
22	Örnekköy	9.604,70
	TOPLAM	420.997,30

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Meraların hayvancılık sektöründeki önemi nedeniyle sahada son yılarda özellikle Yüksekova ve Hakkari merkeze bağlı köylerde çayır ve mera alanlarının tespiti ve ıslahına yönelik çalışmalara ağırlık verilmiştir.

Yüksekova'ya bağlı 22 köyde yapılan mera tespit çalışmaları sonucu toplam 420.997,30 dekar mera alanı tespit edilmiştir. İlçede mera varlığı bakımından Akpınar köyü 126.556,28, Kısıklı köyü 67.904,83 ve Güllüce köyü 27.777,83 dekar mera alanıyla öne çıkmaktadır. Bu köyler aynı zamanda sahada büyükbaş hayvancılığın geliştiği köylerdir (Tablo 3.30).

Tablo 3. 31: Hakkari Merkeze Bağlı Köylerde Yapılan Mera Tespit Çalışmaları

Sıra No	Köy Adı	Alan (Dekar)
1	Akçalı	7.922.09
2	Bağışlı	2.708,96
3	Bayköy	8.441,44
4	Boybeyi	4.486,18
5	Çimenli	10.716,35
6	Elmacık	25.348,59
7	Merzan	551,37
8	Akocak	9.741,31
9	Olgunlar	1.496,23
10	Otluca	121.618,79
11	Sarıtaş	7.517,53
12	Üzümcü	6.188,07
	TOPLAM	**206.706,91**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Çalışma sahasında İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'ne bağlı mera teknik ekibi tarafından Hakkari merkeze bağlı 12 köyde yapılan mera tespit çalışmaları sonucu toplam 206.706,91 dekar mera alanı tespit edilmiştir. Mera varlığı bakımından 121.618,79 dekar ile Otluca ve 25.348,59 dekar ile Elmacık köyleri dikkat çekmektedir (Tablo 3.31).

3.2.1.3. Yem Bitkilerine Yönelik Destekler

Yem bitkileri üretimi ve hayvancılık faaliyetleri birbirine bağlı olarak gelişir. Yem bitkileri hayvancılığın temel girdilerinden birini oluşturması itibariyle önem

taşır. "Ülkemizde yem bitkileri tarımı ve üretiminin yetersizliği nedeniyle birçok bölgede özellikle amatör hayvan yetiştiriciliği yapan çiftçiler besin kaynağı olarak genellikle tabii çayır meraları kullanmaktadır" (Budak, 2017: 28). Çalışma sahamızda da meralarda otlatma oldukça yaygındır.

Tablo 3. 32: Hakkari İlinde Yapılan Yem Bitkileri Destekleri (2018)

Yem Bitkisi	Birime Destek (TL/Dekar)
Yonca (Sulu)	60
Yonca (Kuru)	35
Korunga	45
Tek Yıllıklar	40
Silajlık Mısır (Sulu)	90
Silajlık Mısır (Kuru)	45
Yapay Çayır-Mera	150

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Hayvancılık faaliyetlerinden verim elde etmenin en temel koşulu hayvanların iyi beslenmesidir. Bitkisel besin değeri yüksek yemlerle beslenen hayvanlardan elde edilecek et, süt ve yumurta gibi hayvansal ürünlerin verimi de daha yüksek olacaktır. Çalışma alanında destekleme kapsamında yonca (kuru ve sulu), korunga, silajlık mısır (kuru ve sulu), yapay çayır ve meralar yer almaktadır. Sahada yetiştirilen yem bitkileri ilin kendi ihtiyacını karşılamaya yetmemektedir. Besi hayvancılığı yapan çiftçilerle yapılan görüşmelerde ihtiyaç duyulan arpanın önemli ölçüde Cizre veya Nusaybin'den temin edildiği ifade edilmiştir. Bununla beraber, yem bitkileri üretimine yönelik desteklemelerin sahada ilgi gördüğü ve üretimi teşvik ettiği görülmüştür. Yapay çayır ve meralara ekim yapmaları durumunda çiftçilere, dekar başına 150 TL destek verilmektedir (Tablo 3.32)

3.2.2. Büyükbaş Hayvancılık

Daha önce değinildiği gibi, çalışma alanında büyükbaş hayvancılık daha çok Yüksekova'da gelişmiştir. Yüksekova'da çayır ve mera alanlarının geniş yer kaplaması büyükbaş hayvancılığın burada gelişmesini sağlayan temel etkenlerden biridir. Ayrıca sahada ortalama sıcaklıkların düşük olması (yıllık 6,8 ^{o}C) yıllık ortalama donlu gün sayısının 156,5 gün olması gibi nedenlerle tarımsal verimliliğin düşük olması gibi nedenler de hayvancılığın ön plana çıkmasına yol açmıştır.

Yüksekova'da ticarete yönelik tarımsal üretim yalnızca yem bitkileri yetiştiriciliğinde nispeten gelişmiştir. Bu durum ilçede çiftçileri hayvancılığa yöneltmiştir.

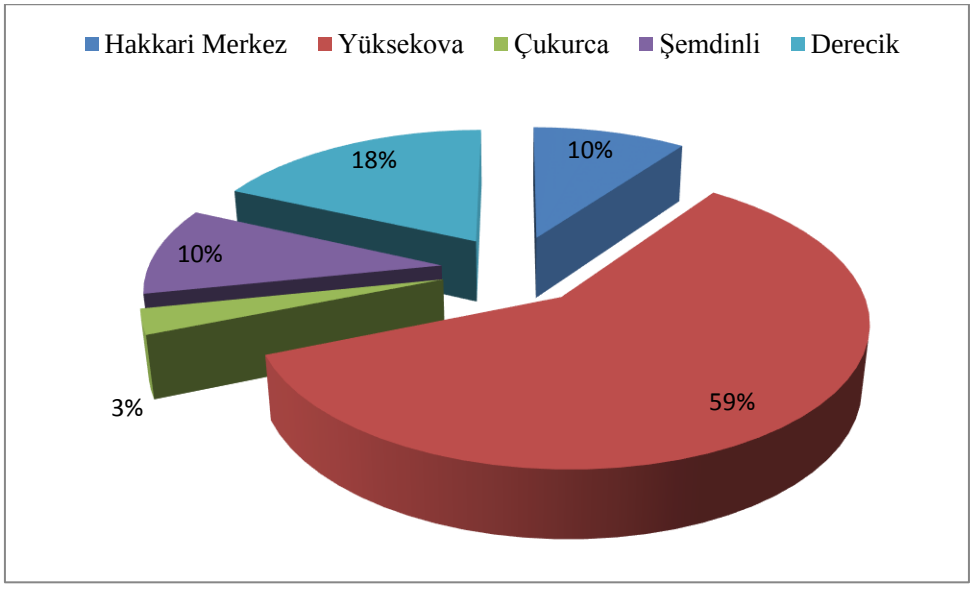
Tablo 3. 33: Hakkari İlinde Seçilen Yıllara Ait Sığır Sayısı.

Yıl	Hakkari Merkez	Yüksekova	Çukurca	Şemdinli	Derecik	**TOPLAM**
2004	10.667	45.668	1.083	9.228	-	**66.656**
2009	3.490	11.902	624	6.570	-	**22.586**
2014	5.045	19.015	1.265	11.339	-	**36.664**
2019	4.747	28.114	1.368	4.820	8.658	**47.707**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Sahada büyükbaş hayvancılık sığır yetiştiriciliği ile özdeşleşmiştir. Tablo 3.33'e göre ilde 2004 yılında 66.656 sığır bulunurken, 2009'da bu sayı önemli bir düşüşle 22.586'ya inmiştir. Bu gerilemenin temel sebebi bu dönemde ilde sınır ticaretinin gelişmiş olmasıdır. Daha kısa sürede, daha az emekle daha çok gelir getiren sınır ticareti, belli dönemlerde bölgede tarım ve hayvancılığın gerilemesinde rol oynamıştır. Ancak son yıllarda sahada hayvancılığı geliştirme çalışmalarının artmasına bağlı olarak hayvan sayılarının da arttığı görülür. Derecik'in 2018 yılında ilçe olması nedeniyle, hayvan sayıları 2019 haricindeki yıllarda verilmemiştir.

Grafik 3. 7: Hakkari İlindeki Sığır Sayılarının Oransal (%) Dağılımı (2019)

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Çalışma sahasındaki sığır sayılarının oransal dağılımının yer aldığı Grafik 3.7'ye göre, sahadaki sığırların %59'u Yüksekova'da bulunur. Başka bir ifadeyle Yüksekova'da bulunan sığır sayısı, diğer ilçelerdeki toplam sığır sayısından da fazladır. Derecik %18 oranındaki sığır varlığıyla öne çıkan ikinci merkezdir. Derecik'in düz ve geniş arazilere sahip olması burada büyükbaş hayvancılığın gelişmesine imkân tanımıştır. Hakkari merkez ve Şemdinli'de hayvan sayılarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Sahada büyükbaş hayvan sayısının %3 oranıyla en az olduğu yer Çukurca'dır. Çukurca'da dağlık alanların çok geniş yer kaplaması ve genel olarak dağlık arazilerin çok eğimli olması büyükbaş hayvancılığın gelişmesini engellemiştir. Bunun yanında mikro klima şartlarının hüküm sürdüğü ilçede tarımsal çeşitliliğin ve verimin yüksek olması, ilçede hayvancılığın ikinci planda kalmasına yol açmıştır.

Tablo 3. 34: Yüksekova'ya Bağlı Köylerin Sığır Sayıları (2018)

Sıra No	Köy Adı	Sığır Sayısı
1	Örnekköy	904
2	Karlı	1.182
3	Kamışlı	1.303
4	Demirkonak	1.288
5	Dedeler	1.119
6	Büyükçiftlik (Belde Geneli)	4.749
7	Beşatlı	997
8	Altınoluk	944
9	Adaklı	985
10	Kadıköy	648
11	Çatma	879
12	Bataklık	608
13	Dilektaşı	319
14	Aksu	566
15	Akocak	611
16	Akalın	387
17	Köprücük	733
18	İnanlı	627
19	Akçalı	346
20	Gürdere	458

Kaynak: Yüksekova İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğü

Yüksekova'ya bağlı Büyükçiftlik Beldesi genelinde toplam sığır sayısı 4.749 ile dikkat çekmektedir. Toplam sığır sayıları 1.000'nin üzerinde olan Karlı, Kamışlı, Demirkonak ve Dedeler sığır yetiştiriciliğinin en fazla geliştiği köylerdir (Tablo 3.34)

Tablo 3. 35: Hakkari İlinde Seçilen Yıllara Ait Katır Sayısı.

	2004	**2006**	**2009**	**2012**	**2017**	**2019**
Katır	2.256	2.135	419	729	691	566

Kaynak: TÜİK Verilerinden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında katırlar, sınır kaçakçılığına konu olan ürünlerin taşınmasında kullanıldıklarından dolayı, kaçakçılığın önemli unsurlarından biri olarak değerlendirilebilirler. İran ve Irak sınır hattımızın muhtelif yerlerinde yoğunlaşan kaçakçılık faaliyetlerinin seyrine göre sahadaki katır sayısında dalgalanmalar yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda kaçakçılığın daha çok yapıldığı 2004 ve 2006 yıllarında sahadaki katır sayısı 2.256 ile 2.135 arasında değişiklik gösterirken, son yıllarda katır sayısındaki düşüş dikkat çekmektedir (Tablo 3.35). Son yıllarda sınırlarımızda denetimlerin arttırılması, kaçakçılığın eski önemini yitirmesinde etkili olmuştur.

3.2.3. Küçükbaş Hayvancılık

Çalışma sahasının iklim ve yeryüzü koşulları burada yapılan hayvancılık türü üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Sahanın yüksek ve engebeli kesimlerinde (Hakkari merkez, Çukurca ve Şemdinli) hareket kabiliyeti daha iyi olan koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar tercih edilmektedir. Söz konusu bölgelerde yer yer %85'e kadar ulaşan eğim koşullarında, büyükbaş hayvanlar meralara çıkarılamamaktadır. Besi hayvancılığının da çok maliyetli olması nedeniyle, dağlık ve eğimli bölgelerde büyükbaş hayvancılık 2. planda kalmıştır. Buna karşılık, yeryüzü şekillerinin düz ve düze yakın olduğu Yüksekova ve Derecik ilçelerinde büyükbaş hayvancılığı daha çok tercih edilmektedir.

Çalışma sahasındaki küçükbaş hayvancılığında, koyun yetiştiriciliği daha yaygın olup, yetiştirilen koyunlar yerli ırklardan oluşur. Koyun yetiştiriciliği et, süt, deri ve yün üretimi açısından bölge ve ülke ekonomisinde önemli bir yer tutar. Koyunların, süt veriminin arttığı doğum sonrasındaki 16 hafta boyunca sütün kalitesini arttırmak için iyi beslenmeleri gerekir. Bu dönemde koyunlara verilen kaba yem miktarının arttırılmasına ek olarak, "yemliklerine bir tarafında kaya tuzu parçası ve değişik mineralleri ihtiva eden yalama taşları bulundurmakta fayda vardır" (Aydın, 2001: 99).

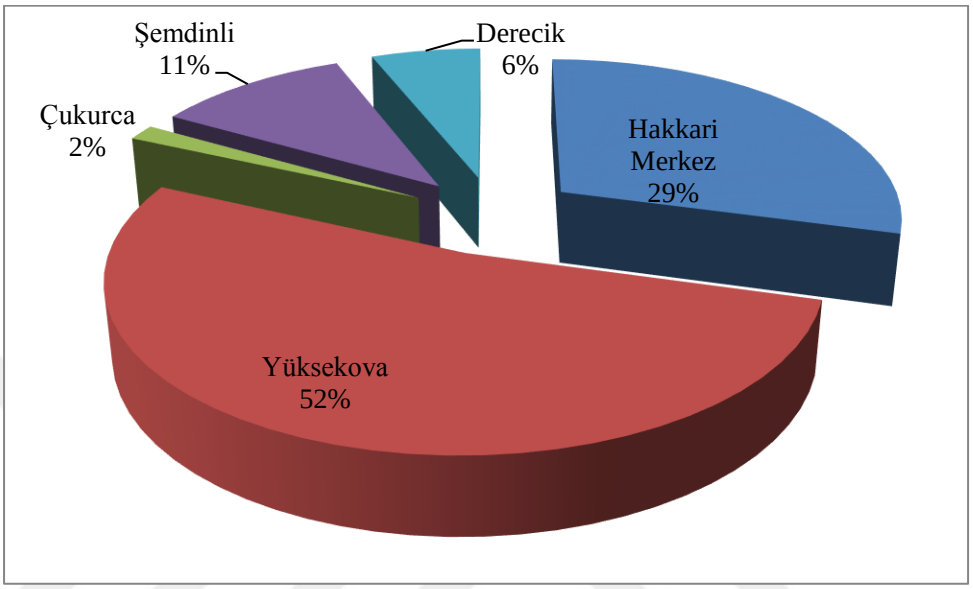
Tablo 3. 36: Hakkari İlinde Seçilen Yıllara Ait Koyun Sayısı.

Yıl	Hakkari Merkez	Yüksekova	Çukurca	Şemdinli	Derecik	**TOPLAM**
2004	62.000	400.269	1.660	85.985	-	**549.914**
2009	102.797	310.000	1.600	25.000	-	**439.397**
2014	149.050	352.036	5.107	79.055	-	**585.248**
2019	145.594	261.306	7.767	53.163	30.097	**497.927**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır.

Sahada koyun yetiştiriciliği Yüksekova'da yoğunlaşmıştır. İlçe 2019 yılında 261.306 ile koyun varlığı bakımından ilk sırada yer alır (Tablo 3.36). Hakkari merkez koyun yetiştiriciliğinde öne çıkan ikinci merkezdir. Çukurca'da koyun sayısı son yıllarda artmış olmakla beraber, saha genelinde koyunculuğun en az yapıldığı yerdir. Sahada bulunan toplam koyun sayısı 2014'te 585.248 ile en yüksek sayıya ulaşmıştır.

Grafik 3. 8: Hakkari İlinde Yetiştirilen Koyunların Oransal Dağılımı (2019)

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Çalışma alanında bulunan koyunların yerleşim birimlerine dağılışına bakıldığında, Yüksekova %52 oranıyla koyun yetiştiriciliğinde önemli bir yere sahiptir. Bunu %29 oranıyla Hakkari merkez izlemektedir. Ticari hayvancılığın gelişmediği Çukurca'da ise bu oran %2'dir (Grafik 3.8).

Araştırma sahasında koyundan sonra en çok keçi yetiştiriciliği yapılmaktadır. Keçiler koyunlara göre daha hareketlidir. Dolayısıyla koyunlardan daha fazla enerjiye ihtiyaç duymaktadırlar. Bu da keçilerin bol proteinli yemlerle beslenmesini gerekli kılar. Çalışma sahasında keçi beslenmesinin temelini kaliteli kuru yonca ve iyi kalitedeki kuru otlar oluşturur.

Foto 3. 7: Kayaya Tırmanmış Keçiler

Çalışma sahasının yüksek ve engebeli yeryüzü şekilleri üzerindeki hareket kabiliyetleri koyunlardan daha iyi olduğundan dolayı (Foto 3.7), Çukurca gibi çok dağlık kesimlerde keçi sayısının koyun sayısından fazla olması dikkat çekicidir.

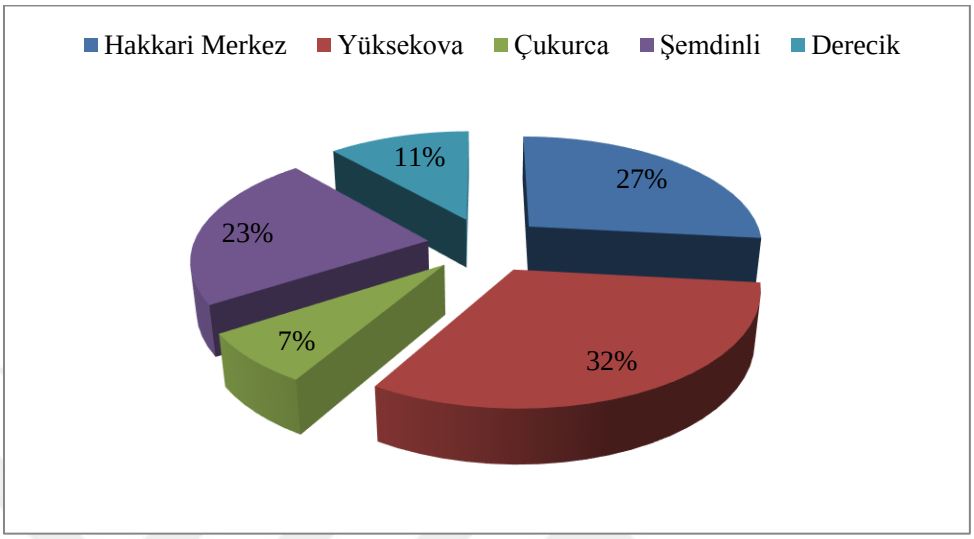
Tablo 3. 37: Hakkari İlinde Seçilen Yıllara Ait Keçi Sayısı.

	Hakkari Merkez	**Yüksekova**	**Çukurca**	**Şemdinli**	**Derecik**	**TOPLAM**
2004	31.044	38.049	7.610	49.158	-	**125.861**
2009	41.724	40.000	2.500	55.000	-	**139.224**
2014	40.735	47.688	7.893	51.951	-	**148.267**
2019	45.067	53.539	12.352	38.324	19.379	**168.661**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Tablo 3.37'de görüldüğü üzere, sahada keçi yetiştiriciliğinde Şemdinli öne çıkmaktadır. Şemdinli 2019 yılına kadar keçi sayısının en fazla olduğu yerleşim birimidir.

Grafik 3. 9: Hakkari İlinde Yetiştirilen Keçilerin Oransal Dağılımı (2019)

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerle Hazırlanmıştır

Sahada keçi yetiştiriciliği, koyun yetiştiriciliğine göre yerleşim birimleri arasında daha dengeli bir dağılış göstermektedir. Yüksekova'da keçi; koyun ve sığır yetiştiriciliğine göre ikinci planda kalmış olmakla beraber %32 oranıyla sahada keçi yetiştiriciliğinin en fazla geliştiği ilçedir (Grafik 3.9). Çukurca'da en fazla beslenen hayvan keçidir.

Tablo 3. 38: Yüksekova'ya Bağlı Köylerin Toplam Koyun ve Keçi Sayıları (2018)

Sıra No	Köy Adı	Keçi-Koyun Sayısı
1	Adaklı	7.490
2	Aşağıuluyol	8.780
3	Bağdaş	7.553
4	Beşbulak	6.001
5	Bölük	3.202
6	Dilimli	1.466
7	Dedeler	9.799
8	Değerli	13.108
9	Demirkonak	6.365
10	Dilektaşı	5.100
11	Kadıköy	7.775
12	Karabey	12.506
13	Kısıklı	11.511
14	Onbaşılar	13.394
15	Kazan	6.484
16	Keçili	6.190
17	Kamışlı	6.565
18	Güngör	7.233
19	Yürekli	7.189
20	Serindere	4.793
21	Büyükçiftlik (Belde Geneli)	24.077
22	Güldalı	4.103

Kaynak: Yüksekova İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğü

Keçi ve koyun sayısının 24.077 olduğu Yüksekova'ya bağlı Büyükçiftlik beldesi, sahada küçükbaş hayvan sayısının önemli bir kısmına sahiptir. Küçükbaş hayvan sayısının en fazla olduğu köyler sırasıyla Onbaşılar (13.394), Değerli (13.108) ve Karabey (12.506) köyleridir (Tablo 3.38).

Tablo 3. 39: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllara Ait Koyun, Keçi, Sığır ve Manda Sayıları (Adet)

		Koyun	**Keçi**	**Sığır**	**Manda**
1973	Hakkari Merkez	189.200	79.800	6.760	66
	Yüksekova	262.000	78.750	23.920	2.392
	Çukurca	63.000	50.050	3.497	0
	Şemdinli	141.750	75.600	2.120	0
	TOPLAM	**655.950**	**284.200**	**36.297**	**2.458**
2019		**Koyun**	**Keçi**	**Sığır**	**Manda**
	Hakkari Merkez	145.594	45.067	4.747	-
	Yüksekova	261.306	53.539	28.114	-
	Çukurca	7.767	12.352	1.368	-
	Şemdinli	53.163	38.324	4.820	-
	Derecik	30.097	19.379	8.658	-
	TOPLAM	**497.927**	**168.661**	**47.707**	**-**

Kaynak: (Hakkari Valiliği, 1974: 141), TÜİK

Tablo 3.39'a göre çalışma sahasının 1973 yılı koyun ve keçi varlığı 2019 yılından daha fazladır. Yine 1973 yılında sahada 2.458 manda varken 2019 yılında sahada hiç manda olmaması dikkat çekmektedir. Sahada bulunan toplam büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı 1973 yılında 978.905 iken 2019 yılında 714.295'tir. Başka bir ifadeyle Hakkari ilindeki toplam hayvan varlığı aradan geçen 46 yıla rağmen artmamıştır. Daha önce de değinildiği gibi, yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle köylerin boşaltılması ve bu süreçte kırsal alanlardan il ve ilçe merkezlerine göçün yoğunlaşması sonucu sahada hayvancılık gerilemiştir. Çünkü çiftçilerin en büyük sermayesi canlı hayvanları olup, göç durumunda ihtiyaç duydukları parayı hayvanlarını satmak suretiyle elde etmişlerdir. Bu durum hayvancılık sektörüne büyük bir darbe vurmuştur.

Çalışma sahasında hayvancılık en önemli geçim kaynaklarından biri olmasına rağmen dericilik faaliyetleri gelişmemiştir. Sahada genelinde yalnızca 1 deri işleme atölyesi bulunmaktadır. Çukurca ilçesinde 2019 yılında kaymakamlık bünyesinde açılan atölyede kullanılan deriler il dışından yarı işlenmiş olarak temin edilmektedir. Gelecek yıllarda bu atölyenin ham deriyi işleyecek yöntem ve teknikleri geliştirmesi ve dolayısıyla deri ihtiyacını il içerisinden yapması, ilde deri sanayisinin gelişmesini sağlayacaktır.

3.2.4. Kümes Hayvancılığı

Hayvancılık faaliyetlerinin önemli bir kolu olan kümes hayvancılığı, çalışma sahasında son 15 yıllık süreçte önemini giderek yitirmiştir. Bunun nedeni Hakkari merkezde ve Yüksekova'da açılan ve birkaç yıl sonra kapatılan 2 tavuk çiftliği etkili olmuştur. Çalışma sahamızda 2019 yılı itibariyle Hakkari merkez, Yüksekova ve Şemdinli'de 1'er tavuk çiftliği yer almaktadır. Sözü edilen ilçeler sahada aynı zamanda tavuk sayısı bakımından öne çıkan yerlere denk gelir. Sahadaki tavuk çiftliklerinde yumurta tavuğu beslenir. Sahada et tavukçuluğu gelişmemiştir.

Kümes hayvancılığı bakımından Yüksekova öne çıkmaktadır. Bunun nedeni ilçe nüfusunun fazla olması ve kümes hayvanlarının rahatça beslenebileceği geniş arazilerin varlığıdır.

Tablo 3. 40: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Yumurta Tavuğu Sayısı (Adet)

Yıl	Hakkari Merkez	Yüksekova	Çukurca	Şemdinli	Derecik	TOPLAM
2004	23.000	109.000	450	15.000	-	**147.450**
2009	21.250	50.500	2.000	15.000	-	**73.765**
2014	2.200	55.000	2.500	3.950	-	**63.650**
2019	18.210	22.059	2.506	15.246	6.321	**64.342**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Tablo 3.40'ta görüldüğü üzere, sahadaki yumurta tavuğu sayısı son yıllarda azalmıştır. 2004 yılında 147.450 olan tavuk sayısı 2019 yılında 64.342'ye düşmüştür. 2004'te tavuk sayısı Hakkari merkezde 23.000 ve Yüksekova'da 109.000 iken, 2019 yılına gelindiğinde Hakkari merkezde 18.210'a ve Yüksekova'da 22.059'a gerilemiştir. Buna karşılık Şemdinli'de tavuk sayısı 2019 yılında az da olsa artmıştır.

Tablo 3. 41: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Hindi Sayısı

Yıl	Hakkari Merkez	Yüksekova	Çukurca	Şemdinli	Derecik	TOPLAM
2004	1.700	12.100	50	1.000	-	**14.850**
2009	1.100	12.200	100	1.500	-	**14.900**
2014	250	8.000	200	500	-	**8.950**
2019	930	3.687	250	753	253	**5.873**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Tablo 3.41'e göre sahada hindi yetiştiriciliği de son yıllarda önemli ölçüde gerilemiştir. Sahada bulunan hindi sayısı 2004'te 14.850 iken, 2014'te 8.950'ye ve 2019'da da 5.873'e düşmüştür. Başka bir ifadeyle 2004-2019 yılları arasında sahadaki hindi sayısında 8.977 miktarında azalmıştır.

Tablo 3. 42: Hakkari İlinde Yetiştirilen Kaz, Ördek ve Beç Tavuğu Sayısı (2019)

İlçe	Hayvan Sayısı
Hakkari Merkez	105
Yüksekova	1.859
Çukurca	-
Şemdinli	240
Derecik	127
TOPLAM	**2.331**

Kaynak: TÜİK Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Saha genelinde kümes hayvancılığının en çok geliştiği ilçe olan Yüksekova kaz, ördek ve beç tavuğu sayısı bakımından öne çıkmaktadır. Sahada toplamda 2.331 olan kaz, ördek ve beç tavuğunun büyük bir kısmı Yüksekova'da bulunur (Tablo 3.42).

3.2.5. Arıcılık

Çalışma sahasının yeryüzü şekilleri ve bitki örtüsü özellikleri, arıcılık için uygun koşullar sunmasından dolayı il genelinde arıcılığın geliştiği görülmektedir. Çalışma sahasında yükseltinin 600 m-4.000 m arasında değişiklik göstermesine bağlı olarak, bu yükselti aralığı boyunca birçok bitki çeşidi, farklı dönemlerde yetişmektedir (Foto 3.8). **"**İlin arazi yapısı engebeli olup dar bir alan içinde topografik farklılıkları nedeniyle arıcılık sezonu diğer illere göre daha uzun sürmektedir. İldeki bu yükseklik farklılıklarının yanı sıra; bitki örtüsü ve çiçekli bitkiler bakımından zengin olması, bitkilerin değişik zamanlarda çiçek açması ve yöreye has çiçeklerin bolluğu Hakkari'yi arıcılık yönünden en önemli merkezlerden biri yapmaktadır**"** (Alaeddinoğlu, 2010: 131).

Foto 3. 8: Yüksek Dağlık Alanda Arıcılık

Kaynak: Çukurca Kaymakamlığı

Sahanın yüksek kesimlerinde bol miktarda bulunan geven ve kekik arı beslenmesinde önemli bitkilerdir. Yine vadilerde bulunan meyve ağacı çiçekleri,

yonca ve korunga arıların temel besin kaynaklarından olup balın kalitesini etkilemektedirler.

Foto 3. 9: Kara Kovan Arıcılığı

Kaynak: Çukurca Kaymakamlığı

Sahada üretilen balın piyasa değeri en yüksek olanı Şemdinli balıdır. "Şemdinli'de üretilen bala yönelik yapılan çalışmada, yine ülkemizin Anzer Yöresi'nden elde edilen ve yüksek fiyatlarla pazarlanabilen hatta ihraç olanağını sürekli koruyan Anzer balıyla bir karşılaştırma yapıldığında, bu bala özelliğini veren maddelerin Şemdinli balında da aynı oranlarda bulunduğu görülmüştür" (Hakkari İl Tarım ve Köy İşleri Müdürlüğü, 2006: 41).

Şemdinli balı son yıllarda özellikle DAKA ve Hakkari Valiliği'nin ortak olarak katıldığı yöresel ürünlerin sergilendiği fuarlar sayesinde daha çok tanınmış ve artan talep doğrultusunda bir yandan üretim miktarı artarken bir yandan da satış fiyatları yükselmiştir. İran ve Irak "sınırlardan kaçak olarak sokulan ballar "Şemdinli Balı"nın son yıllardaki tanınmışlığı ve popülaritesini kullanarak bu etiket altında satılmaktadır ki bu düşük kaliteli ballar hem haksız rekabet yaratmakta hem de

bilinen yerli balın imajını zedelemektedir. Bu noktada da coğrafi işaret uygulamasının söz konusu ürün için zaruri oluşu belirtilmelidir" (Şahin, 2013: 491). İl genelinde yalnızca Yüksekova'da Arıcılar Birliği kurulmuştur. Toplamda 315 üyesi bulanan birliğin aktif üyesi 264 kişidir.

Tablo 3. 43: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Eski/Yeni Kovan Sayısı ve Bal Üretim Miktarı (Ton)

Kovan Tipi/ Bal Üretim Miktarı	**1987**	**1990**	**1993**	**1995**
Eski Tip Kovan (Karakovan)	850	3.160	2.000	2.000
Yeni Tip Kovan	3.270	9.595	16.100	15.000
TOPLAM	**4.120**	**12.755**	**18.100**	**17.000**
Bal Üretimi	79	191	220	250

Kaynak: (TOBB, 1998: 235)

Tablo 3.43'e göre ilde 1987'den 1995 yılına kadar bal üretim miktarı artma eğilimindedir. Zira ilde 1987 yılında 79 ton üretilirken 1995 yılında 171 ton artarak 250 tona ulaşmıştır. Aynı şekilde 1987'den 1993' kadar sahadaki kovan sayısının arttığı görülür. 1987'de 850 olan kara kovan (Foto 3.9) sayısı 1993'te 2.000'e yükselmiştir. Arıcılık faaliyetinin geliştiği Hakkari'ye bağlı olan bağlı olan Beytüşşebap ve Uludere ilçelerinin 1990 yılında Şırnak'a bağlanmasına rağmen 1993 yılında sahada hem üretim miktarının hem de kovan sayısının önemli miktarda artmış olması dikkat çekicidir.

Tablo 3. 44: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Bal Üretim Miktarı (Ton)

Yıl	**Hakkari Merkez**	**Yüksekova**	**Çukurca**	**Şemdinli**	**Derecik**	**TOPLAM**
2004	77	349	1	100		**527**
2009	431	660	7	677		**1.775**
2014	454	323	35	320		**1.132**
2019	291	319	38	255	184	**1.087**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Tablo 3.44'e göre verilen yıllarda bal üretiminde dalgalanmalar yaşandığı görülmektedir. Sahada yaşanan güvenlik sorunlarına bağlı olarak her yıl farklı bölge ve yaylaların yasaklanması veya yasakların kalkması sahadaki kovan sayısı ve üretim

miktarının yıllara göre farklılık göstermesine yol açmaktadır. Yine sahanın yağış ve sıcaklık koşullarında yıllara göre yaşanan değişiklikler, aracılık faaliyetleri açısından önemli kıstaslar olan çiçeklenme ve yaz devresi sürelerini belirlemesi suretiyle üretimin dalgalanması üzerinde etkili olmaktadır. Sahada üretim miktarının en fazla olduğu yıl 1.775 tonla 2009 iken; 527 tonla en az olduğu yıl 2004'tür.

Tablo 3. 45: Hakkari İlinde Seçilen Yıllarda Eski ve Yeni Kovan Sayısı

Yıl	**Kovan Tipi**	**Hakkari Merkez**	**Yüksekova**	**Çukurca**	**Şemdinli**	**Derecik**
2004	Eski Tip	80	1.400	75	100	
	Yeni Tip	6.400	24.000	150	13.000	
	TOPLAM	**6.480**	**25.400**	**225**	**13.100**	
2009	Eski Tip	1.200	850	95	250	
	Yeni Tip	22.229	40.483	277	33.631	
	TOPLAM	**23.429**	**41.333**	**372**	**33.881**	
2014	Eski Tip	3.001	2.740	817	1.100	
	Yeni Tip	31.896	49.641	1.901	34.530	
	TOPLAM	**34.897**	**52.381**	**2.718**	**35.630**	
2019	Eski Tip	2.285	1.478	702	400	350
	Yeni Tip	22.005	30.458	3.060	20.865	15.003
	TOPLAM	**24.290**	**31.936**	**3.762**	**21.265**	**15.353**

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nden Alınan Verilerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır.

Çalışma sahasında kovan sayısı 2004'ten 2014 yılına kadar önemli ölçüde artmıştır. Özellikle 2004-2009 arasında Hakkari merkez ve Şemdinli'deki artış dikkat çekmektedir. Sözü edilen yıllar arasında kovan sayısı Şemdinli'de 20.781 artarken Hakkari merkezde 16.949 artmıştır (Tablo 18). Buna karşılık 2019 yılında Hem kovan sayısı hem de üretim azalmıştır (Tablo 3.45). Çalışma sahasında 2019 yılı itibariyle 5.215 eski tip kovan, 91.391 yeni tip kovan olmak üzere toplam 96.606 kovan bulunmaktadır.

3.2.6. Balıkçılık

Çalışma sahasının akarsu ve göletleri balıkçılık bakımından önemlidir. Sahada en çok bulunan balık türü alabalıktır. Son yıllarda atıl durumdaki göletlere farklı balık türleri bırakılarak sahadaki balık varlığı zenginleştirilmiştir. 2014 yılında Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü teknik ekipleri tarafından "Işıklar Köyü Çavuşlu Göleti ve Işık Köyü Yapraklı Göleti'ne 15'er bin adet olmak üzere toplam 30.000 adet aynalı ve pullu sazan yavrusu bırakılmıştır. 2015 yılında ise Yüksekova ve Çukurca'daki göletlerde de balıklandırma yapılmıştır" (Tarım ve Orman İl Müdürlüğü, 2014: 55). Böylece sahada balık sayısı ve çeşitliliği arttırılarak balıkçılığın ekonomik bir faaliyet olarak geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Tablo 3. 46: Hakkari ilinde Bulunan Su Ürünleri Tesisleri (2014)

Tesis Adı	Bulunduğu İlçe	Türü	Kapasite (Ton/Yıl)
Çallı Alabalık	Hakkari Merkez	Gökkuşağı Alabalığı	100
Berçem Alabalık	Hakkari Merkez	Gökkuşağı Alabalığı	110
Oğuztürk Alabalık	Şemdinli	Gökkuşağı Alabalığı	29

Kaynak: Hakkari İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Çalışma sahasında 3 alabalık tesisi bulunur. Hakkari merkezdeki tesislerin üretim miktarı 100-110 ton arasında değişir (Tablo 3.46). Buna karşılık, Şemdinli'deki tesisin yıllık balık üretim miktarı 29 tondur. Foto 3.10'da görülen balık çiftliği Şemdinli'de bulunur. Burada üretilen balıklar, çoğunlukla karayolu Yüksekova'daki restoranlara satılmaktadır.

İlkbahar aylarında debisi artan akarsularda balıkçılık faaliyeti daha verimli olarak yapılır. Bu dönemde balıkçılık faaliyeti özellikle Zap Suyu'nda yoğunlaşır (Foto 3.11).

Foto 3. 10: Hakkari Merkezde Bir Balık Çiftliği

Foto 3. 11: Zap Suyu'nda Balıkçılık

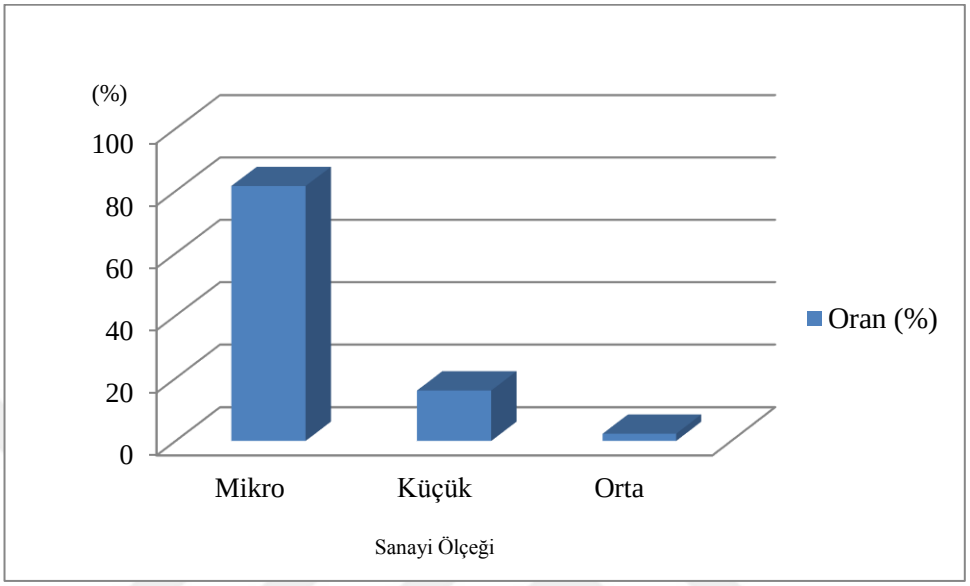
Kaynak: Çukurca Kaymakamlığı

3.3. SANAYİ ve TİCARET

Günümüz dünyasına şekil veren en önemli gelişmelerden biri sanayi devrimidir. Sanayi devrimiyle beraber işletmeler seri üretime geçerek, ihtiyaç duyulandan çok daha fazla üretim yapmış ve bu ürünleri dünyanın faklı ülkelerinde satışa sunmuştur. Bu kitlesel üretim karşısında rekabet gücünü kaybeden küçük esnaf ve atölyeler kapanarak, sanayi sektöründe işçi konumuna düşmüşlerdir. Sanayi devrimi aynı zamanda işçi ve emek sömürüsünü ileri bir boyuta taşımıştır. Günlük çalışma saatleri 14-16 saat olan işçilerin, çalışma koşullarının iyileştirilmesine yönelik gereklilikleri, çeşitli siyasi hareketleri ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle sanayi devrimi tüm dünyayı sosyal, ekonomik ve siyasi yönde etkilemiştir. "Ekonominin ana kollarından olan sanayi ile birlikte özellikle doğada bulunan hammaddeler değerlenmeye ve şekillenmeye başlamış, sanayi yatırımları ve faaliyetleri artmış ve ortaya çıkan gelişmeler beraberinde zamanla mesafe kavramını ortadan kaldırmış ve küreselleşmeyi ortaya çıkarmıştır" (Doğan, 2013: 211). Bu bağlamda hem doğal kaynaklar hem de doğanın kendisi üzerindeki baskılar artarak günümüzün en önemli sorunlarından biri olan çevre sorunlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

"Sanayi faaliyetlerinde konum (lokasyon), sermaye, hammadde, ulaşım, enerji, pazar ve işgücü-işçi çok önemli unsur ve konulardır" (Doğan, 2019a: 263). Hakkari ili bu unsurlar bakımından ele alındığında, ilin işgücü ve hammadde hariç diğer unsurlar açısından oldukça dezavantajlı olduğu görülür. Genç nüfus oranının fazla olduğu ilde, sanayi ve diğer iş kollarında çalışabilecek potansiyel iş gücü de fazladır.

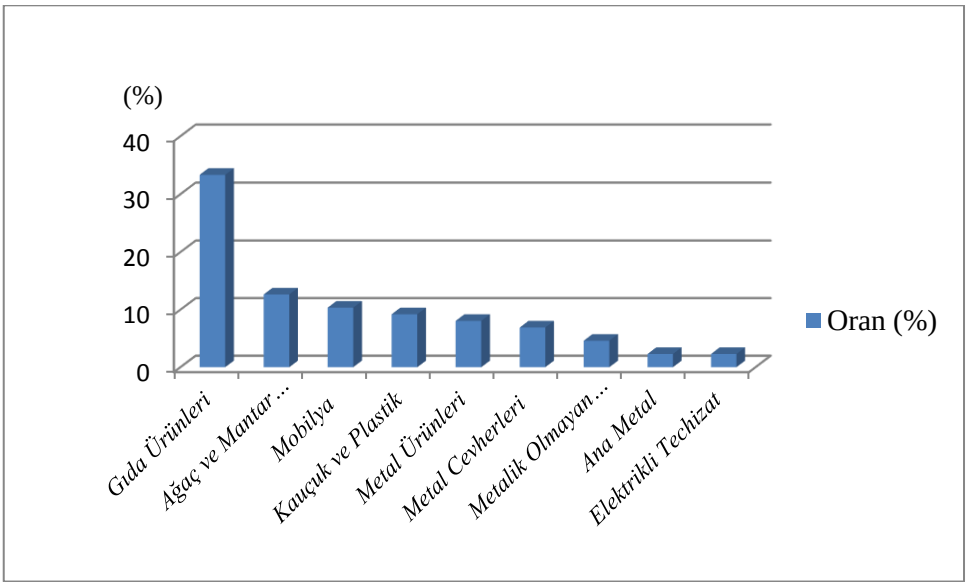
Grafik 3. 10: Hakkari İli Sanayi Sektörünün Ölçek Dağılımı (2020)

Kaynak: Hakkari Sanayi ve Ticaret Odası

Hakkari ilinde sanayi büyük bir çoğunlukla (%97,7) mikro ve küçük ölçeklidir. İl sanayisinin %81,61'i mikro, %16,09'u küçük ve %2.30 orta ölçeklidir (Grafik 3.10).

Grafik 3. 11: Hakkari İlinde Sanayi İşletmelerinin Sektörel Dağılımı (İlk 10 Sektör/2020)

Kaynak: Hakkari Sanayi ve Ticaret Odası

Hakkari ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, gıda sektörünün %33,33'le en yüksek paya sahip olduğu görülür. İlde gıda sektörü haricinde, payı %10'u geçen 2 sektör bulunur. Bunlardan ağaç ve mantar ürünleri %12,64 iken, mobilya da %10,34'lük bir paya sahiptir. İldeki sektörler işletme oranlarına göre; kauçuk ve plastik (%9,20), madencilik ve taş ocakçılığı (%9,20), metal ürünleri (%8,05), metal cevherleri (%6,90), metal olmayan mineral ürünler (%4,60), ana metal (%2,30), elektrikli techizat (%2,30) şeklinde sıralanır (Grafik 3.11).

Tablo 3. 47: Hakkari İlinde Sanayi Sektöründe İstihdamın Dağılımı (2020)

Sektör Adı	Çalışan Sayısı	Oran (%)
Gıda Ürünleri	197	30,59
Metal Cevherleri	191	29,66
Metalik Olmayan Mineral Ürünler	68	10,56
Kauçuk ve Plastik	56	8,7
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	51	7,92
Ağaç ve Mantar Ürünleri	24	3,73
Mobilya	17	2,64
Metal Ürünleri	16	2,79
İçecek Ürünleri	12	1,86
Ana Metal	10	1,55
Toplam	**642**	**100**

Kaynak: Hakkari Sanayi ve Ticaret Odası

Hakkari ili sanayisi istihdamın dağılımı bakımından incelendiğinde, toplam istihdamın büyük bir çoğunluğunun (%60,25'i) gıda ve metal cevherleri sektörlerinin bünyesinde toplandığı görülmektedir. İlde istihdam oranı bakımından ilk 3 sırada gıda ürünleri (%30,59), metal cevherleri (%29,66) ve metalik olmayan mineral ürünleri (%10,56) gelir (Tablo 3.47). Geriye kalan sektörlerin payları ise %10'un altındadır.

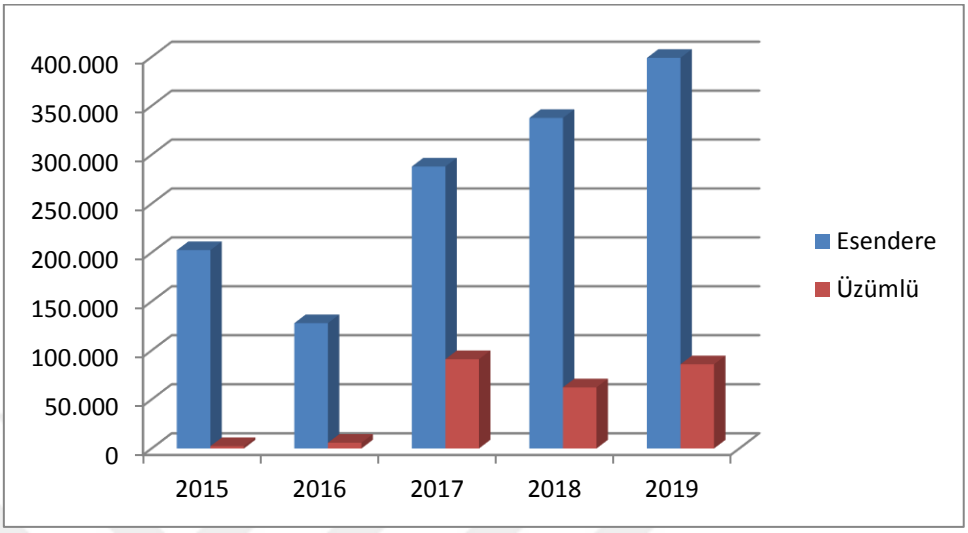
Çalışma sahasında sanayi faaliyetlerinin gelişmemiş olmasına bağlı olarak organize sanayi bölgesi yoktur. Hakkari merkez, Yüksekova ve Şemdinli'de 1'er küçük sanayi sitesi bulunur. Bu sanayi siteleri Hakkari merkezde 50, Şemdinli'de 50 ve Yüksekova'da 100 işyeri kapasitelidir. 2020 yılında Yüksekova ilçesine bağlı Büyükçiftlik beldesinde bir organize sanayi bölgesi kurma çalışmalarına başlanmıştır. Sahanın küçük sanayi sitelerinde pvc-alüminyum kapı-

pencere doğrama, ahşap mobilya (kapı-mutfak dolapları ve aksamı) üretimi yapan firmalar ve otomotiv sektöründe tamir hizmeti veren iş yerleri bulunmaktadır.

Sahada ticaret ise sanayiye göre daha fazla gelişme imkânı bulmuştur. "Bilinmeyen mal ve ürünlerin zamanla öğrenilmesi, yeni ürünlerin ortaya çıkarılması ve farklı ürünlere duyulan ihtiyaçlar neticesinde insanoğlu ticaret konusunda her zaman aktif olmuştur" (Doğan, 2019b: 627). Çalışma sahasında ticari faaliyetler en çok Yüksekova'da gelişmiştir. Yüksekova'da ticari faaliyetlerin gelişmesinde, il genelinde nüfus miktarının en yüksek (118.915) olduğu ilçe olması ve sınır ticaretinin yoğun olarak yapıldığı Esendere Gümrük Kapısı'nın burada yer alması gibi nedenler etkili olmuştur. "Yüksekova'da halkın günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik küçük ölçekli iş yerleri dikkat çekmektedir. Söz konusu bu iş yerlerinde pazarlaması yapılan ürünler ilçe dışından getirilmektedir. Özellikle İran'dan ithal edilen ürünlerin ilçe ekonomisine hâkim olduğu görülmektedir" (Gökburun, 2014: 104).

İlin en eski sınır kapısı olan Esendere Gümrük Kapısı, 1964 yılında açılmış olup, İran'la olan önemli sınır kapılarımızdan biridir. Sahada yolcu ve araç giriş çıkışlarıyla beraber ticari faaliyetlerin yapıldığı sınır kapısıdır. 2004 yılından itibaren buradan tır geçişlerine izin verilmesiyle iki ülke arasındaki araç yoğunluğu artmıştır. Bunan yanı sıra, ilde 2015 yılında Çukurca'da açılan Üzümlü Gümrük Kapısı (Foto 3.12), Irak'la olan sınır kapılarımızdan biridir. Ancak Üzümlü Gümrük Kapısı, ticari faaliyetlerden ziyade yolcu geçişleri için kullanılmaktadır. Hakkari ilinde Irak'a açılan 2. gümrük kapısı Derecik'te yer alan Umurlu Gümrük Kapısı'dır. 2021 yılında açılması planlanan Umurlu Gümrük Kapısı'nın da faaliyete girmesi ilde ticari faaliyetlerin gelişmesine katkı sunacaktır.

Grafik 3. 12: Seçilmiş Yıllarda Esendere ve Üzümlü Sınır Kapılarından Giriş Yapan Yolcu Sayısı

Kaynak: TÜİK

Esendere Gümrük Kapısı'ndan 2015 yılında 202.448 yolcu giriş yapmıştır. 2016 yılında ise bu sayı önemli bir düşüşle 127. 824'e inmiştir (Grafik 3.12). 2016 yılında yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle Yüksekova'da yaklaşık 3 ay sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş olup, bu dönemde ilçeye giriş çıkışlar kısıtlanmıştır. Buna bağlı olarak 2016 yılında Esendere sınır kapısından yapılan yolcu giriş sayısında ciddi bir düşüş görülmüştür. Takip eden yıllarda ise giriş yapan yolcu sayısı devamlı artmıştır. Nitekim 2019 yılında 399.043'e yükselmiştir.

Üzümlü Gümrük Kapısı'ndan giriş yapan yolcu sayısı 2015 yılında 2.324 iken, 2017'de 91.066'e yükselmiştir. 2018 yılında önemli bir düşüşle 62.326 olan yolcu sayısı 2019 tekrar artmıştır. Güvenlik sorunları nedeniyle sınır kapılarının sıklıkla kapatılması, giriş yapan yolcu sayılarının da yıllara göre farklı değerler göstermesine yol açmaktadır.

Foto 3. 12: Çukurca İlçesinde Bulunan Üzümlü Sınır Kapısı

İlde sanayi başta olmak üzere turizm, tarım ve hayvancılık gibi ekonomik faaliyetlerin gelişmesinin önündeki en büyük engel, güvenlik sorunudur. Bundan dolayı ilin mevcut sermayesi, ilde yatırıma dönüşmemekte ve sosyal ve ekonomik açıdan daha güvenli olan batı illerine yönelmektedir.

Tablo 3. 48: Hakkari İlinde Sanayi İşletmelerinin Oransal Dağılımı (2018)

Sanayi Türü	Oranı (%)
Gıda Ürünleri İmalatı	37
Metalik Olmayan Mineral Ürünlerin İmalatı	8
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	23
Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine ve Ekipman İmalatı	8
Kimyasal Ürünler İmalatı	8
Diğer	16

Kaynak: Hakkari Ticaret ve Sanayi Odası

Hakkari ilinde en çok gelişmiş sanayi kolları %37 oranla gıda ürünleri imalatı ve %23 oranıyla da madencilik ve taşocaklığıdır. Sözü edilen sanayi kolları, ildeki toplam sanayi faaliyetlerinin %60'na karşılık gelir. Metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı, başka yerde sınıflandırılmamış makine ve ekipman imalatı ve

kimyasal ürünler imalatlarının toplam sanayi faaliyetleri içerisindeki payları %8'dir (Tablo 3.48).

Tablo 3. 49: İlçe Bazında Gıda Üretim, Satış ve Tüketim İşletmeleri Sayıları (2018)

İşletme Türü	Hakkari Merkez	Çukurca	Şemdinli	Yüksekova	TOPLAM
Gıda Satış	245	24	81	207	557
Gıda Üretim	66	6	30	41	143
Toplu Tüketim	172	18	70	108	368
TOPLAM	**483**	**48**	**181**	**356**	**1.068**

Kaynak: Hakkari Gıda Tarım ve Hayvancılık

Çalışma sahasında gıda ürünleri üretiminde, nüfus miktarları ve şehirsel fonksiyonları daha çok gelişmiş olan Hakkari merkez ve Yüksekova öne çıkmaktadır. Hakkari merkezde 66, Yüksekova'da ise 41 gıda üretim işletmesi bulunur (Tablo 3.49). Gıda satış ve tüketim işletmeleri bakımından da yine Hakkari merkez ve Yüksekova öne çıkmaktadır. Sahada gıda satış, üretim ve tüketim işletmeleri toplam sayısının en az olduğu ilçe Çukurca (48) iken, en fazla olduğu yer Hakkari merkezdir (483).

Çalışma sahasının önemli gıda üretim ve işleme tesisleri hayvancılık potansiyeline bağlı olarak Yüksekova ilçesinde yoğunlaşmıştır. "Yüksekova'daki sanayi faaliyetleri, şehrin ekonomik gücüne önemli ölçüde katkıda bulunacak düzeyde gelişmemiştir. Mevcut sanayi tesislerinin, hemen bütünüyle tarımsal üretimden sağlanan hammadde kaynaklarına dayanarak kurulduğu anlaşılmaktadır" (Kaya, 2008: 155). İlçede bulunan süt fabrikası, aspir yağı üretim tesisi, un fabrikası, içme suyu üretim tesisi, et entegre tesisi ve 6 küp şeker imalathanesi ilçedeki başlıca sanayi tesisleridir. "İlçede bulunan 6 küp şeker imalathanesinde ise İran'dan ithal edilen 'toz şeker'; 'küp şeker'e dönüştürülerek pazara sunulmakta olup söz konusu bu imalathanelerde en fazla 4-5 işçi istihdam edilmektedir" (Gökburun, 2014: 104). İlçedeki en önemli işletmelerden olan süt fabrikası (Foto 3.13), 1974 yılında devlet tarafından kurulmuş ve 1975-1976 yılları arasında devlet tarafından işletilmiştir. Daha sonra ilçedeki girimcilere devredilen işletme, 2009-2010 yılları arasında yeni

teknolojik ekipmanlarla yenilenmiş olup, 2019 yılı itibariyle 32 kişiye istihdam imkânı sunmaktadır. Bunun yanında süt satın alınan çiftçiler de hesaba katıldığında, fabrikanın ilçede 150-180 arasında kişiye ekonomik fayda sağladığı anlaşılmaktadır. Süt Fabrikası, kış aylarında sahada yeterli miktarda süt temin edemediğinden dolayı üretimin sürekliliği için "Iğdır ilinden ilçeye süt taşınmaktadır" (Gökburun, 2014: 104). Bu tesislerin yanı sıra; ilçede 1 bal paketleme, 1 yumurta paketleme, 3 şeker paketleme, 1 yufka imalathanesi ve 6 süt işleme tesisi bulunmaktadır. Aynı şekilde Hakkari merkezde de 8 bal paketleme, 1 yumurta paketleme ve 2 yufka imalathanesi bulunur.

Foto 3. 13: Süt Fabrikası

Çukurca, Şemdinli ve Derecik ilçelerinde daha çok tarım ve hayvancılık faaliyetler ön plana çıkmakta olup, bu ilçelerde gelişmiş bir sanayi kolu bulunmamaktadır.

Tablo 3. 50: Hakkari İlindeki İşletmelerin Sektörel Dağılımı (2019)

Sektörler	İşletme Sayısı
İnşaat	43
Toptan ve Perakende Ticaret	41
Ulaştırma ve Depolama	18
İmalat	15
İdari Destek ve Hizmet Faaliyetleri	13
Eğitim	11
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	10
Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri	8
Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler	6
İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	4
Elektrik,Gaz, Buhar ve İklimlendirme Üretimi ve Dağıtımı	2
Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlence ve Spor	1
Diğer Hizmet Faaliyetleri	1
Bilgi ve İletişim	1
Genel Toplam	**176**

Kaynak: Hakkari İŞKUR İl Müdürlüğü

Çalışma sahasında işletme sayısının sektörel dağılımını gösteren Tablo 3.50'ye göre, sahada en fazla işletmeye sahip sektör, 43 işletme sayısıyla inşat sektörüdür. Hakkari İŞKUR İl Müdürlüğü tarafından yapılan "piyasa araştırma raporuna göre ildeki işletmelerin %24,4'ü inşaat sektöründe yer almaktadır. Türkiye geneliyle kıyaslama yapılacak olursa; Türkiye genelinde 10 ve daha fazla istihdamlı işletmeler içerisinde İnşaat bulunan işletmelerin ağırlığı %14,8 seviyesindedir" (Hakkari İŞKUR Müdürlüğü, 2019: 16). Toptan ve perakende ticaret 41 işletme sayısıyla ilde 2. sırada yer alır. "Toptan ve perakende sektöründeki işletmelerin ülkemizdeki payı %22,2 iken, Hakkari ilinde toptan ve perakende sektörünün payı yüzde %23,3 düzeyindedir" (Hakkari İŞKUR Müdürlüğü, 2019: 16). Bu bağlamda Hakkari ilinde inşaat sektöründe olduğu gibi, toptan ve perakende ticarette de işletme sayısı bakımından ülke ortalamasının üzerindedir. Kültür, sanat, eğlence, dinlence, spor, iletişim, bilgi ve diğer hizmet faaliyetleri en az işletme sayısına sahip sektörlerdir.

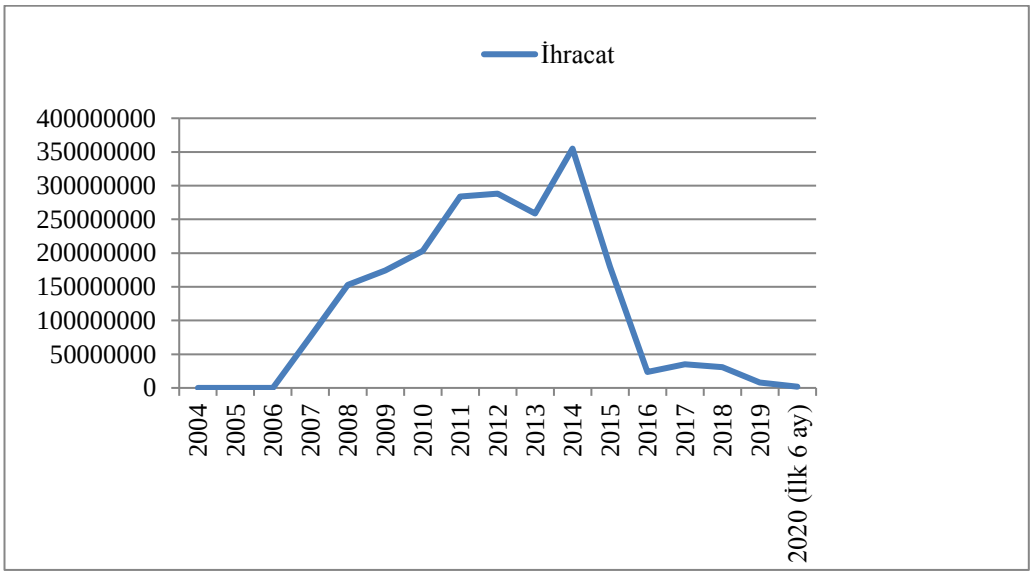
Tablo 3. 51: Hakkari ilindeki Sektörlerin İhracattaki Payları (2019)

Sektörler	İhracat Yapma Oranı (%)
İnşaat	2,4
Toptan ve Perakende Ticaret	7,5
İmalat	26,7
Eğitim	9,1
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	40
Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri	12,5
Diğer	1,8

Kaynak: Hakkari İŞKUR İl Müdürlüğü

Hakkari ilindeki ihracatın büyük bir kısmı madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe gerçekleştirilmektedir. İldeki madencilik ve taş ocakçılığı işletmelerinin %40'ı ihracat yapmaktadır. İl, sahip olduğu madencilik potansiyelinin çok azını değerlendirdiği halde bu sektörün ihracatta önemli bir yer tutacak kadar ekonomik getirisinin olması, ildeki madenciliğin geliştirilmesinin gerekliliğini göstermektedir. İhracatta 2. sırada yer alan İmalat sektörünün toplam ihracat içerisindeki payı %26,7'dir (Tablo 3.51). Konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri sektörü de %12,5'lik payla ilde ihracat oranı en yüksek 3. sektör durumundadır.

Grafik 3. 13: 2004-2020 Yılları Arasında Esendere Gümrük Kapısı'nda Gerçekleştirilen İhracat Miktarları (Dolar)

Kaynak: Hakkari Ticaret ve Sanayi Odası

Çalışma sahasında en çok ihracatı yapılan ürünler; inşaat'ta kullanılan demir donatı malzemeleri, ev boyaları, yapıştırıcı (MDF yapıştırıcısı), çocuk bezi, lavabo

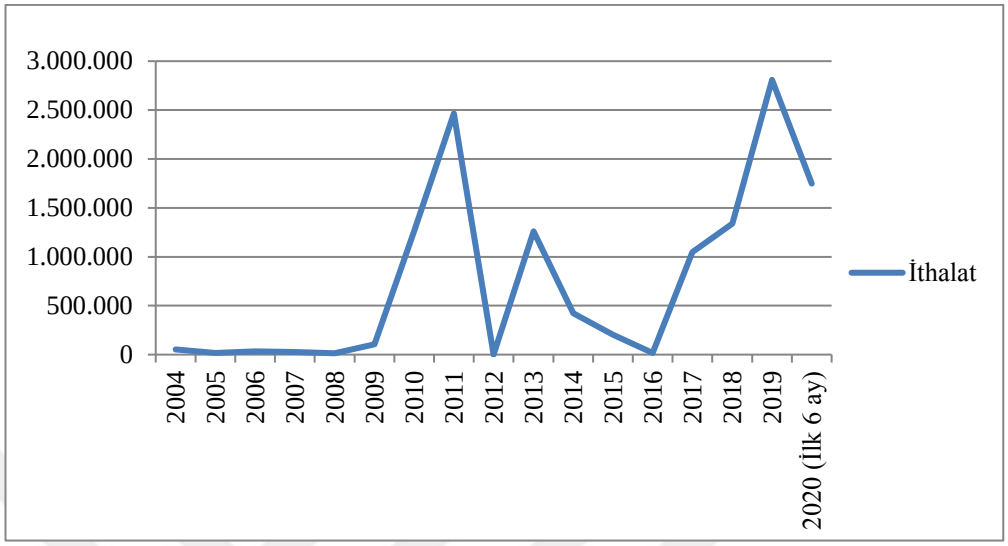
musluklarıdır. Ayrıca; "tekstil ve hammaddeleri, hazır giyim ve konfeksiyon, çimento, yarı işlenmiş maden, temizlik ürünleri, plastik mutfak eşyası, güzellik ve cilt bakımı ürünleri, pvc yer ve duvar kaplamaları, kapılar, pencereler ve ekipmanları" (Daka, 2013: 10) ilde ihraç edilen ürün gruplarıdır. Çalışma sahasında ithalat ve ihracat faaliyetleri İran'la yapılmaktadır.

Çalışma sahasında en yüksek ihracat değeri 354.987.264 dolarla 2014 yılında görülmüştür (Grafik 3.13). 2014 yılı ihracat miktarı bir önceki yıla göre 96.242.078 dolar artmıştır. Bu yüksek artışın temel nedeni Yüksekova'daki küçük sanayi sitesinde ihracat kalemleri arasında yer alan yapı ve inşaat malzemelerinin üretimine ağırlık verilmesidir.

İhracat miktarında 2015-2016 yılları arasındaki ciddi düşüş dikkat çekmektedir. 2015'te 180.012.000 dolar olan ihracat miktarı 156.268.480 dolar azalarak 23.743.520 dolara düşmüştür. 2016 yılında Yüksekova'da güvenlik sorunları nedeniyle ilan edilen sokağa çıkma yasağı Esendere Gümrük Kapısı'nda ihracat ve ithalat durma noktasına gelmiştir.

Çalışma sahasında yapılan sınır ticaretinde yıllara göre çok dalgalanma yaşanması dikkat çekmektedir. Sınır kapılarının güvenlik ve sağlık (kuş gribi, domuz gribi, covid-19) gibi nedenlerle zaman zaman kapatılması bu dalgalanmaya yol açan en önemli nedenlerdir. 2005-2006 yılları arasında kuş gribi, 2020 yılı Mart ayı itibariyle de Covid-19 pandemisi nedeniyle sınırların kapatılması, sınır ticaretini geçici bir süreliğine durduran önemli olaylardır.

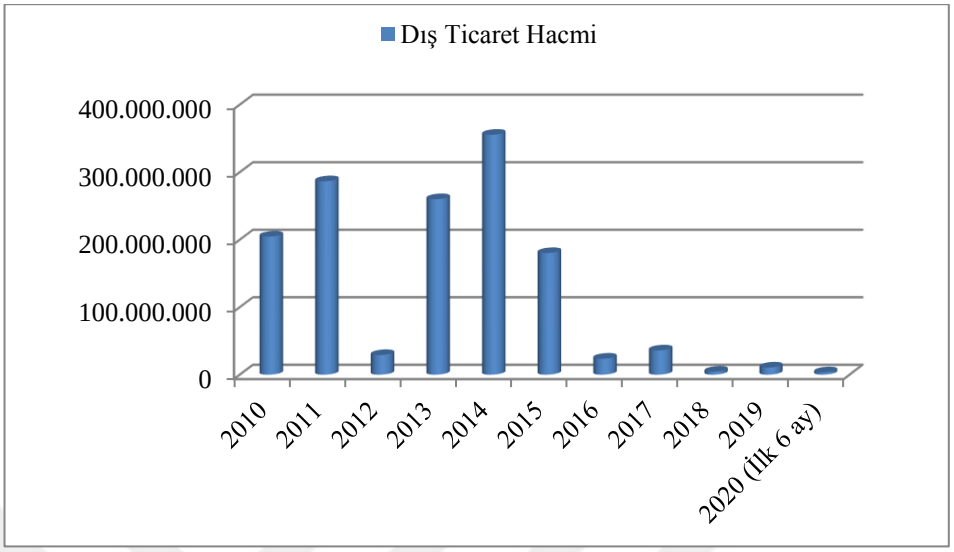
Grafik 3. 14: 2004-2020 Yılları Arasında Esendere Gümrük Kapısı'nda Gerçekleştirilen İthalat Miktarları (Dolar)

Kaynak: Hakkari Ticaret ve Sanayi Odası

Çalışma sahasında ithal ürünleri; kivi, kuru soğan, kabuklu ceviz, ceviz içi, patates, kabuklu badem, badem içi, yeşilbiber, patlıcan ve karpuz gibi tarımsal ürünlerden meydana gelir. Sahada 2004-2008 çok az ithalat yapılmasına karşılık özellikle 2006 yılından sonra ihracat miktarı hızla artmıştır (Grafik 3.14). İthalat miktarı 2016-2019 yılları arasında genel itibariyle artma eğilimi göstermektedir. Ülkemizde 2017-2018 yılları arasındaki sebze üretim miktarı mevcut talebi karşılayamamıştır. Dolayısıyla özellikle patates, soğan ve biber ürünleri piyasada az bulunmaları sebebiyle çok yüksek fiyatlar üzerinden satılmıştır. Bu yüzden 2017-2018 yılları arasında çalışma sahasında da sözü edilen bu sebzelerin daha fazla ithal edilmesi nedeniyle, ithalat değerlerinin arttığı görülmektedir. İthalat miktarı, en yüksek değere 2.808.638 dolarla 2019 yılında ulaşmıştır.

Grafik 3. 15: Hakkari İlinin Dış Ticaret Hacmi (Dolar-2010-2020)

Kaynak: Hakkari Ticaret ve Sanayi Odası

Çalışma sahasında dış ticaret hacminin 2018 yılında en düşük değerlere ulaştığı görülmektedir. 2018 yılında ihracat miktarı ithalat miktarından çok daha fazladır. 30.987.000 dolar ihracata karşılık, 1.337.890 dolar ithalat yapılmıştır. Sahada dış ticaret hacminin en yüksek olduğu yıllar sırasıyla 2014, 2011 ve 2013 yıllarıdır (Grafik 3.15). Dış ticaret hacmi 2014'te 355.409.621, 2011'de 286.528.891 ve 2013'te 260.004.686 dolardır.

Tablo 3. 52: Hakkari İlinde Seçilmiş Yıllarda Cinsiyete Göre Kayıtlı İşsiz Sayısı

Yıl	Kadın	Erkek	Toplam
2011	2.595	5.412	8.007
2012	3.754	7.142	10.896
2013	5.214	8.594	13.808
2014	6.178	8.313	14.491
2015	8.429	6.767	15.196
2016	13.881	9.989	23.870
2017	17.311	10.232	27.543
2018	27.968	17.108	45.076

Kaynak: Hakkari İŞKUR İl Müdürlüğü

Çalışma sahasındaki toplam işsiz sayısı 2011-2018 yılları arasında sürekli artmıştır. 2011 yılında 8.007 olan işsiz sayısı, 2018 yılında 45.076'ye yükselmiştir (Tablo 3.52). Sahadaki toplam işsiz sayısında 2017-2018 yılları arasında 17.533

artmış yaşanması sahadaki işsizlik sorununun katlanarak arttığını göstermek bakımından dikkat çekicidir.

Sahada 2014 yılına kadar erkek işsiz sayısı kadın işsiz sayısından fazlayken; 2014 yılından sonra kadın işsiz sayısında artış yaşandığı görülmektedir. Bunun temel nedeni "2015 yılı kayıtlı işsiz sorgulamalarında SGK kayıtlarının temel alınması yöntemine geçilmesidir" (Hakkari İŞKUR İl Müdürlüğü, 2019: 7). Çalışanların 2018 yılında kadın-erkek işsiz sayıları karşılaştırıldığında, kadın işsiz sayısının erkek işsiz sayısından 10.860 kişi daha fazla olduğu görülmektedir.

Yüksekova Esnaf ve Sanatkarlar Odası'na kayıtlı toplam esnaf sayısının (1.058) %8'ini inşaat malzemeleri imalatı ve ticareti, %8'ini lokantacılık, %6'sını oto bakım servisçiliği, %6'sını konfeksiyonculuk ve %5'ini telefonculuk, tuhafiyecilik ve internet kafe ve oyun salonu, %3'ünü ev tekstil ürünleri imalatı ve ticareti, kadın kuaför ve fırıncılık, %4'ünü kahvehane-çay ocağı ve ayakkabıcılık, %2'sini terzicilik ve oto bakım servisçiliği oluşturmaktadır.

Tablo 3. 53: Yüksekova'da Esnafların Cinsiyete Göre Sayısı ve Oranları (%)

Cinsiyet	Esnaf Sayısı	Oranı (%)
Erkek	992	94,33
Kadın	66	5,67
Toplam	**1.058**	**100**

Kaynak: Yüksekova Esnaf ve Sanatkârlar Odası Başkanlığı

Tablo 3.53'e göre; Yüksekova Esnaf ve Sanatkârlar Odası Başkanlığı'na kayıtlı esnafların 992'si erkek, 66'sı kadın olmak üzere erkek esnaflar, toplam esnaf sayısının %94,33'üne, kadın ise %5,67'sine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla ilçede kadınların ekonomik hayata katılım düzeylerinin oldukça düşük olduğu görülmektedir. Bu durum il geneli için de geçerlidir.

3.4. ULAŞIM

Şehirlerdeki en önemli fonksiyonlardan biri olan ulaşım sektörünün önemi, küreselleşmeyle beraber her geçen gün daha da artmaktadır. Bu nedenle ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile ulaşım altyapısı birbirine paralel olarak gelişir. Dolayısıyla "temel ulaşım sorunlarını çözemeyen ülkeler diğer sektörlerde de başarılı olmakta güçlük çekmektedir" (Bakırcı, 2019: 353). Çünkü ulaşım sistemleri, şehirdeki diğer bütün fonksiyonların gelişimini etkileyen en temel önemli unsurlardan biridir.

"Yerleşme ister şehir, ister kır olsun çeşitli yönlere giden ve bu yönlerden gelen yol şebekesinin kavşağındadır" (Akova, 2019: 112). Önemli ulaşım ağları üzerinde veya yakınında kurulan şehirlerin, ulaşım kolaylığına bağlı olarak daha hızlı bir gelişme gösterdikleri bilinmektedir. Bununla beraber, "şehrin makro formu ile şehir içi ulaşım hizmetlerinin örgütlenmesi karşılıklı etkileşim içinde bulunur" (Doğan ve Doğan, 2020: 321-322). Ulaşım sistemleri şehirlerin gelişiminde rol oynadığı gibi, şehirlerin büyümesi de ulaşım ağlarının artmasında ve çeşitlenmesinde etkili olmaktadır. Toplu taşımanın yanı sıra "otomobilin sunduğu esneklik, yeni gelişme alanlarının herhangi bir kentsel odağa, donatı alanına veya toplu taşıma sistemi durağına yakın olma gereksinimini ortadan kaldırarak, uzun mesafelere yayılmış, dağınık ve düşük yoğunluklu kent formu yaratmaktadır" (Adıgüzel ve Diğ, 2015: 31). Bu durum kentsel alanın çevreye doğru genişlemesine yol açmaktadır.

Çalışma sahasının iklim ve topografya özellikleri, ulaşım altyapısının gelişmesini olumsuz etkilemiştir. Sahada kış aylarında kar yağışları ve don olayının çok yaşanması ulaşımı olumsuz etkileyen iklimsel faktörlerdir. Kış mevsimi boyunca birçok köyün yolları yoğun kar yağışı ve çığ düşmeleri sebebiyle kapanmaktadır. Bu konuda yaşanan olumsuzluklara azaltmak amacıyla son yıllarda Hakkari-Çukurca Karayolu üzerinde 2 çığ tüneli ve 2 kar tüneli yapılmıştır (Foto 3.15). Sahada buzlanma ve yoğun sis trafik kazalarına sebebiyet veren diğer iklimsel faktörlerdir.

Çalışma sahasında ulaşım ağı genel itibariyle topografya koşullarının denetiminde şekillenmiştir. Karayolu ağı, yükseklik koşullarının daha elverişli olduğu vadilerin alçak kesimlerinde ve çoğunlukla bir akarsu kenarında gelişme

imkânı bulmuştur. Nitekim sahada Hakkari-Başkale-Van ve Hakkari-Çukurca Karayolu Zap Suyu kenarından geçmektedir (Foto 3.14). Hakkari-Yüksekova Karayolu da benzer şekilde Zap Suyu'nun bir kolu olan Nehil Çay'ının kenarında yer alır.

Foto 3. 14: Hakkari-Çukurca Karayolu Şine Dağı Mevkii

Kaynak: Hakkari Belediyesi

Foto 3. 15: Hakkari-Çukurca Karayolu Üzerinde Bir Çığ Tüneli

3.4.1. Karayolu

Çalışma alanında ulaşımın genel itibariyle gelişmediği söylenebilir. İklim ve topografya özelliklerinin yanı sıra, sahanın ülkedeki önemli sanayi ve ticaret merkezlerine uzak olması ulaşımın gelişmemiş olması üzerinde etkili olmuştur. Çalışma sahasının karayolu ulaşımı Hakkari-Başkale-Van D-400 ve Hakkari-Uludere-Şırnak D-400 Karayolları üzerinden sağlanmaktadır. Hem yolcu hem de yük taşımacılığında Hakkari-Başkale-Van D-400 Karayolu daha çok kullanılır. Hakkari-Uludere- Şırnak D-400 Karayolu daha az kullanılmakla beraber sahaya alternatif bir ulaşım imkanı teşkil etmesi bakımından önem taşır.

Çalışma sahasında ulaşım faaliyetlerinin en fazla geliştiği ilçe Yüksekova'dır. Yüksekova'nın Türkiye Irak ve İran sınırlarının kesiştiği bir konumda yer alması ilçede ulaşımın gelişmesini sağlamıştır. "Türkiye-İran arasında ulaşımı sağlayan Yüksekova Bacirge yolu, ilçede ekonomik bir hareketlilik oluşturmaktadır" (Gökburun, 2014: 105). 1964 yılında açılan Esendere Sınır Kapısı'nın 2004 yılından itibaren tır taşımacılığına açılmasıyla beraber Yüksekova'da ulaşım faaliyetlerinde önemli bir gelişme sağlanmıştır. "Türkiye -İran arasındaki transit yollardan birinin Yüksekova'dan geçmesi ve söz konusu karayolunun İran–Van-Ağrı ve Erzurum üzerinden Trabzon limanına ulaşması, sanayi faaliyetlerinin rantabl işletilebilmesi için önemli bir avantaj sağlamaktadır" (Kaya, 2008: 155). Yine ilçenin yeryüzü şekillerinin düz olması ulaşımın gelişmesinde etkili olan bir başka etkendir.

Çalışma sahasında yapılabilecek bütün kalkınma çalışmalarının temelinde ulaşım faaliyetlerinin geliştirilmesi yatmaktadır. Ulaşım faaliyetleri kapsamında yolların ve araç seferlerinin sayısı ve kalitesi arttırılmalıdır. Sahada il merkezi ve ilçeler arasında günlük birkaç sefer olmakla beraber akşam saatlerinden sonra ilçelere ulaşım durmaktadır. Birbirine yakın olan Yüksekova ve Şemdinli arasında nispeten gelişmiş olmakla beraber, Çukurca ile diğer ilçeler arasında seferler yapılmamaktadır. Bölge içi ulaşımın geliştirilmesi ve sürekliliğinin sağlanmasıyla bölgede turizm faaliyetlerinde de bir ivme kazanılmasını sağlayacaktır.

Tablo 3. 54: Hakkari İlinde Yol Standartlarının Yükseltilmesi Çalışmaları (2003-2019)

Yapılan İş	
Tek Yol İyileştirme	168 (km)
Asfalt Çalışmaları	2.555 (km)
Trafik Oto Korkuluk	204 (km)
Köprü Yapımı	12 (adet)
İyileştirilen Kaza Kara Nokta Sayısı	13 (adet)
Trafik Düşey İşaretleme	28.015 (m^2)
Trafik Yatay İşaretleme	2.246.770 (m^2)

Kaynak: Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı

Hakkari'nin toplam yol ağı 2019 yılı itibariyle 958 km'dir. Bunun 216 km'si devlet yolu, 742 km'si de il yoludur. Hakkari İlinde son yıllarda ulaşım altyapısını geliştirmeye yönelik önemli adımlar atılmıştır. İl merkezi ve bütün ilçelerde "prestij cadde" uygulamasına geçilerek yollar onarılmış ve kaldırımlar yayaların daha rahat kullanımı için genişletilmiştir. Bu yol çalışmalarına paralel olarak sahada elektrik altyapısı da toprak altına alınarak, elektrik direk ve kablolarının oluşturduğu kötü görüntü ortadan kaldırılmıştır.

2003-2019 yılları arası 2.555 km alanda asfaltlama, 168 km alanda tek yol iyileştirme ve 204 km alanda da oto korkuluk çalışması yapılmıştır (Tablo 3.54). Bununla beraber 12 köprü inşa edilmiş ve trafik işaretleme çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Yapılan bu çalışmalar sahanın ulaşım kalitesini kısmen arttırmış olmakla beraber yeterli değildir. Özellikle Şemdinli-Derecik Karayolu oldukça ilkel koşullara sahiptir. Yer yer toprak olan yolda, asfaltlama, trafik işaretleri ve oto korkuluk eksiklikleri giderilerek bu eksikliklerden kaynaklı olarak yaşanan trafik kazalarının önüne geçilmelidir.

Tablo 3. 55: Yapımı Devam Eden Karayolu Çalışmaları (2019)

Yol Güzegahı	Başlama Tarihi	Planlanan Bitiş Tarihi	Çalışma Yapılan Yol Uzunluğu (km)
Yüksekova- Esendere Yolu	2005	2021	75
Yüksekova-Dağlıca Yolu	2013	2020	54
Şemdinli-Alan Yolu	2016	2023	27
Yeni Köprü Ayrımı-Bağışlı Yolu	2019	2020	3
Hakkari Merkez-Çukurca Yolu	2016	2023	72
Yüksekova Çevre Yolu	2005	2021	7
Yüksekova-Şemdinli Yolu	2019	2020	53
Şemdinli-Derecik-Umurlu Sınır Kapısı Yolu	2015	2020	75
Hakkari Merkez-Çukurca Yol Ayrımı -Üzümlü Hudut Kapısı Yolu	2015	2020	11

Kaynak: Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı

Çalışma sahasının birçok noktasında yol yapım çalışmaları devam etmektedir. Yapımına 2005 yılında başlanan ve toplam 75 km'lik bir alanda çalışma yapılan Yüksekova-Esendere Karayolu'nun 59 km'si tamamlanarak trafiğe açılmıştır (Tablo 3.55). Yapımı 2013 yılında başlayan ve 54 km'lik bir alanda çalışma yapılan Yüksekova- Dağlıca Yolu'nun 52 km'si tamamlanmıştır. Yapımına 2016 yılında başlanan 27 km'lik Şemdinli-Alan yolu'nun 7 km'si tamamlanmıştır. Yine bu yol güzergâhı projesi kapsamında 2 adet tünel yapımı da devam etmektedir. Toplamda 7 km uzunluğundaki Yüksekova çevre yolu yapımının 2005 yılından beri devam ediyor olması dikkat çekicidir.

2019 yılında ilde trafiğe kaydı yapılan motorlu kara taşıt sayısında önemli bir artış yaşanmış olup, bu sayı 2004'te toplam 185 iken 2019'da 317'ye yükselmiştir (Tablo 3.59). Hakkari ilinde 2004 yılında otomobil sayısı 28, motosiklet 1 iken; 2019 yılında otomobil sayısı 126, motosiklet 50'ye yükselmiştir. İlde 2004 yılında kamyonet sayısı 70 iken 2019'da 47'ye düşmüştür. Tablo 3.56'da verilen yıllar arasında traktör sayısının çok az artmış olması dikkat çekicidir. Sahanın dağlık ve engebeli arazi yapısı, traktör ve diğer tarım makinelerinin kullanımına elverişli olmadığından dolayı traktör sayısında fazla bir artış yaşanmamıştır. Çalışma

sahasında bulunan 2 adet araç muayene istasyonunda motorlu ve motorsuz trafik araçlarının teknik bakımları yapılmaktadır.

Tablo 3. 56: Seçilmiş Yıllarda Trafiğe Kaydı Yapılan Motorlu Kara Taşıt Sayısı (Adet)

Taşıt Türü	2004	2019
Otomobil	28	126
Minibüs	32	22
Otobüs	2	5
Kamyonet	70	47
Kamyon	31	11
Motosiklet	1	50
Özel Amaçlı	1	27
Traktör	20	29
TOPLAM	**185**	**317**

Kaynak: TÜİK

3.4.2. Havayolu

Hakkari İlinin tek havalimanı, 26 Mayıs 2015 tarihinde Yüksekova'da açılan Selahaddin Eyyubi Havalimanı'dır. "Hakkari merkeze 79 km, Yüksekova ilçe merkezine 5 km mesafede olan Selahaddin Eyyubi Havalimanı'nda 5 uçak park yeri olan apron, 1 taksiyolu ve 1.000.000 yolcu/yıl kapasiteli 6.700 m^2 terminal binası bulunmaktadır. 2003-2019 yılları arasında gerçekleştirilmiştir" (https://www.uab.gov.tr/). Hakkari İlinin arazi yapısından dolayı karayolu ağı çok virajlıdır. Bu sebepten dolayı kısa mesafeler arasında yapılan yolcuklar dahi oldukça yorucudur. Bu bağlamda sahada hızlı ve güvenli ulaşım imkânı sağlayan havayolu ulaşımının açılması, ilin sosyal ve ekonomik kalkınması bakımından çok önemlidir.

2015-2019 yılları arasında havalimanındaki yolcu sayısı ve uçak trafiğinde ciddi bir artış yaşanmıştır. Havalimanındaki uçak trafiği sözü edilen yıllar arasında %554 oranında artmıştır. 2015 yılında 20.876 olan yolcu sayısı 2019 yılında 175.255'e ulaşarak %740 oranında artış görülmüştür (Tablo 3.57). 2016 yılında bölgede yaşanan çatışmalardan dolayı ilçede 13-30 Mart tarihleri arasında sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş ve seferlere bir süre ara verilmiştir. Bu durum 2015 yılında taşınan yolcu sayısının diğer yıllara göre azalmasına yol açmıştır.

Tablo 3. 57: Yüksekova Selahaddin Eyyubi Havalimanı'nda Seçilen Yıllarda Uçak Trafiği ve Yolcu Sayısı

	2015	2019	Artış Oranı (%)
Uçak Trafiği	196	1.282	554
Yolcu Sayısı	20.876	175.255	740

Kaynak: Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı

Yüksekova Havalimanı'nda Ankara ve İstanbul'a her gün seferler yapılmaktadır. Ancak ilçede hüküm süren iklim özellikleri kış mevsiminde havayolu ulaşımını kesintiye uğratmaktadır. Yüksekova'da kış ayları boyunca sisli gün sayısının fazla olmasından dolayı uçak seferlerinin sıkça ve çoğu zaman son anda iptal edildiği görülmektedir. Yüksekova'da kış aylarında görülen aylık ortalama sisli günler sayısı aralık ayında 9,19, ocakta 12,54 ve şubatta 9,15 gündür. İlçede yıllık ortalama sisli gün sayısı ise 39,68 gündür. Bundan dolayı bölge halkı kış mevsiminde, daha uzak olmasına rağmen Van Ferit Melen Havalimanı'nı tercih etmektedir.

3.5. TURİZM

Her geçen gün artan ve değişen turizm talepleri, farklı turizm türlerini ortaya çıkarmakta ve küresel turizm politikalarının şekillenmesinde etkili bir rol oynamaktadır. Dinamik bir yapıya sahip turizmin birçok farklı tanımı bulunmaktadır. Turizm, "Latince 'turnare' sözcüğünden gelmekte olup anlamı; gezmek, dolaşmaktır. En basit anlamıyla turizm: Dinlenmek ve tatil geçirmek amacıyla geziye çıkmaktır" (Atalay, 2004: 366). Genel bir tanımla; insanların yeni yerler görmek ve dinlenmek amacıyla, gittikleri yerlerde kalıcı olarak ikamet etmemek ve bu geziden ekonomik kazanç elde etmemek koşullarıyla, gidilen bölgede yeme-içme, konaklama vb. turistik hizmetleri satın almasına turizm denir. "Esas olarak varlığı mekânı kullanmak veya mekândan yararlanmak üzerine kurulu olan turizm endüstrisinin, özellikle ekonomik etkilerinin her geçen gün önem kazanması, gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerin dikkatlerini bu sektör üzerinde yoğunlaştırmasına neden olmuştur" (Akova, 2019: 377).

Ulaşım ve iletişim olanaklarının gelişmesi, gidilecek destinasyonlar hakkında her türlü yazılı ve görsel bilgilere saniyeler içerisinde ulaşmamızı sağlamaktadır. Turistik yerlerle ilgili web siteleri, bloglar ve turizm şirketlerinin her bütçeye hitap eden gezi olanakları, turizm faaliyetlerinin gelişmesinde önemli rol oynar. "Yurdumuzda özellikle 1980'li yıllardan itibaren hizmet sektörüne ait çeşitli yatırımların hız kazanması, turizm sektörünün de canlanmasına ve ekonomik değer kazanmasına yol açmıştır" (Sertkaya Doğan, 2018: 273). Modern dünyada, kişisel hak ve özgürlüklerin önem kazanması, çalışma saatleri ve koşullarında eskiye kıyasla iyileşmelerin yaşanması gibi durumlar da turizme olan talebi kamçılamıştır. Turizmin ilk ortaya çıktığı 1960'lı yıllardan 1980'li yıllara kadar, turistik eğilimler klasik turizmden (deniz, kum, güneş) yana olmuştur. "Dünyada klasik turizminin ortaya çıkardığı olumsuzluklar (çevre kirliliği, kıyı alanlarının aşırı kullanımı, iş gücü dağılımındaki dengesizlik vb.) yeni bir turizm anlayışının gerekliliğini ortaya çıkarmıştır" (Kamacı, 2015: 15). Bu arayışlar ekoturizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır. "Ekoturizm bir yerdeki geçmiş ve şimdi var olan kültürel değerler kadar doğayı, yaban hayatını ve doğal bitkisini inceleme, doğa hayranlığı, doğal ortamlardan zevk alma gibi belli amaçlarla, kısmen bozulmamış veya kirletilmemiş doğal alanlara yapılan seyahattir" (Erdoğan ve Erdoğan, 2005: 6).

Günümüzde turizm sektörünü derinden etkileyen en önemli olay Covid 19 virüsü salgınıdır. Covid 19 virüsü solunum sistemine zarar veren bulaşıcı bir hastalık olup, ilk kez 2019 yılı Aralık ayında, Çin'in Wuhan şehrinde görülmüştür. Dünya Sağlık Örgütü verilerine Aralık 2019-13 Şubat 2021 tarihleri arasında dünya genelinde 108.246.992 yeni vaka kaydedilmiş ve 2.386.717 kişinin de ölümüne yol açtığı tespit edilmiştir (WHO, 2021: 1). Bu süreçte dünya genelinde şehirler, bölgeler ve ülkeler arasında geliş-gidişler aylarca durma noktasına gelmiştir. Bu durum turizm faaliyetlerine büyük bir darbe indirmiştir.

Dünya Turizm Örgütü verilerine göre, 2019 yılında, bir önceki yıla göre turist girişleri %4 artışla toplam 1.460 milyona ulaşmıştır. Toplam turizm gelirleri bir önceki yıla göre %3 artmış olup, 1.481 milyar Dolar'a yükselmiştir. (UNWTO, 2020: 2). 2020 yılına gelindiğinde ise, Covid 19 pandemisinin etkisiyle turist

hareketliliğinde ve turizm gelirlerinde ciddi bir düşüş yaşanmıştır. "Uluslar arası turist girişleri, yaygın seyahat kısıtlamaları ve talebin büyük ölçüde düşmesi nedeniyle 2020'de bir önceki yıla göre %74 düşmüştür. Uluslar arası seyahatlerdeki bu düşüşün, ihracat gelirlerinde 1.3 trilyon dolar kaybına yol açtığı tahmin edilmektedir. Bu değer, 2009 küresel ekonomik kriz sırasında kaydedilen kaybın 11 katından fazladır" (UNWTO, 2021: 1).

2020 yılında, dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de ülkeye gelen yabancı turist sayısında bir düşüş yaşanmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre ülkemize gelen yabancı turist sayısı 2019 yılında toplam 45.058.286 iken; 2020'de %71,74 düşüşle 12.734.297'ye gerilemiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021: 1).

2021 yılı şubat ayı itibariyle Çin ve Almanya başta olmak üzere dünyanın farklı ülkelerinde Covid 19 virüsüne karşı aşılar geliştirilmiştir. Bu aşıların ülkeler tarafından temini ve uygulanması gibi süreçler göz önüne alındığında, seyahat sınırlamalarının 2021 yılında da devam edeceği tahmin edilmektedir. Buna bağlı olarak, toplam turizm gelirlerinin de önümüzdeki birkaç yıl daha 2019 rakamlarının altında bir gelişme göstereceği ön görülmektedir.

Çalışma sahasının kırsal alanları, ekoturizm kapsamında değerlendirilebilecek birçok unsur barındırır. Sahada tarımsal ürün çeşitliliğinin en fazla olduğu Çukurca'da, çeltik ve susam hasadı, iş yükünün fazla ve makineleşme oranının az olması nedeniyle, imece usulü yapılmaktadır. Yöreye özgü türküler eşliğinde yapılan bu hasat işi, kültürel öğeler barındırması bakımından ekoturistler için çekici bir unsur durumundadır. Yine, Çukurca tahininin tarihi su değirmeninde, geleneksel yöntemlerle üretim aşamalarına tanıklık etmek, bölgede edinilebilecek güzel deneyimlerin başında gelmektedir. Hayvancılık faaliyetlerinin ön planda olduğu Yüksekova ilçesinde, hayvan çiftliklerini ziyaret etme, hayvan besleme, atlı geziler gibi aktiviteler düzenlenerek kırsal alanlarda turizmin gelişmesi sağlanabilir. "Kırsal alanlarda turizmin, ekonominin verimli bir sektörü olarak geliştirilmesi isteniyorsa, girişilen çabalar arasında koordinasyon sağlanmalıdır. Kırsal ekonominin gelişmesi ancak, devlet, mahalli idareler ve halkın işbirliğiyle sağlanabilir" (Doğan, 2011: 18).

Ayrıca turizm gelirlerinin yine il içerisinde kalması ilde ekonomik faaliyetlerin canlanmasını sağlayacaktır.

Bilindiği gibi kırsal alanlarda iş imkânları kısıtlı ve gelir düzeyi düşüktür. Bu olumsuz tablo içerisinde kırsalda yaşayan kadınların tarımsal faaliyetlerde "ücretsiz aile işçisi" olarak çalışmasından dolayı, sosyal ve ekonomik hayata katılım düzeyleri oldukça düşüktür. Bu bağlamda, turizmin sahadaki en önemli getirilerinden biri kadınlara istihdam imkânı yaratmak olacaktır. Kırsal turizm "bölgesel kalkınmanın ivme kazanmasına neden olmakta ve ayrıca yurt içi ve yurt dışından gelen turistlerin o bölgede sosyo-kültürel değişimler sağladığı gibi kendileri de, bu değişimden etkilenmektedirler" (Torun, 2013: 31). Coğrafi yapısı ve özel konumu nedeniyle tarihten beri izole bir kent olan Hakkari, geliştirilecek turizm faaliyetleri sayesinde, hem kendi kültürünü tanıtma hem de yeni kültürler tanıma imkanına ulaşacaktır. Turizm ayrıca, "bölge ekonomisinin canlı kalmasına ve sosyal yapının zaman içerisinde değişmesine katkı sağlayacağı için, günümüzde kırsal turizm kalkınma kalemleri arasında önemli bir yere sahiptir" (Torun, 2013: 31). Bölgede farklı turizm türleri arasında entegrasyon sağlanmasıyla turizm yılın her dönemine yayılarak, sahada yıl boyunca istihdam imkanı sağlanmış olur.

Turizm, kırsal kalkınmanın nihai hedeflerine daha etkin ve daha kısa bir sürede ulaşılmasını sağlayan en önemli araçlardan biridir. "Turizm sektörünün vasıfsız ve yarı vasıflı kişilere de iş imkânı sunması, kırsal alanda ekonomik yönden zayıf olan insanların iş bulma olanağını zenginleştirmektedir" (Doğan ve Özaslan, 2017: 63). Kırsal alanda turizm vasıtasıyla, tarım dışı istihdam olanaklarının gelişmesi ve özellikle kadın istihdamının artması, bölge halkının el sanatları ve gastronomi alanındaki becerilerini katma değere dönüştürmeleri, kırsal alanların dönüşümü üzerinde ciddi değişimlere yol açacaktır.

Hakkari ili, Türkiye'nin en dağlık bölümünde yer alır. Saha, dağcılık faaliyetleri açısında hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bir potansiyele sahiptir. Bu sebeple sahada, turizmin doğaya dayanan faaliyetlerinde dağlar en önemli fiziki unsur olarak karşımıza çıkar. "Dağ turizmi yaz ve kış aktivitelerini barındırır" (Doğan, 2012: 270). Dağlarda gerçekleştirilen kış aktivitelerinin başında kış sporları

gelir. Çalışma sahasında 2017 yılında faaliyete giren Mergabütan kayak merkezi, sahadaki kış sporlarının merkezi konumundadır (Foto 3.16).

Çalışma sahasının çok dağlık olması, ekonomik ve sosyal alanda çoğu zaman bir dezavantaj olarak değerlendirilmesine karşılık, dağlık yapı ekoturizm turizm açısından önemli bir avantaj ve tercih edilme nedenidir. Nitekim, "Doğal vejetasyon, bol oksijen, vadiler, kanyonlar, yaylalar, göller, şelaleler, akarsular, mağaralar dağ turizminde önemli unsurlar olup, rekreasyon amacıyla kullanılmaktadır" (Doğan, 2012: 271). Dağlık alanlar daha önce yalnızca hayvancılık ve sınırlı tarımsal üretim amacıyla kullanılırken, günümüzde turizmin çeşitli faaliyetlerinin gerçekleştirildiği mekânlar olarak öne çıkar.

Foto 3. 16: Hakkari Merkezdeki Mergabütan Kayak Merkezi

Kaynak: Hacı Tansu

Çalışma sahası alternetif turizm türlerinden biri olan "Kırsal Turizm" bakımından önemli bir potansiyele sahiptir. Kırsal turizm, en yaygın tanımıyla kırsal alanlarda yapılan turizm faaliyetleridir. "Kırsal turizmin bir yerleşme biriminde gelişebilmesi için, doğal güzelliklerin, tarihsel ve kültürel çekiciliklerin varlığı ve korunmuş olması, altyapı yeterliliği, konaklama olanakları, kırsal-geleneksel üretim biçimlerinden en az birinin varlığı ve turiste sunulabilmesi, yerel halkın turizm için

gönüllü olması, önde gelen koşullardır" (Emekli ve Diğerleri, 2007: 331). Çalışma sahasının ilçelerinde bu gerekliliklerden altyapı, ulaşım ve konaklama konularında önemli eksikler bulunmaktadır. Hakkari ilinde ulaşım olanakları çok kısıtlıyken, konaklama imkanları gelişmemiş olmakla beraber genel itibariyle mevcut talebi karşılayacak düzeydedir. Kırsal turizm olanaklarının en çok geliştiği Çukurca ilçesinde turistlerin konaklayabileceği bir otel veya pansiyon bulunmamaktadır. Bölge halkı tarafından ev pansiyonculuğuna da sıcak bakmamakta ve bölgenin en önemli değerlerinden biri olan misafirperverliğe aykırı olduğu düşünülmektedir.

Bilindiği gibi Hakkari merkez ve ilçelerinde güvenlik gereği çok sayıda güvenlik personeli bulunur. Hem güvenlik güçleri hem de aileleri, daha güvenli olan ilçe merkezlerindeki polisevleri ve askeri kışlalarda kalmaktadırlar. Bu nedenle genel itibariyle ildeki polisevleri ve askeri kışlalarda doluluk oranı çok yüksektir. Dolayısıyla dışarıdan gelen ziyaretçilerin konaklama talepleri karşısında yetersiz kalmaktadırlar.

Çalışma sahasında konaklama imkânları en çok Hakkari merkez ve Yüksekova ilçelerinde gelişmiştir. Hakkari merkezde bulunan 3 otelden 2'si hem belediye hem de Turizm Bakanlığı işletme belgesine sahipken, 1'i de belediye işletme belgesine sahiptir. Sözü edilen bu 3 otelin toplam yatak kapasitesi 318'dir. İl merkezindeki Öğretmenevi Akşam Sanat Okulu Müdürlüğü'nün yatak kapasitesi 50'dir. Bunun yanında il merkezinde bulunan 6 pansiyonda çoğunlukla ildeki memurlar kalmakta olup, genel itibariyle doluluk oranı yüksektir.

Yüksekova ilçesinde ise 5 otel bulunur. İlçede Öğretmenevi Akşam Sanat Okulu Müdürlüğü'nün yanında birçok pansiyon da bulunur. Yüksekova'da konaklama imkânlarının diğer ilçelere göre daha çok gelişmesinde, ilçede nüfus miktarının ve ticaret olanakların fazla olması, ildeki yolcu taşımacılığı ve sınır ticaretinin en fazla yapılığı İran sınır kapısının (Esendere) burada yer alması ve son yıllarda ilçede açılan havalimanının bölge halkı ve İranlılar tarafından çok tercih edilmesi gibi durumlar etkili olmuştur. Şemdinli ve Derecik ilçelerinde 1'er otel bulunur. Derecik'te 2017 yılında açılan 80 yatak kapasiteli otel, büyük oranda ilçede

barınma sorunu yaşayan memurlar tarafından tercih edilmektedir. Şemdinli'deki otelin ise yatak kapasitesi 35'tir.

3.5.1. Doğal Turistik Kaynaklar

Hakkari ilnin fiziki coğrafya özelliklerinin sunduğu gelişme olanaklarına bakıldığında, çok önemli bir doğa turizmi potansiyeline sahip olduğu görülür. İli çevreleyen 3.000 m'den yüksek 32 dağ bulunur (Hakkari Valiliği, 1974: 26). Dağlık yapı yöre kültürü, yaşayış biçimi ve ekonomik faaliyetleri üzerinde belirleyici unsur rolünü oynamıştır. Tarih boyunca Hakkari halkının savaşçı olarak nitelendirilmesi ve buranın başlı başına korunaklı bir kale olarak olarak görülmesinde, Hakkari dağlarının çok sarp olmasından ve saha toprağının "%87,6'sının dağlık" (Alaeddinoğlu, 2010: 140) olmasından ileri gelmektedir. Türkiye'nin en yüksek ikinci dağı olan Reşko Dağı (4.168 m) Yüksekova ilçesinde yer alır. Bu dağlardan il merkezindeki Karadağ ve Yüksekova ilçesinde bulunan Cilo ve Sat Dağları'nda Türkiye'nin en büyük buzulları görülür (Foto 3.17).

Hakkari ili; buzul dağları, yakın zamana kadar aktif olarak kullanılan geniş yaylaları, sirk ve krater gölleri, şelaleleri, zengin bitki örtüsü ve kendine özgü faunasıyla çok nadide bir sahadır. Ne il genelinde ne de ilin yakın çevresinde hava kirliliğine sebebiyet verecek sanayi faaliyetleri veya trafik unsuru yoktur. Bu sebeple çok temiz ve serin havası öne çıkan bir çrkicilik unsuru durumundadır.

Foto 3. 17: Cilo Dağı

Kaynak: Hacı Tansu

Çalışma sahasının Çukurca ilçesinde 2018 düzenlenen fotosafari etkinliği, bölgenin turistik değerlerini ön plana çıkarması bakımından çok önemlidir. 2019 yılında 2.'si düzenlenen fotosafari etkinliğine doğa sporları da eklenerek kapsamı geliştirmiştir. Bu kapsamda kano, rafting, dağ bisikleti, offroad, paintball, trekking, kaya tırmanışı, yamaç paraşütü ve uçurtma şenliği etkinliklerine yer verilmiştir. Bir önceki yıla göre çok daha yoğun ilgi gören bu etkinliğe ülke genelinden ve İran, Irak ve Fransa gibi ülkelerden 1.000'e yakın fotoğrafçı ve doğa sporcusu katılmıştır. İlçede konaklama imkânları gelişmediğinden dolayı gelen ziyaretçiler gönüllü ailelerin evinde ve Zap'ın kenarında kurulan çadır alanında konaklatılmıştır. Festivalin 3.'sü 2020 yılında covid-19 salgını nedeniyle yapılmamış olup, 2021 yılı sonbaharına ertelenmiştir.

Ülke genelinde buzul tırmanışı yapılabilecek alanların sınırlı olduğu göz önüne alınırsa, Hakkari'nin bu bakımdan avantajlı olduğu görülecektir. İldeki buzul

dağlarında birçok buzul mağarası ve bu mağaralarda bulunan buzul sarkıt ve dikitleri öne çıkan önemli turistik çekiciliklerin başında gelir (Foto 3.18).

Foto 3. 18: Cilo Dağı'nda Bir Buzul Mağarası
Kaynak: Hacı Tansu

"Günümüzde dağlar, kalkınma ve çevre konularındaki tartışmalarda küresel bir role ve öneme sahip olup; karaların %24'ünü oluşturan su, enerji ve biyoçeşitlilik açısından önemli kaynaklardır. Dağlar aynı zamanda madenler, orman ürünleri, tarım ürünleri ve rekreasyon faaliyetleri için de kilit bir role sahiptir" (Somuncu, 2004: 2). Günümüzde dağlık alanlarda nüfusun daha da arttığı bilinmektedir. Dağlar aynı zamanda; dağcılık, amatör avcılık, yamaç paraşütçülüğü (Foto 3.20), trekking, kamp ve mağaracılık gibi turistik faaliyetlerin gerçekleştirildiği alanlar olarak en önemli turizm kaynaklarından biridir.

Türkiye'de dağcılık 1980'li yıllarda ulaşım ve iletişim imkânlarının artmasıyla gelişmeye başlamıştır. Somuncu'ya göre bu durumun diğer bir nedeni de dağda kullanılan ekipmanlar ile ilgilidir. "1980 öncesinde Türkiye'de satılmayan ve ancak yurtdışından getirtilebilen dağcılık malzemelerinin 1980'li yılların başından

itibaren ithal edilerek yurtiçinde satılmaya başlanması ve hatta bazılarının üretimine geçilmesi, özellikle üniversite gençliğini dağlık alanlara yöneltmiştir" (Somuncu, 2004: 18). Bunun yanı sıra teknolojik gelişmeye bağlı olarak giderek daha hafif ve daha kullanışlı dağcılık ekipmanları üretilmektedir. Bu gelişmeler dağcılık sporunun hem dünya genelinde hem de ülkemizde yaygınlaşmasında etkili olmuştur.

Kış mevsiminin sert geçtiği ve kar yağışlarının oldukça fazla olduğu Hakkari dağları, kış sporları için elverişlidir. "Karlı alanlarda yapılan değişik sporlar arasında kar ve buzda botla kaymak (snow-speed rafting), kızak (snow-scating), buzul kayağı, heli-siiking (helikopterle gidilerek yapılan yüksek dağ kayağı), baloon siiking (balonla gidilerek yapılan yüksek dağ kayağı), snow-boarding sayılabilir" (Doğaner, 2001: 177). İldeki tek kayak merkezi olan Mergabütan Kayak Merkezi, çevre illerden de yoğun ilgi görmektedir. Karın yerde kalış süresinin uzun olması, bunun gibi tesislerden elde edilecek verimi de arttırmaktadır.

Sahanın engebeli ve yüksek topografyasının yarattığı diğer bir doğal çekicilik ise şelalelerdir. Sahadaki en önemli şelaleler Ağaçdibi ve Kavaklı'dır. Bunun yanında Çukurca'nın girişindeki Narlı köyünde Nisan ayı başında, karların erimesiyle ortaya çıkan şelale oldukça gür akar. Yaklaşık olarak %80 eğim derecesine sahip dağdan akan; Serin bembeyaz suyuyla görülmeye değer bir manzara sunar. Sularının beyaz olması sebebiyle yöre halka tarafından "ava spi "[6] ismiyle bilinir. Haziran ayı sonunda suları azalır ve kurur.

İlin en önemli turistik değerleri arasında, yaylaları yer alır. Bu yaylaların en önemlisi, Berçelan Yaylası'dır. İl merkezinden 18 km araç ile ve yaklaşık 2 km yaya olarak ulaşılabilen Berçelan Yaylası'nda güvenlik koşullarının uygun olduğu zamanlarda kuzu kırpma şenliği düzenlenir. Yöre halkı ve yakın illerden yoğun ilgi gören bu şenlikler, son yıllarda güvenlik sorunu nedeniyle düzenlenememektedir.

Çalışma sahasında öne çıkan doğaya dayalı turizm türlerinden biri de nehir turizmidir. "Doğal, tarihi, arkeolojik, kültürel ve otantik değerleri diğer turistik özelliklerle uyum içinde bütünleştiren ülkemizdeki nehirlerin çoğu nehir turizmine

[6] Beyaz Su

uygun ortam sağlar" (Akova, 1996: 82). Kabaca Hakkari-Van Karayolu boyunca akış gösteren Zap Suyu, araştırma sahasına birçok açıdan katkı sağlar. Yükselti ve eğim değerlerinin fazla olduğu topografyası sayesinde dar ve derin vadiler boyunca akan Zap, Türkiye'de benzerine az rastlanır bir doğal görünüme sahiptir. İlkbahar aylarında yükselen debisi ve engebeli yatağı sayesinde aşındırma gücü fazladır. Sözü edilen özellikleri sayesinde Zap, rafting ve kano sporları bakımından da önemli bir yere sahiptir. Hakkari merkez, Çukurca ve Yüksekova ilçelerinde son yıllarda rafting sporunun önemli gelişmeler kaydettiği görülmektedir (Foto 3.19). 2018 ve 2019 yıllarında düzenlenen ulusal müsabakalarda derece alan rafting sporcuları ve bağlı bulundukları doğa sporları kulüpleri, sahada sportif faaliyetlere olan ilgilinin artmasında önemli bir rol oynamaktadır. Yüksekova'da faaliyet gösteren bir doğa sporları kulübü, arazi yapısı daha uygun olan Hakkari merkezde geçici bir süreliğine yamaç paraşütü eğitimi vermiştir.

Foto 3. 19: Zap Suyu'nda Rafting

Kaynak: Çukurca Kaymakamlığı

Foto 3. 20: Çukurca İlçesinde Yamaç Paraşütü

Kaynak: Çukurca Kaymakamlığı

İlin, doğal özelliklerinin sahip olduğu potansiyeller kullanılarak, bunlardan ekonomik gelir elde edilebilmesinin önündeki en büyük engel, bölgede yıllardır süregelen çatışmalar ve güvenlik sorunudur. "İnsanlar can güvenliklerinin tehlikede olabileceği bölgeleri ziyaret etmek istememekte, seyahatlerini daha güvenli bölgelere yönlendirmekte ya da tamamen erteleyebilmektedir" (Kocalar, 2016: 118). Bu nedenle güvenlik risklerinin devam ettiği çalışma sahasında turizm gelişme olanağı bulamamıştır. Sahadaki turistik kaynakların hem bölge hem de ülke ekonomisine katkı sağlayacak şekilde değerlendirilebilmesi için, güvenlik sorunlarının ortadan kalkması gerekmektedir. Dağlık ve zorlu coğrafik yapısının, ilin kalkınmasında olumlu rol oynayabilmesi için, ilde turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi şarttır. Bu da insanların bölgeye gelirken kendilerini güvende hissetmelerini gerekli kılmaktadır.

3.5.2. Beşeri Turistik Kaynaklar

Çalışma sahası beşeri turistik kaynaklar bakımından oldukça zengindir. Sahadaki beşeri turistik kaynakları; tarihi eserler, el sanatı ürünleri, türbe ve mezarlıklar, sivil mimari örnekleri ve gastronomik unsurlardır. "Günümüzde insanlar

eski medeniyetlerin ya da kültürlerin izlerini görmenin yanı sıra kendi kültürleri dışındaki yerel kültürlere de ilgi duymaya başlamışlardır" (Aydın, 2019: 744). Hakkari ilinin gelenek ve göreneklerine dayalı giyim-kuşam ve düğün adetleri gibi birtakım özellikleri bu bağlamda öne çıkacak önemli değerlerdir.

Tablo 3. 58: Hakkari'nin Taşınmaz Kültür Varlığı Tablosu (1998-2019)

Türü	Hakkari Merkez	Çukurca	Şemdinli	Yüksekova	Toplam
Cami	1	4	-	-	5
Medrese	2	-	-	-	2
Kale	2	-	-	-	2
Gözetleme Yapısı	3	1	-		4
Türbe	-	2	-	-	2
Kilise ve Manastır	19	11	1	6	37
Su Yapısı	-	1	1	-	2
Sivil Mimari	-	21	2	-	23
Tarihi Mezarlık	3	1	1	3	8
Toplam	30	41	5	9	85

Kaynak: (Top, 2007: 224), Hakkari İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Çukurca Belediye Başkanlığı,

Çalışma sahası tarihi eserler bakımından zengin olup, sahada toplam 85 taşınmaz kültür unsuru bulunur. Genel olarak ildeki tarihi yapılar yeterince araştırılmadığından dolayı, haklarında fazla bilgi bulunmamaktadır. İldeki taşınmaz kültür varlıklarıyla ilgili çalışmalar çoğunlukla Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nin ilgili bölüm akademisyenleri tarafından yapılmış olmakla beraber yetersizdir.

1998 yılında Merkez ilçede bulunan Hakkari stelleri, ilin öne çıkan tarihi turist kaynaklarının başında gelmektedir. Üzerinde kadın, çocuk ve savaşçı askerler figürlerinin yer aldığı 13 stelin, tam olarak hangi topluluğa ait olduğu kesin olarak tespit edilmemiştir. Hakkari Stelleri 2019 yılı itibariyle Van'daki Urartu Müzesi'nde sergilenmektedir.

Sahada çok sayıda kilise ve manastır bulunması dikkat çekmektedir. İldeki toplam sayısı 37 olan kilise ve manastırlardan 19'u Hakkari merkezde, 11'i Çukurca'da, 6'sı Yüksekova'da ve 1'i Şemdinli'de bulunur (Tablo 3.58). Sahada

bulunan sivil mimari yapılarının 21'ini Çukurca ilçe merkezindeki tarihi kale evleri teşkil eder.

Tablo 3. 59: Hakkari'nin Taşınmaz Kültür Varlıklarının Durumu (1998-2019)

Türü	Tespit	Tescil	Restorasyon	Onarım	Kazı
Medrese	2	2	1	2	1
Kale ve Gözetleme Yapısı	6	2	-	-	-
Türbe	2	-	-	-	-
Kilise ve Manastır	37	11	-	-	-
Su Yapısı	2	1	1	-	-
Sivil Mimari	23	23	9	-	-
Tarihi Mezarlık	8	4	-	-	-
Toplam	80	43	11	2	1

Kaynak: (Top, 2007), Çukurca Belediye Başkanlığı.

Çalışma sahasında restorasyon, onarım ve kazı çalışmaları çok yetersizdir. Sahada bugüne kadar yalnızca 11 restorasyon çalışması yürütülmüş olup, bunlardan 2'si son yıllarda yapılmıştır (Tablo 3.59). Şemdinli Bağlar (Nehri)'daki Kayme Sarayı 2011, tarihi Çukurca taş evleri de 2018 yılında restore edilmeye başlanmıştır. Sahadaki mevcut sosyal ve ekonomik sorunların çözülebilmesi, saha ile ülkenin gelişmiş bölgeleri arasındaki uçurumun kapanması ve nihayet ilde refah seviyesinin artabilmesi gibi gelişmeler, bölgede turizmin sürdürülebilir düzeyde geliştirilmesine bağlıdır.

Çalışma sahası, tarihi ve kültürel varlıklar bakımından oldukça zengindir. İl, yüz yıllar boyunca faklı etnik ve dinsel yapıya sahip topluluklara ev sahipliği yapmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarına kadar ilde yaklaşık 55.000 nüfusa sahip Nasturiler, yaşamaktaydı. Hakkari merkez ve tüm ilçelerinin belirli yerleşim birimlerinde oturan Nasturiler, Arami kökenli olup, Hıristiyan inancına sahiplerdi. Bölgedeki Nasturilerin yönetim merkezi olan ve patrikhanenin bulunduğu Hakkari merkeze bağlı Konak (Koçanıs/Kochanis) köyünde patrik ve ailesiyle beraber önde gelen din adamları otururdu. Burası I. Dünya Savaşı öncesinde Fransız, İngiliz, Amerikan ve Rus misyonerlerin akınına uğramıştır. Zamanında hem dini hem de

siyasi bir merkez olan köyde, Koçanıs Kilisesi'nin yanında bölgede uzun yıllar kalan misyonerlerin de mezarları bulunur (Foto 3.21). Bu özelliklerinden dolayı Konak köyü, bölge turizmi açısından öne çıkan yerleşim birimlerinden biridir.

Hakkari İlinde çok sayıda kilise ve manastır bulunur. Bunların başlıcaları; Koçanıs Köyü Kilisesi, Kırıkdağ Mar Şalita Manastırı, Helil Kilisesi, Kırıkdağ Gelezo Kilisesi, Oğul Köyü Mar Abdişo Manastırı, Oğul Köyü Bag (Göze) Kilisesi, Oğul Köyü Azizan Kilisesi, Üzümcü Köyü Derav Kilisesi, Ceylanlı (Valto) Sirte Kilisesi, Ceylanlı (Valto) Dehiye Kilisesi, Çukurca Köprülü Kilisesi, Çukurca Çeltik (Thoube) Mar Salita Kilisesi, Çukurca Bey Kilisesi, Çukurca Beruji Kilisesi, Çukurca Miskin Kilisesi, Çukurca Kazan Köyü Gissa (Yaprak) Beşerik Kilisesi, Yüksekova Beri (Taş) Kilisesi, Yüksekova Kerpil Kilisesi, Orişe Kilisesi, Şavita Kilisesi'dir. Bunlardan Koçanis Kilisesi, Mar Salita ve Mar Abdişo manastırları en önemlileridir.

Foto 3. 21: Konak (Koçanis) Köyü Kilisesi

Kaynak: Hacı Tansu

Foto 3. 22: Mar Salita Manastırı

Kaynak: Hacı Tansu

Konak (Koçanıs) Kilisesi, il merkezine bağlı 18 km uzaklıktaki Konak (Koçanis) köyünde yer alır "Kaya platformu üzerine, muntazam kesme taşlarla yapılmış iç ve dış mimarisi düzgün bir işçilik göstermektedir. Güney cephesindeki süsleme ve güneş saatleri, içteki havalandırma tüneli, yapıyı ayrıcalıklı kılan hususlardır" (Top, 2002: 11). İldeki diğer birçok kilise gibi Koçanis Kilise'si de defineciler tarafından tahrip edilmiştir.

Kırıkdağ köyündeki "Kırıkdağ Vadisi'nin batı yamacında oldukça yüksek bir mevkide yer alan Mar Salita Manastırı'na, ana yoldan 6 km'lik stabilize araba yolundan sonra, Dikmen mahallesinden 6 saatlik bir tırmanışla ulaşılmaktadır" (Top, 2002: 12) (Foto 3.22). Manastır halk arasında Dağ Kilisesi olarak bilinir. Sahada öne çıkan bir diğer manastır olan Mar Abdişo Manastırı, "Oğul Vadisi'nde (eski adıyla Tal) bulunur. Hakkari merkeze uzaklığı 27 km'dir" (Adıyaman ve Yıldırım, 2015: 60).

Hem Hristiyanlık hem de İslam dini açısından önemli öğeler barındırması itibariyle ilde dini turizm potansiyeli yüksektir. Bir yandan saha boyunca sayıları 30'u geçen kilise ve manastırlar, bir yandan da Şemdinli'ye bağlı Nehri (Bağlar) köyünde oturan ve soyları Abdülkadir Geylaniye dayanan sufi ailesiyle Hakkari farklı inançların buluşma merkezi durumundadır.

Moğolların 1258-1259 döneminde Bağdat'ı işgal etmesi üzerine Irak'tan Hakkari'ye göç eden Nehri ailesinin "Abdülkadir Geylani'den beri devam eden Kadiri kimliği, 19. asırda Mevlana Halid-i Bağdadi'ye intisaplarıyla beraber Nakşibendi kimliğine dönüşmüş, her halükarda aile, başından beri tasavvufi eğitimle uğraşmış ve bölgede, sufi liderler olarak toplumdaki rollerini oynamışlardır"(Kavak, 2016: 59). Nehri ailesi; Irak, İran, Afganistan, Pakistan, Suriye ve Lübnan'a kadar uzanan geniş bir bölgeye yayılan Nakşibendi tarikatının liderleridir. Saydığımız bu ülkelerden ve Türkiye'nin birçok yerinden insanlar gelip bu Nehri Tekkesini ve Nehri ailesini ziyaret ediyorlardı. O dönemde "Nehri köyüne, herkes abdest alarak giriyordu" (Kavak, 2016: 101). Nehri'de bulunan Nakşibendi şeyhlerine ait mezarlar ve türbeler, günümüzde de oldukça ilgi görmektedir.

Sahada öne çıkan dini yapılar arasında Kızıl Kümbet Zaviyesi, Çukurca (Cevizli köyü) Pirment Türbesi, Çukurca (merkez) Emir Şaban ve Şeyh İsmail türbeleri yer alır. İsimlerini bölgede yaşamış önemli din adamlarından alan Şeyh İsmail ve Emir Şaban türbeleri (Foto 3.23), bölge halkından ve civar şehirlerden birçok ziyaretçi almaktadır. Çoğunlukla çocuk sahibi olmak isteyen ailelerden oluşan bu ziyaretçiler, perşembe ve cuma günlerinde türbede dua ettikten sonra kurban keserek türbe ziyaretlerini tamamlarlar.

Foto 3. 23: Emir Şaban Türbesi

Sahada bulunan tarihi cami ve medreselerin başında; Üzümcü Köyü Şeyh Ali Camii, Çukurca Emir Şaban Camii, Çukurca Süleyman Peygamber Camii, Hızır Peygamber Camii, Zeynel Bey Medresesi, Meydan Medresesi gelir. Medreselerin her ikisi de Hakkari merkezde bulunur. Biçer mahallesinde yer alan Meydan Medresesi "1700 yılında Hakkari Beyleri döneminde inşa edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1984 yılında onarımı gerçekleştirilmiştir" (Top, 1999: 11) (Foto 3.24). 2015 yılında Hakkari Üniversitesi'ne tahsis edilen Meydan Medresesi, Hakkari İl Kültür Müdürlüğü ve Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı'nın destekleriyle restore edilmiştir. 2019 yılı itibariyle kullanıma açılan medrese bir etnografya müzesine dönüştürülerek, halkın kullanımına açılmıştır. İçerisinde halk kütüphanesi, kültür evi

ve sergi salonu gibi sosyal mekânlar açılmıştır. Medreseyi görmeye gelen ziyaretçiler Hakkari Üniversitesi'nde görevli araştırma görevlileri tarafından gezdirilmekte ve bilgilendirilmektedirler.

Foto 3. 24: Meydan Medresesi

Zeynel Bey Medresesi ise, Hakkari Beylerinden "Zeynel Bey tarafından 16. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir" (Top, 1999: 11). Medrese günümüzde önemli ölçüde tahrip olmuştur.

Şemdinli Nehri, dini turizm çekiciliklerinin yanında sahip olduğu sivil mimari yapılarıyla da öne çıkmaktadır. "Şemdinli'nin Osmanlı dönemindeki merkezi olan Nehri'de bulunan cami, tekke, mektep, konak gibi tarihi eserlerden günümüze Kayme ve Kelat saraylarının kalıntıları, taş köprü ve mezar taşları ulaşmıştır" (Top, 2013: 65). Kayme sarayı (Foto 3.25), 1912- 1914 yılları arasında, dönemin Nakşibendi tarikatı lideri tarafından inşa edilmiştir. "İki katlı olan sarayda, iki büyük salon ve bu salonlara açılan sekiz adet oda bulunur ve oda bölümlerini oluşturan duvarları yığma şeklinde yapılmıştır" (Top, 2011: 175). Sarayda 2011 yılında bir ay süren bir kazı çalışması yürütülmüş olup, kazılarda herhangi bir eser bulunamamıştır. Tescilli bir yapı olan Kayme Sarayı'nın restorasyonu 2018 yılında tamamlanmıştır.

Foto 3. 25: Kayme Sarayı

Kaynak : Hacı Tansu

Yapımında yörede çok bulunan taşların kullanıldığı sivil mimari örneklerinden biri de Kelat Sarayı'dır. Kelat Sarayını (Konağı) tam olarak hangi tarihte yapıldığı bilinmemekle beraber, 19. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Sarayın yapımında kireçtaşı (kalker) kullanılmış ve üç katlı olarak inşa edilmiştir.

Çalışma sahasında Nehri Taş Köprü (Foto 3.26) ve Çukurca su kemeri olmak üzere toplam iki su yapısı bulunur. Çukurca ilçe merkezinin yaklaşık 5 km kuzeyinde yer alan Çukurca'ya bağlı Bey mahallesinde yer alır. Bey mahallesi ilçeye çok yakın olmasına karşın stratejik bir nokta olmasından dolayı son yıllarda yasaklanmıştır. Buradaki su kemeri günümüzde de tarımsal sulamada kullanılmaktadır.

Foto 3. 26: Nehri Taş Köprüsü

Kaynak : Hacı Tansu

Nehri Taş köprü, Nakşibendi şeyhi Muhammed Sıddık tarafından yapılmıştır. "2002 yılında Kültür Bakanlığı tarafından restore edilen köprü, Nehri-Derecik - Irak yolunun bağlantısını sağlamaktadır" (Top, 2013: 73).

Foto 3. 27: Çukurca İlçesindeki Tarihi Taş Evler

Kaynak: Ömer Doğan

Çalışma sahasında bulunan bir diğer sivil mimari örnekleri Çukurca ilçesinde bulunan tarihi taş evlerdir (Foto 3.27). Yöre halkı tarafında "kale evleri" olarak adlandırılan tarihi taş evlerinin bulunduğu alan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 1. dereceden sit alanı olarak tescillenmiştir. Alanda 21 adet tescilli yapı bulunmakta olup, 2018 itibariyle 7'sinin restorasyon çalışmalarına başlanmıştır. 2019 itibariyle 4'ünün restorasyonu tamamlanmıştır. Bu evlerin, restorasyon çalışmaları tamamlandıktan sonra; belediye hizmet binası, kütüphane ve butik otel olarak değerlendirilmesi düşünülmektedir.

Hakkari ilinde yakın geçmişe kadar yarı göçebe bir hayat tarzı hüküm sürmekteydi. Ekonomik faaliyet olarak hayvancılıkla geçinen halk kış aylarını ovada, yaz aylarından Eylül sonuna kadar da yaylalarda geçirmekteydi. Ancak 1980'li yılların sonuna doğru baş gösteren güvenlik sorunu nedeniyle, birçok yayla yasaklanmış ve yayla kültürü de baltalanmıştır. Günümüz küresel turizm eğilimlerinde, yayla turizminin revaçta olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda ülkenin en yüksek ve en engebeli bölgesindeki yaylaların yoğun ilgi çekeceği düşünülmektedir. "Hakkâri'nin yayla turizmine saha olabilecek belli başlı yerlerine örnek olarak Berçelan, Meydanbelek, Nordüz, Mirgazer, Forasin,

Mendin, Avahark, Celesur, Mordağı, Ceytez, Golan, Cilo ve Sat Yaylası verilebilir" (Şahin ve Kahraman, 2017: 9). Yayla hayat tarzının tekrar canlandırılması, sahada eskiye nazaran gerileyen hayvancılık faaliyetlerini de geliştirecektir.

Foto 3. 28: Hakkari Kilimi ve Hakkari Yöresel Kadın Kıyafeti

Hakkari ili, Türkiye'nin önemli şehirsel merkezlerine uzak olması ve ilde ulaşım olanaklarının gelişmemiş olması gibi çeşitli nedenlerle yerel kültür özelliklerini muhafaza etmiştir. İlde düğünlerin çoğunluğu açık havada yapılmaktadır. Kadın ve erkeklerin yöreye özgü kıyafetler giydiği (Foto 3.28) açık hava düğünleri bölgenin kültürel özelliklerini yansıtması bakımından çekicilik unsurları arasında yer alır (Foto 3.29).

Foto 3. 29: Hakkari'de Bir Düğün

Kaynak: Çukurca Kaymakamlığı

Hakkari'nin geçmişten günümüze zenginleşerek gelen en önemli el sanatı kilim dokumadır (Foto 3.30). Sahanın yarı göçebe yaşam koşullarına bağlı olarak, kolay taşınabilir olması sebebiyle ilde kilim dokuma gelişmiş ve önemini sürdürmüştür. Her bir kilim çeşidinin faklı bir ismi ve her desenin bir ortaya çıkış öyküsü bulunmaktadır. Yöreye özgü kilim desen çeşitleri; Gülsarya, Herki, Lüleper, Çılgül, Sine, Halitbey, Kesneker, Şimkubik, Şehvani ve Şamari olup bu kilimler, yörenin sözlü kültür öğelerinin vücut bulduğu sanat eserleridir. Herki kilimi ismini Şemdinli bölgesinde yaşayan Herki aşiretinden alırken, Lüleper kilimi,

Yüksekova'nın sulak alanlarında yetişen nilüfer çiçeğine yörede Lüleper denmesi sebebiyle bu ismi alır. Sahada, kilimlerin yanı sıra Yörük çadırının bir benzeri olan ve keçi kılından dokunan kara çadır, yün çorap ve patikler, yün çanta ve yelekler de dokunmaktadır. Aynı zamanda Çukurca ilçesinde son yıllarda açılan deri işleme atölyesinde deri çanta, cüzdan, kemer, bileklik ve anahtarlık gibi ürünler üretilmektedir. Kadın emeğinin yoğun olduğu bu el sanatları ürünlerinin kırsal turizm etkinliklerindeki rolü çok yönlü olup, üretim atölyelerinin ziyaret edilerek üretim sürecinin gözlemlenmesi, bu ürünlerin hediyelik olarak satın alınması ve kadınlara istihdam olanağı sunması şeklinde gerçekleşmektedir.

Foto 3. 30: Kilim Dokuma Atölyesi (Çukurca Aile Destek Eğitim Merkezi)

Hakkari merkezde bulanan Bay ve Çölemerik kaleleri, ilin öne çıkan tarihi kalıntılarıdır. **"**Bay Kalesi, Hakkari merkezin güneyinde ve şehir merkezine 7-8 km. uzaklıkta yer alır. 2025 m. yükseklikteki kale sarp ve dik kayalık bir tepe üzerinde kurulmuş kalenin, çevresinde bulunan seramik parçalarından Demir Çağı'ndan Orta Çağ sonlarına kadar yerleşim alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir" (Adıyaman ve Yıldırım, 2015: 59). İlin diğer önemli kalesi de yine Merkez ilçede yer alan Çölemerik Kalesi'dir. "Kale yaklaşık 150-200 m. civarında bir yükselti üzerine

kurulmuştur. Ancak kale birçok tahribata uğramış ve bugün için mimari dokuya ilişkin fazla bir bilgi bulunmamaktadır" (Alaeddinoğlu, 2010: 152). Kale kente hakim bir konumda olup, sunduğu güzel manzara, fotoğrafçılık bakımından önemlidir. Hakkari ilinin stratejik bir konumda olması, ilin tarih boyunca birçok kere saldırılara maruz kalmasına yol açmıştır. Bu yüzden ilde, saldırılardan haberdar olmak ve bu saldırılara karşı savunma geliştirmek amacıyla birçok gözetleme yapısı yapılmıştır (Foto 3.31). İlde Dez Gözetleme Kulesi, Doğanca Şeyh Mahmut Gözetleme Kulesi, Doğanca Orite Gözetleme Kulesi, Çukurca Gözetleme Kulesi, Hevtgan Gözetleme Kulesi gibi tarihi yapılar bulunur.

Foto 3. 31: Çukurca Belat Vadisi'nde Bir Gözetleme Kulesi

Çalışma sahasında toplam 8 tarihi mezarlık bulunur. Hakkari merkezde "Kırmızı Kümbet, Kalealtı Mezarlığı, Melik Esat Mezarlığı" (Top, 1999: 7) yer alır. Çukurca'daki tarihi mezarlık ilçe merkezinde, Şemdinli'deki Bağlar öyünde, Yüksekova'dakiler ise Güçlü ve Karabey köylerinde bulunur. Melik Esat Mezarlığı 1998 yılında Hakkari Valiliği tarafından onarılarak ziyarete açılmıştır. Sözü edilen mezarlıkların hepsinin de bakımsız olduğunu söylenebilir. Melik Esat Mezarlığı 1998 yılında Hakkari Valiliği tarafından onarılmış ve ziyarete açılmıştır.

Sahanın tarihi turizm kapsamında değerlendirilecek en önemli değerlerinden biri, saha genelinde geniş bir alan boyunca görülen kaya resimleridir. Yüksekova ve Çukurca yörelerinde görülen kaya resimlerinden dolayı burası paletolitik araştırmacılar için cezbedici bir araştırma sahasıdır. Kaya resimlerine Geverok Yaylası, Reşko Dağı, Oramar köyü, Han Yaylası'nda ve Sat Gölü civarında rastlanılır. "Geverok Yaylası'nda 600, Sat Gölü'nde ise 25 kaya resmi bulunur" (Tümer, 2017: 122). Bu kaya resimlerinin çoğunlukla önemli turistik rotalar olan yaylalarda ve Türkiye'nin 2. en yüksek dağı olan Reşko Dağı'nda (4.168 m.) bulunması, sözü edilen rotaların önemini daha da arttırmaktadır. Böylece yaylalarda kültürel gözlem ve deneyim yaşama imkânı bulan turistler, dağcılık rotaları boyunca bir yandan yüksek topoğrafyanın sunduğu manzaraları seyredip, sportif etkinliklerde bulunurken, bir yandan da insanlığın ilk sanat eserleri ve iletişim araçları olan kaya resimlerini görme imkânı bulurlar.

"İnsanların yiyecek-içecek gereksinimleri sonucunda turizm sektöründe yer edinmiş olan yemek kültürü (gastronomi) kavramı ile beraber, dünyada gastronomik aktivitelere verilen önem de artmış ve "gastronomi" bir bilim dalı olmanın ötesinde, turizmde yer alarak ilgi odağı haline gelmiştir" (Dilsiz, 2010: I). Çalışma sahasında gastronomi turizmine konu olabilecek yiyeceklerin başında 2017 yılında Hakkari Aşçılar ve Pastacılar Derneği tarafından tescillenen ve ana malzemeleri bal kabağı, kıyma ve köftelik bulgur olan "Doleme" yemeği gelir. "Coğrafi işaret kavramını kendine has bir veya birden fazla özelliği ile sınırları belli bir sahaya özgü ürünü söz konusu yörenin marka veya işareti haline getirme sürecidir seklinde tanımlayabiliriz. Buradaki temel amaç sınırları belli bir alanla özdeşleşmiş olan bu ürünlerin birer marka haline gelerek hem sürdürülebilir kalkınmaya hem de kapsam dâhilindeki ürünlerin kalitesini koruyarak üreticiye destek olmaktır" (Şahin, 2013: 481-482). Çalışma sahasında coğrafi işaret kapsamına alınabilecek bir diğer yemek de, Çukurca mutfağına özgü "Tırşık"'tır (Foto 3.32). Tırşık, ekşili anlamına gelen ve sulu olarak yapılan bir içli köfte yemeği olup; sumaklı, üzümlü, kabaklı ve yoğurtlu olmak üzere 4 çeşidi bulunur. Yine daha çok Hakkari merkez ve Yüksekova'da yapılan keledoş, kris, doğaba yemekleri, Hakkari mutfağına özgü ana yemeklerdir. Bahsi geçen

yemeklerin çoğunda yoğurt kullanılması sahada yapılan hayvancılık faaliyetinin ilin yemek kültürü üzerindeki etkisini göstermektedir.

Sahada coğrafi işaret kapsamına alınabilecek farklı yiyecekler de bulunur. Bunların başında Çukurca'da yetişen susamlardan elde edilen katkısız tahinidir. Yine Hakkari merkeze bağlı, Ağaçdibi köyünde üretilen Menengiç Peyniri, peynircilik alanında bir ilk olarak görülmektedir (Foto 3.33). Bitlis Peynir Fuarında düzenlenen yöresel lezzetler yarışmasında birinciliğe hak kazanmıştır.

Foto 3. 32: Tırşik Yemeği

Foto 3. 33: Menengiç Peyniri

Hakkari ili nişanelerinin coğrafi işaret kapsamına alınması ilin "kamuoyunda sıklıkla terör olayları ve yaşanan diğer olumsuz gelişmeler ile gündeme gelişinin yörenin kalkınması, imajı ve halkının refah seviyesinin artırılmasında ne kadar menfi etkiler taşıdığına; konumu, tarihi ve coğrafi zenginliğinden ötürü barındırdığı az bilinen değerlerine dikkat çekerek kamuoyunda Hakkâri'nin başka ve asıl yüzünü gösterme" (Şahin, 2013: 481-482) imkânı sağlayacağından çok önem taşır.

Çalışma sahasında 2019 yılında açılan ve ilin yöresel yemeklerinin yapıldığı 2 restoran, ildeki gastronomik özelliklerinin bilinmesi ve korunması bakımında önem taşır. Unutulmaya yüz tutmuş birçok yöresel lezzetin Hakkari mutfağına tekrar kazandırılması, ilin gasronomi turizmi potansiyelini geliştirecek önemli bir adımdır. Çukurca ve Yüksekova'da bulunan bu restoranlar, aynı zamanda kadın emeğinin ön plana çıkarıldığı yarı özel işletmelerdir. Çukurca'daki restoranda erkek çalışan sayısı 4 iken, kadın çalışan sayısı 10'dur.

3.6. MADENCİLİK

İnsanoğlunun en eski ekonomik faaliyetlerinden biri de madenciliktir. İlk çağlarda madenlerin kademeli olarak keşfedilmesi ve belli dönemlerde araç-gereç ve silah yapımındaki kullanım sıklıklarına göre tarih; Bakır Devri, Demir Devri gibi dönemlere ayrılmıştır. İnsanlar, yeni madenleri öğrenip işledikçe, günlük hayatlarında kullandıkları araç-gereçler, dayanıklılık ve kullanım amaçları bakımından çeşitlenmiştir. Bu durum, günlük hayatı kolaylaştırmak suretiyle insanların refah seviyesini nispeten arttırmış, giderek daha dayanıklı madenlerden yaptıkları silahları da onlara ciddi bir güç kazandırmıştır. Madencilikle beraber, demir saban başta olmak üzere, kazma ve kürek gibi diğer aletlerin kullanılmaya başlanması, toprak kazıma ve ekime hazırlama işlemlerini kolaylaştırarak bitkisel üretimi geliştirmiştir.

"İlk olarak bakır, kalay, altın, gümüş, demir ve diğer metalik madenler, daha sonraki çağlarda ise teknolojinin gelişmesiyle birlikte ametalik yani metalik olmayan madenler de insanlar tarafından kullanılmaya başlandı" (Akay Ertürk, 2016: 353). İnsanoğlunun yeni madenler keşfetme ve işleme yöntemleri ile kültür seviyeleri bir birine paralel bir gelişme göstermiştir. Gelişen teknolojiye bağlı olarak çıkarım işlemleri kolaylaşmış, kullanım alanları daha da çeşitlenmiş olan madencilik, artan dünya nüfusunun ihtiyacı doğrultusunda önemini günümüzde de devam ettirmiştir. "20.YY'ın son çeyreğinde iki defa yaşanan küresel petrol krizi, enerjinin gerek endüstriyel faaliyetler gerekse sosyo-ekonomik hayat üzerindeki önemini çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur. Küresel ölçekte yaşanan özelde petrol, genelde ise enerji krizleri, sadece ekonomik değil aynı zamanda sosyal, kültürel, siyasi ve askeri açıdan güçlü toplum olabilmek ve gelişmek isteyen ülkelerin, enerji kaynaklarına sahip olmak veya bu kaynaklar üzerinde söz sahibi olabilmenin önemini ve gerekliliğini ortaya koymuştur" (Akova, 2019b: 423).

Hakkari ili aynı zamanda, sanayide hammadde olarak değerlendirilebilecek önemli yer altı kaynaklarına sahiptir. "İnsanlar tarih öncesi çağlardan itibaren kayaçları ve daha sonra yeryüzüne yakın kısımlarda bulunan madenleri çıkartıp işlemeye başlamışlardır" (Akay Ertürk, 2019: 332). Bu bakımdan madencilik birincil

ekonomik faaliyetlere dâhil edilmektedir. Çalışma sahasında kurşun, kükürt, asbest, talk, turba, çinko, bakır, krom, titanyum, kuvarsit ve kömür gibi birçok maden bulunur (Tablo 3.47). İlde, "Sarıtaş ve Gölebakan jeotermal kaynakları tespit edilmiş olup, sırasıyla 0,02 l/s ve 0,05 l/s debiye sahiptirler" (Hakkari Ticaret ve Sanayi Odası, 2013: 22). Ayrıca Çukurca ilçesinin Irak sınırına birkaç km mesafede bulunan Bardaklı Yaylası'nda, 2018 yılı mayıs ayında petrol arama çalışmaları başlatılmıştır. Bu çalışmalar, bölgedeki güvenlik riskleri nedeniyle sık sık kesintiye uğramaktadır.

Tablo 3. 60: Hakkari İlinde Bulunan Madenler

Sıra No	Bulunduğu Yer	Maden Adı
1	Hakkari Merkeze Bağlı Otluca ve Konak Köyleri	Kuvars Kristalleri
2	Hakkari Merkeze Bağlı Üzümcü, Oğul ve Çanaklı Köyleri	Kurşun-Çinko
3	Hakkari Merkez Erziki Mevkii	Kükürt
4	Hakkari Merkeze Bağlı Işıklı Köyü Civarında	Asbest ve Talk
5	Hakkari Merkeze Bağlı Üzümcü Köyü Civarında	Çinko ve Bakır
6	Yüksekova'ya Bağlı Kısıklı ve Adaklı Köylerinde	Krom ve Kükürt
7	Çukurca- Taşbaşı Köyü Mevkisinde	Titanyum
8	Hakkari Merkez, Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca'da	Mermer
9	Durankaya Beldesi, Berçelan Yaylası	Granit
10	Yüksekova'ya Bağlı Dağlıca Köyü ve Çukurca'ya Bağlı Cevizli Köyleri	Kuvarsit
11	Şemdinli ve Derecik Arasındaki Mevkide	Krom ve Kömür
12	Çukurca'ya Bağlı Kavaklı, Uzundere ve Köprülü Köyleri Civarında	Kömür
13	Yüksekova	Turba

Kaynak: MTA Van Bölge Müdürlüğü

Çalışma sahasının yükseklik ve eğim gibi topografya şartları gereği boyları kısa ve akış güçleri fazla olan akarsuları, sahada öne çıkan enerji kaynakları arasında yer alır. Günümüzde "enerjinin önemi ve değeri o kadar artmıştır ki, uğruna savaşmak dâhil birçok uluslar arası problem ortaya çıkabilmektedir. Tüm bunlara rağmen, dünya hidroelektrik potansiyelinin %77'sinin henüz değerlendirilmemiş olması bir çelişki olarak ortaya çıkmaktadır" (Akova, 2019b: 320). Dünya genelindeki bu duruma çalışma sahası için de geçerlidir. Nitekim ciddi bir hidroelektrik potansiyeline sahip olmasına rağmen, bundan yeterince

faydalanılmamaktadır. Son yıllarda Zap Vadisi'nde Hakkari-Van Karayolu boyunca çeşitli noktalarında hidroelektrik santrali kurulum projeleri hazırlanmaktadır.

Sahada 2 kurşun-çinko ve 6 taş ocağı işletmesi olmak üzere toplam 8 maden işletme tesisi bulunur. Biri açık diğeri kapalı işletme şeklinde olan kurşun-çinko işletmeleri, Hakkari-Çukurca Karayolu üzerinde, üzümcü mevkiinde yer alır. Her iki işletmede yaklaşık 100 kişi çalışmakta olup, işletmelerden elde edilen madenler hammadde ve yarı işlenmiş olarak İran'a ihraç edilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamız kapsamında Hakkâri İli, beşeri ve ekonomik özellikleri bakımından ele alınmıştır. İlin beşeri ve ekonomik özelliklerinin, büyük ölçüde fiziki coğrafya unsurlarının denetiminde geliştiği görülmüştür. Saha genelinde bazı yörelerde fiziki, bazılarında da beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerinden kaynaklı çeşitli sorunlar tespit edilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde, çalışma sahasının genel fiziki ve beşeri özellikleri kısaca açıklanacak olup, söz konusu özelliklerine bağlı olarak yaşanan birtakım sorunlara yönelik çözüm önerilerinde bulunulacaktır.

Çalışma sahası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en dağlık ve engebeli yerlerinden biri olan Hakkâri Bölümü'nde yer alır. Hakkâri İli, jeolojik ve jeomorfolojik yapı bakımından, birçok farklı etkenin (tektonizma, buzullaşma, volkanizma,) bir arada etki gösterdiği ender alanlardan biridir. Bu nedenle ilin stratigrafisi oldukça karışık özellikler göstermekte olup, ilde kısa mesafelerde dahi fiziki coğrafya unsurlarında önemli değişiklikler görülmektedir. İlin morfolojisinde en belirgin etkiye sahip unsur, genel olarak doğu-batı yönlü bir uzanış gösteren Hakkâri kıvrım dağlarıdır. İlde yüksekliği 3.000 m'nin üzerinde olan 32 dağ bulunmakta olup, şehir yerleşmelerinin yükseltileri 1950-600 m arasında değişiklik göstermektedir. İl toprakları 18.04.1996 tarih ve 96/8109 sayılı Türkiye Deprem Bölgeleri Haritasına göre 1. Derece Deprem Bölgesi'nde yer alır.

Çalışma sahasının kırsal ve şehirsel yerleşmelerinde, olası bir deprem durumunda can ve mal kayıplarını arttıracak çeşitli durumlar tespit edilmiştir. Kırsal yerleşmelerde risk unsuru daha çok yerleşim yeri seçimiyle ilgili iken, şehirsel yerleşmelerde konut yapısı ve kat sayısı özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırsal yerleşmelerin büyük bir çoğunluğu, akarsu vadilerindeki gevşek zemin üzerinde kurulmuştur. Bilindiği gibi akarsu tabanlarının kumlu ve çakıllı yapısı gereği zeminde boşluk oranın fazla olması ve drenaj özelliklerinin de etkisiyle, depremlerde hissedilen sarsıntı bu alanlarda daha fazla olmaktadır. Çalışma sahasının şehir yerleşmelerinde (Çukurca ve Derecik hariç) ise, bir yandan yapı malzemesi ve işçilik bakımından kalitesi düşük konutlar (gecekondular), bir yandan da şehirlerin merkezi iş alanında yer alan modern konutların 6-7'ye ulaşan kat yükseklikleri

deprem açısından önemli riskler taşımaktadır. Kır ve şehir yerleşmelerinde karşımıza çıkan söz konusu riskler, yerel yönetimlerin ilgili birimleri tarafından kentsel dönüşüm projeleri kapsamında çözüme kavuşturulmalıdır.

Sahanın engebeli yüzey şekilleri, beşeri faaliyetlerden tarım üzerinde çeşitli olumsuz etkilere yol açmaktadır. Arazinin oldukça engebeli olmasından dolayı, Yüksekova haricindeki ilçelerde tarıma uygun arazilerin çok sınırlı olduğu görülmüştür. Tarıma uygun mevcut arazilerde de yapılaşma oranı her geçen gün artmaktadır. Bu nedenle sahada bitkisel üretimin devamlılığı için, bölge insanının bu konuda bilinçlendirilmesi ve tarımsal arazilerin korunması gerekmektedir. Sahanın bazı yörelerinde, tarım arazilerinin Zap Vadisi'nin yukarı kesimlerinde kalması ve yüksek eğim nedeniyle, Zap Suyu'ndan tarımsal sulamada yeterince faydalanılamamaktadır. Söz konusu alanlara, suyu tarım alanlarına ulaştıracak güçlü pompaların yerleştirilmesi çok önemlidir. Nitekim iklim ve toprak özelliklerinin tarıma oldukça uygun olduğu Çukurca'nın Üzümlü ve Gündeş köylerinde sulama sorunu nedeniyle onlarca hektar arazi atıl kalmaktadır.

Hakkari iline ait iklim elemanları incelendiğinde, coğrafi konumu gereği, yerel ölçekteki küçük değişiklikler dışında, genel itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi'nin tipik karasal iklim koşullarına sahip olduğu görülmektedir. İl genelinde kabaca Kasım-Mart ayları arasında don olayı görülür. Bununla beraber, etrafı yüksek dağlarla çevrili depresyon alanlarında mikro klima özellikleri görülmektedir. Sahanın en düşük yıllık (2019) sıcaklık ortalaması Yüksekova'da 6,8 ^{o}C), görülürken, en yüksek sıcaklık ortalamasının da Şemdinli'de (12,1 ^{o}C) görüldüğü tespit edilmiştir. Ancak bir yandan enlem etkisinin bir yandan da mikro klima özelliklerinin etkisiyle Derecik İlçesi'nde sıcaklık ortalamasının Şemdinli'den daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir. Derecik'te günümüz itibariyle meteorolojik veri istasyonu bulunmadığından dolayı ilçedeki iklimsel verilere ulaşmak mümkün olmamıştır.

İlde arazinin yüksek ve engebeli olmasının yanında iklimin de sert olmasının etkisiyle, ulaşım altyapısı gelişmemiştir. Yolların dar ve derin vadi kenarlarında ve bazı noktalarda tek şerit olacak şekilde ilerlediği ilde, yükseklik ve eğim gibi özelliklerin etkisiyle belirli noktalarda çığ düşmeleri yaşanmaktadır. İlde soğuk

devrenin uzun sürmesi ve kar yağışlarının fazla görülmesi saha genelinde birçok köy yolunun kapanmasına ve çığ düşmelerine yol açmaktadır. Çalışma sahasında iklim ve yüzey şekillerinin ulaşım üzerindeki olumsuz etkilerinin en aza indirilmesine yönelik birtakım tedbirlerin alınması gerekmektedir. Çığ nedeniyle ulaşımın en çok kesintiye uğradığı Çukurca'ya bağlı Çığlı köyünün Karadere mevkiinde bir çığ tüneli yapılması gerekmektedir. Aynı şekilde il genelindeki karayolları boyunca çığ düşen ve düşme olasılığı yüksek yamaçların tespiti ve gerekli çalışmaların yapılması, ulaşım aksaklıklarının giderilmesi ve çığ düşmelerine bağlı can kayıplarının önüne geçilmesi bakımından son derece önemlidir. Sahadaki yerel yönetimlerin söz konusu ulaşım sorunlarıyla etkili bir mücadele edebilmeleri için, teknik donanım ve kalifiye iş gücü eksikliklerini kış mevsimi başlamadan tamamlamaları gerekmektedir.

Hakkari'nin kuzey yarımkürede, orta enlemlerde yer alması, engebeli ve dağlık bir topografyaya sahip olması gibi matematik ve özel konumu, bitki örüsünün genel özellikleri ve dağılımı üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Sert iklim koşullarının hâkim olduğu Yüksekova ilçesi ve yakın çevresindeki dağlar, orman örtüsünden yoksundur. Sahanın geri kalan kısımlarında ise özellikle Çukurca ve Hakkari merkezde dağların çok sarp ve eğimli olması, toprak örtüsünün gelişimini engelleyerek, çorak bir görünüm kazanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla saha genelinde bitki örtüsü iklim, yüzey şekilleri ve insan kaynaklı tahribat nedeniyle oldukça zayıftır. İlde en çok meşe ve ardıç ağaçları görülmekte olup, Çukurca ve Şemdinli gibi sıcaklık koşullarının nispeten daha yüksek olduğu yörelerde seyrek kümeler şeklinde dağılmış bulunmaktadırlar.

Çalışma sahasının yükseklik ve eğim özelliklerine bağlı olarak, yamaçlarda zayıf olan bitki örtüsü nedeniyle, sahanın dağlık bölgelerinde erozyon ve toprak kayması olaylarına sıkça rastlanılır. Sahada erozyon ve toprak kayması, Çukurca-Hakkari-Van Karayolu boyunca, ilkbahar mevsiminde yağmur şeklindeki yağışların etkisiyle artmaktadır. Bu bakımdan karayolu trafiğinin en yoğun olduğu söz konusu güzergâh başta olmak üzere, sahanın diğer riskli bölgelerinin tespit edilmesi ve önleyici birtakım çalışmaların yapılması gerekmektedir. Yamaçlarda toprak kalınlığının elverişliliğine göre kimi yerlerde ağaç, kimi yerlerde de aspir veya

kanola gibi bitkiler ekilebilir. Böylece bitkilerin kök yapıları toprağa direnç kazandırırken, aspir ve kanola gibi ticari bitkilerden ekonomik gelir de elde edilebilecektir. Ağaç veya bitki ekimine uygun olmayan çakıllı yamaçlarda ise yüzey tel örgülerle kapatılarak, moloz aşınımı en aza indirilmelidir.

Hakkari ilinin bitki örtüsü, genel itibariyle bozkır özelliklerini göstermektedir. İlde kışlık hayvan yemi olarak meşe yapraklarının toplanması, yakacak temini ve güvenlik gerekçesiyle ormanların yakılması, doğal bitki örtüsüne ciddi zararlar vermektedir. İlde güvenlik tedbirleri kapsamında ormanların yakılması, bitki örtüsünün yanında fuana özelliklerine de ciddi zararlar vermektedir. Orman örtüsünün belli yerlerde seyreltilmesi veya ortadan kaldırılması kaçınılmaz ise, bunun yakılmaktan ziyade, ağaçların tek tek kesilmesi suretiyle yapılması doğaya çok daha az zarar verecektir. Ayrıca bu yolla elde edilen ağaçlardan marangozluk alanında, hediyelik eşya üretiminde veya yakacak şeklinde faydalanılarak, önemli bir ekonomik gelir elde edilebilir.

Hakkari ilinin en önemli su kaynağı, kaynağını Van'ın Başkale ilçesinden alan Zap Suyu'dur. Hakkari-Van Karayolu boyunca derin bir yatak içerisinde akan Zap Suyu, Çukurca'ya bağlı Gündeş köyünü geçtikten sonra geniş bir yay çizerek güneye doğru akar. Zap Suyu'nun ülke sınırları içerisinde aktığı son yer Çukurca'ya bağlı Narlı Köyü'dür. Narlı'dan sonra Irak topraklarına girer. Sahada öne çıkan akarsular arasında Yüksekova'daki Nehil Çayı ve Büyükçay, Şemdinli'de Şemdinli Çayı ve Hacıbey Deresi, Hakkari Merkezde ise Katramas deresi sayılabilir. Sahanın topografya ve iklim özelliklerine bağlı olarak, sözü edilen akarsuların boyları kısa, rejimleri düzensiz ve hidroelektrik potansiyelleri yüksektir. İlkbaharın sonuna doğru karların erimesiyle beraber debileri önemli ölçüde artarken; kurak geçen yaz döneminde de debi en düşük seviyelere inmektedir. İlkbahar döneminde, akarsu debilerinin yükselmesiyle beraber Zap Suyu ve yan kollarının kenarında kurulmuş olan yerleşmelerde su baskınları sıklıkla yaşanır. Su baskınlardan en çok Yüksekova'ya bağlı Köprücük köyü etkilenmektedir. Su baskınlarının sebep olduğu can ve mal kayıplarının önüne geçmek için dere ıslahı çalışmalarının arttırılması gerekmektedir. Islah çalışmaları tamamlanmış derelerin menfezlerinde de, yerçekimi

ve eğimin etkisiyle molozların birikmesi sonucunda taşkınların yaşandığı görülmüştür. Bu bakımdan, taşkınlarla mücadele kapsamında ıslahı yapılmış derelerin de düzenli olarak temizlenmesi gerekmektedir.

Akarsu debilerinin, yaz kuraklığı sebebiyle oldukça azalması, sahadaki daha küçük derelerden tarımsal sulamada faydalanılmasını zorlaştırmaktadır. Bu durum özellikle Çukurca'ya bağlı Gündeş köyünde tarımsal üretimi önemli ölçüde etkilemekte olup, saha genelinde bir su kıtlığına yol açmaktadır. Buna karşılık sahadaki sulama kanallarının neredeyse hepsi açık kanallar şeklindedir. Bu da buharlaşma yoluyla yaşanan su kayıplarını arttırmaktadır. Dolayısıyla sulama kanallarının kapalı olarak yapılması, buharlaşma yoluyla yaşanan su kayıplarını önemli ölçüde engelleyecektir. Bunun yanında tarımsal sulamada damlama yönteminin kullanılması önemli ölçüde su tasarrufu sağlayacaktır.

Hakkari ilinin kuzeyinde kestane rengi topraklar, orta kesimlerinde kireçsiz kahve rengi topraklar, Şemdinli, Derecik ve Çukurca ilçelerinin yer aldığı güney kesiminde gri kahverengi podzolik topraklar ile kahverengi orman torakları yer alır. Tarımsal açıdan verimli olan alüvyal toprakların da neredeyse tamamı Yüksekova'da bulunmaktadır. Ancak Yüksekova'da sıcaklık ortalamasının düşük olmasına bağlı olarak bu toprakların tarımsal verimini olumsuz etkilemektedir. Tarımsal verimlilik açısında toprak tiplerinin bilinmesi ve söz konusu tiplere uyumlu isteklere sahip ürünlerin ekilmesi çok önemlidir. Ancak çalışma sahasında toprak özellikleri ve dağılışlarıyla ilgili çalışmalar son derece azdır.

Hakkari, ilk kez 1876 yılında vilayet yapılmıştır. Ancak 1888'de Van'a sancak olarak bağlanmıştır. 1918 yılına gelindiğinde Hakkari idari olarak tekrar vilayet statüsüne getirilmiştir. Ancak 1933 yılında ilçe statüsüne düşürülerek Van'a ilçe olarak bağlanmıştır. İlin idari yapısında yapılan bu değişiklerin temel nedeni ilin etki sahasının dar ve şehirsel özelliklerinin gelişmemiş olmasıdır. 3. ve son olarak 1936 yılında il yapılan Hakkari'nin idari yapısı günümüze kadar değişmemiştir. İlin idari yapısındaki bir diğer önemli değişiklik 1990 yılında Uludere ve Beytüşşebap ilçelerinin ilden ayrılması üzerine yaşanmıştır. 1990 yılında Şırnak'ın il olması üzerine, söz konusu ilçeler Hakkari'den ayrılarak Şırnak'a bağlanmıştır. Günümüz de

İlin en büyük ilçesi olan Yüksekova'nın il yapılmasıyla ilgili çalışmalar yürütülmektedir.

Hakkari ilinin, Irak ve İran gibi önemli Ortadoğu ülkelerine komşu olması ve ilde 1984 yılı itibariyle yaşanan güvenlik sorunlarına bağlı olarak askeri fonksiyon önemli bir gelişme göstermiştir. İlin askeri fonksiyonu, hizmet fonksiyonunun geliştirilmesinde kamçılayıcı bir özelliğe sahiptir. Diğer memurlarla beraber birçok hizmetin tüketicisi durumunda olan güvenlik güçleri, ilin ekonomik hayatında önemli bir rol oynamaktadır.

Çalışma sahasının fiziki coğrafya koşulları ve ülke içerisindeki konumu, beşeri ve ekonomik özelliklerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. İlin ülke içerisindeki ve komşu ülkelerdeki önemli şehir merkezlerine uzak olması da ulaşım, turizm, ticaret ve pazar olanaklarını olumsuz etkilemiştir. Irak'a 2 ve İran'a 1 olmak üzere toplam 3 sınır kapısı bulunan ilin, en önemli şehirsel fonksiyonu sınır ticaretidir. Buna karşılık, sınır kapılarının güvenlik sorunları nedeniyle sık sık kapatılması ve ilde en çok ticareti yapılan ürünlerin (gıda, akaryakıt ve elektronik) geçişinde uygulanan düşük kotalar nedeniyle sınır ticareti ilin, ekonomik kalkınmasını destekleyecek düzeyde gelişmemiştir. 2020 yılı itibariyle de Covid-19 pandemisi nedeniyle uygulanan kısıtlamalar kapsamında, sınırların ticari faaliyetlere kapatılması ve çifte vatandaşlığı olanların haricindeki yolcuların geçişine izin verilmemesi gibi nedenlerle sınır ticaretinin ile olan katkısı ciddi derecede gerilemiştir.

Hakkari'nin kalkınmada öncelikli illerin başında gelmesi, şehir merkezlerinde tarım dışı ekonomik fonksiyon olarak günümüzde yalnızca sınır ticaretinin öne çıkması, güvenlik gerekçesiyle uygulanan yayla ve meralara çıkış yasaklarının tarımsal üretimi sınırlandırması, ildeki işsizlik ve göç gibi önemli sorunlar göz önüne alınarak, sınır ticaretinin önü açılmalıdır. İlin mevcut dezavantajları düşünülerek sınır kapıları yönetiminde ticari faaliyetleri geliştirecek bir takım bölgesel uygulamalar yürürlüğe konulabilir. Öncellikle sınır komşusu ülkeler arasında karşılıklı olarak ticaret serbestliğine dayanan "açık pazar" sistemi uygulanmalıdır. Bunun yanı sıra sınır ticaretine konu olan ürünlerin ithalat değer limitleri yükseltilmeli ve ürünlerin

ülke içerisinde ticaretinin yapılmasına izin verilmelidir. Komşu sınır ülkeleriyle hükümet düzeyinde görüşme ve anlaşmaların sağlanması, sınır ticaretinin gelişimine katkı sunacaktır.

Hem il sınırları içerisinde hem de bölge genelinde 1984'ten günümüze kadar yaşanan güvenlik sorunları ilin kalkınmasının önündeki en büyük engeldir. Yaşanan güvenlik sorunlarına bağlı olarak 1985-2000 yılları arasında köylerin zorunlu olarak boşaltılması ve zorlu OHAL (Olağanüstü Hal) koşulları ilde; işsizlik ve göçü arttırmıştır. Yine söz konusu dönemde kırsal alandan gelen göçlerin etkisiyle şehir merkezlerinde ciddi altyapı sorunları yaşanmaya başlanmıştır. Bu altyapı sorunlarının çözümüne yönelik son yıllarda çeşitli çalışmalar yürütülmekle birlikte halen ciddi eksiklikler bulunduğunu söylemek mümkündür.

1927 yılında 25.016 olan il nüfusunun, 2019'da yaklaşık 11 kat artarak 280.991'e ulaştığı görülmektedir. Hakkari'de hem il içerisinde hem de ülkedeki diğer şehir merkezlerine yönelik kitlesel nüfus hareketleri, 1990-2000 yılları arasında kırsal alanların yoğun olarak boşaltılmasıyla yaşanmıştır. İlde ilk kez 2000 yılında şehir nüfusunun (139.455) kır nüfusunu (97.126) geçtiği görülmüştür. Güvenlik sorunlarının sebep olduğu göç hareketleri ilin kır ve şehir nüfusunun dağılışının yanı sıra, toplam nüfus miktarını da etkilemiştir. Nitekim 2016 yılında ilde yaşanan üzücü olaylar sebebiyle, toplam nüfus miktarı bir önceki yıla göre 10.962 kişi azalmıştır.

2019 yılı nüfus verilerine göre ilde genç bağımlı nüfus (0-14 yaş) oranı %29, faal nüfus oranı (14-64 yaş) %67 ve yaşlı bağımlı nüfus (65+ yaş) oranı %4'tür. Toplam nüfusun %67'sini oluşturan faal nüfus (15-64 yaş) arasındaki işsizlik sorunu düşünüldüğünde, ilde daha fazla istihdam alanlarının oluşturulması gerektiği daha kolay anlaşılmaktadır.

İl genelinde kırsal ve şehirsel merkezlerde ekonomik yapı önemli ölçüde tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayanmaktadır. Sıcaklık koşullarının düşük olduğu Yüksekova ve Hakkari merkezde hayvancılık, sıcaklıkların nispeten yüksek olduğu Şemdinli, Çukurca ve Derecik'te de bitkisel üretim öne çıkar. Dolayısıyla ilin ekonomik olarak kalkınmasına yönelik planların kırsal alanda tarıma, sınır

kapılarının bulunduğu şehirlerde (Çukurca, Derecik, Yüksekova) sınır ticaretinin geliştirilmesine ağırlık verilmesi gerekmektedir. Böylece bir yandan olması gerektiği gibi kırsal alanlar tarımsal üretim merkezi olurken, öte yandan da şehirlerde şehre özgü ekonomik fonksiyonların gelişimi desteklenmiş olunacaktır.

Hayvancılığın önemli ekonomik faaliyetlerden biri olduğu ilde, canlı hayvan ticaretinin yapılabileceği bir pazar bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra, ilde kesim işleminin sağlıklı ve hijyenik koşullarda gerçekleştirilebileceği bir yer de bulunmamaktadır. Bu bağlamda, hayvancılığın geliştirilmesine yönelik atılması gereken adımlar arasında ilde bir canlı hayvan pazarı ve her ilçeye de birer mezbahane açılması yer almalıdır. Hayvan pazarının, saha genelinde hayvancılığın en çok ön planda olduğu ve hayvansal gıda işletme tesislerinin bulunduğu tek ilçe olan Yüksekova'da açılması önerilmektedir. Açılacak canlı hayvan pazarı ve mezbahanelerin veteriner hekimler tarafında sıklıkla kontrol edilmeleri ve gerekli durumlarda bulaşıcı hastalıklara karşı dezenfeksiyon işlemlerinin yapılması son derece önemlidir.

İldeki hayvancılık faaliyetlerinin en önemli eksikliklerinden biri beyaz et ve yumurta üretiminin çok az olmasıdır. İldeki tavuk, hindi ve yumurta üretiminin neredeyse tamamı Yüksekova ilçesindeki çiftliklerde üretilmektedir. Ancak burada ilin toplam ihtiyacı bir yana, ilçenin günlük ihtiyacının dahi altında bir üretim miktarı söz konusudur. Bu konuda kalkınma ajanslarının aracılığı ve teşvikleriyle, bölgeye yatırım yapacak sermaye sahipleri yönlendirilmelidir.

Çalışma sahasının hayvancılık faaliyetleri arasında önemli bir yere sahip olan arıcılık, sahanın yüzey şekilleri, iklim ve bitki örtüsü özellikleriyle bağlantılı olarak gelişmiştir. Bitkilerin çiçek açma süresi yükselti kademeleri boyunca farklı zamanlarda gerçekleşmektedir. Çiftçiler arılarını, "gezgin arıcılık" faaliyetleri kapsamında, bahar aylarında yaylalara çıkararak buradaki çiçeklerden beslenmelerini sağlamaktadırlar.

Ülke çapında tanınmakta olan Hakkari balı, her geçen gün daha çok talep görmektedir. Şemdinli ilçesinde üretilen ve aynı adla piyasaya sürülen bal (Şemdinli

balı), il içerisindeki en kaliteli baldır. Yapılan çalışmalara göre Şemdinli balının, dünyanın en kaliteli ballarından biri olan Anzer balıyla içerik bakımından çok yakın özelliklere sahip olduğu görülmüştür. Bir balın kalitesi, kuşkusuz arıların beslenme kaynaklarına göre değişiklik göstermektedir. Hakkari balının kaliteli olmasında, arıların çiçek türleri bakımından zengin, kirlilik unsurlarından uzak yayalardan beslenmeleri etkili olmaktadır. Ancak ilde uygulanan yayla ve mera yasakları, küçük ve büyükbaş hayvancılığında olduğu gibi, arıcılık faaliyetlerini de ciddi derecede olumsuz etkilemektedir. Sahada, ülke genelinde tanınırlığa sahip ve gelişme bakımından ivme yakalayan başka bir tarımsal ürün bulunmadığı göz önüne alındığında, arıcılık faaliyetlerinin ilin ekonomik gelişmesinde kilit bir role sahip olduğu kolaylıkla anlaşılır. Bu bakımdan güvenliği sağlanan yaylaların kullanıma açılması, güvenlik riskinin devam ettiği yerlerde de özel izinle arıcıların kullanımına açılması gerekmektedir.

Sahada küçük ve büyükbaş hayvancılığın gelişmiş olmasına karşılık deri işleme faaliyetleri gelişmemiştir. Çalışma sahasının tek deri işleme atölyesi 2019 yılında, Çukurca Kaymakamlığı'na bağlı Aile Destek Eğitim Merkezi bünyesinde açılmıştır. Ancak burada kullanılan deriler yarı işlenmiş olarak Sakarya'dan alınmaktadır. Bu bakımdan çalışma sahasında mezbahanelerin kurulması bir yandan da kesilen hayvan derilerinin bir merkezde toplanmasını kolaylaştıracaktır. İlde hayvancılık faaliyetleriyle dericilik faaliyetlerinin entegre edilmesi, sahada yeni istihdam alanlarının ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Hakkari Üniversitesi bünyesinde yer alan el sanatları bölüm hocalarının yardımlarıyla, sahada dericiliğin geliştirilmesine yönelik adımlar atılabilir. Bu konuda sahada yapılacak en önemli çalışmanın deriyi farklı kullanım amaçları için hazır hale getirecek ham deri işleme atölyelerinin kurulması olduğu düşünülmektedir. Çünkü çalışma sahasının yakın çevresindeki illerde de ham deriyi işleyen tesisler bulunmamaktadır. Dolayısıyla ilde söz konusu atölyelerin açılmasıyla yarı işlenmiş deriler için yakın şehirler ve komşu ülkeler güçlü birer pazar durumundadır. Sahada 2. bir adım olarak da Çukurca örneğinde olduğu gibi yarı

işlenmiş derilerin kullanıldığı atölyelerin sayısı arttırılarak; deri çanta, kemer, cüzdan, anahtarlık gibi çeşitli ürünlerin üretimi arttırılabilir.

Çalışma sahasında dokumacılık oldukça gelişmiş olup, neredeyse bütün kırsal ve şehirsel merkezlerde kilim dokuma faaliyetleri sürdürülmektedir. Kadınlara yönelik istihdam olanaklarının son derece sınırlı olduğu ilde, dokumacılık alanında büyük bir çoğunluğunu kadınların oluşturduğu ciddi bir kalifiye işgücü bulunmaktadır.

Sahada dokumacılık çoğunlukla eski usul ahşap dokuma tezgâhlarında yapıldığı için kimi zaman ürünlerde simetrik hatalara rastlanılmaktadır. Bundan dolayı ilde, modern teknik ekipmanların yer aldığı atölyeler açılarak üretim kalitesi ihracat yapılabilecek düzeye yükseltilmelidir. Dokumacılığın en temel maddesi olan iplerin üretimi ve doğal yollardan renklendirilmesi gibi işlemlerin yapıldığı atölyelerin de kurulması, ilde dokuma sanayisi ciddi bir gelişme kat edecektir. Kilim iplerinin renklendirilmesinde; yeşil ceviz kabuğu, kurulmuş nar kabuğu, safran ve aspir çiçeği gibi bitkisel ürünler kullanılmaktadır. Doğal yöntemlerle boyanmış kilim ipleriyle dokunan kilimler, ekonomik değeri bakımından sentetik boyalı iplerle dokunmuş olanlara göre çok daha yüksektir. Kilim dokumacılığında olduğu gibi iplerin doğal yöntemlerle boyanması konusunda sahanın özellikle kırsal kesimlerinde donanımlı kadınlar bulunmaktadır. Sahadaki hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen yünler, kurulacak atölyelerde işlenerek dokuma ipi ve kilim olmak üzere 2 ürün şeklinde iç ve dış ticarete konu olması sağlanabilir. Sahaya sınır komşusu olan İran'da da halı ve kilim dokumacılığının gelişmiş olmasına bağlı olarak dokuma iplerine talep göstereceği düşünülmektedir.

Çalışma sahasında tarıma uygun arazilerin oldukça sınırlı olmasına karşılık tarımsal üretim, ilin ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle ildeki tarımsal faaliyetlerin birim alandan en yüksek verim alınacak şekilde revize edilmesi önem taşır. Bu konuda çiftçilere; bitkilerin iklim, toprak, su istekleri ve zirai mücadele konusunda uygulamalı eğitimlerin verilmesi, tarımsal verimliliği ciddi derecede arttıracaktır. Çünkü çalışma sahasında, tarımsal üretim büyük bir

çoğunlukla geleneksel bilgi ve tekniklere dayanmakta olup, çiftçilerin eğitim düzeyleri oldukça düşüktür.

Bitkisel üretimde verimliliği düşüren en önemli sorunlardan biri, zirai hastalıklara karşı etkili bir mücadele yürütülememesidir. Ülkemizde, doğaya ve canlılara zararlı olduğu gerekçesiyle yasaklanan bazı tarım ilaçları, çiftçiler tarafından İran ve Irak'tan kaçak olarak getirilmekte ve kullanılmaktadır. Tarım ilaçlarının tür ve miktar bakımından yanlış kullanımları ilin; toprak, su, flora ve fauna kaynaklarına zarar vermektedir.

İlde bitkisel üretimin genel olarak dar bir kapasitede kalmasının en önemli nedeni, pazar olanaklarının gelişmemiş olmasıdır. Çiftçilerin tarımsal ürünlerini satacağı bir pazar veya platform bulunmamaktadır. Bunun için ilde kooperatif ve birlik sayılarının arttırılarak çiftçilerin örgütlenmesi ve sorunlarına aynı çatı altında çözüm aramaları sağlanmalıdır. Ayrıca ilde, tarımsal ürünlerin markalaştırılmasına yönelik çalışmalar arttırılmalı ve çiftçilerden sözleşmeli tarım usulü kapsamında ürün alımı sağlanmalıdır. Kooperatifleşme, markalaşma ve sözleşmeli tarım, ildeki tarımsal üretimi ciddi derecede geliştirecek adımlardır.

Bitkisel üretimin verimli olduğu mikro klima alanlarında (Çukurca, Şemdinli, Derecik) reçel, nar ekşisi, salça ve kurutulmuş meyveler markalaştırılabilir. Çukurca'nın Narlı Köyü'nde, isminden de anlaşıldığı gibi çok kaliteli narlar yetişmektedir. Aynı köyde aileler kendi ihtiyaçları için nar ekşisi üretmektedirler. Bu bakımdan Narlı, gerek narın kalitesi gerekse de üretim becerisi bakımından dikkat çekmektedir. Yapılacak teşvik ve yatırımlarla bu potansiyel katma değere dönüştürülebilir.

Yüksekova ve Hakkâri Merkez'de etkili olan sert iklim koşulları, bitkisel üretimi de olumsuz etkilemektedir. Ancak düşük sıcaklık koşullarına karşı daha dirençli olan yem bitkileri, söz konusu ilçelerde verimli bir şekilde üretilebilmektedir. Bu nedenle ilçe Tarım ve Orman Müdürlükleri ve Ziraat Odaları'nın, çiftçileri iklim özellikleriyle uyumlu üretim yapmaları konusunda bilinçlendirmesi ve bu yönde çeşitli teşvikler uygulaması gerekmektedir. Böylece

ürün kayıplarının yol açtığı ekonomik zararın önüne geçilerek, tarımsal verimlilik artırılmış olunacaktır. Bilindiği gibi hayvancılık girdilerinin yaklaşık %70'i hayvansal yemlerden ibarettir. Dolayısıyla ilde hayvan sayısıyla orantılı olarak yem bitkilerinin üretimi de arttırılarak yem maliyetleri en aza indirilir. Aksi halde hayvan yeminin şehir dışından temin edilmesi gerekecektir ki bu da maliyetleri arttıracaktır.

Ülkemizin en dağlık bölgelerinden birinde yer alan Hakkâri ili, dağcılık faaliyetleri açısından hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bir potansiyele sahiptir. Üzerinde kuvaterner buzulları ve buzul göllerinin yer aldığı "Cilo ve Sat Dağları Milli Parkı" sahadaki dağcılık faaliyetlerinin en önemli merkezi durumundadır. İl dağcılığın yanı sıra; yamaç paraşütü, rafting, mağaracılık, yaylacılık, kuş gözlemciliği, kış sporları, botanik turizmi gibi çok çeşitli turizm çekiciliklerine sahiptir. İlde son yılarda rafting sporuna olan ilgi artmış olup Yüksekova, Çukurca ve Hakkari merkezde kadın ve erkek rafting takımları kurulmuştur. Ülkemizde rafting sporu açısından en önemli akarsulardan biri de il toprakları içerisinde akan Zap Suyu'dur. Bu nedenle 2020 yılının Ekim ayında düzenlenen ulusal rafting şampiyonasının bir ayağı da Zap Suyu'nda yapılmıştır.

Hakkari Beyliği dönemine ait köprü, cami ve gözlem kuleleri, tarihi mezarlıklar, medreseler, Nasturilere ait kilise ve manastırların bulunduğu il, doğal güzelliklerinin yanı sıra taşınmaz kültür varlıkları bakımından da zengindir. Çalışma sahasında, bahsi geçen dönemlerin daha öncesine ait yerleşme kalıntılarına ve stellere de rastlanılır. Urartular dönemine ait eserlere Yüksekova ve Çukurca'da bulunmaktadır. Yüksekova'ya bağlı Büyükçiftlik Beldesi'nde yerleşme kalıntıları; Çukurca'da su kemeri, ilde Urartulardan kalma başlıca tarihi eserlerdir. Hakkari merkezde hangi topluma ait olduğu henüz bilinmeyen ve "Hakkari Stelleri" olarak adlandırılan 13 stel bulunmuştur.

İlin farklı yörelerinde bulunan yüzlerce kaya resmine dayanılarak, yerleşme tarihinin yaklaşık 7.000 yıl önce başladığı düşünülmektedir. Hakkari bölgesi tarih boyunca birçok devletin egemenliği altına girmiştir. Bölgede sırasıyla Hurriler, Sümerler, Asurlular, Babilliler, Medler, Persler, Romalılar, Sasaniler ve 16. yüzyılda da Osmanlılar hâkimiyet kurmuşlardır.

İlin turizm potansiyelinin arttırılması için öncelikle kazı çalışmalarının arttırılarak tarihi kaynaklarının ayrıntılı olarak ortaya konması gerekmektedir. Dağcılık ve yaylacılık faaliyetleri kapsamında kullanılmak üzere, dağlık alanda konaklama tesislerinin yapılması gerekmektedir. Turizm sektöründe görev alacak personellerin (rehber, alan kılavuzu, tercüman vb.) belli eğitimlerden geçirilmesi hizmet kalitesinin artması bakımından son derece önemlidir. Turistlere hitap edecek bölgeye özgü hediyeliklerin üretimi sağlanmalıdır. Saha içerisinde günlük kültür turları düzenlenmeli ve turlara konu olacak değerler titizlikle seçilmelidir.

Çalışma sahasında güvenlik sorunları ve sermaye yetersizliği nedeniyle sanayi faaliyetleri gelişmemiştir. Saha genelinde öne çıkan sanayi faaliyetleri arasında; Çukurca-Hakkari Karayolu kenarındaki 2 kurşun-çinko maden işletmesi ve Yüksekova'da çeşitli inşaat malzemeleri ve et-süt imalatı tesisleri yer alır. İldeki madenler ve inşaat malzemelerinin büyük bir bölümü İran'a ihraç edilmektedir. Günümüz itibariyle OSB'nin (organize sanayi bölgesi) bulunmadığı ilde, 2020 Ekim ayında Yüksekova'ya bağlı Büyükçiftlik beldesinde ilin ilk OSB'sinin yapım çalışmaları başlatılmıştır. OSB'nin açılmasıyla beraber, ildeki sanayi üretiminde bir ivme sağlanacağı düşünülmektedir.

Çalışma sahası yer altı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Sahada kurşun, çinko, kükürt, asbest, talk, bakır, krom, titanyum, mermer, granit, kuvarsit ve kömür bulunur. Son yıllarda Çukurca'nın Irak sınırına yaklaşık 3-4 km uzaklıktaki Bardaklı Yaylası'nda petrol arama çalışmaları da yürütülmektedir. Günümüz itibariyle ilde, kurşun-çinko haricindeki madenlerin çıkarılması ve işletilmesine yönelik bir çalışma bulunmamaktadır. Çalışma sahasının önemli kalkınma dinamiklerinden birinin madencilik olmasına karşın ildeki maden işletme sayısı çok yetersizdir. İldeki maden işletmeleri sayı ve nitelik bakımından arttırılarak yeni istihdam alanları oluşturulabilir. Böylece ilde hem maden üretimi hem de madenlerin dış ticaretteki payı arttırılarak bölge ekonomisinde önemli bir gelişme sağlamak mümkün olacaktır.

Hakkari ili, eğitim fonksiyonu bakımından her dönemde ülke ortalamasının altında yer almıştır. Bu nedenle ilde okur-yazar olmayanların oranı yakın zamana

kadar okur-yazar oranından daha yüksek olmuştur. 1940 yılında toplam nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı %95.62 iken 1980'e gelindiğinde bu oran %68.38'e gerilemiştir. Çalışma sahasında okuma yazma bilenlerin oranı ilk kez 1990 yılında, bilmeyenlerin oranını geçerek %52.28'e yükselmiştir. 2019 yılı itibariyle ilde, okur-yazar nüfus oranı %95, okur-yazar olmayan %4 ve okuma yazma durumu bilinmeyen oranı %1'dir. 2019 eğitim verilerine göre ilin okuryazar nüfusu, %34 ortaokul ve dengi, %28 lise ve dengi, %18 ilkokul, %13 yüksekokul ve fakülte, %6 ilköğretim ve %1 yüksek lisans mezunlarından oluşmaktadır.

Sahada sağlık hizmetleri ilçe merkezlerinde yer alan devlet hastanelerinde yoğunlaşmakta olup, doktor ve teknik donanım bakımından yetersizdir. Sağlık hizmetleri devlet hastanelerinin yanı sıra sağlık ocakları ve toplum sağlığı merkezlerinde yürütülmektedir. İlde 2019 yılı verilerine göre hekim başına da 903.508 kişi, hastanelerde yatak başına da 714 kişi düşmektedir.

Çalışma sahasında eğitim ve sağlık hizmetlerinin geri kalmasının en önemli nedenlerinden biri, her iki alandaki personellerin büyük bir çoğunluğunun göreve yeni başlayanlardan oluşmasıdır. Zorunlu görev süresi boyunca belli bir tecrübe edindikten sonra ilden ayrılma eğilimi göstermektedirler. Dolayısıyla sahada eğitim ve sağlık fonksiyonlarının geliştirilmesi için bölgeye tecrübeli personellerin çekilmesi veya mevcut personellerin daha uzun süre kalmalarını sağlayacak ekonomik teşvikler uygulanmalıdır.

Barındırdığı birçok eşsiz doğal, tarihi ve kültürel değerlere rağmen, ilde belli dönemlerde tırmanışa geçen şiddet olayları, can ve mal güvenliğini tehlikeye atmak suretiyle hem sahaya dışarıdan ziyaretçi gelmesini hem de yatırımların yapılmasını engellemektedir. Bu nedenle ilde, bir yandan da bu olumsuz imajı değiştirebilecek çeşitli sosyal ve ekonomik projeler hayata geçirilerek, medyanın ilgisi bölgeye çekilmelidir. 2018 ve 2019 yıllarında Çukurca'da düzenlenen foto safari ve doğa sporları festivaliyle beraber ilçeye, yurt içinden ve yurt dışından (İran, Almanya Fransa gibi ülkelerden) yaklaşık bin fotoğrafçı ve sporcu gelmiştir. 4 gün süren festival boyunca, rafting, kano, yamaç paraşütü, kaya tırmanışı ve offroad gibi spor alanlarında performanslar sergilenmiştir. Medyada geniş yer bulan bu festivallerden

sonra ülkemizde öne çıkan bir tur şirketi, Doğu Anadolu turlarına Çukurca'yı da dâhil etmiştir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, tanıtım ve reklam son derece önemlidir. Bu bakımdan ilde benzer çalışmaların yapılarak, sahanın turistik değerleriyle geniş kitlelere tanıtılması sağlanmalıdır. Aynı zamanda sahada etkileşimin artmasıyla karşılıklı toplumsal ön yargıların yıkılacağı da düşünülmektedir.

Sahanın şehir yerleşmeleri çoğunlukla plansız olarak gerçekleştiğinden dolayı altyapı yetersiz olup, belediye hizmetleri mahalleler arasında eşitsiz bir dağılım göstermektedir. Yine plansız gelişmeye bağlı altyapıyı geliştirme çalışmaları yüksek fiyatlara mal olmaktadır. Belli bir gelişme stratejisinden yoksun olan şehirlerde, kırsaldan gelen göçlerle beraber çarpık kentleşme oranı artmıştır. Artan şehir nüfusu oranında istihdam, eğitim ve sağlık hizmetlerinin geliştirilememesi nedeniyle il, sosyal ve ekonomik gelişmişlik bakımından ülke ortalamasında en sonda yer alan illerden biri olmuştur. Bu nedenle Hakkari ile ülkenin gelişmiş bölgeleri arasındaki gelişmişlik farkı, büyük bir uçuruma dönüşmüştür.

Çalışma sahasının sosyal ve ekonomik özellikleri incelendiğinde; gelişmemiş bölgelere özgü özellikler taşıdığı görülür. Tarım dışı sektörlerin gelişmediği ilde ekonomik yapı büyük bir çoğunlukla tarım ve hayvancılık faaliyetlerine (şehir merkezleri de dâhil) dayanır. İlin en önemli sosyal ve ekonomik sorunları olarak güvenlik, işsizlik, göç ve altyapı eksiklikleri kaşımıza çıkmaktadır. İlin mevcut sosyal ve ekonomik karakterini de yine bahsi geçen sorunlar şekillendirmiştir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, F., Toroğlu, E. ve Kaya, Ö. (2015). Urban Development and Transportation Relation: the Case of Adana, **Turkish Studies**, volume: 10, İssue: 6, pp. 27-46.

Adıyaman, M., ve Yıldırım, E. (2015). **Hakkari Kültür ve Turizm Envanteri**, Hakkari Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Yayın No: 6 978-605-149-770-9, Hakkari.

Aker, A. Tamer (2006), **"Hakkâri İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Yerinden Edilmenin Nedenleri, Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları ve Geri Dönüş Süreci", "Zorunlu Göç" İle Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası**, İstanbul: TESEV Yayınları, ss. 238-248.

Akova, İ. (1996). River Tourism, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü Dergisi**, Cilt.4, s. 81-98.

Akova, İ. (2019a). Şehir Coğrafyası. Ö. Sertkaya Doğan, & M. Doğan İçinde, **Beşeri Ve Ekonomik Coğrafya** (S. 87-143), Pegem Akdemi, Ankara.

Akova, İ. (2019b). Türkiye Enerji Coğrafyası, Ed: N. Taşlıgil & G. Şahin, **Türkiye Beşeri ve İktisadi Coğrafyası** (s. 423-497). Nobel Yayınları. Ankara.

Alaeddinoğlu, F. (2010). **Hakkari'nin Coğrafi Özellikleri**, Ed: M. Top, Hakkari (s. 15-48), Anıt Matbaa, Ankara.

Alikılıç, D. (2010). Hakkari Tarihi, Ed: M. Top, **Hakkari** (s. 55-76), Anıt Matbaa, Ankara.

Alp, Ş. (2016). Biyolojik Zenginliğimizin Önemli Bir Sığınağı Köy Mezarlıkları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, **Tarım Bilimleri Dergisi**, 2016, Cilt: 26, Sayı 1. S. 118-125. Van.

Altınlı, İ. (1966). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Jeolojisi, **MTA Dergisi**, Sayı 66, Ankara.

Akay Ertürk. (2019). Maden Coğrafyası, Edit: Ö. Sertkaya Doğan, & M. Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (S.331-349), Pegem Akdemi, Ankara.

Arvas, T.Z., (2010), Hakkâri Nasturileri (1836-1936), **Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,** Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Van.

Arvas, T.Z., (2015), **Hakkari'de Hıristiyan bir Topluluk: Nasturiler (1836-1936)**, Ankara, Hakim Yayınları.

Atalay, İ., (2004), **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**, Meta Basım Matbaacılık, İzmir.

Ayabakan, L. (2015). Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un "Özerk Asuri Devleti Projesi" (1919-1923), **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, s. 49-76.

Aydın, R., (2001), Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yaygın Çiftçi Eğitimi Projesi (YAYÇEP): **Koyun ve Keçicilik**, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayın Dairesi Başkanlığı Matbaası, Ankara.

Aydın, T. (2019). Elmalı (Antalya) İlçesi'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum.

Ayhan, F. (2019), Eğitim Coğrafyası Açısından Bir Karşılaştırma: Bakırköy ve Sultangazi İlçeleri**, Journal of Awareness Dergisi**, Cilt 4, Sayı 3, ss. 305-320.

Ayhan, F. (2020). Afyonkarahisar'ın Nüfus Coğrafyası Özellikleri, **Journal of Awareness,** Cilt: 5, Sayı:3, s. 401-426.

Bakırcı, M. (2002). Bir Dağlık Bölge Planlaması Olarak Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP), **Coğrafya Dergisi**, Sayı: 10, s. 99-123.

Bakırcı, M.(2005). Türkiye'de Organik Tarımın Geleceği ve Türkiye-Avrupa Birliği (AB) Tarım Müzakerelerine Etkisi, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, Sayı: 13, s. 67-83.

Bakırcı, M. (2007). Türkiye'de **Kırsal Kalkınma; Kavramlar, Politikalar-Uygulamalar**, Nobel Yayınevi, Ankara.

Bakırcı, M.(2013). Türkiye'nin Uluslararası Ulaşımında Demiryolu Sınır Kapılarının Yeri ve Etkinliği, **Marmara Coğrafya Dergisi**, Sayı: 28, s. 370-407.

Bakırcı, M. (2019a). Kır Yerleşmeleri. Edit: Ö. Sertkaya Doğan, & M. Doğan, **Beşeri Ve Ekonomik Coğrafya** (S.55-84), Pegem Akdemi, Ankara.

Bakırcı, M. (2019b).Ulaşım Coğrafyası, Ed: Ö. Sertkaya Doğan & M. Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (s. 351-376). Pegem Akademi. 2. Baskı. Ankara.

Balcı, A. (2018). Hayat Hikayelerindeki Coğrafi Bilgi: Sözlü Coğrafya**. İnternational Journal of Geography**, (38), s. 40-57.

Balcı Akova, S.(2004). **Alanya İlçesi Nüfusunun Genel Özellikleri**, Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri III., Antalya, Türkiye, 22 April, ss.255-260.

Balcı Akova, S. (2008). Enezin Kalkınmasında Coğrafi Faktörlerin Rolü (Doğal Faktörler), **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, Sayı 16, sayfa 1-25. İstanbul.

Balcı Akova, S. (2011). Ayvalık Şehri'nin Nüfus Özellikleri, **Sosoyoloji Dergisi**, Cilt 3, s.59-87.

Balcı Akova.(2019a). Tarım Coğrafyası, Ed: Ö. Sertkaya Doğan & M. Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (s. 197-260). Pegem Akademi. 2. Baskı. Ankara.

Balcı Akova.(2019b). Türkiye'nin Tarım Coğrafyası, Ed: N. Taşlıgil & G. Şahin, **Türkiye Beşeri ve İktisadi Coğrafyası,** (s.193-267). Nobel Yayınları. Ankara.

Bayartan, M.(2005). Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi,** Sayı: 13, s. 93-107.

Bayartan, M. (2014), **Socıo-Economıc Situation of Armutlu in the Midst of the 19th Century (1844), Urban and Urbanization,** Efe, R., Onay, T.T:, Sharuho, I., Atasoy, E., Bayartan, M. Eds. pp: 361-373, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia.

Bayartan, M. (2019). Tarihi Coğrafya, Ed: Ö. Sertkaya Doğan & M. Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (s. 145-157). Pegem Akademi. 2. Baskı. Ankara.

Bilgili, M. (2011). Fransa'da İlk ve Orta Dereceli Okullarda Coğrafya Eğitim ve Öğretiminin Müfredat, Metot ve Araç-Gereçler Açısından Değerlendirilmesi, **Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü**, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Budak, F. (2017). Iğdır Ekolojik Şartlarında Bazı Macar Fiğ (Vicia pannonica Crantz) Çeşitlerinin Verim ve Verim Komponentlerinin Belirlenmesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, **Doğa Bilimleri Dergisi**, Sayı: 20, S. 28-32.

Bruinessen, M.V. (2018). **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları (10. Baskı), İstanbul.

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2014, **Fizibilite Çalışması ve Maliyet Fayda Analizi Hakkâri Belediyeleri ve İl Özel İdaresi Katı Atık Yönetim Birliği Nihai Rapor**, Proje No: A19799, Ankara

Çiner, A. (2003). Türkiye'nin Güncel Buzulları ve Geç Kuvaterner Buzul Çöklleri, **Türkiye Jeoloji Bülteni Dergisi**, Cilt 46, Sayı 1 (02),

DAKA. (2013). **Van ve Hakkari Sınır Ticareti Raporu**, Van.

Darkot, B.(1968). **Türkiye İktisadi Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, Yayın No: 51, İstanbul Matbaası.

Dalyan, M.G. (2012). **XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870**. Öncü Basımevi, Ankara.

Deniz, o. ve Doğu, A.F. (2008). Türkiye İran Sınırı: Sınırın Coğrafi Durumu ve Sınır Köylerimizin Sosyo-Ekonomik Yapıları, **Doğu Coğrafya Dergisi**, Cilt: 13,s. 49

Deniz, O. (2009), **Uluslararası Göç ve Türkiye'ye Yansıması (Sığınmacılar, Mülteciler ve Yasadışı Göçmenler),** Çantay Kitapevi.

Deniz, O. (2016). Ortadoğu ve Asya Kökenli Göçmenlerin Göç Güzergâhında Türkiye Opsiyonu, **Sosyoloji Divanı Dergisi**, Cilt:1,s. 209-231.

DİE. (1980). Genel Nüfus Sayımı, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.

DİE. (1990). Genel Nüfus Sayımı, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.

DİE.(2000). Genel Nüfus Sayımı, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.

Dilsiz, B. (2010). Türkiye'de Gastronomi ve Turizm (İstanbul Örneği), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Doğan, K., ve Doğan, M. (2020). İstanbul'da Yerleşme - Ulaşım İlişkisine Coğrafi Bakış, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:2, s. 320-344.

Doğan, M. (2019). Ekonomik Coğrafya, Ed: Ö. Sertkaya Doğan & M. Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (s. 159-194). Pegem Akademi. 2. Baskı. Ankara.

Doğan, M. (2019a). Sanayi Coğrafyası, Ed: Ö. Sertkaya Doğan & M. Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (s. 263-284). Pegem Akademi. 2. Baskı. Ankara.

Doğan, M. (2019b). Türkiye'nin Ticaret Coğrafyası, Ed: N. Taşlıgil & G. Şahin, **Türkiye Beşeri ve İktisadi Coğrafyası** (s. 627-659). Nobel Yayınları. Ankara.

Doğan, M.(2017). **Eğridir Gölü Havzası Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası**, Çantay Yayıncılık, İstanbul.

Doğan, M. (2011). Türkiye'de Uygulanan Nüfus Politikalarına Genel Bir Bakış' **Marmara Coğrafya Dergisi**, S. 23, s. 293- 307, İstanbul.

Doğan, M., 2009, "Socio- Economic Structure of the Population in Yalova", **Management and Education Academic Journal**,Vol.5, No: 2, 76-84 pp., Bulgaristan.

Doğan, M.(2014). "Cities Urbanization, Metropolises and Related Problems: The Case of Turkey", **Urban and Urbanization**, Efe, R., Onay, T.T:, Sharuho, I., Atasoy, E., Bayartan, M. Eds. pp: 374-380, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia.

Doğan, M. (2011). Mengen ve Çevresinin Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, Sayı 22, S.14-26, İstanbul.

Doğan, M., (2012), **A Case For Alternative Tourizm: Mountain Tourizm,** 2nd İnterdisciplinary Tourizm Reasearch Conference, 24-29 April, Fethiye , Turkey.

Doğan, M. (2013). Türkiye Sanayileşme Sürecine Genel Bir Bakış, **Marmara Coğrafya Dergisi,** Sayı 28 (08), s. 211-231, İstanbul.

Doğan, M. (2011). **Beşeri Coğrafya Açısından Bozcaada,** İmleç Yayınları, İstanbul.

Doğan, M. (2004), Türkiye Ziraatinde Seracılık Faaliyetlerine Bir Örnek: Fethiye Ovasında Seracılık ve Önemi, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, Sayı 12, Sayfa 85-95, İstanbul.

Doğanay, H. (2007). **Ekonomik Coğrafya 3**, Ziraat Coğrafyası, Aktif Yayınevi, İstanbul.

Doğanay, H. ve Coşkun, O. (2013). Mezraa Yerleşmeleriyle İlgili Karşılaştırmalı Bir Araştırma, **Doğu Coğrafya Dergisi**, Cilt: 19, Sayı:29, s. 1-28.

Doğaner, S. (2001). **Türkiye Turizm Coğrafyası**, 1. Baskı, Çantay Kitapevi, İstanbul.

Doğan, S., ve Özaslan, Y.(2017). "Kırsal Alan Gelişimi Açısından Kırsal Turizm ve Kırsal Turizmin Dünyadaki Durumu", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** (ERZSOSDE) ÖS-IV, s.61-78, Erzincan

Dönmez, Y., ve Aydınözü, D. (2012). Bitki Örtüsü Özellikleri Açısından Türkiye, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, Sayı 24, Sayfa 1-17, İstanbul.

Emekli, G., Südaş, İ., Soykan, F., (2007), **"Göç, Kırsal Kalkınma- Kırsal Turizm ve Türkiye"**, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15 Eylül, Ankara

Erdoğan, N., Erdoğan, İ.(2005). Ekoturizm Betimlemeleriyle İletilenlerin Doğası, **Gazi Üniversitesi İletişim Dergisi**, 20(1), 2005, s. 55-82. Ankara.

Erdost, M.İ. (1987). **Şemdinli Röpotajı,** Onur Yayınları, İstanbul.

Erinç. S. (1971). **Jeomorfoloji II**, İst. Ün iv. Yay No: 1628, İstanbul.

Erinç, S. (1967). Vejetasyon Coğrafyası, Sermet Matbaası, İstanbul.

Erol, O., (2008), **Genel Klimatoloji,** 7. Baskı, Çantay kitapevi, İstanbul.

Ertuş, S. (2020). Hakkari'de Siyasi Hayat (1946-1960), **Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisas Tezi, Ağrı.

European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2019). **EU Drug Market Reports, In-depth Analysis**. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Gencer, F. (2015). 19. Yüzyılın Başlarında Hakkari Sancağına Dair Bazı Tespitler, **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 23, s. 409-431.

Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, (2018), **Gıda Tarım ve Hayvancılık Brifingi,** Hakkari.

Gökburun, İ. (2014). "Yüksekova ilçesinde Nüfus Hareketleri" (1980-2013 Döneminde Yaşanan Göçün Nedenleri ve Sonuçları), **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, Sayı 29 Sayfa 99-119, İstanbul.

Göney, S. (1975). **Büyük Menderes Bölgesi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Göney, S. (2017a). **Şehir Coğrafyası I**, Edt: (Bayartan, M), Beta Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.

Göney, S. (2017 b). **Şehir Coğrafyası II**, Beta Yayınları, İstanbul.

Güngördü, E. (2010). **Türkiye'nin Coğrafyası.** Gazi Kitabevi. Ankara

Hakkari Belediyesi. (2016). **İçme ve Kullanma Suyu Rezervasyonlarının Durum Raporu**, Hakkari.

Hakkari Belediyesi. (2015). **Hakkari merkez Kanalizasyon Kesin Projesi Proje Raporu,** Hakkari.

Hakkari İl Tarım ve Köy İşleri Müdürlüğü. (2006**). Hakkari İli Tarım Master Planı**, Hakkari.

Hakkari Ticaret ve Sanayi Odası. (2013). **Dış Ticaret Sürecinde İl Geneli Şirketler Üzerinde Sınır Kapılarının Etki Derecelerinin Analizi, Derecik ve Üzümlü Sınır Kapılarının Teknik Altyapı Gereksinimleri Çalışması**. DAKA Yayınları. Hakkari.

Hakkari Valiliği. (1974). **Cumhuriyet'in 50. Yılında Hakkari 1973 İl Yıllığı**, Pere Basımevi. İstanbul.

Hakkari Valiliği, (2010), **Hakkari,** Anıt Matbaa, Ankara.

HGK (Harita Genel Komutanlığı). 2018, İl ve İlçe Yüzölçümleri. (https://www.hgk.msb.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri)

Hayli, S. (2001). Erzincan Ovasında Köy Meskenleri, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11, Sayı:2, s. 21-42.

Hayır Kanat, M. (2016). Türkiye'nin Yerleşme Coğrafyası, Edt: Hayır Kanat, M., **Türkiye'nin Coğrafyası ve Jeopolitiği**, (s. 252-287), Nobel Yayıncılık, Ankara.

Hoşgören, M. Yıldız, (2013), **Jeomorfoloji'nin Ana Çizgileri II**, Çantay Kitapevi, İstanbul.

İzbırak, R., 1951, **Cilo Dağı ve Hakkari İle Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, İ.Ü.Coğrafya Enstitüsü Yay., İstanbul.

İzbırak, R.(1971). **Hidrografya Akarsular ve Göller,** Harita Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü, (2018), **29 Haziran Brifingi**, Hakkari.

Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü, 2014, **2014 Yılı Faaliyet Raporu**. Hakkari.

Güldür, M.M. ve Şentürk, Z. (2015). Hakkari Kilimciliği Üzerine Bir Araştırma, **Kalemişi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı 6, s.101-117.

Karabulut, M. (2006). An Examination and Monitoring Vegetation Conditions in Turkey Using NOAA AVHRR Data, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, 4 (1), 29-42, Ankara.

Kaval, İ., Behçet, L., Çakılcıoğlu, U., (2015), Survey of Wild Food Plants For Human Consuption İn Geçitli, **İndian Journal of Traditional Knowledge**, Cilt 14, sayı 2, S.183-190. Hindistan.

Kamacı, S. (2015), Hakkâri İlinde Ekoturizm Olanaklarının Araştırılması, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Coğrafya Anabilim Dalı Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Van.

Karademir, D.(2019). Cizre şehrinin Kuruluş ve Gelişimi, **Journal of Awareness**, Cilt 4, Sayı 4, s. 433-454.

Karademir, D.(2019). Cizre İlçesinin Köy Adlarına Coğrafi Açıdan Bir İnceleme, **International Journal of Scientific and Technological Research**, Cilt 5, Sayı 1, s. 30-42.

Karademir, D.(2020). Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,** Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.

Karademir, D. ve Doğan, M.(2019). Suriyeli Mültecilerin Mekânsal Analizi: Şanlıurfa Örneği, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi**, Sayı: 39, s. 111-124.

Karataşoğlu, S., ve Akpınar, M. (2011). Geçici Köy Koruculuğu Sistemi Üzerine Bir Saha Çalışması: Beytüşşebap Örneği, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt :10, Sayı: 38, s. 367-396.

Kaya, A.M. (2007). Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hakkari, **Erciyes üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi. Kayseri.

Kaya, F.(2008).**Yüksekova Şehri Kuruluşu Gelişimi ve Fonksiyonları**, Aktif Yayınları, İstanbul.

Kavak, A., (2016), **Hakkari'den Yükselen İlim ve Tasavvuf Güneşi Seyyid Taha-i Nehri: Hayatı, Tasavvufi Yönü ve Tesirleri**, Vameda Ofset Matbaa, ISBN: 978-60565178-71, Van

Keleş, R. (1978), **100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Kocalar, A.O. (2016). Ortadoğu Coğrafyasında Turizm, **Yeni Türkiye Dergisi**, Cilt: 82, Sayı: 82, s. 117-125.

Köy Kanunu (1924), *T.C.* Resmi Gazete, 68, 7 Nisan 1924.

Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2021). Şubat 2021 Haber Bülteni.

Lordoğlu, K. ve Özkaplan N. (2014). **Çalışma İktisadına Giriş**, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.

MTA, 2005, Hakkari İli Maden ve Enerji Kaynakları, Ankara

OECD (2018), **Education at a Glance 2018: OECD Indicators**, OECD Publishing, Paris,

Özdemir, E.(2016). Türk Dış Politikası Açısından Bir Kriz Örneği: I. Körfez Savaşı ve Türkiye'ye Gelen Iraklı Kürt Sığınmacılar (1991), **Bölgesel Çalışmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, s. 217-247.

Özçağlar, A. (2005). Türkiye'de Mülki İdare Bölümlerinin İdari Coğrafya Analizi, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 1-25

Özgen, Ö. (2016). Hakkari Vilayetinin Sosyo-İktisadi ve Siyasi Yapısı (1923-1960), **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi. Uşak.

Özgen, Ö. (2018). Cumhuriyet Döneminde Hakkari'de Sağlık (1923-1960), **AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,** Yıl: 2018, Cilt: 4, Sayı:1, s. 37-55.

Özgüç, N. (2015), **Turizm Coğrafyası Özellikler-Bölgeler**, 8. Baskı, Çantay Kitapevi İstanbul.

Sadıkoğlu, B. ve Doğan, M. (2020). Hakkari İlinde Cumhuriyet'ten Günümüze Eğitim Fonksiyonunun Gelişimi, **Journal of Awareness**, Cilt:5, Sayı: 3, s. 449-462.

Saraçoğlu, H. (1989). **Öğretmen Kitapları Dizisi: Doğu Anadolu Bölgesi**, İnkılap Basımevi, İstanbul.

Sertkaya Doğan, Ö. (2019). Nüfus Coğrafyası. Ed: Ö. Sertkaya Doğan & M. Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (s. 27-54). Pegem Akademi. 2. Baskı. Ankara.

Sertkaya Doğan, Ö. (2019). Türkiye Nüfus Coğrafyası. Ed: N. Taşlıgil & G. Şahin, **Türkiye Beşeri ve İktisadi Coğrafyası** (s.1-49). Nobel Yayınları. Ankara.

Sertkaya Doğan, Ö. (2018), Coğrafi Bakış Açısıyla Türkiye'de Demografik Değişim ve 2075 Nüfus Projeksiyonu, Ed: O.Köse, **Tarihten İzler İlk Çağlardan Modern Döneme,** (s.837-852). Birkan Yayınları.

Sertkaya Doğan, Ö.(2015). **Biga Yarımadası Nüfus Coğrafyası**, İstanbul,Yeni Anadolu Yayıncılık, 1. Baskı, İSBN: 978-605-65447-5-0.

Sertkaya Doğan, Ö.(2009). Nüfus Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Silivri, Marmara Coğrafya Dergisi, **Marmara Coğrafya Dergisi**, Cilt:0 (20) , s. 1-19.

Sertkaya Doğan, Ö. (2005). Bakırçay Havzası Beşeri Coğrafyası. **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul

Sertkaya Doğan, Ö., (2015), **Biga Yarımadası Nüfus Coğrafyası**, Yeni Anadolu Yayıncılık, İstanbul.

Sertkaya Doğan, Ö., (2018), Tür**kiye Turizminin Beşeri Kaynakları, Türkiye Turizm Coğrafyası,** Edit: Sertkaya Doğan Ö., Duran E., Paradigma Yayınları, s. 273-287, Çanakkale.

Somuncu, M., (2004), The Dilemma of Mountaineering and Mountain Tourism: Economic Benefits and Ecological Costs, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, 2004, Cilt 2, Sayı1, s. 1-21, Ankara.

Sönmez, M.E., (2010), Mekânsal Potansiyel ve Kalkınmayı Geciktiren Sorunlara Coğrafi Bir Yaklaşım: Göksu Çayı Havzası (Adıyaman), **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.

Şahin, G. (2013). Signs of Hakkâr and Bringing These Signs İnto Economy by İnvolving in Scope of geographical İndıcatıon, **The Journal of International Social Research**, Cilt 6, Sayı 27, s. 479-493.

Şahin, G. ve Kahraman, M. (2017). Hakkari'nin Turizme Yönelik Potansiyelleri Hakkında Bir Değerlendirme**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, Sayı: 34, s. 1-21.

Şaroğlu, F.- Yılmaz, Y.(1986). "Doğu Anadolu'da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri", **MTA Dergisi**, No: 107, Ankara.

SV, 1899, Van Vilayeti Salnamesi 1315 (Defa 1), Van

Üçışık Erbilen, S. (2019). Türkiye Yerleşme Coğrafyası, Edt: Taşlıgil, N. ve Şahin, G., **Türkiye Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**, Nobel Yayınevi, Ankara

Taşlıgil, N. (2019). Türkiye'nin Ulaşım Coğrafyası, Ed: N. Taşlıgil & G. Şahin, **Türkiye Beşeri ve İktisadi Coğrafyası** (s.569-625). Nobel Yayınları. Ankara.

Tanoğlu, A. (1966). **Beşeri Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme Cilt I**, Baha Matbaası, İstanbul.

Tekeli, İ.(2016). **Dünya'da ve Türkiye'de Kent-Kır Karşıtlığı Yok Olurken; Yerleşmeler İçin Temsil Sorunları ve Strateji Önerileri**, İdealkent Yayınları, Ankara.

Tepealtı, F.(2019). Avrupa Birliği'ne Yönelik Türkiye Geçişli (Transit) Göç Hareketleri ve Türkiye'nin Düzensiz Göçle Mücadelesi, **Doğu Coğrafya Dergisi**, Cilt 24, Sayı: 41, s. 125-140.

Terör ve Terörizmle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun Tasarısı, (2004), http://www2.tbmm.gov.tr/d22/1/1- 0793.pdf, (Erişim: 18.12.2020).

Top, M.(1999). Meydan Medresesi, Dağların Kenti Hakkari: **Kültür, Sanat ve Aktüalite Dergisi**, Cilt: 5, Sayı:10, s. 11-13.

Top, M.(2002). “Hakkari Koçanis Kilisesi” Dağların Kenti Hakkari: **Kültür, Sanat, Aktüalite Dergisi**, Yıl : 5, Sayı 19, Ocak-Şubat, Hakkari.

Top, M.(2007). **Hakkari’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları Hakkında Bir Değerlendirme**, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (Edit: Oktay Belli), s. 223-239. Ajans-Türk Basın ve Basım A.Ş. Ankara.

Top, M. (2013). “Hakkari’nin Osmanlı Dönemi Kültürel Mirası ve Şemdinli (Nehri)”, **Uluslararası Mutassavıf Seyid Taha-i Hakkari Sempozyumu**, 24-2526 Mayıs, Hakkari Üniversitesi, Hakkari

Top, M. (2011). Şemdinli Kayme Sarayı Kazı ve Temizlik Çalışması-2011, **VII. Uluslararası Van Gölü ve Havzası Sempozyumu,** Editör Oktay Belli.

Top, M., (2002), “Hakkari Koçanis Kilisesi” Dağların Kenti Hakkari: **Kültür, Sanat, Aktüalite Dergisi,** Yıl : 5, Sayı 19, Ocak-Şubat, Hakkari.

Top, M. (1999). Meydan Medresesi, Dağların Kenti Hakkari: **Kültür, Sanat, Aktüalite Dergisi**, Sayı 10 (5), Hakkari

Top, M. (1999). Hakkari’deki Tarihi Mezarlıklar ve Mezar Taşları, Dağların Kenti Hakkari: **Kültür, Sanat, Aktüalite Dergisi**, Sayı 12 (7), Hakkari

Torun, E. (2013). “Kırsal Turizmin Bölge İnsanına Katkıları”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi** 15 (24) s. 31-37, ISSN: 1309-9132, Karaman.

Tuncel, G. ve Göndoğmuş, B. (2013). Güneydoğuda Yaşanan Köy Boşaltma Hadiselerinin Siyasal Yansımaları ve Şırnak İl Ölçeğindeki Seçmen Tercihine Etkisi, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 12, Sayı: 44, s. 234-254.

Tuncel, M. (1980). Türkiye’de Kent Yerleşmelerinin Tarihine Toplu Bir Bakış, **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 23, s. 123-157.

Tunçdilek, N.(1967) **Türkiye İskân Coğrafyası: Kır İskânı (Köy-Altı İskân Şekilleri),** İstanbul: İ.Ü. Coğ. Enst. Yay. No: 49. İstanbul.

TÜİK.(2008). Bölgesel Göstergeler TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.

TÜİK.(2013). Seçilmiş Göstergelerle Hakkari, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.

TÜİK.(2008). Seçilmiş Göstergelerle Hakkari, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.

Tümer, H. (2017). Van-Hakkari Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2009). **Beşeri Coğrafya İnsan Kültür, Mekan**, Çantay Kitapevi, İstanbul.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. (1998). **Hakkari İli Gelişme Stratejisi**, TOBB Yayınları, Ankara.

T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Devlet Su **İş**le**ri** Genel Müdürlü**ğü** 17. Bölge Müdürlüğü. (2015). 2015 Yılı Faaliyet Raporu, Van

T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Meteoroloji Genel Müdürlüğü, (2016), Tarım ve Meteoroloji, Araştırma Dairesi Başkanlığı Zirai Meteoroloji Şube Müdürlüğü, Ankara.

T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.(2014). Fizibilite Çalışması ve Maliyet Fayda Analizi- Hakkari Belediyeleri Katı Atık Yönetim Birliği Nihai Rapor, Rapor No A19799, Ankara.

UNHCR, 2007, "**Statistics on Displaced Iraqis Around the World**", Nisan.

UNWTO. (2020). **The İnternational Tourism Highlights**. PDF Fold.

UNWTO. (2021). **World Tourism Barometer and Statistical Annex.** PDF Fold.

Üçışık Erbilen, S. (2019). Türkiye Yerleşme Coğrafyası, Edt: Taşlıgil, N. ve Şahin, G., **Türkiye Beşeri ve İktisadi Coğrafyası,** Nobel Yayınevi, Ankara.

WHO. (2021). **Weekly Operational Update On Covid 19-** 13 February 2021

Yıldırım, A.E., (2007), Hakkari'de Tarım ve Hayvancılık, **3. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu,** (Edit: Oktay Belli), s. 484-486, Ajans-Türk Basın ve Basım A.Ş. Ankara.

Yıldız, M.Z., ve Alaeddinoğlu, F., (2011), Göç Ve Yoksulluk: Hakkâri Örneği, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** 10(1):437 – 462, Gaziantep.

Yılmaz, C.(2019). Türkiye Kırsal Yerleşme Coğrafyası Literatürü, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 17, Sayı 34,s. 519-560.

Yüksekova Belediye Başkanlığı. (2017a). Yüksekova (Hakkari) İlave –Revizyon İmar Planı Araştırma Raporu.

Yüksekova Belediye Başkanlığı. (2017b). Yüksekova Belediye Başkanlığı 2017-2019 Strateji Planı. Yüksekova.

https://www.uab.gov.tr/).

http://www.hakkari.gov.tr/tarihce-ve-cografi-yapi. Erişim 21.05.2018.

http://www.dsi.gov.tr/ Erişim Tarihi: 12.08.2020

Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, https://www.uab.gov.tr/uploads/cities/hakkari/30-hakkari.pdf

http://bolge17.dsi.gov.tr/insa-halindeki-tesisler Erişim Tarihi, 16 Mayıs 2020.

ÖZGEÇMİŞ

Beyda Sadıkoğlu, 2013 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümünden mezun olmuştur. 2014 yılında İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalında yüksek lisansa kabul edilmiştir. 2016 yılında "Silivri Şehrinin Gelişimi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri" isimli yüksek lisans tezini tamamlamıştır. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalında doktora programına kabul edilmiştir. 2018-2019 yılları arasında Hakkari Çukurca Kaymakamlığı'nda Proje Koordinatörü; Aralık 2019- Mayıs 2020 tarihleri arasında Kars Ticaret Borsası'nda Avrupa Birliği Proje Koordinatörü olarak görev yapmıştır. 2020 Ekim ayı itibariyle İstanbul'da, Exen Medikal & Kağıt Sanayi Ticaret Limited Şirketi'nde İngilizce tercüman olarak çalışmaktadır.